आयुर्वेदकल्पतरुः

प्रथमः प्ररोहः ।

आविष्कर्ता

वैद्य पण्डित रामचन्द्रशास्त्री किंजवडेकर

रामचन्द्र-औषधीभवनाध्यक्षः । पुण्यपत्तनम् ।

आयुर्वेदकल्पतरुः - १

पुण्यपत्तनस्थायुर्वेदविद्यालयमान्याध्यापक-पण्डितरामचन्द्रशास्त्रिकिंजवडेकरेण प्रतिसंस्कृतः

टिप्पण्या च परिष्कृतः

महामहोपाध्यायेन्दुविरचितशशिलेखाख्यव्याख्यया समेतश्च

श्रीमद्वाग्भटविरचितः

अष्टाङ्गसङ्ग्रहः।

तस्य

शारीरस्थानम्

मूलसूत्राणि, शशिलेखाटीका, टिप्पणी, शारीरपरिशिष्टम्,
अष्टाङ्गहृदयशारीरम्, शारीरकोष्ठकानि, शारीरचित्राणि,
मूल शब्द-विषयसूच्यः, विषयप्रवेशः, निवेदनम्,
इत्यादिभिः संवलितम्।

०

संपादकः

वैद्य पण्डित रामचन्द्रशास्त्री किंजवडेकर

१९३८

चित्रशाला मुद्रणालयः-पुण्यपत्तनम्

पुस्तकप्राप्तिस्थानम्

1 वैद्य पण्डित रामचन्द्रशास्त्री किंजवडेकर पूना २
2 चित्रशाला मुद्रणालयः १०२९ सदाशिव पूना २
3 वैद्य ए. स. काशीकर आयुर्वेदतीर्थ पूना २
4 चित्रशाळा दुकान नंबर ८१ काळबादेवीरोड न्यू हनुमानगल्ली मुंबई नं. २

मुद्रक प्रकाशकश्च
शंकर नरहर जोशी चित्रशाला प्रेस पूना २

संपादकाः तत्सहायकाश्च ।

वैद्य हरिशास्त्री पराडकर, आयुर्विद्याविशारद — वैद्य पण्डित रामचन्द्रशास्त्री किंजवडेकर, (संपादक) — वैद्य गणेशशास्त्री मुळ्ये, आयुर्विद्याविशारद

वैद्य ए. स. काशीकर शास्त्री,
आयुर्वेदतीर्थ (नगर)

श्री

संपादकीयं निवेदनम् ।

शरीर सर्वथा सर्व सर्वदा वेद यो भिषक् ।
आयुर्वेद स कात्स्न्येन वेद लोकसुखनदम् ॥

—चरक शा ६–१९

अयि ! वाचकमहाशया ! करबदरीकृतायुर्वेदसर्वस्वान् पण्डितप्रकाण्डान् तत्रभवत किञ्चिदिद सादरमावेदयामि । विदितमेवेद समेषामायुर्वेदपण्डिततल्लजाना, यत् सूत्रादिषट्स्थान परिकमित श्रीमद्वाग्भटाचार्यप्रणीत, सुप्रसिद्ध च निखिलेऽस्मिन् भारतभूविभागे, अष्टाङ्गसङ्ग्रहाख्यग्रन्थरत्नममूल्यमत्यन्तनुपकारि चायुर्वेदाध्येतृ यापकसमुदायस्येति । अमूल्यस्यास्य ग्रन्थ रत्नस्य बहो कालात् पूर्व मुद्रितस्यापि समयेऽस्मिन् सुदुर्लभतया अध्येत्रादयो नितरा क्लिश्नन्तीस्यतस्तेषा क्लेशपरिमार्जनेनोपकारसविधानाय सङ्ग्रहमेन किञ्चिदिन सस्कृत्य पुनर्मुद्रापयितु मा त्वरयति चेत इति महानेय प्रमोद ।

सङ्ग्रहोऽय क्रमश सूत्रादिस्थानपरिकिमितोऽपि विषयशो विभज्यमान प्रथम सूत्रस्थानमेवोपस्थापयेदप्यायुर्वेदा येतृणा प्रथम शारीरस्थानमेवाध्ययनयोग्य मन्वान प्रथम शारीरस्थानमेव मुद्रापयितुमुद्युक्तोऽस्मि ।

स्थानेऽस्मिन्—

(१) सपूर्ण सङ्ग्रहीयशारीरस्थान समयोजयम् ।

(२) इन्दुविरचितशशिलेखाख्यटीका सयोजिता ।

(३) अष्टाङ्गहृदय सटिप्पणमायोजितम् ।

(४) शारीरस्थानान तर्गताना विषयाणा यथावदवगमाय सूत्रमुखेन तदथाविष्करण, शरीरावयवाना शवविशसनादिलभ्याना पार्थक्येन साक्षादवलोकन, चित्रकोष्ठकनिरीक्षण, चेति व्यवहारप्रसिद्धसाधनत्रयमध्ये प्रथमतृतीययो सप्रमाण सुविशद च निरूपण कृतम् ।

(५) सर्वथा चरकसुश्रुतमूलकस्यास्य सङ्ग्रहस्य प्रतिसूत्र चरकसुश्रुतवचनसाक्षात्कारमर्मज्ञानाय चरकसुश्रुतवचनानि प्रयत्नेन समासाद्य प्रसूति शरीर विकृतिविज्ञानात्मकस्यास्य ग्रन्थस्य अन्ते सङ्ग्रहसूत्रनिर्देशपूर्वक समयोज्यन्त । यतो ह्यध्यापका मूलभूतचरकसुश्रुतवचनाना सञ्जातस्मृतयो विनैवायासमध्येतृणा चित्त ग्रन्थार्थान् सुस्पष्टमानयेयु ।

(६) सङ्ग्रहग्रन्थस्यास्य प्रकरणत्वात् चरकसुश्रुतयोस्सर्वेषा वचनानामत्रानन्त र्भावेऽपि विद्वासश्चुलुकीकृतचरकसुश्रुताद्याकरग्रन्था ज्ञानवृद्धा अध्यापकमहाभागा अनन्तर्भूतान्यपि तानि तानि वचनानि समुचिते पुतत्तत्स्थानेषु सयोजयेयुरेव । तथाऽप्यद्यतनाध्यापनपद्धतिपर्यालोचनया तास्तानशान् सङ्ग्रहशारीराद्बहिर्भूतानपि विषयसौन्दर्यान्वितान्तमुपादेयानवबुध्य पृथगेवाध्याय सूत्रस्थानादिनिर्देशपूर्वक ग्रन्थादौ प्रादर्शयम् ।

(७) अधीतसङ्ग्रहशारीराणा विद्यार्थिना कौतुकायाष्टाङ्गहृदयशारीर तस्य सङ्ग्रहस्यमूलवचनप्रदर्शिनी टिप्पणी चात्र सयोजिता ।

(८) कालेऽस्मिन् अस्य सङ्ग्रहग्रन्थस्य पठनपाठनादिपरिपाटी प्रायेण व्यलुप्यतेति परम्पराविशुद्ध तत्पुस्तकमपि सुदुर्लभतामेवायासीत् । यत क्लिश्नन्ति नितरा जिज्ञासवोऽपि बहव ।

(९) सङ्ग्रहेऽस्मिन् सौलभ्येन विषयप्रतिपत्त्यै शारीरपरिशिष्टम्, विस्तृता विषयसूची, सूत्रसूची, पारिभाषिकशब्दसङ्ग्रह इति प्रकरणचतुष्टयमारचय्यायोजयम् ।

(१०) ग्रन्थादौ च समग्रग्रन्थसारबोधकं ग्रन्थप्रवेशयोग्यतापादकं विषयप्रवेशाभिधं नूतनमेव प्रकरण पाठकाना झटित्यवबोधाय न्ययोजयम् ।

इत्थं दशभिः काण्डैःसमलङ्कृतोऽयं सङ्ग्रहशारीरस्थानाख्यो ग्रन्थ पाठकानां छात्राणा चोपयोगाय भूयादिति सर्वेषामेव भवतां महदिदं प्रमोदस्थानमिति चरितार्थ भवायं मे प्रयत्न ।

एतत्पुस्तकस्य परिशोधनाय विभिन्नदेशीयानि त्रिचतुराण्यादर्शपुस्तकानि सङ्गृह्य तदनुसारेण पाठान्तराण्यपि प्रतिपुटं सङ्ग्रहेऽस्मिन् प्रादर्श्यन्त ।

परिशोधनाय सङ्गृहीतेषु पुस्तकेषु

[१] करवीरपुरनिवासिना राजवैद्यजगतापवैद्यानामायुर्वेदपुस्तकभाण्डारालब्धं मूल मात्रं हस्तलिखितमेकम् ।

[२] मोहमयीनिवासिना वैद्यवर गोपालशास्त्रिणा गोडबोले इत्युपाख्यानां मूलमात्रमतिव प्राचीनं हस्तलिखितं पुस्तकमपरम् ।

[३] आकाशचन्द्रवसुभूमिते (१८१०) शकसंवत्सरे नासिकक्षेत्रात् तर्टे इत्युपनामक- सखारामतनुजगणेशशास्त्रिभिर्देवधरकुलोत्पन्नभिषक्कृष्णशास्त्रिण. सहायेन परिशोध्य (प्रकाशितं) मुद्रितं मूलमात्रमपरं पुस्तकम् ।

[४] बहोः कालात्प्राक् त्रिचुरपुरात् सम्मुद्य प्रकाशितामिन्दुविरचितशशिलेखाव्याख्या- येपेतमितरत्पुस्तकम् । इत्थमादर्शकोशचतुष्टयप्रदानेन सङ्ग्रहस्य पुनस्संस्करणे सहायभूतानां तेषा तेषा महाशयानामनन्तान् धन्यवादान् सादरमर्पयामि ।

किञ्चिदिदं तत्रभवतो विपश्चिदपश्चिमान् विशेषेणावेदयामि ग्रन्थेऽस्मिन् पुरुषसाधा- रणा दोषाः बहुलमुपलभ्येरन्नपि वाचकमहाशयैर्भवद्भिस्तांस्तान् दोषानेकत्र सङ्कलय्य निवेदितस्य मे तेषां संशोधनं सुकरमिति नास्मिन् पुस्तके तेषां निर्हरणे यत्नो मया विहितः । परं ग्रन्थस्यास्यागामिभागे एतद्भागस्थान् वाचकमहाशयैः प्रदर्श्यमानान् सकलानपि दोषान् संशोध्य शारीरस्थानत्रुटिपूरणीति नाम्ना काञ्चिच्छुद्धाशुद्धपत्रिकां संयोज्य वाचक- महाशयानां मनोरथपूरणेनात्मकृतेः पौष्कल्यमापादयिष्ये ।

किञ्चास्मन्निवेदनमूरीकृत्य ग्रन्थस्यास्यामुखं (Introduction) विरचितवता डॉक्टर- G. D. आपटेमहाशयानां ब्रीफ्—फोर्वर्ड्—लेखक रा. वि. पटवर्धनमहाभागानामायुर्वेदसेव- काना च, तथा विषयप्रवेशलेखकानां वैद्यवरगणेशशास्त्रिमुळ्येमहाभागाना, कोष्ठकादिविनिर्माणे सहायभूताना वैद्यवर ह. बा. पराञ्जपेमहाभागाना च, तथा एतद्ग्रन्थसंशोधने प्रारम्भा- दामुद्रणात्सम्भावनया स्वकीयश्रमापरिगणनेनोपकृतवता वैद्यवर--ए. स. काशीकर (बाबूशास्त्री) महोदयाना च सर्वदा सर्वथा अयं जनः कृतज्ञ इति क्रियासमभिहारणे तान् निवेदयति ।

सूत्रसूची--पारिभाषिकशब्दसङ्ग्रहकर्तॄणामायुर्वेदाभिषक्पदवीभाजां 'विष्णु दत्तात्रेय रानडे,' 'दत्तात्रेय महादेव मुळ्ये' इत्येतेषामस्मत्प्रियच्छात्राणामस्मत्कृताः परस्सहस्रमाशिषस्समुल्लसन्तुतराम् ।

सर्वथा आयुर्वेदमहामण्डलेन स्वकीयप्रतिज्ञानुसारेण ग्रन्थोऽयमायुर्वेदविशारद- परीक्षायाः पाठ्यतया स्थापनीय इति तत्रभवद्भिस्सर्वैरपि महामण्डलस्य नोदनेन सफलयितव्यो मेऽयं प्रयत्न इति समेषां तत्रभवतां विदुषां वशंवदः

ता. ३०-१२-३८ **किंजवडेकरोपाह्वो रामचंद्रशास्त्री**

An Introduction

to

Ashtang Sangraha.

(Its merit and valuation)

To the historians the Aryan civilisation is as yet on the limits of horizon and as such a riddle as well. Various true available from it to this day prompt them to say that the Aryan civilisation if not superior was equal to the present one that is achieved in western countries throughout the last 2000 years. There are however, several missing links and those make the superficial students declare with impunity that the Aryan culture was but a mere stepping stone to the present edifice. Germans who in their great zeal study the Aryan Civilisation are left in suspense. The chief reason is that the present workers have a great faith in the efficacy of instrumental aid in solving every problem whether physical or psychical. They refuse to admit that there is something as Metaphysics and do not think on this basis.

It is almost beyond doubt that the oldest Aryans probably lacked in the present day instrumental aids but this is no proof to say that they did lack in straightforward thinking on the basis of clinical findings and arriving at certain propositions which have stood the testimony of time. The works of Charaka and Susruta are the main fountain-heads of the present day Ayurvedic teachings. Both of them record with great respect that the Atharvaveda is the chief source of their teachings. Going into the details one can easily say that either Charaka or Sushruta, according to the current thoughts of their days found it necessary to re-arrange Ayurvedic principles from the manner as laid down in Atharvaveda. Coming to later times we find that Vagbhatta (A. S.) gave still another turn to the arrangement. Deleting a good deal of the psychiatry and Metaphysics from Charaka and Sushruta, Vagbhatta (A. S.) described Ayurvedic principles in a more gross form and arranged his chapters in a consise but comprehensive manner. Thus the book could be used as a text both for the beginners and those that could not or did not wish to soar high in the mysticism of the Art of Healing. It can be used even to this day as a text book for the budding practitioner, who has to be grounded in the basic tenets of both Medicine and Surgery. After a preliminary study of this book the student can specialize in

one of the branches,-medicine or surgery-by having recourse to Charaka or Sushruta. From this point of view-the present need of teaching separate subjects of the Healing Art Ashtang sangraha is preeminently suited to achieve the end. The Old Sambita as it stands, however explicit, is rather concise from the point of present needs.

The present need of changing the time honoured method of teaching Aryan Medicine is certainly a pressing one. It is a decisive outcome of the rapid inventions of instrumental aids and a consequent increasing materialistic point of view in every walk of life The inventive genius of the western people have made them discard their own time-honoured Hippocratic or Galenic points of view in the domain of Medical Science It is no wonder that the East closely associated with West for the last few centuries is looking to its own old lore with a similar eye. But unfortunately the East is neither inventing something new, nor re-searching the old treasures and keeping apace with the West. Researching is easier but then sentiment should not be allowed to run high in the domain of physical sciences It would be a great credit to us if we can darn the old but very useful garment with the new thread.

I have been striving for the last several years to make the Vaidyas realise the intensive utility of this book in present times Its conciseness can be extended by a number of additions, but before that, it was quite necessary to show by references from other Ayurvedic books, that the conciseness of the Astangasangraha is comprehensive as well. It is a labourious but highly useful task and my friend Pt Ramchandra Shastri Kinjawadekar grasped the idea in time and has carried it out pretty early and with some distinction as well.

Not only that he has analysed Ashtang-sangraha thoroughly, but he has also given profuse cross references from Charak, Sushruta and Ashtang-Hridaya This would help the teacher enormously As yet there has never been published such a neat, nice, profusely illustrated edition of Ashtang-Sangraha and I doubt if there would be one for many years to come. Not only teachers but research workers would be very grateful to the editor for the spade work that he has done With such an edition by the side and a peculier line of thought in the head, a reasearch worker would be able to unravel the tenets of Aryan medicine which have been a riddle even to the indefatigueable workers either in the East or West The editor has spared no pains to dig out and properly allign all the relevent references in the form of tables, pictures etc. The peculiar line of thought mentioned above could not be possibly encompassed in this short note. However, if this work appeals to the

public thirst of 'understanding' Aryan medicine, later on a work elucidating that line of thought could be laid before the public

This understanding of Aryan Medicine or as a matter of fact any medical system extant anywhere in the world is chiefly based on the pharmacology of the Materia Medica' utilised No Medical System differs so far as the manipulation or hand-work is concerned as for instance in surgery, mid-wifery or such other branches The angle of vision varies greatly in explaining how the life-process retaliates when brought into association with any substance Owing to the quality of the resultant action the substance is termed as food medicine or poison It is this angle of vision that has given birth in almost all countries and ages to different 'pathis which can be termed into three main groups viz Allopathy Antipathy and Homeopathy The present routine royally protected system is not now real allopathy as designated by Hahnemann the founder or rather the greatest propagator of Homeopathy It is the bounden duty of every follower of Aryan Medical system to accept all the current manipulative work and find out which of the above pathis and to what extent it inculcates Ashtang Sangraha with its clear-cut passages offers help to the unbiased student to find this line of thought' Thus the utility of this unique work can never be set aside

Whether Ashtanga sangraha is a recent or remote work one need not waste time over that question so long as one admits that it is a work pre eminently suited to satisfy even the present day need of teaching Aryan medicine piecemeal-by subjects I hope that my own idea of bringing to the forefront this old nucleus, materialised by my friend, Pt Ramchandra Shastri will be sufficiently and fully followed up by the ardent students of Aryan Medicine The medical upto-date literature of West shows that sooner or later they would have to inculcate phychiatry in the medical curriculum and lessen their intense reliance on instrumental aids Signs are already evident in Western Medicine that the followers of that system would have to seriously consider in the interests of Humanity some peculiar premises as ' Suppression of Disease ' and some others which are a part of the backbone of Aryan Medicine It is high time that the would-be followers of Aryan Medicine without being irrational about the new instrumental aids keep themselves alive to the fact that the old medical literature is pregnant with something highly valuable Even now a spec of most valuable radium has to be obtained out of tons of seemingly worthless earth It is labour and not idleness that enlivens life

786 Sadashiv Poona 2
25th December 1938

G D Apte,
M B B S

A brief foreword.

(**Ramchandra V Patwardhan,** B A , LL B , Ayurved Sevak)

At the persistent request of my friend Pandit Ramchandra Shastri Kinjawadekar I have prevailed upon myself to write a brief foreword to the present portion of the **Magnum Opus** which he is endeavouring to accomplish with all the means at his disposal The part which he has now presented to the public and particularly to the students of Ayurvedic medicine relates to Sarira (or human embryology and anatomy) which forms an indispensable introduction to Ayurvedic Physiology. The work is written by **Vagbhat** one of the most eminent of ancient physicians, who calls himself son of Sinhagupta The author is popularly known as **Vriddha Vagbhata** or **Vagbhata I** whose work the Auyrvedists honour as being one of the three enduring pillars which the ancient Ayurvedic lore is known to rest upon The two remaining pillars are the work of Atreya Punarvasu which is better known under the name of its redactor **Charaka**, and the work of **Susruta** The former is a veritable cyclopædia of the science, practice and philosophy of Ayurveda, while the latter or the work of Susruta is a compendium of Ayurvedic Surgery and mid-wifery The treatment of the subject by Charaka is not suited to beginners It is discursive and at .the first sight appears so disconnected that the beginner finds himself at sea Vagbhata has introduced a distinct method and clearly perceivable system in his work. Though Vagbhata has adopted the teachings and doctrines of both Charaka and Susrut-as his basis, he has given such a clear-cut treatment to his subject that the student comprehends it readily and is always able to rely upon the knowledge thus acquired without suspicion and fear It may safely be said that Vagbhata has cleared the way where formerly there were mazes and pitfalls which only a close study could remove This is one of the reasons why Vaghbhat **I** was studied with so much confidence that by common consent he has been granted a place of honour as a great master along with the imperishable names of Charaka and Susruta It would be a disaster if modern students neglected to follow in the footsteps of Vagbhat **I.**

Vagbhata has no doubt ushered a good many improvements in the technique as well as the theory of Ayurved. He has also formulated a

number of recipes of his own so that his addition to the Ayurvedic lore has been both original and useful In that part which is styled Sarira he unlike Susruta has placed embryology in the beginning which to a modern reader would appear more appropriate But in his osteology he has followed the more ancient school which differs from Susruta by including the teeth, the sockets the nails etc in their counting of bones so as to make them conform to the number laid down by the commentators on the Vedas The School which Susruta represented was the school of surgeons who had given the subject a more scientific turn so they had to discard not less than 60 of the so called bones The most difficult portion of the anatomy of Susruta is his distinction of the Snayus from Peshis, and his division of the Siras with four classes and Vagbhata it may be said to his credit ha followed the eminent surgeon with so much accuracy and intelligence which hardly any subsequent author has shown I have therefore, no hesitation in saying that if this invaluable work is not studied in the first instance the works of Charka and Susruta would cease to be properly understood

The style of Vriddha Vagbhata is not rough and rambling, or archaic like that of Charaka It is polished but not so terse and poetic as that of Ashtang Hridaya Vriddha Vagbhata is not a compiler merely he has in a number of places put forth his own views or differed from his predecessors

It cannot be stated with certainty the date or the period when Vagbhata I flourished His reference to the S'aka Kings and to the kingdom of Sind which at the time was not overrun by the Moslems points to a period when the Baudhas and Vedic Hindus had evolved a tolerant sprit, and we may therefore place him in the 4th or 5th century A C at the latest, and we should be prepared to accept a date which is even prior to the period suggested

Now a few words about the present edition of this eminent work which Pandit Ramchandra Shastri has by a stroke of good fortune felt the need of publishing The strenuous labours of the editor are too prominent to be exaggerated He has spared no pains to make it entirely useful as a book of reference Each passage in the work is printed as a separate clause and numbered to facilitate reference and comparative study Notes have been added in Sanskrit where the text or the commentary appeared difficult to be understood by the modern student Indu the celebrated commentator has left nothing to

be desired, but we are now separated from the time of Indu by a vast difference of time and social conditions which have created new difficulties which did not then exist.

But the most laudable but none the less laborious part of the edition is the work of finding cross references to the parallel passage in Charaka and Susruta It is not possible to realize the vast amount of pains, patience and perseverence which this tortuous task must have exacted from the editor He had to trace every passage in Vagbhata to its source in the scattered discoursss of Charaka and Susrata, and such a hunting compaign for each reference must really have been very trying and exhausting. But the success thus achieved has elevated the edition to such a position as can scarcely be rivalled at least for some generations to come. Thus the three prime pillars of Ayurveda have been co-ordinated for the Ayurvedic students whose best regards the editor so rightly deserves

विषयप्रवेशः ।

प्रस्ताव ।

अस्मत्परमगुरुचरणानां सद्वैद्यशिरोमणि पण्डित तारामचंद्र शास्त्रिणां नवनवति इत्यत आरम्भं सर्वांगं समुपेतस्य अष्टाङ्गसंग्रहस्य याथातथ्येन विषयविशदीकरणमसाध्या धीरैः वाचा च नवीनानिच्छुर्णां समादर्श तद्गति हि नाम प्रभोपास्यद्मित्यत्र नास्ति विमर्शोऽपि ।

आयुर्वेदस्य वृद्धत्रयी

विदितमेवेदं सर्वसामायुर्वेदधुरीणानां यथा वेदान्तेऽप्युपनिषदः, ब्रह्मसूत्राणि भगवती भगवद्गीता चेति प्रस्थानत्रयी नाम्ना देवास्यम्, तथैवायुर्वेदेऽपि चरक सुश्रुत, अष्टाङ्गसंग्रहश्चेति ग्रन्थत्रयं वृद्धत्रयीपदं प्रसिद्धमिति । तस्यां वृद्धत्रय्यां चरकसुश्रुतावाके रव्यानीयौ, संग्रहश्च प्रकरणस्थानीय इति सु सुविनोद मेव । आयुर्वेदवाचस्पतिपादैरपि वाचस्पत्य ग्रन्थ तत्कर्मणां चाध्ययनाय समानव्युत्पत्तिभिश्छात्रैरायुर्वेद महोदधिमवगाह्य सर्वात्मना संग्रह एव पस्नीय इत्युक्ता स्त्री समहत्त्वास्य ।। सुधीजन नैव सुप्रतिष्ठा ।

आकरग्रन्थ-प्रकरणग्रन्थयोर्भेदः

चरकसुश्रुताद्याकरग्रन्थाभ्यामेव सम्यगायुर्वेद करणविदोऽप्युत्सुकतया नाऽपि सुस्थत, विमतेन नवी नेनाष्टाङ्गसंग्रहाभिधेन प्रकरणग्रन्थेनापि न प्रयोजनम् । यत सन्ति जगति त्रिविधा विद्यार्थिनस्तीक्ष्णबुद्धयः, मध्यमबुद्धयः मन्दबुद्धयश्चेति । तत्र तत्र बुद्धयः चरकसुश्रुताद्याकरग्रन्थ स्वयं कृतश्रमाः भवेयुरेवापि मध्यमन्दमतीनां छात्राणां चरकादीनां महोदधिमन्थोदर ग्रंथाध्ययनाक्षमाणां का गति ? किन्तु आकरग्रन्था सामान्यतस्समस्त पाधिगाधने एव समर्थाविति प्रति तत्राभियोगे तु अध्ययनकर्तॄणामायु भया भवत् । अतो मध्यमन्दमतीनां छात्राणां कृते संग्रहप्रकरण ग्र यापेक्षा वर्तत एव ।

एव समार । य महाविदुषा वाग्भटाचार्येण प्राचीनानि सर्वाण्यप्यायुर्वेदस्य ग्रन्थाकरस्थानीयानि महाग्रन्थानां विस्तारक्षेपपुनरुक्तादिवर्जितं, हतुलिङ्गौ षधव्यवस्थानियमेन विनिवृत्तार्थानां ग्रन्थानां प्रदर्शनाप्रकाशक, स्वा यत अविरोधानां भूयिष्ठ विनि यतकौ युगानुरूपसन्दर्भो ह्यष्टाङ्गसंग्रहोऽयं विभागेन कृत । अत एतेन नपर म येनायुर्वेदाध्यायिनश्छात्रा कामं परसुषट तास्मन्त्स्वहस्तो धायवादान्म यप्रणेत्रे वाग्भ टाचार्याय वितर तीत्येव न, किंतु महामनीषिणा अपि चरकादिग्रन्थ विहाय प्रथममष्टाङ्गसंग्रहमेव सादरं पठन्ति । यतो हि चतुर्वर्गप्राप्त्यर्थमनीयस्य रोगस्य सर्वात्मना प्रतीकाराय सदाकरौषधं एषं चरत सर्वऽपि रागिजनस्य कृतकृत्यतां भवितुं वाञ्छति । अथवा दुरारोहगिरिकुहरादिषु प्रयत्नेन मध्यामाप्यतो मधु मक्षापक्षा अल्पकस्मादागपिथावक एव समुपलब्ध मार्गं मधु सहायेन । एवं रीत्या पूर्वेऽकरग्रन्थयो चरकसुश्रुतग्रन्थयो यथो वाग्भटग्रन्थस्य प्रकरण ग्रन्थस्य च प्रणालि सुतरां विराजते । सर्वविधा अप्यधीतिन वाग्भटग्रन्थमर्यादा प्रकरणग्रन्थतया पठित्वाऽष्टाङ्गसंयोगात चरकसुश्रुता पठन्ति । अत अष्टाङ्गसंग्रह प्रकरणग्रंथ चरकसुश्रुता स्वाकरग्रन्था विति भद सुस्पष्टमवभासते ।

संग्रह हृदयं च

अष्टाङ्गसंग्रहादिति ह्यष्टाङ्गहृदयमिति प्रथितचर एको ग्रन्थ मन्वन्तरमपरतां समुपगत । तत्र यथावदिभा तन प्रेक्षकाणां यदि भवन्मति पठमयमष्टाङ्गहृदय मेवाष्टाङ्गसंग्रहस्थान स्थपनायाम्भिति चद्धत मा विचारस्य विषय पर ।। । सागोपाग प्रकरण ग्रंथमपाभिविल रात्र सर्वात्मना ह्यष्टाङ्गसंग्रह एव विद्यत । आयुर्वेदागति तात्पर्यतस्य सर्वाङ्गपरि पूर्णोऽन्य नपरणम य । अष्टाङ्गहृदयं यद्यपि नपरणग्रन्थ एवातभवति तथापि तस्य संग्रहस्य च मिथः जन्य जनकसंबंधो वर्तते । सुगममिदमतस्म पठनपरा एत्वनक्षमाणाम् । यथा पाणिनीयव्याकरणे श्रीमता भट्टोजिदीक्षितेन व्याकरणसिद्धान्तकौमुदी प्राणा यिष्ट तदनु च तदध्ययनाधिकारसंपत्तये मध्य सिद्धान्तकौमुदी लघुसिद्धान्तकौमुदीति तद्गत सारगर्भित प्रकरणग्रन्थद्वयमाविरभूत् । इमा मेव च सरणिमनु सृत्याष्टाङ्गसंग्रहाध्ययनाधिकार संपत्तये तद्गतसारगर्भिताऽष्टाङ्गहृदयेत्य व्यनामधेय प्रकरणग्रन्थ आविरभूत् । अष्टाङ्गहृदयकर्त्रैव स्वग्रन्थारम्भेऽन्तिम भाग सुस्पष्टं प्रतिपादितम् । यथा—

> अष्टाङ्गवैद्यकमहोदधिमन्थनेन
>
> योऽष्टाङ्गसंग्रहमहामृतराशिराप्तः ।
>
> तस्मादनल्पफलमल्पसमुद्यमानां
>
> प्रीत्यर्थमेतदुदितं पृथगेव तन्त्रम् ।
>
> एतत्पठन्संग्रहबोधशक्तः
>
> स्वभ्यस्तकर्मा भिषगप्रकम्प्य
>
> अ. हृ. उ. अ. ४० ८०, ८२

अनया दिशा संग्रहहृदययोर्भेदे स्वरूपे च मिथ संबन्धे च पर्यालोचिते संग्रहग्रंथेनार्थे व्याकरणे मध्यसिद्धान्तकौमुदीवदष्टाङ्गहृदयमिदं सद्भिषणा कृत एव प्रणीत प्रकरणोऽस्तीति सुस्पष्टं भवति । अत सर्वैरपि आयुर्वेदाध्येतृभि काव्यकाप कौमुदी तर्क साध्याध्ययनप्रगल्भप्रतिभिर्षणी संग्रह एव अध्येतव्यो न हृदयमिति ।

संग्रहस्य शशिलेखा व्याख्या।

तस्यास्य सर्वजनोपयोगिनः प्रकरणग्रंथस्य सारगर्भितस्य भावाववोधक्षमाऽद्यत्वे केवलमेकैव शशिलेखाभिधाना महामहोपाध्यायेन इंदुना विरचिता व्याख्या वरीवर्ति। इदो. प्राक्तना. संग्रहव्याख्या अनेका अवर्तन्त, परं ताभिर्वाहटस्योक्त्यो विपसमर्च्छिता इव सजातमालिन्यो मूलादपि दुरवगाहार्थो सपन्ना। इति हेतोर्महामनीषिणा इंदुना तदोपानिरासाय शशिलेखा व्याख्या प्रणीतेति-

दुर्व्याख्याविषसुप्तस्य वाहटस्यास्मदुक्तयः।
सन्तु संवित्तिदायिन्यः सदागमपरिष्कृताः।
अ सं. सू १।१

इति संग्रहप्रथमपद्यशशिलेखोक्तपद्याज्ज्ञायते। यथा हि श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये भगवच्छ्रीशंकराचार्यचरणैरभ्यधायि 'तदिद गीताशास्त्रं समस्तवेदार्थसारसंग्रहभूत दुर्ज्ञेयार्थं तदर्थाविष्करणायानेकैर्विवृतपदपदार्थवाक्यार्थन्यायमपि अत्यतविरुद्धानेकार्थत्वेन लौकिकैर्गृह्यमाणमुपलभ्याह विवेकतोऽर्थनिर्धारणार्थं संक्षेपतो विवरण करिष्यामि'- गी शा भा १-१ इत्यादिप्रबंधेन स्वात्मन. प्राक्कालिनाना भगवद्गीतासु विरचितानां दुर्व्याख्याना समुल्लेख. कृतो दृश्यते। तथैव 'दुर्व्याख्येत्यादि' पद्येन इंदुनाऽऽत्मन प्राक्कालीनाना संग्रहोपरि रचिताना दुर्व्याख्याना सद्भाव. सुस्पष्टतया समुल्लिख्यते। एतेन इंदु. संग्रहकर्तुर्वाग्भटस्य साक्षाच्छिष्यैवासीदित्येतत्केषाचिन्मतमपि कटाक्षितं भवति।

अष्टाङ्गसंग्रहस्य रचना।

श्रीमता वाग्भटाचार्येण निर्मितोऽयमष्टांगसंग्रह. सूत्र-शारीर-निदान-चिकित्सा-कल्पोत्तरस्थानैर्विभक्तस्तथापि निखिलायुर्वेदशास्त्रस्य प्रवेशद्वारतया प्रथम पंडित रामचंद्रशास्त्री किंजवडेकरमहोदयैः शारीरस्थानमेव प्रकटी क्रियते इत्येतत्समुचितमेव।

शारीरस्थानम्।

अस्मिन् शारीरस्थाने सन्ति द्वादशाध्याया. प्रसूति-शारीर-विकृतिविज्ञानात्मकैस्त्रिभि. स्कंधैर्विभक्ता.। तत्रादिऽमेऽध्यायचतुष्टये प्रसूतितन्त्रम्, द्वितीयेऽध्याय चतुष्टयेऽङ्गविभागादिप्रकृतिविभागान्तं शारीरम्, तृतीयेऽध्यायचतुष्टये रिष्टरूप विकृतिविज्ञान च समुपवर्णितम्। यद्यपि शारीरस्थाने शरीरवर्णनात्मके प्रसूतितंत्रस्य रिष्टरूपविकृतिविज्ञानस्य च प्रयोजन नातीव सदृश्यते, तथापि शरीरस्य विवेचन तदुत्पत्तित एव क्रियमाण सत्साकल्येन परिज्ञातं भवेत्। तथा च तस्य मरणकालवर्तिन्यवस्था किदृशी भवतीत्येतस्मिन्नपि परिज्ञाते सर्वावस्थोपेतस्य शरीरस्य यथार्थतो ज्ञान भवेदिति निश्चित्य ग्रंथकर्त्रा प्रसूतितंत्रं, रिष्टरूपविकृतिविज्ञानमित्येतद्द्वयमपि शारीरस्थान एव समुपवर्णितम्। स्पष्टं चैतत्—

इत्यत्र जन्ममरणं यतः सम्यगुदाहृतम्।
शरीरस्य ततः स्थानं शारीरमिदमुच्यते।

इति शारीरगतविवृतिप्रसङ्गेनोदाहृतेन, शारीरस्थानान्तिमपद्येन। एवमुपोद्घातत्वेन सामान्यत एतद्ग्रंथबहिर्भूताशान्विलिख्य -स्कंधत्रयोपेतस्य शारीरस्थानस्य संक्षेपतो विवेचन कुर्म.-

(१) प्रसूतितन्त्रम्।

चतुरध्यायात्मकमिद प्रकरणम्। अत्र प्रथमेऽध्याये उदाहृयोर्यां स्त्रीपुंसों, दपत्योः सगमकाल., शुक्रार्तवयो. प्रकृतविकृतस्वरूप, तच्चिकित्सा, ऋतुमतीनियमा., पुसवनविधिः, गर्भिणीपरिचर्या, गर्भस्वरूपमित्यादयो विषया वर्णिता.।

आर्तवविचारः।

अत्रार्तवविचारे क्रियमाणे रक्तमेवार्तवमिति स्पष्टतया कथयित्वा तस्य पुराणनवीनमिति भेदद्वयेन वर्णन कृतम्। मासेनोपचितमार्तवं पुराणमित्यभिधीयते। तद्धि मासात्मकेन कालेन गर्भाशये धमनीभ्या संचयं प्राप्नोति। मासान्ते च दिनत्रय यावद्गर्भाशयत. गर्भकोष्ठ प्राप्य योनिमुखेन बहिस्स्रवतीति च स्पष्टतया वर्णितम्। एतत्पुराणार्तव गर्भोत्पादनासमर्थम्। नवीनार्तवमेव गर्भोपयोगि।

गर्भसंभवकालः।

प्रातिमासिकार्तवस्रावात्पर सामान्यत. पुनरार्तवस्रावावधि गर्भसंभवकाल। तथापि ऋतुमत्याश्चतुर्थदिनात्प्रभृति षोडशदिनं यावदवशिष्टा द्वादश निशा एव गर्भोत्पत्तेरभ्यर्हिताः, तथापि आदिमरात्रित्रयापेक्षया उत्तरा नव रात्रय एव यथोत्तरं प्रशस्ततरा इति संग्रहकारस्य मतम्। षोडशरात्रात्परं सायकालीनपद्मसंकोचवद्गर्भाशय. संकोचमायाति। तेन तत.प्रभृति गर्भस्यासंभवो भवितुमर्हति इति आचार्याणा मतम्।

जननेन्द्रियचिकित्सायामुत्तरबस्तेःप्राधान्यम्

विकृतशुक्रार्तवयो स्त्रीपुंसयोरुचिते काले संगमेऽपि शुक्रार्तवदोषादपत्यमार्गगर्भाशयादिविकृतेर्वा गर्भासंभवोऽन्ये वेदनाजका विकारा वा भवन्ति। तत्र उत्तरबस्तिप्रधाना चिकित्सा कर्तव्या। तद्विषयका योन्यादिषु घृततैलपिचुधारणधूपनादयश्चिकित्साप्रकारास्तत्संबंधीनीतराणि द्रव्याण्युत्तरबस्तियत्रादिचिकित्सासाधनानि चायुर्वेदे सप्रपञ्चं प्रोक्तानि।

गर्भनिदाने दाक्ष्यम्।

गर्भनिदानप्रसंगे वैद्येन तल्लक्षणसदृशलक्षणाना रक्तगुल्मोदरादिविकाराणा भेदास्तत्तल्लक्षणैस्तयोरुपशयानुपशयाभ्यां वा परीक्षणीया। नो चेत् गर्भगर्भिण्योर्महती हानि.संपद्यते इत्यय विषयोऽपि विशदीकृतः।

एवमादिभिर्भूयोभिर्विषयै. प्रथमोऽयमध्यायः परिसमापित.।

द्वितीयाध्याये प्रतिपाद्याशा

द्वितीयाध्याये गर्भावक्रान्तिर्निरूपिता । तत्र गर्भोत्पत्तिप्रकारः, अनेकापत्योत्पत्तिकारणं, सद्यो गृहीतगर्भाया लक्षणं, गर्भपातप्रकारः, गर्भपोषणो पयोगिनः शारीरा अवयवाः, गर्भिण्याः द्विहृदयत्वं, गर्भपोषणक्रमः, विकृतगर्भोत्पत्तिकारणानि, गर्भो पघातकरा भावाः, गर्भिणीविकारे चिकित्सा इत्यादयो विषयाः प्रतिपादिताः ।

तत्राऽऽदौ गर्भोत्पत्तिप्रकारं संवर्ण्य तस्य प्रति मासिकीं वृद्धिं जरायूत्पत्तिं च सम्यक् ग्रन्थकारः । गर्भस्य प्रतिमासिकवृद्धिवर्णनप्रसङ्गेन द्वावस्थोपगतस्य गर्भस्य निषेकात्प्रभृति उपस्नेहस्वेदाभ्यां पोषणं भवति ततो जरायुतां प्राप्तस्य तस्य मातुराहाररसात् नाभिनाड्या सकाशात् पोषणम् । एतत्पोषणकथन प्रसङ्गेन मातृहृदयं, धमन्यः, गर्भाशयः, अपरा, गर्भ नाडी, गर्भहृदयम्, इत्याद्यवयवानामपि प्रमाणाहितता वर्तते ।

तृतीयेऽध्याये

गर्भधारणानन्तरसूताभिधानत्वं यावत् क्रिया नियमा उक्ताः । तत्र प्राय प्राकृतावस्थायां एव नियमाना समुक्ताः । प्रकृतगर्भिणीपरिचर्या, नैर्धत्यत्व प्रकृतप्रसूतिकाल्यो चेष्टितां विषयान् सम्यक् स्वरूपम्, नवमास्य सूतिकागारस्वरूपं, प्रवाहणनियमाः, प्रकृतप्रसवः, अपरापातः, मक्कल्लशूलः योनिभ्रंश एषां चिकित्सा वर्णिता ।

चतुर्थेऽध्याये ।

परिहार्यासेवमानाया गर्भिण्याः पुनर्दश नानाविकारे चिकित्सा गर्भस्रावः, गर्भपातः, उपविष्ट कम्, नागोदरम्, लीनगर्भो मृतगर्भो मूढगर्भश्चल्य तान् हेतुलक्षणचिकित्सापूर्वकं वर्णयित्वा तत्प्रयुक्ता शूलादारतादीन् गर्भिण्युपद्रवान् चिकित्सासहिता नव ।र्ये । तथैव मृतगर्भिण्या उदरपाटनपूर्वकं जीवद्गर्भोद्धरणमपि कथितम् ।

प्रसूतितन्त्रोपसंहारः ।

एव चतुर्भिरध्यायैः समग्र प्रसूतितन्त्रं वर्णयाञ्च कार महामनीषी वाग्भटाचार्यः । विंशत्युत्तरद्विशताात्मक सूत्रसमवायमपि विषयसमावृत्त ग्रन्थकारस्य पर कौशलं दरीदृश्यते । यद्यपि साम्प्रतिकपाश्चात्यप्रसूतितन्त्रमतापेक्षया यावच्छारीर दृश्यते । तथापि भारतीयसंस्कृतभाषाया कलाप्यपूर्णं वहथनसुचाय के अल्प । ग्रथनात्मकेन सूत्रविरचनप्रथनेन सर्वो पि विषया यसन्तपणमतविशेषेण प्रति निरवद्य सुस्पष्टतया सुसंग्रहीता दृश्यन्ते इति महत्कौशलं भारतीयसंस्कृतभाषाग्रथनपटूनाम् । किञ्चास्मिन्प्रसूतितन्त्रे गर्भपोषणं तद्विकृतिनिर्वर्तनादि कौमारभृत्यपरनामधेय बालतन्त्र नात्मानम्

एव मतं । तस्मादाग चिकित्सादाम्न एव परिगणनात् प्रसूतितन्त्रापेक्षया भिन्नमधिष्ठानं वर्तते । अत एव श्रीमता वाग्भटेन उत्तरस्थाने तत्स्वरूपमेव प्रतिपाद्य प्रसूतितन्त्रे केवलं तन्निर्देश एव कृतो दृश्यते । अत कौमारभृत्यजिज्ञासुभिस्तत्सर्वं (उत्तरे स्थाने) द्रष्टव्यम् । तथा च मूढगर्भवर्णनप्रसङ्गप्राप्ता शल्यचिकित्सा मुक्त्वा तत्र शल्यनिर्हरणप्रकारोपयोगीनि शस्त्रयन्त्रादीनि विस्तारेणैवात्र समुद्दिष्टानि । सूत्रस्थाने नान्यत्र विभागे एव वर्णितत्वात् । तथा च प्रसूतितन्त्रात पातिनी पञ्चकर्मादिचिकित्साऽपि पृथगत्र तत्र प्रोक्ता,मातत एवायमन्त्या, इत्यादिभि कारणे प्रसूतितन्त्रमिदं समासेन संगृहीतमिति भाति । शारीरस्थानं यद्यपि शारीरवर्णनपरमेव, तथापि "सगृहीतं विज्ञानं यत्र कार्यमिति" इति सूत्रव्याख्यानात् निदानाभिन् स्थाने पि चिकित्सा स्थाने च न समुपवर्णिता दृश्यते । नागोदरोपविष्टका नकरणं निदानायोग्यं स्यात् । पुराकाले आयुर्वेदशास्त्रे समयस्य मन्द्रगणना क्षीणां एतौ इति नामासीत् । सामान्यत परिचारिकाकर्मणोऽस्य इमा सूत्रो निभिन्ना एवास्ति इति भाति ।

(२) शारीरम्

अथास्य स्थानस्य पञ्चमप्रभृत्यष्टमाध्याय यावत् चतुष्वध्यायेषु समग्र शारीरं सुनिरूपितप्रायम् ।

तत्रैतस्य पुनरयं प्रविभागः-

विभाग		सूत्राणि
१ त्वच		२४०-२६४
२ कला		२६५-२७२
३ दोषा	अ सं सू अ १९	२७४
४ धातव		
५ मला		
६ बुद्धीन्द्रियाणि		२७५
७ बुद्धीन्द्रियाधिष्ठानानि		२७७
८ कर्मेन्द्रियाणि		२७८
९ अतीन्द्रियम्		२८०
१० आशया		२८१-२८२
११ प्राणायतनानि		३०१
१२ कण्डरा		३०३
१३ जालानि		३०४
१४ कूर्चा		३०५
१५ रज्जव		३०६
१६ सेवन्य		३०७
१७ अस्थिसंघाता		३०८
१८ सीमन्ता		३०९
१९ अस्थीनि		३१०-३१४
२० अस्थिसंधय		३१५-३२०
२१ स्नायव		३२१-३२७
२२ पेश्य		३२८-३३४

एवं त्रिंशत्संख्याकैरवयवैः शारीरं वर्ण्यते । तत्र दोषधातुमलानां सूत्रस्थाने सविशेषं साङ्गोपाङ्गविवेचनं कृत्वा इतरेषां शारीरावयवानां व्याकरणमस्मिन्भागे क्रियते । शारीरविभागेऽस्मिन् पञ्चमषष्ठसप्तमाध्याया अङ्गसिरामर्मव्याकृतिपरा वाग्भटेन सौश्रुतधोरण्या एव विरचिताः । अतः ' शारीरे सुश्रुतः श्रेष्ठः । ' इत्याभाणकोक्तिरस्मिन्ग्रन्थेऽपि यथायथं परिपालिता दृश्यते । यत्र वाग्भटस्य चरकसुश्रुतहारीतकृष्णात्रेयाणां सर्वेषामपि मतेषु समैत्राभिरुचिस्तत्र तत्र तत्तन्नामोल्लेखपूर्वकं तत्तन्मतोपन्यासमेष करोति । त्वचः, धातुपोषणक्रमः , द्विविधरिष्टलक्षणमित्यादिस्थलानि निदर्शनार्थमवलोकनीयानि ।

शारीरा अवयवाः

शरीरमिदं त्रिंशदवयवोपेतं षड्भिरवयवैर्विभज्यते । तत्र शरीरमध्यः (अन्तराधिः) सर्वाङ्गेषु प्रधानम् । पञ्चदशकोष्ठाङ्गानामाश्रयत्वात् । बाहू, सक्थिनीति चतस्रः शाखाः, षष्ठं पुनः शिरः सर्वगात्रेषु मूलम् । अत्रान्तराधौ–१ उदरम् २ उरः ३ द्वे पार्श्वे ४ जघनम् ५ पृष्ठमेकम् ६ श्रोणिश्चेति षड्भागाः । तत्रापि पश्चात्पृष्ठवशेन पुरतश्च रोमराज्या वामदक्षिणभेदेन द्वादश विभागा भवन्ति । यथा दक्षिणपार्श्वं वामपार्श्वं, वामस्तनं, दक्षिणस्तनं, वामवृक्कः, दक्षिणवृक्कः इत्यादय । एवमादीन् प्रत्यङ्गभेदान् स्वीकृत्यैव सिरामर्मणां विभागास्तत्र क्रियन्ते ।

कोष्ठाङ्गानि तदुपाङ्गानि च

अस्मिन्नन्तराधावेव सप्त आशया वर्णिताः । यथा- रक्ताशयः, पित्ताशयः, कफाशयः, आमाशयः, पक्वाशय (मलाशयः), वाताशयः, मूत्राशयः, स्त्रीणामष्टमो गर्भाशयः इति । एष्वाशयेषु हृदय, नाभि , क्लोम, यकृत, प्लीहा, वृक्कौ, उण्डुकम्, उत्तरगुदम्, अधरगुदम्, क्षुद्रान्त्रम्, स्थूलान्त्रम्, वपावहनं चेमानि कोष्ठांगान्युपबद्धानि सन्ति । तत्र उण्डुकं नाम पक्वाशयाश्रिता पुरीषधरा कला । अत्र पुरीषशब्द किट्टमूत्रयोस्साधारणः । पुरीषधरया कलया उण्डुकस्थमलविभागात्परं मूत्रं (द्रवावस्थो मलः) किट्टं (घनो मलः) पृथग्भवति । ततः किट्टं बृहदन्त्रमार्गेण उत्तरगुदं याति, उत्तरगुदं नाम यत्र पुरीषमवतिष्ठते । स स्थूलान्त्रस्य चरमो भागः । मलाशय इति यावत् । अधरगुदं नाम वलित्रयात्मकं गुदम् । वपावहनं नाम- ' मेदःस्थानं तैलवर्तिकेति ख्यातम् ' इति चक्रपाणिः (च. शा. अ. ७-१०) । मेदोवर्तेस्स्थानम्–' स्थानं तु तस्या पठन्ति यत्पञ्चमं कोष्ठगतं नराणाम् ' इतीन्दुटीकायाम् (सं उ अ ३१) । पट्पञ्चाशत्प्रत्यंगानि षट्स्वङ्गेषूपनिबद्धानि चरके गदितानि (च. शा ७-११) तत्र द्वे उखे (कक्षशिरोपार्श्वयोर्निम्नभागौ) । द्वे सृक्कण्यौ (वदनान्ते ओष्ठप्रान्तौ) इत्यादीनि, तानि तत्रैवावगन्तव्यानि ।

सिरा धमन्यः स्रोतांसि च ।

अष्टांगसंग्रहशारीरे षष्ठाध्याये सिराः, धमन्यः, स्रोतांसि, अस्थयः, धातुपोषणक्रमश्चेत्येतेषां विषयाणां प्रपञ्चो वाग्भटेनाकारि । तत्र शिराधमनीस्रोतश्शब्दैः के अवयवा निर्दिश्यन्ते तदवलोकयाम.–

अष्टांगसंग्रहशारीरस्थानेऽध प्रदर्शितरीत्या शिराधमनीविषये वचनानि समुपलभ्यन्ते ।

१ दश मूलसिरा हृदयप्रतिबद्धास्सर्वांगप्रत्यंगेष्वोजो नयन्ति । तत्प्रतिबद्धा हि शरीरचेष्टाः सू ३५५

२ सिराधमनीमुखाना त्वणुशो विभज्यमानानां .. ..

इदं शरीरं गवाक्षितमाततं च सू ३३४

३ तासां हि मुखानि केशश्मश्रुलोमानि । तत्प्रतिबद्धान्यतस्तानि ताभिराप्यायन्ते । सू ३३७

४ ताभिः (धमनीभिः) कायोऽयमारामइव जलहारिणीभिः केदार इव कुल्याभिरुपस्निह्यति । सू. ३८४

५ तत (सिरा) प्रतिबद्धा हि शरीरे चेष्टाः सू ३३५

६ तासामूर्ध्वगा हृदयमभिप्रपन्ना . अष्टाभिः (धमनीभिः) शब्दरूपरसगंधा गृह्यन्ते सू ३८८

७ द्वे सिरे रसवेदिन्यौ, द्वे गंधवेदिन्यौ सू ३७२–३७३

८ ताः सिराः स्पर्शंच गृह्णन्ति ... .. लेपादिवीर्यं त्वचि विपक्वमन्तर्नयन्ति सू ३३७

१० द्वे द्वे धमन्यौ वातपित्तकफरक्तरसान् वहतः सू ३८८

एभिर्वचनैः सिराधमन्यश्च वातपित्तकफरक्तरसान्वहन्ति ज्ञानं च गृह्णन्ति इति आपाततोऽवलोकनेऽपि दृश्यते । अत्र इन्दुः एवमाह–

१ सिराः नातिस्थूलाः रज्ज्वाकारा अन्तस्सुषिराः वातादि [वातपित्तकफरक्तरस-

वहा] वहा धमन्यस्तु तद्विशेषा एव।
[सू ३३५ टीका]

२ सिराधमनीना मुखानि सर्वत्र प्रसृतानि [सू ३३७ टीका]

३ धमन्यो विशिष्टा सिरा एव [सू ३८३ टीका]

निर्वचन धमन्य सिराश्च रसरक्तादि वहन्ति, ज्ञान च गृह्णन्ति इति सूच्यते। अन्यच्च-

तत्र स्रोतसामेव विशेषा सिराधमन्य
[सू १८ ४१७]

इत्यनेन सिराधमन्यो स्रोतोविशेषत्वमपि श्रूयते। तेन सिराधमनीस्रोतासि एकत्रैव सहोषावस्थितानि भवन्ति तदा तेषा को भेद ? इति प्रश्न पुरत तिष्ठति। तत्र सर्वेषा सौषीर्यात् वहनधर्मण एकरूपत्वेऽपि तस्य भेदोऽपि स्पष्टं प्रकाशते यथा- सिरासु सरणम् (सरणात् सिरा), धमनीषु ध्मानम् (ध्मानाद्धमन्य)' स्रोतस्सु स्रवणम् (स्रवणात्स्रोतासि) इति। तत्र सरणं नाम जलनालिकाया यथा जलस्य निर्निस्पन्द सरणं भवति तथैव सिरासु वातादे सरणम्। धमनं नाम सस्पन्दं वातादे गमनम्। स्रव नाम अपक्वघटात् सलिलस्येव वातादीना स्यंद । एवं सौषीर्यवहनाभ्या सामान्येऽपि सिराधमन्यादौ सरणादिनातिस्विक (?) प्रवृत्त्या मिथो भेद स्पष्टो भवति। तथा च सिराव्यधप्रकरणे शाखासिराव्यधे सिराव्यधात्प्राक् वेधस्थानोपरि बन्ध कर्तव्य इत्युक्त सुश्रुतेन (सु शा ८)। तथा च सर्पदष्टचिकित्सायामपि शाखासु दष्टे दंशस्योपरि बध्नीयात् इत्युक्तम्। तत्रोभयत्राऽपि दूषितरक्तस्य सिराद्वारा हृदयमभिप्रपन्नस्य निरोधनमेव हेतु । एतेन सिराभि वातादि कोष्ठे नीयत इति सिध्यति। हृदस्था सिराया स्पन्दनस्य क्वाप्यनुपलभ्यमानत्वात् इयं सिरैव इति निश्चयेन वक्तुं शक्यते। तद्भिन्ना हृदयाच्छाखासु वातादिवहा या स्पन्दमाना सिरास्ता धमन्य इति निर्विवादम्। एव स्रोतसामपि सिराधमन्यपेक्षया सूक्ष्मत्वात् स्रवणकर्मत्वाच्च भेद ऊह्य ।

अरुणा नीला गौरी रोहिणीत्यादि-
शब्दानामर्थाः।

अष्टाङ्गसङ्ग्रहोऽयं सर्वात्मना चरकसुश्रुताद्याकरग्रन्थानुपजीव्यैव सम्प्रथितोऽपि क्वचित्क्वचि मूलेष्वापाततः प्रतीयमानान् सन्देहभ्रमादिदोषानपि दूरीकरोति। उक्तञ्चैतद्वाग्भटेन—

विनिगूढार्थतत्त्वाना प्रदेशाना प्रकाशक
स्वान्यतन्त्रविरोधाना भूयिष्ठ विनिवर्तक।
अ स सू सू १६

एतादृशानि भूयास्युदाहरणानि चरकसुश्रुतयोर्वर्तन्ते। तेष्वन्यतममेवमुदाहरणं प्रस्तूयते-सुश्रुतशारीरे सप्तमाध्याये ' वातवाहिन्य सिरा एकस्मिन् सक्थ्नि पञ्चविंशति , एतेनेतरसक्थिबाहू च व्याख्यातौ एष एव विभाग शेषाणामपि। विशेषतस्तु पित्तवाहिन्यो नेत्रयोर्दश कर्णयोर्द्वे एवं रक्तवहा कफवहाश्च, (सु शा ७ ७)। एव वातपित्तकफवाहिनी सिरा उक्त्वाऽनुपदमेव—

न हि वात सिरा काश्चिन्न पित्त केवल तथा।
श्लेष्माण वा वह त्येता अत सर्ववहा सिरा
(सु शा ७ १६)

आपाततो विलोक्यमान सौश्रुतग्रन्थोऽयं परस्परविरुद्ध इव आभाति। परं वस्तुतो विचार्यमाणे सिराभि वहन्तो दोषा रक्ताश्रया एव वहन्ति। न केवला । इदमाकूत भगवान् सुश्रुत – नहि वात सिरा काश्चित् इत्यादिना प्रबन्धेन वर्णयाञ्चकार। आपातत प्रेक्षकाणा भासमानस्वतन्त्रविरोधं परिजिहीर्षमाणेन वाग्भटेन शारीरस्थाने-' तासा यथास्वं तुर्यांशेन भागेन पञ्चसप्तत्यधिक शतमनिलरक्तं वहति । एष विभाग पित्तश्लेष्मणोरप्यस्रेष्वपि " (अ सं शा ३७७) इति वदता सोऽयं स्वतन्त्रविरोध तिरश्च खण्डित । अर्थात्-अस्मिन्नापाततो भासमाने विरोधे परिहृत 'तत्रारुणा वातवहा ' इत्यादिना सौश्रुतग्रन्थेन प्रदुष्टदोषवहाना सिराणामरुणा नीला,गौरी, रोहिणी इत्यादीना विशेषणवाचकाना शब्दाना सङ्गतिरपि सुस्पष्टं प्रकाशते। सुश्रुतोक्तधमन्यध्याये वर्णिता धमन्य सिरावदेव ज्ञानं गृह्णन्ति, कर्मसु प्रेरयन्ति, वातपित्तकफशोणितरसान् वहन्तीति बोद्धव्यमिति दिक्।

सप्तमेऽध्याये

सुश्रुतधोरण्या मर्मणा विचार कृत । तत्र मर्मणां स्थानं, प्रमाणं, मर्मप्रकार , मांसादिभेदैर्मर्मविद्धस्य लक्षणानि चिकित्सा च सद्य प्राणहराणि इत्यादिना मर्मणा पुनरपि वर्गीकरणमित्यादयो विषया वर्णिता । शस्त्रचिकित्सकस्य नितान्त मर्मविषयक ज्ञानमपरिहार्यमेव। एतेन प्रतिमर्मज्ञानेन शरीरस्य सम्यक् सारगर्भित ज्ञानं भवति च मर्मशास्त्रज्ञ शल्यतन्त्रे यशस्वी भवति। अनया दृष्ट्या विचारे कृते सति एतद्ग्रन्थसम्पादक परिकल्पितानि मर्मचित्राणि तत्कोष्टकानि च मर्मविद्याध्येतॄन् सुबहूपकुर्युरिति न सुदृढो विश्वास ।

अष्टमेऽध्याये

वातादिप्रकृतिभेदाना विवेचनमभिनवया शैल्या ग्रन्थकारेण कृतमस्ति । आयुर्वेदशारीर प्रकृतिभेदीयाख्योऽयं महामूल्यो विषय । आतङ्ककालिकदोषविकृतिनिमित्तेन अष्टाना प्रकृतीना समुत्पत्तिर्भवति । एवं च गुणदेशजात्यादिभिरपि

विशिष्टाः प्रकृतयो जायन्ते इत्यादयोऽतीवसाधारणजनोपयोगिनो व्यावहारिका विषया. ग्रन्थकारेण विवेचिताः ।

(३) विकृतिविज्ञानम् ।

शारीरस्थानस्य तृतीयो विभागो विकृतिविज्ञानम् । तत्र चत्वार अध्याया. सन्ति । शारीरस्थानेऽस्य प्रयोजन प्रागेव वर्णितम् । अस्मिन्भागेष्टाना वर्णप्रभा मल–मूत्र–त्वक्केश–सिरावलादीनामुपचयापचयरूपाणां विवेचनं कृतम् । अत्र विकृताङ्गविज्ञानीयः प्रथमोऽध्याय , विकृतेहाविज्ञानीयो द्वितीयोऽध्याय., विकृतव्याधिविज्ञानीयस्तृतीयोऽध्यायः, विकृतदूतादिविज्ञानीयश्चतुर्थोऽध्याय इति प्रत्यध्यायं रिष्टरूपविकृतेर्वैविध्येनापुनरुक्त्या च रिष्टवर्णनं कृतम् । अन्तिमेऽध्याये प्रसङ्गात् स्वप्नाश्रयाणि रिष्टान्यपि कथितानि ।

एव शारीरस्थानस्य प्रथमाध्यायप्रभृति द्वादशाध्यायान्तं विषयसमालोचनं संक्षेपतोऽस्माभिरकारि ।

(४) शारीरस्थानपरिशिष्टविभागः

एतावता वाग्भटीयशारीरस्थानान्त पातिविषयाणां विमर्शं विधाय सम्प्रति सम्पादकमहाभागैः विषयपरिपूर्तये सयोजितं परिशिष्टविभागमवलोकयामः

अस्मिन्विभागे सर्वभूतचिन्ताशारीरम्, गर्भोत्पत्तिः, शारीरे केचन विशिष्टा अवयवा. अष्टाङ्गशारीरम्, अष्टाङ्गसङ्ग्रहसारभूतमष्टाङ्गहृदयशारीरं सटिप्पणम्, धातुपोषणक्रमपरिशिष्टम् , शारीरकोष्ठकानि, विषयसूची, चित्राणि, सूत्रसूची, पारिभाषिकशब्दसङ्ग्रहश्चेति एकादश प्रकरणानि वर्तन्ते । तत्रादौ प्राथमिके प्रकरणचतुष्टये सङ्ग्रहशारीरे प्रायोऽनन्तर्भूता विषया सङ्गृहीता. । विशेषतस्तु–नेत्रम् , गुदम् , बस्ति., हृदयम्, फुप्फुस , क्लोम, इत्यादीनां सङ्ग्रह सुव्यक्ततया कृतो दृश्यते ।

आयुर्वेदस्य प्रकरणग्रन्थरचनायामष्टाङ्गसङ्ग्रहशारीरस्थानाङ्गभूतं शारीरपरिशिष्टमिद विषयदृष्ट्याऽऽयुर्वेदाध्ययन—पद्धति चिन्तकानामतीव उपकारकं भवेत् । सङ्ग्रहशारीरस्थानमेतच्छारीरपरिशिष्टं चेत्युभयस्मिन्नपि सम्मेत्याभ्यस्ते सकलमप्यायुर्वेदीयशारीरमध्येतॄणां करबदरसमान भवेदित्यत्र नो न संशय । सुखेन विषयविशदीकरणदृष्ट्याऽन्यदेक नवीन साधनमत्र परिदृश्यते यन्महता परिश्रमेण विनिर्मितानि शारीरकोष्ठकानि नाम । इमानि सर्वमपि शारीरगत विषयजातमनायासेनैव साङ्गोपाङ्ग लीलया पुरत स्थापयन्ति । तानि, यथा—(१) पंचविंशतितत्त्वानि, (२) त्वचः (३) कला. (४) अस्थिसङ्ख्याविवरणम्, (५) अस्थिसवय (६) स्नायव., (७) पेश्यः, (८) सिरा., (९) धमन्यः, (१०) स्रोतांसि, (११) मर्माणि (१२) इष्टशरीरप्रमाणम् (१३) इष्टशरीरलक्षणम् इति । तत्तद्विषयगतोपादेयविषयसदृश्यैरभिनवरेखाविन्यासादिसमलंकृतैरतः कोष्ठकैर्न केवलं विद्यार्थिनोऽपि तु तदध्यापका अपि संपादकस्याधमर्णा भवेति मन्ये ।

अस्थिविवरणकोष्ठकेऽस्थिगणनाप्रसगेन चरकसुश्रुतमतोपन्यासेन सह विषयपरिपूर्तिदृष्ट्या प्रत्यक्षशारीरगता तत्तदस्थिसख्या सुस्पष्ट प्रदर्शिता । तेनायुर्वेदीयशारीरस्य अवविभसनादिमावनैरवगते प्रत्यक्षशारीरे क. सवधः , किं साम्य, किंच वैषम्यमित्येते विषया. सममेव स्फुटीभवन्ति । एतत्कोष्ठकावलोकनेनैव सपद्यस्थ्ना साकल्येन स यथा शारीर विज्ञात भवते ।

प्राचीनायुर्वेदीयाना गणनया षष्ट्यधिकशतत्रयपरिमितान्यस्थीनि दृश्न्ते । तान्येव सुश्रुतः शतत्रयमितानि ब्रूते । परं प्रत्यक्षशारीरात् केवलं षडुत्तरद्विशतपरिमितान्यस्थन्येव उपलभामहे । आपाततो विचार्यमाणे सुश्रुत–प्रत्यक्षशारीरयोर्महदिदं वैषम्यमवभासेत । तथापि सूक्ष्मेक्षिकया विचारिते नातीवभेदो द्वयोरपि ग्रथयोः । प्रत्यक्षशारीरदृशा समुपलब्धसख्यया सुश्रुतप्रदर्शितास्थिसंख्याया. सादृश्यं मनागिव भज्यते । नैतत्र विदित तद्विधानाम् । सुश्रुतेन यद्यपि शतत्रयपरिमितान्यस्थीनि कथितानि, तथापि तत्र प्रत्यक्षशारीरास्थिगणनायामगणितातान्यनेकान्यस्थीनि समुपलभ्यन्ते तरुणरुचकास्थिसदृशानि । प्रत्यक्षशारीरे अपरिगणितानामेतेषामस्थ्नामन्तर्भाव. कृतश्चेदाहत्यास्थिसख्या, सौश्रुतास्थिसख्यासमकक्षता यायात् । किंच प्रत्यक्षशारीरदृष्टाऽस्थिसख्या दशोत्तरद्विशतपरिमितान्यस्थिसधीन्वदत । सुश्रुतस्याप्यभिप्रेत । चरक. पुनर्द्विशतमितानस्थिसंधीनाह । एतेन प्रत्यक्षदृष्टशारीरसमकक्षतामेव चरकसुश्रुतादीना शारीर गच्छेदिति परिज्ञायते । प्रत्यक्षशारीरे याऽस्थिसंख्या प्रदर्शिता सा काठिनास्थ्नामेव न तरुणास्थ्यादिनाम् । अस्थिसधिविवरणे चरकसुश्रुताभ्यामपि सैव गणना समादृतेति दृश्यते। अनयैव दिशा चरकसंग्रहप्रोक्ता षष्ट्यधिकशतत्रयमितास्थिसख्याय नखदन्तोलूखलाद्यैभिवर्धिता । सुश्रुते तु तेषा परिगणनाभावादेव चरकोक्तास्थिसंख्यातोऽल्पत्व दृश्यते । नखदन्तोलूखलादीनामस्थ्ना संग्रहे कृते सौश्रुत्यस्थिसंख्याऽपि चरकसमकक्षता गच्छेत् । एवमन्यदप्यूहनीयम् । एतादृशि अभ्यसितॄणामतिशयलाभजनकानि कोष्ठकानि कोष्ठकसग्रहे बहूनि दृश्येरन् ।

एतादृशपरमोपादेयबोधकराणि मर्म स्रोतआमादीनि कोष्ठकानि संति । अष्टागसग्रहे इष्टशरीरावयवाना यामपरिणाहादयः प्रदर्शिता. । तद्विषयक सुविस्तृत कोष्ठकमप्यत्र विनिर्मित दृश्यते । साम्प्रतिकमहा-

कल्पनालयादिषु विद्यामंदिरेषु च या विद्यार्थिनां शारीरपरीक्षा काले काले क्रियते तत्रत्य कोष्टकप्रदर्शितायुर्वेदपद्धतेरत्यन्ताभावः परीक्षकैरवश्यमेव विधेय इति नो मतम्।

अनयैव सरण्या अन्यैरपि कोष्टकैरायुर्वेदजगति महान् विचारसंरंभ उत्पन्नो भवेत्। अतः संपादकानां प्रशस्ततरयं कृतिः सर्वैरपि समादरणीयेति मन्यते।

अन्य कश्चिदायुर्वेदीयपुस्तकेषु प्रायः कापि दृष्टिगोचरः विशेषोऽस्मिन् पुस्तके दृश्यते यत् अन्यून चत्वारिंशत्संख्याकानां तत्तच्छारीराकृतिस्वरूपस्थानादिनिश्चायकानां चित्राणां नूतनः प्रादुर्भावः। संस्कृतभाषाविदुरा अल्पसंस्कृतज्ञा वा एतद्ग्रंथस्थविविधचित्रसमुच्चयकोष्टकसाहित्येनाभ्यस्तायुर्वेदीयशारीराभिज्ञतामनायासेनैव संपादयेयुरिति मन्यामहे।

५०१ रास्तापेठ पुणें २ ।

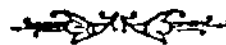
संपादकस्य सर्वांगपूर्णं संपादनम्

अयि पाठकमहाभागाः! एतावता विषयप्रवेशेन एतद्ग्रंथसंपादनस्य महती सर्वांग-परिपूर्णता अपूर्वता च स्पष्टं प्रकाशयेत। तथा शारीरस्य पारिष्करणकाममपूर्णमेव भवदिति तदधिगमाय एतद्ग्रंथपरिशीलनमेव श्रेयस्करं भवादिति साग्रहं निवेदयाम।

तथा च शारीरपरिशिष्टाङ्गभूता ग्रंथपरिपूर्तिनितान्तमुपयोगिन्य सूत्रसूची पारिभाषिकशब्दसूची, विस्तृता विषयसूची मर्मविभाग, सूत्रार्थबोधकानि सूत्रदीपकाणीत्यादयो नैकविधा सुविधा संपादकमहाभागैः परिकल्पितास्ताभिरयं सत्यमस्य ग्रंथस्य महामूल्यता शतगुणिता संजातेति दृढीयानस्माकं विश्वासः। इत्थमवावशिष्टान् संग्रहभागान् संपादयितुं श्रीधन्वंतरिः पंडित रामचंद्रशास्त्री किंजवडेकरमहाभागेभ्य सामर्थ्यं प्रदद्यादित्याशास्य विरमाम

गणेश श्रीधर मुळ्ये आयुर्विद्या-विशारद ।

वैद्यवराणामभिप्रायाः ।

वैद्यभूषणेत्यादिबिरुदालङ्कृतानामायुर्वेदसम्पादकानामखिलमहाराष्ट्रललामानां राष्ट्रकार्यधुरीणानां नैकविधायुर्वेदीयग्रन्थप्रणेतॄणां गणेशशास्त्री जोशी इत्याख्यानाम्

अभिप्राय ।

संजातं चैतदतीव प्रमोदास्पदमायुर्वेदविदां यच्छ्रीमद्वाग्भटाचार्यप्रणीत आयुर्वेदज्ञाननिधिरष्टांगसंग्रह नाम्ना भारतेषु प्रसिद्धो ग्रथराजोऽद्य मुद्रापितो विदुषां नयनपथगोचरो भवति। अयं हि ग्रथराजः पंडितप्रवरैरायुर्वेदविद्भिः पुण्यपत्तनस्थाष्टांगायुर्वेदविद्यालयप्राध्यापकैर्व्याकरणादिशास्त्रपारगतैः पं **रामचंद्रशास्त्री किंजवडेकर**महाशयैर्महता प्रयत्नेन दीर्घकालाभ्यसनेन च **ननु नवीन एवारचित इति प्रतिभाति।** प्रथमं तावदष्टांगसंग्रहग्रंथराज एव **विषयप्रधानपद्धत्या** विरचितो वाग्भटाचार्यैः। तस्मिन्नपि प्रकरणशः तत्तदर्थजातमेकीकृत्य पुनः प्रकरणविभजनेनायुर्वेदस्य पारं जिगमिषूणां सुदृढा नौरिव संपादिता गता। प्रथमस्यास्य शारीरस्थानात्मको भागोऽद्य प्रसिद्धिमागत। प्रथममेव शारीरस्थानगतानां सर्वेषां विषयाणां विस्तृता सूची दृष्टिपथमायाति। केवलं सूचीपठनेनापि सर्वेषां विषयाणामनुक्रमेणैव स्मरणं भवति। ततश्च चतुर्णामध्यायानामेकप्रसूतितंत्रनामप्रकरणं कृत्वा प्रथमं संग्रहकारेण कृतानि सूत्राणि श्रीमन्महामहोपाध्यायेंदुविरचितशशिलेखाटीकासहितानि यथाक्रमं लिखितानि। सर्वेषामपि सूत्राणां शिरसि क्रमांकनिदेशपुरस्सरं तात्पर्यनिदर्शकं वाक्यमास्ते। येन सूत्रगतोऽर्थो विज्ञायते सम्यक्। संग्रहगतानां कठिनवाक्यानामर्थविज्ञानार्थं टिप्पण्यपि प्रदत्ता शास्त्रिमहाशयैः। यस्याः चान्यग्रंथस्थानि प्रमाणानि विषयस्पष्टीकरणार्थं स्थाने स्थाने तत्तद्ग्रंथेभ्यः समुद्धृतानि। अथ चान्योऽपरोऽपि विशेषो यदष्टांगसंग्रहकारेणोक्तं न मात्रामात्रमप्यत्र किंचिदागमवर्जितम् इति [अ. सं. सू. सू. १] सूत्रमनसिकृत्य संग्रहकारेण प्रणीतस्य सूत्रवाक्यस्यागमो नाम चरकसुश्रुतग्रंथौ यत्र यत्र प्रमाणमस्ति तस्य तस्य सूत्रस्य तत्तत्स्थानाध्यायाङ्क क्रमेण तत्तत्प्रकरणान्ते निर्दिष्ट ।

पाठकमहाभागा! **प्रतिसंस्कर्त्रा रामचंद्रेण** कियान् प्रयास कृतोऽस्मिन् विषये तदधिगम्यताम्। अष्टाङ्गसग्रहकारेण ग्रंथविरचनाकाले यद्यन्मनसि कृत्वा ग्रंथलेखनं कृतं तदंतिकमेव गतेन संस्कर्त्रा संस्करणमिद कृतमिति मन्ये। शारीरस्थानस्य त्रीणि प्रकरणानि कृतानि। प्रसूतितंत्रमध्यायचतुष्टयात्मकम्। शारीरमध्याय-चतुष्टयात्मकम्। चतुरध्यायात्मकं, विकृतिविज्ञानशारीरमिति च। तन्नमेव शारीरस्थानगतानामष्टाग-हृदयस्थानामपि सूत्राणा संग्रहस्थमूलवचनप्रदर्शिन्या टिप्पण्या युतं परिशिष्टं निविष्टम्। पूर्वाचार्याणामद्ययावत् प्रसिद्धेषु ग्रंथेषु शारीरविज्ञापकानि चित्राणि प्रतिमा वा न केनापि मुद्रिता। अस्मिन् ग्रंथे शास्त्रिमहाशयै-र्महता प्रयत्नेन आयुर्वेदीयशारीरग्रंथस्थाना शारीरविषयाणा तास्ता सज्ञा परिगृह्य शरीरावयवविशेषाणा प्रतिमासु निर्दिष्टा। तेन आयुर्वेदाध्येतॄणामध्यापकाना च शारीरविषयज्ञानार्थं परं सहायो भवेत्। महता परिश्रमेण द्रव्यव्ययेन च संपादितोयं ग्रंथः पं० **रामचंद्रेण** इति धन्यवादान् दत्वा पाठशाला-ध्यापकैर्विद्यार्थिभिश्च क्रेतव्योऽयमित्यभ्यर्थये।

आर्यवैद्यकार्यालय २७ शुक्रवार पेठ पुण्यपत्तनम्

विदुषामनुग्राह्य
गणेशशास्त्री जोशी

पुण्यपत्तनालङ्काराणामायुर्वेदाचार्याणामस्मद्गुरुचरणानां श्रीमतां पाण्डुरङ्ग-शास्त्रिमहाभागानां देशपाण्डे इत्युपाह्वानामभिप्रायः।

प्रमोदतेतरा मे चेतोऽद्य श्रीमद्भि किंजवडेकरोपाह्व रामचंद्रशास्त्रिभि स्वीयया टिप्पण्योपबृंहितस्य महामहोपाध्यायेंदुमहोदयाना टीकया सहितस्याष्टागसंग्रहाख्यस्य श्रीमद्वाग्भटकृतेरनन्यसाधारणस्य वैद्यकग्रंथस्य शारीरस्थानाख्यं प्रकरणमेकं संपादयित्वा प्राकाश्यता नीतमिति। केभ्यश्चिद्वर्षेभ्य प्राङ्मुद्रापित आसीदय ग्रंथश्चिरुरेशै। परन्तु वर्षद्वयादारभ्य दुर्लभप्रायोऽय समजनि। **निखिलभारतीयायुर्वेदविद्यापीठेन आयुर्वेदविशारदपरीक्षायै नियुक्तो**ऽप्ययं ग्रंथो दुर्लभत्वान्निष्कासितोऽभ्यासक्रमात्। यावच्च न प्रसिद्धिमियान्न तावन्नियुज्येतेत्यपि तेनोद्घोषितमस्ति। अतो भवत्यावश्यकता ग्रंथस्यास्य प्रसिद्धीकरणस्य।

न तु केवलमायुर्वेदविद्यापीठपरीक्षादिदिक्षूणा छात्राणा कृत एव भवत्यावश्यकताऽस्य ग्रंथस्य। अपि तु स्वीयेनैव ग्रंथमहिम्ना प्रकाशनार्थं प्रचोदिता पण्डितवरेण्या किंजवडेकरशास्त्रिण। कोऽसावस्य महिमेति चेदवलोक्यताम्। चरकसुश्रुतयोर्मतानि संगृह्यैव प्रायश सर्वतन्त्राणि सहृत्यक्रियतेऽष्टागसग्रह इति [अ.सं सू. सू ८] ग्रंथकर्तुर्वाग्भटोक्तेर्ज्ञायते। कोऽसावस्य हेतुरिति चेच्चरकादिनिर्दिष्टानामविस्तारिताना वा विषयाणा सुश्रुतादिभिः वर्णितत्वात्, तैर्वाऽवर्णिताना विषयाणा चरकादिभि वर्णितत्वादुभयादिभि कथिताना विषयाणा चाधिजिगीषूणामावश्यकत्वाच्चरकसुश्रुतग्रन्थयोश्चास्थानविस्तरासंक्षेपपुनरुक्तादिदोषबाहुल्येन छात्राणा संभ्रांतिसंभवाच्च।

ननु वाग्भटनाम्ना बहुभ्य शतकेभ्य आरभ्यैव प्रचलितस्याष्टागहृदयस्याध्ययनं प्रचलत्येव। तस्य च पुनरतिसंक्षिप्तत्वादध्ययनसौकर्यमपि। चरकसुश्रुतयो पुनरप्यावश्यकता संग्रह पठितेऽपि भवेत् तात्त्विकवर्णन-परत्वात्, का तर्हि भवत्यावश्यकता विस्तृततरस्य, हृदय एव वर्णितविषयैर्निबद्धस्य पुनरप्यष्टागसंग्रहाध्ययनस्य। तदर्थं तस्य प्रकाशनस्य चेति चेन्न। अष्टागहृदयस्य चरकसुश्रुतासम्मतमतप्रतिपादकत्वात्संग्रहेऽपि च प्रायशो निखिलमपि चरकीयं सौश्रुत विषयं संगृह्यापि तन्त्रातरीयविषयाधिक्यस्य संगृहीतत्वाच्च चरकसुश्रुतयोरपि परस्परविरोधस्य स्वोक्तिविरोधस्य च परिहृतत्वाच्च। तथा हि। स्त्रीपुरुषयोर्विवाहयोग्यवयोवर्णने हृदय पठति। "पूर्णषोडशवर्षा स्त्री पूर्णविंशेन संगतेति।" (अ हृ सू १०) सुश्रुतविरुद्धमेतत्प्रतिपादनम्। "अथास्मै पचविंशतिवर्षाय द्वादशवर्षा पत्नीमावहेत्।" (सु. शा १०-५४) इति सुश्रुतोक्ते। चरके यद्यपि स्पष्टतया न वर्णितोऽयं दृश्यते विषयस्तथापि पुरुषस्य विंशतिर्विवाहवय कुतो हृदयकर्त्रा संगृहीतमिति न कथयितु शक्यते। संग्रहेणात्र स्पष्टतया सौश्रुतं मतमनूदितम्। यथा-"तस्या षोडशवर्षाया पंचविंश-तिवर्ष पुरुष पुत्रार्थं प्रयतेतेति" (अ. स. शा. सू ३) चरके तृतीये मासि दौर्हृदं वर्णितं, सुश्रुते

चतुर्थे च । (च शा ४।१५) (सु शा ३।१८) । सनहकारैश्चरस्यपि मत संगृह्यापि " अन्ये तु पञ्च नयात्प्रभृत्यापचमान्मासाद्दौहृदकालमाहु । "(अ स शा सू ९१) इत्यन्यतन्त्रीय वचनमधिक प्रदत्तम् । एवमादीनां बहूनां विशेषाणां कृते भवत्यावश्यकताऽष्टाङ्गसङ्ग्रहस्य ।

सग्रहहृदययोर्वैमत्येन उभयो ग्रन्थयोर्द्वा पृथग्रचयितारौ भवितुमर्हत इति तु विचारकक्षां समधिरोहति विषयविशेष । परन्तु अत्र विस्तारभात्या करिष्यत तस्य विवेचनम यस्मि प्रसगे ।

पण्डितप्रवरै किंजवडेकरशास्त्रिभि प्रस्तुतग्रन्थप्रकाशनेनानेकप्रकारक वैशिष्ट्य ससाधितम् । स्थाने स्थाने दत्ता इन्दुटीकोपबृहिका विस्तृता टिप्पणीत्येको विशेष । सर्वस्थानशारीरे कृत कोष्ठकै स्पष्टीकरणमिति द्वितीयो विशेष । आकृतिविज्ञानार्थं चित्रितानि चित्राणीति तृतीयो विशेष । शारीरस्थान तावत् प्रसूति-शारीर विकृतिविज्ञानमित्यनेन त्रिधा विभज्य प्रतिप्रकरणान्ते सूत्राणां सद्याक्रमे । चरकसुश्रुतोक्तमदर्भसूत्राका निर्दिष्टा इति चतुर्था विशेष । अनेन सदर्भसूत्रसूचककर्माकैर्विषयमेक विषयाश वा गृहीत्वा साकल्येन त्रयाणां तन्त्रकाराणां मतै साधमन्यतन्त्रकाराणा मतान्यपि युगपदुलभ्यन्ते । शारीरमधिकृत्य ग्रन्थ लिलिखिषुकामस्य वाड्मय सहायो भवत् । न केवलमित्यम् । अपि तु हृदयस्यापि मूलतया सूत्राणिविभज्य तुलनासौकर्यार्थं स्वतन्त्रतया स्थाना ते तानि सटिप्पणानि मुद्रापितानीति पचमो विशेष । निखिलस्य स्थानस्य विस्तृता विषयसूची स्थानारम्भे सूत्रसूचा पारिभाषिकशब्दसूची च स्थानान्त इत्यपरे त्रयो विशेषा एव विशेषाष्टकविशिष्टोऽयमष्टाङ्गसङ्ग्रहो विद्वच्छ्रेष्ठाना दृष्टिं दृष्टि नयेदिति प्रत्येमि ।

व्याकरणकाव्यमीमांसादिशास्त्रेषु कृताभ्यासा उत्तीर्णपरीक्षा सशोधितग्रन्थाश्च भवन्ति रामचन्द्रशास्त्रिण । पचपववर्षभ्य प्राग्धन्वन्तरिके वैद्यकाध्ययनार्थमपि ते कानिचिद्दिनानि प्रस्तहमात्तवन्त । तदाप्रभृति मन्ये तेषां मनसि वैद्यकविषयेऽपि सशोधनपुरःसरान् प्रयत्ना कुर्यामित्यायातम् । मनसि बीजारोपणे सञ्जाते सत्याफलप्राप्ते प्रयत्ना पराकाष्ठां नेतव्या इति वृत्त्या समाधितोऽय प्रयत्नस्तैरिति सुतरां मोमुचते मदीय स्वान्तम् ।

अवशिष्टमिदानीं विज्ञापन विद्यापीठस्यैव भिषङ्मण्डलीमण्डलायमानस्य विद्वत्समूहस्य, यदाश्रयाहोऽयं नूत्नो ग्रन्थोऽष्टाङ्गसङ्ग्रहाख्य अत शारीरस्थान तावत् भवन्त कृपया सत्वर क्रीणीयु इति । किंजवडेकरमहोदया अप्यवशिष्ट ग्रन्थमचिरादनयैव वैशिष्ट्याष्टकयुक्तया पद्धत्या च प्रसिद्धिमानययेयुरिति शम् ।

६३७ शुक्रवारभाग पुण्यपत्तनम् २
पौषशुक्ल तृतीयया सहिता
१८६० शकाब्दा

पाण्डुरंग हरि देशपाण्डे,
आयुर्वेदाचार्य

पुण्यपत्तनस्थायुर्वेदविद्यालयप्रधानाध्यापक-पण्डितरामचन्द्रशास्त्रिकिञ्जवडेकरेण प्रतिसंस्कृतः टिप्पण्या च परिष्कृतः

महामहोपाध्यायेन्दुविरचितशशिलेखाख्यव्याख्यया समेतश्च

श्रीमद्वाग्भटविरचितः

अष्टाङ्गसङ्ग्रहः।

शारीरस्थानस्य विस्तृता विषयसूची

(१) प्रसूतितन्त्रम्।

(२) शारीरम् ।

(३) विकृतिविज्ञानम्

शारीरपरिशिष्टसूची ।

चित्रकदम्बाना सूची ।

आगमप्रमाणानि ।

(अङ्कनमध्यायानाम्)

चरके	सुश्रुतः
प्रथमोऽध्यायः ।	
च. चि. २ पा. १; ४; ३०; १३	सु. शा. १०, ४, २ ,३
च. नि. ३	सु. सू. ३५, १४
च. वि. ५	सु. नि. ७
च. शा. ८, २, ३, ४	सु. चि. १४
	सु. उ. ४२
द्वितीयोऽध्यायः ।	
च. शा. ४, २, ३, ६, ८	सु. शा. १, २, ३, ४
च. चि. १५, ३०	सु. सू. १४
च. नि. ३	
तृतीयोऽध्यायः ।	
च. शा. ८	सु. शा. १०
	सु. नि. ९
चतुर्थोऽध्यायः ।	
च. शा. ८, २	सु. शा. १०, ८
च. चि. २८	सु. नि. ८
	सु. चि. १५
पञ्चमोऽध्यायः ।	
च. शा. ७, १, ४, ३, ६, ८	सु. शा. ५, १, ३, ४, ९
च. सू. १, ८, ३०, ७, २९	सु. सू. ३५ १५
च. चि. १५	सु. उ. १
च. वि. ५	सु. नि. १०
षष्ठोऽध्यायः ।	
च. सू. ३०, २८, १७, २७, १५	सु. शा. ७, ९, १०
च. शा. ७	सु. सू. २१, १४, १५, ४६, ३५
च. वि. ५, ६	सु. नि. १
च. चि. १५, ८, ३	

सप्तमोऽध्यायः ।

च शा ७	सु॰ शा ६
च चि॰ २६	सु॰ सू २५, २६
च सि ९	
च सू २९	

अष्टमोऽध्यायः ।

च वि॰ ८, ३	सु शा ४
च चि २६, १	सु सू ३५
च शा ६, ४	
च॰ सू १७,७,१,६,७,११,२१,८	
च इ १	

नवमोऽध्याय ।

च इ १,७,३,८,२,११,९,१२,६	सु सू ३२,३१,३०,२९,२८
च चि ४	

दशमोऽध्याय ।

च इ ४,११,५,१२,७,८,३,२	सु सू ३०, ३१, ३२, २८

एकादशोऽध्यायः ।

च इ ५,१,३,९,११,१०,६,७, ८, १२	सु सू ३१, २८, ३३
	सु उ ४०
च नि २, ४	सु नि ६, १
च चि ४,२०,२२,१४,१९,५, १८, २१, २९	
च सू १७	

द्वादशोऽध्याय ।

च इ १२, ५, ४	सु सू॰ २९, १०, ३२
च शा॰ ८	

सम्सूचनम्—एतदध्यायगताना सूत्राणा निर्देशो ग्रन्थे एव यथास्थान कृतो वर्तते । तत्र एवावलोकनीय ।

अष्टांगसंग्रहशारीरस्थाने

अन्तर्भूताश्चरकसुश्रुतग्रन्थांशाः

चरके शारीरस्थानम्
(१)

प्रथमोऽध्याय. १-१५, २४, ३१-६२, ७०-१५६
द्वितीयोऽध्यायः १-७, ११, १३, १६, १७, २२, २४-२७, ३०-४८
तृतीयोऽध्याय. १-११, १५, १६, २०, २२, २४-३३
चतुर्थोऽध्याय. १-५, ८, १३, २६-२९, ३३, ३५, ५७-६१.
पंचमोऽध्यायः १-३, ५-२६
षष्ठोऽध्यायः १-३. ५-६-२१, २६-३४
सप्तमोऽध्याय. १-३, ११, १६, २०.
अष्टमोऽध्यायः १-३ १८,४५

चरके इन्द्रियस्थानम्
(२)

प्रथमोऽध्यायः १-४, १५-१७,१९, २०, २३, २७-३०
द्वितीयोऽध्याय. १-४,६-९, ११, १४, १५, १७-२०, २३.
चतुर्थोऽध्यायः १-६,१२,१५,१६,१८,१९,२५,२६,२७
पञ्चमोऽध्यायः ३, ६, ७, १२, १८, १९, २४, २६, २७, २९-३४, ४७.
षष्ठोऽध्यायः १-५, १२, १६, १७, २०-२३,२५
सप्तमोऽध्यायः १-२, ८-११, २०, २४, २७, २८, ३१, ३२.
नवमोऽध्यायः १-४, १६,१७, २०, २३, २४.
दशमोऽध्यायः १-३,६, १४-१५, १८-२०
एकादशोऽध्याय. १-२, ८, ११, १६-१८, २१, २३ २६, २७, २९
द्वादशोऽध्याय. १-२, २२-२५, २८, ३४; ३५, ४०-६१, ६५-६७, ८९, ९०.

सुश्रुते शारीरस्थानम्
(३)

प्रथमोऽध्यायः १-३, ६; ७, १२-१५, १७, १८. २१, २२.
द्वितीयोऽध्यायः १-२, १६, १९; २४, ३३, ३७, ४०-४९, ५५-५८.
तृतीयोऽध्यायः १-४, २२-२९, ३२, ३५
चतुर्थोऽध्यायः १-२, २५-३०, ३३-६१, ८०,९८-९९
पञ्चमोऽध्याय १-२, २१, २३, ४१-४२, ४५-५१,
षष्ठोऽध्यायः १८, २२, ३०, ३४, ३६-४०, ४३
सप्तमोऽध्यायः ७-१७, १९, २३
अष्टमोऽध्याय १-११, १३-२६
नवमोऽध्याय ११, १३,
दशमोऽध्याय ६६-७०

सुश्रुते सूत्रस्थानान्तर्भूतमिन्द्रियस्थानम्
(४)

अष्टाविंशतितमोऽध्याय १-४, ७, ९-१०, २०, २१,
एकोनत्रिंशत्तमोऽध्याय ७-८, १४, १५, २३, २६, ३८-४१, ४६, ४९-५१, ५३-६६
त्रिंशत्तमोऽध्याय ११-१७, २१-२३
एकत्रिंशत्तमोऽध्याय ४, १८, २१, २७, २९, ३०
द्वात्रिंशत्तमोऽध्याय ५--७
त्रयस्त्रिंशत्तमोऽध्याय ३, ८, १३-१५, १७-१९, २२. २५, २६,

प्रसूतितन्त्रम् ।

पुण्यपत्तनस्थायुर्वेदविद्यालयप्रधानाध्यापक–पण्डितरामचन्द्रशास्त्रिकिञ्जवडेकरेण प्रतिसंस्कृतः
टिप्पण्या च परिष्कृतः
महामहोपाध्यायेन्दुविरचितशशिलेखाख्यव्याख्यया समेतश्च

श्रीमद्वाग्भटविरचितः

अष्टाङ्गसङ्ग्रहः

शारीरस्थाने

पुत्रकामीयः प्रथमोऽध्यायः

(उपोद्घातः)

पूर्वस्मिन् स्थाने म[illegible]न्त्र [illegible]पकरयाधिपातस्य मयण कृत शास्त्रता यत प्रतिप्रमक्रमावाऽश्वा[illegible]वित्तय पुन पुन च्यमानमनिगम्नत्वात् [illegible]तिपत्तय मपत्त इति शेषेषु स्थानेषु यथाक्रमं प्रथम मश्विनमव विस्तरेणाऽऽख्या यते। तत्र शरीरस्य तदधिष्ठानभूतस्यायु[illegible] प्राधा यनापय त्वात् द्वितीयस्थान एव निर्णय। तर्थं शारीरस्थानमारभ्य ते। तत्र प्रथम शरीरस्वरूपनिर्णय [illegible], तस्य च प्रथम [illegible]म। तच्च कारणाधीनम्। तथा [illegible] पिता, तत्प [illegible]त्वात् कारणा [illegible] ॥ अनन्तरयेना[illegible] प्र[illegible]नार्थमध्यायारम्भः।

१ प्रतिज्ञा

१–अथातः पुत्रकामीयमध्यायं व्याख्यास्यामः। इतिह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥ १

१–अथेत्यादि च पूर्ववद्व्याख्येयम्। पुत्र कामय त इति पुत्रकामा, तेभ्यो हितं पुत्रकामीयं तत्प्राप्त्युपायप्रत्य क्षनाध्याय पुत्रकामीय त[illegible] व्याख्यास्याम ?

२ योग्यस्त्र्याद्वाह

२–अथ खलु [illegible]मान[illegible] विंशतिवर्ष [illegible] वामतुल्य गोत्रां तुल्याभिजनामसञ्चारिरोगकुलप्रसूतां रूप शील लक्षणसम्पन्नामनूनामविनष्ट [illegible] वर्णनामानमपेक्ष– स्तनीं मृदुमरोगां प्रकृतिमकपिलामपिङ्गलामहीनाधि काङ्गी द्वादश[illegible]दशी नामसरसुजगसरिदचल वृक्षपक्षि नक्षत्रा त्यन्त्यभीषणनामान्यनुद्वहतीमनघामनि– घामनि घन विधिनाद्वहेत् ॥ २

२–अथेति मङ्गल। एकविंशतिवर्ष पुमान् कन्यामात्म नामेकद्विन विधिनोद्वहेत् स्वीकुर्यादिति सबन्ध। किंभूता कन्यामित्याह—अनु[illegible]यामित्यादि। तुल्य। [illegible] शब्दस्य साधारणस्यार्थे वर्तन। गोत्र च वसिष्ठादिकपि नामपूर्वक ख्याते शास्त्र च प्रसिद्धम्। अभिजन कुलम्। अत्र तुल्यशब्द [illegible]। [illegible] य गोत्र विसवृत्ता [illegible] प्रकृ[illegible]त्यायत्ते पुमान् प्रसवमृ यते। तथा यस्मिन् कुले सञ्चारी रोग क्षयदेहयास्मिन्नास्त, तत्र या प्रसूता सा तथा सातिशयै रूपादिभि सम्पन्नाम्। लक्षणानि शुभानि लोक शास्त्र च प्रसिद्धानि। नाजानानि नापि भूत्वा विनष्टानि द नाणानि यस्या सा तथोक्ता। मृदु कोमला शरीरेण स्वभावेन च। तथाऽरोगा प्रकृति स्वभावा यस्या सा तथाविधा। कपिला पीतलोहिता। पिङ्गला अरु णलोहिता। ता यस्या [illegible]ङ्गानि बाहुचरणाङ्गुलिप्रभृतीनि [illegible] याङ्गापत्र्या ॥ [illegible]नानि नाप्यधिकानि तथा द्वादश समासा द्वादशवर्षा द्वादश वर्षाणि यस्यास्ताम्। तथा अमरादिना मरहिता श्री[illegible]लक्ष्मीप्रभृती यमरनामानि। गो धानश्चवीप्रभृतानि नागनामानि। गङ्गायमुनासरस्वती प्रभृतीनि सरिन्नामानि। मेरुमलयविन्ध्यप्रभृतीन्यचलना मानि। मधुकि[लि]कानदरीनाभप्रभृतीनि वृक्षनामानि। हमीनलावा[illegible]कोरिकाकिङ्गप्रभृतीनि पक्षिनामानि। रोहि णीरेवतीमघाप्रभृतीनि नक्षत्रनामानि। अत्या [illegible] । लादय, तथा प्रतिमेश प्रसिध्या यानि नामानि तद्वर्जिताम्। एव प्र था [illegible]सशिपिन। सत्यपि यथोक्ताविरोध काचित्

१ श्रीगणेशायनम। धन्वन्तरयेनम। अथा –ख २ °मीय शारीरव्या –क ख ३ नामतु –ख ४ °नखके –ख ५ शा यप्रेक्ष्य मा –ख ६ नामनिधामनि –क ख

मीषण नामा कोमलमस्थ्यावल्यादि बिभर्ति तामपि। अनिन्द्यामन्येनापि केनचिल्लोकद्विष्टेन प्रकारेणागर्हणीयाम् २

३ दम्पत्योः सङ्गमकालः।

३-तस्यां षोडशवर्षायां पञ्चविंशतिवर्षः पुरुषः पुत्रार्थं प्रयतेत ॥ ३

३-तस्यामनन्तरोक्तायामङ्गनायां कालेन षोडशवर्षायां सत्यां पुमान् पञ्चविंशतिवर्षो वक्ष्यमाणेन विधिना पुत्रार्थं प्रयतेत ३

४ वीर्यवत्सुतोत्पत्तौ निदानम्।

४ तदा हि तौ प्राप्तवीर्यौ वीर्यान्वितमपत्यं जनयतः ॥ ४

४-यतस्तौ दम्पती तदेति षोडशे पञ्चविंशे च वर्षे लब्धात्मवीर्यातिशयौ सन्तौ वीर्यवन्तं बलारोग्यादिसंपन्नं पुत्रं जनयतः ४

५ गर्भस्य रोगाद्याक्रान्तत्वे कारणम्।

५-ऊनपञ्चविंशतिवर्षेणोनषोडशवर्षायामाहितो गर्भः कुक्षिस्थ एव विनाशमाप्नुयादल्पायुर्बलारोग्यविभवो वा स्याद्विकलेन्द्रियो वा। ऋतावाद्ये च रात्रित्रये तथा दुष्टे शुक्रार्तवे इति ॥ ५

५-ऊनषोडशवर्षायां वा आहितो गर्भ ऊनपञ्चविंशतिवर्षेण वाप्याहितः कारणसामग्र्यनपेक्षया कदाचिन्मातृकुक्षावेव नश्यति कदाचिद्विकलेन्द्रियो वा भवति। इन्द्रियेणैकेन द्वाभ्यां वा हीनो भवतीत्यर्थः। न केवलं दम्पत्योरूनवर्षतया गर्भस्यैवंविधता, यावत् पूर्णयोरपि मातापित्रोर्मातुराद्ये पुष्पदर्शनादारभ्य ऋतौ रात्रित्रये आहारविहारादिना वातादिदुष्टे शुक्रार्तवे चैवंविधतैव ५

६ शुक्रोत्पत्तिः।

६-तत्राऽऽहारस्य सम्यक्परिणतस्य क्रमान्मज्जानमनुप्राप्तस्य सारः शुक्रसंज्ञां लभते ॥ ६

६-शुक्रार्तवं किमुच्यते कथं च तद् गर्भजन्माद्युपकरोति उपघातश्च तस्य कथं भवतीत्याह—**तत्राहारस्येत्यादि**—आहारस्य चतुर्विधस्य सम्यग्यथावत् परिणतस्य जठराग्निना धात्वग्निपरिपाकपरम्परावशाच्च क्रमान्मज्जानं मज्जस्वभावं प्राप्तस्य यः सारः स शुक्रसंज्ञां लभते ६

७ शुक्रस्य स्थानानि।

७-तत्तु क्षीर इव सर्पिरिक्षुरस इव गुडः शरीरे शुक्रधरां कलामाश्रित्यास्तुतं सर्वाङ्गव्यापितया स्थितम्। विशेषतश्च मज्जमुष्कस्तनेषु ॥ ७

७-तच्च शुक्रं व्यापकमपि मज्जप्रभृतिषु विशेषतः स्थितं शरीरे या शुक्रधरा नाम कला वक्ष्यमाणलक्षणा तामाश्रित्यास्तुतं सत् सर्वाङ्गव्यापित्वेन स्थितं भवति। दृष्टान्तो यथा-क्षीरे सर्पिर्घृतम्। यथा चेक्षुरसे गुडः। व्याप्य स्थितमपि तदवस्थायां न दृश्यते क्रियासंस्कारादिवशाच्च पश्चादभिव्यज्यते, तथैव शरीरे शुक्रमिति दृष्टान्तः। क्षीरादौ च सर्पिरादेरस्तित्वमनुमानलब्धं यदिह समुत्पद्यते। तत्र चेत् कथं सिकताभ्यो लोकस्तैलं न गृह्णीयात्। अथवा कार्यकारणमात्रं वा दृष्टान्तः ७

टिप्पणी वक्ष्यमाणेति-अ स शा. ५

८ शुक्रप्रवृत्तिः।

८-हर्षोदीरितं तु संघट्टनेन हृदयावेगात् पिण्डीभूतमङ्गादङ्गात् प्रवर्तते ॥ ८

८-तच्च शुक्रं सर्वाङ्गव्यापि सदङ्गनासंयोगे हर्षेणोदीरितं प्रेरितमङ्गादङ्गाद् बहिः प्रवर्तते ८

९ गर्भाधानयोग्यं शुक्रम्।

९-तत् सौम्यं स्निग्धं गुरु शुक्लं मधुगन्धि मधुरं पिच्छिलं बहु बहलं घृततैलक्षौद्रान्यतमवर्णं च शुक्रं गर्भाधानयोग्यं भवति ॥ ९

९-किंभूतं? संघट्टनेन वेगावेशेन हृदयावेगात् पिण्डीभूतमेकत्वं यातं वातादिभिरनुपहतं सौम्यस्निग्धादिगुणयुक्तं सद् गर्भाधानयोग्यं भवति। सौम्यं सोमगुणभूयिष्ठं मधुगन्धि माक्षिकगन्धि। बहलं नातिघनम्। तथा घृतवर्णं तैलवर्णं वा। क्षौद्रवर्णं वा क्षौद्रं च कपिलं विद्यात्। एतद्विपरीतं गर्भाधानायोग्यम्। इति शुक्रस्य स्वरूपमुक्तम् आर्तवस्यात्रोच्यते ९

१० आर्तवलक्षणम्।

१०-तथा रक्तमेव च स्त्रीणां मासे मासे गर्भकोष्ठमनुप्राप्य त्र्यहं प्रवर्तमानमार्तवमित्याहुः ॥ १०

१०-**तथा रक्तमित्यादि**-रक्तमेव सर्वस्य धातुत्वेन जायते। तदेव विशिष्टं सदार्तवमित्याचार्या आहुः। किंभूतं? मासे-मासे त्र्यहं बहिः प्रवर्तमानम्। किं कृत्वा? गर्भकोष्ठं योषितो गर्भस्थानं सर्वतः शरीरात् प्राप्य। बहिः प्रवर्तमानत्वं तस्योपलक्षणम्। न तु तदेवार्तवं यत् प्रवर्तत एव केवलम्। ऋतौ भवतीत्यार्तवम्। ऋतुश्च निषिक्तस्य बीजस्य फलप्रसवानुगुणः कालः। तस्मिंश्चर्तौ प्रथमं त्र्यहं बहिर्दृष्टमवश्यं प्रवर्तते १०

११ दुष्टार्तवसंज्ञा।

११-अतिप्रसङ्गेनानृतावृतौ वा तदेवासृग्दरं प्रदरं व्यापदं च रक्तयोनिसंज्ञां लभते ॥ ११

११-तदेवातिप्रसङ्गेनर्तुकाले एव प्रवर्तमानमनृतौ वातिप्रसङ्गेन प्रवर्तमानमसृग्दरादिसंज्ञां लभते। एतल्लक्षणं चोत्तरत्र वक्ष्यते ऋतोस्तु लक्षणं क्षामप्रसन्नवदनामित्यत्रैव वक्ष्यते (शा १ ४२) ११

१२ दुष्टार्तवचिकित्सा।

१२-तत्साधने रक्तपित्तचिकित्सितं गुह्यरोगप्रतिषेधं चेक्षेत ॥ १२

१२-**तत्साधनेति**-तत्साधनेऽतिप्रसक्तरक्तचिकित्सिताय रक्तपित्तचिकित्सितं गुह्यरोगप्रतिषेधं चेक्षेत। तेनैतदुक्तं भवति-तथाविधस्य निदानादिवशात् कदाचिद्रक्तपित्तता

७ °ष्टे च श°-क. ८ °श्रित्य सर्वा°-क. ख. ९ °नानृतौ वा त°-क

भवति कश्चिन्निदानिरोगोक्ता यत्नमपरता । अत एव न तेषां विषय विशेषाश्चिकित्सितमुक्तमिति १२

१३ आर्तवाप्रवृत्ति तच्चिकित्सा च ।

१३-वातकफावृतमार्गाणां रजप्रवर्तमानं पित्तर्ये रुपाचरत् ॥ १३

१३-तथा तत्रार्तवं कदाचित् प्राप्तमपि कालेवातके मणा आवृतमार्गाणां योषितां नैव प्रवर्तते । तथाविधमप्रवत मानं पित्तलाहाराभि पाचरेत् १३

१४ रक्तगुल्मस्य तच्चिकित्सा च ।

१४-तद्धि वर्द्धमानम तवतमानं मधुमधुक वा नीरहित वात न्यासवमानाया योषितो गर्भ लिङ्गानि दर्शयद् गुल्मीभवति । तत्र गुल्मचिकित्सित मीक्षत ॥ १४

१४-यतस्तरक्त बहिरनवतमानमन्तर्महाग्रातमिनि रक्तगुल्म माहत वेगवर्धत वा वधते तद्धमान या वातलान्याहारा । यानेव तस्या गभलिङ्गानि स्तन्यप्रजननादीनि प्रकटयन् गुल्मीभवति । तस्यैव गुल्मत्व प्राप्नोति तत्राग्रथया गुल्माभूत चिकित्सायै गुल्मचिकित्सितमीक्षत । तत्र हि रक्तगुल्मस्य पृथक् चिकित्सितमुक्तम् । एव रक्तगुल्मा निदानाद्रि क्तयोनिना भवति १४

टिप्पणी—गुल्म-चिकित्सितम्—अ स चि १६

१५ दुष्टातवजन्य वातोदर तच्चिकित्सा च ।

१५—कदाचिद्वा गर्भ इव वातोदर भवति तद्वातो पशमनैरुपशाम्यति ॥ १५

१५—कदाचिद्वा गुल्मत्वेन विना रक्तगुल्मलक्षणवैक्ष्य माणविरहित गर्भ गर्भमात्रेणैव वातोदरतया प्राप्नोति । तद्वातोपशमहेतुभि शाम्यति १५

१६ असृङ्निरोधेऽपि गर्भभ्रम ।

१६—तदेव कदाचिदार्तव सौम्यैर्गृह ।तमभिराहा रविहारैस्तम्भितमनुपद्रवमवो ऽ गर्भाधिष्ठितमिव वर्धयति । यन तामगर्भां गर्भिणीमाहुर्मूढा ॥ १६

१६—कदाचित्तत् सौम्यादिभि रुद्ध तदनुपद्रव पाणादि वमनुबन्ध वर्धयति । येन हेतुना मूढा याथातथ्यपरिज्ञान वहिष्कृता अगर्भामव योषित गर्भिणीमाहु १६

१७ यापनिव मैलक्षणनाशे जनाना भूताहरणवुद्धि ।

१७—ततो विपरीतैय र्धर्मा वा प्रवृत्ते रक्ते गर्भ शरीरमपश्य तो भूतहृतमित्यज्ञा मुवते ॥ १७

१७—ततोऽनन्तर सौम्यादिहेतुविपरीतै कालनालीयन माधुभिपजा वा प्रयुक्ते स्वयमवौपधनिरपेक्षया वा प्रवृत्त रक्ते गर्भ दुर्बुद्धिकल्पित प्रत्यक्षेणापश्य तो भूतैराहृतमिति वदन्त्यज्ञा एव तपामन्ततम् १७

१८ रक्षसा शरीरापहरणाशक्ति ।

१८—यस्मात्तमभवत्योजसोऽपहरण रक्षोभिर्न तु शरीरापहरणमनिष्टत्वात् शक्तत्वा । इच्छन्त्यपि रक्षांसि प्रवृ त्तस्य ऽधि । न च दृश्यत कस्यचिदमानुपदेहापर ॥ १८

१८—रक्षोभिराजसोऽपहर । सम्भाव्यत न तु शरीराप हरणम् । ननु कथ न सम्भाव्यत इत्याह—अनिष्टत्वात् । अथवा शक्तित —शक्तोऽपि कश्चित्तन्निष्ट न प्रवतत शक्तोऽपि वा अशक्तया न प्रवतते न कामिच्छानिवत्या प्रवृत्तेप्य लब्धिरात । न चत्यादि—न श्रव कश्चिद्दृष्ट यन्मानुप रक्षोभि कस्यचित्कायापहार कृत इति १८

१९ आक्षपपूर्वकं रक्षोभि शरीरापहरणनिषध ।

१९—यदि च दृष्टमपि समुल्लङ्घ्य केचिन्तिशक्ति युक्ता गर्भस्य शरीराक्षपे भवत तै तदा कथमिव प्राप्ता यमरास्तज्जननीमुपेक्षरन् ॥ १९

१९—अथ कश्चि व मयात् यथापूव न दृष्टमधुना तु दृश्यत त यमाह—यदि चत्यादि—यदि हि गर्भयतिशय युक्ता मातुरपि शरीरापहरण समथ। अन्यथैव देहापहार प्रवतन्त किमित मातरमवाथमपाहन रक्षन्ति त मातृपरिहारमुपेक्ष त । अतोऽशक्तानाम् शायन गर्भापहरण भूतानामनिष्टमशक्तता वा तत्राति । एतच्चाचाय स्याम्भवमात्रप्रदर्शनमिति कृत्वा गृह्यत । अन्यथा शरीरवदाजसि पयनुयुक्त किमुत्तर स्यादिति ॥ १९

२० शुद्धार्तवलक्षणम् ।

२०—आर्तवं पुन शशासृग्धिरलाक्षारसापम धौत च विरज्यमानं शुद्धमाहु ॥ २०

२०—तथा न तदोक्तमार्तव शशासृग्धिरादिसन्निभ सम्यगार्तवं शुद्धमित्याहु । तद्धि गर्भाधानयोग्य भवति । धौत सद्वस्त्रा दिरज्यमानत्वं रक्तस्य २०

२१ ऋतुमतीपुरुषयो रज शुक्रादीना काल ।

२१—यथा च बालस्य जीर्णस्य चा तरो पुष्पफल पुष्पफलस्य वा तद्विधस्य गन्धो नोपलभ्यते, तथैव नोनपोडशातीतसप्ततिवपस्य पुंस शुक्ररोमादयो योषितश्चोनषोडशातीतपञ्चाशद्वर्षाया रजस्तन्यादय इति ॥ २१

२१—प्रस्तुतपुन तथा रोमान्य ऊनषोडशवर्षस्य पुनो नोपलभ्य न । यथा बालस्य तरो पुष्पफलं । यथा वा तद्विधस्य वाल्यैव पुष्पफलस्य गन्ध । अस्त्यपि सत्तया व्यक्तभावो नोपलभ्यते । देवकाल्वशात्तु व्यक्त भवत्येतत् । अतीतसप्ततिवर्षस्यापि पुस शुक्रादयो नोपलभ्यन्त । यथा जीर्णस्य तरो पुष्पफल तद्विधस्य वा पुष्पफलस्य गन्धोऽतिजीर्णत्वादिति । अननैव क्रमेण योषित आर्तवस्तन्यादीना वाच्यम् । आदिशब्देन रोमादीना परिग्रह १

२२ गर्भोत्पत्तिप्राक्कालीन शुक्रार्तवयोराप्यायनम् ।

२२—अथ शुद्धशुक्रार्तवमरोग मिथोऽनुरक्त मिथुन मुपस्नेह्य विधिवत् सद्योऽभ्यास्थापनानुवासनाभ्या मुपाचरत् । विशेषतस्तु घृतक्षीरवद्भिर्मधुरौषधसंस्कार

१ स्पचारे । त —स ११ तद्धयप्रवर्तमानं स —क , तत्प्रवर्तमान म —स १२ न तु वातरयानि —क ग १३ नात्पे —स १४ स गुल्मेकाद —क स

पुरुष, तैलेन नारी पित्तलैश्च मांसैः। एव हि समानगुणतया शुक्रार्तवमाप्यायते ॥ २२

२२ अथेत्यादि सुबोधम्। प्रशस्तेषु तिथिमुहूर्तनक्षत्रेषु सदपत्यलाभाय मिथुनमुपस्नेह्यार्तवाभ्यर्णे काले शुद्धशुक्रार्तवत्वादियुक्त मिथुन जायापती आस्थापनानुवासनाभ्यामुपाचरेदिति सबन्ध । किं कृत्वा? आह–पूर्वमुपस्नेह्य पश्चाच्छास्त्रोक्तेन विधानेन सशोध्येति। पुरुष तु विशेषाद् घृतादिभिरुपाचरेत् । मधुरस्कन्धनिर्दिष्टैरौषधान्नसस्कारैश्चोपचरेत्। उपचर्यमाणस्य बहुदिवसोपयोगिनायु शरीरेऽतिशय स मधुरौषधसस्कार । नारीं तु विशेषेण तैलादिभि । पित्तलानि मासान्यानूपमत्स्यजानि तानि कफपित्तलानि भवन्त्येव। एव हि घृताद्युपचारेण पुस शुक्रमाप्यायते सदृशगुणत्वात्। तथा तैलाद्युपयोगेन रक्तमाप्यायते २२

२३ गर्भासमवकरस्य दुष्टशुक्रस्य लक्षणम ।

२३ वातपित्तश्लेष्मकुणपगन्धिग्रन्थिपूयक्षीणमूत्रपुरीषरेतासि त्वबीजानि भवन्ति॥ २३

२३—तत्र यान्यशुद्धान्याहारादिहेतुकवातादिदोषाक्रान्तानि तान्यबीजानि भवन्ति गर्भाय न भवन्तीत्यर्थ २३

२४ प्रातिस्विक वातादिभिर्दुष्टस्य शुक्रस्य लक्षणानि ।

२४—तत्र तनु रूक्ष फेनिलमरुणमल्पं विच्छिन्नसरुजं चिराच्च निषिच्यते वातेन। किञ्चित्पीतमपिच्छिलमानील वा दहदिव प्रवर्तते पित्तेन। मज्जोपसंसृष्ट प्रभूतं विबद्ध चाम्भसि च किञ्चिन्मज्जति श्लेष्मणा। कुणपगन्ध्यनल्पं रक्तेन। ग्रन्थिभूत वातश्लेष्मभ्याम्। पूतिपूयनिभ पित्तश्लेष्मभ्याम्। क्षीण वातपित्ताभ्याम्। तदुक्त ससाधन प्राक्। मूत्रपुरीषगन्धि सन्निपातेन॥ २४

२४—तत्र तस्मिन् इत्यादिना वातादिदुष्टस्य शुक्रस्य लक्षण चिकित्सित च दोषक्रमेणोच्यते । सुबोधमन्यत्। वातपित्ताभ्या शुक्रक्षय क्रियते, तच्च क्षीण शुक्र प्राग्दोषादिविज्ञानीये सचिकित्सितमुक्तम् २४

टिप्पणी—प्रागिति–अ स सू. १९

२५ वन्ध्यार्तवलक्षण साध्यासाध्यविचारश्च ।

२५ आर्तवमपि शुक्रवद्दोषैरुपसृष्टमबीजमेव । तस्य लिङ्ग नाम च पूर्ववत्। तेषु कुणपग्रन्थिपूयक्षीणरेतांसि कृच्छ्रसाध्यानि। मूत्रपुरीषशुक्रार्तवं त्वसाध्य कुणपग्रन्थिपूयार्तवं च॥ २५

२५—न केवल वातादिदुष्ट शुक्रमबीज भवति यावत्तेनैव क्रमेण तैरेव दुष्टमार्तवमप्यबीज भवति । तस्य चार्तवस्य दुष्टस्य शुक्रवदेव क्रमेण लक्षण नाम च विजानीयात्। तेषु दुष्टेषु शुक्रार्तवेषु मध्ये कुणपादिरेतासि कृच्छ्रसाध्यानि। मूत्रपुरीषशुक्रार्तवान्यसाध्यानि । तानि प्रजोत्पादने न समर्थान्येव भवन्ति। कुणपग्रन्थ्यादि दुष्टमार्तव च शेष सर्व साध्यम् २५

२६ दुष्टशुक्रार्तवयोश्चिकित्सा ।

२६—तत्राद्यांस्त्रीञ्छुक्रार्तवदोषानन्यथास्व दोषसाधनेन साधयेत। गुह्ययोनिरोगप्रतिषेधेन चोभयान॥ २६

२६ तत्र साध्येषु वातादिभिस्त्रीञ्छुक्रदोषास्तैरेव त्रीनार्तवदोषान् स्वहेतुदोषचिकित्सयोपक्रमेत् । गुह्यरोगप्रतिषेधोक्तविधानेन च २६

टिप्पणी गुह्ययोनिरोगप्रतिषेध इति । अ उ स. ३९

२७ अपि च॥ २७

२७–अपि चेति विशेषसमुच्चयाय २७

२८ वातिकशुक्रदोषे चिकित्सा ।

२८ वातिके शुक्रदोषे वसुकसैन्धवफलाम्लसिद्ध यवक्षीरप्रतीवाप सर्पिष्पानम् । बिल्वविदारीसिद्ध क्षीरयुक्तमास्थापनम् । मधुकभद्रदारुसिद्ध तैलमनुवासनम्। क्षीरकुलीररससिद्ध तैलमुत्तरबस्ति॥ २८

२८–वसुकादिसिद्ध सर्पिर्यवक्षारप्रतीवाप वातिके शुक्रदोषे प्रतीवापो य सिद्धे चूर्णत्वेन दीयते। मात्रा चास्य दोषाद्यपेक्षया। वसुक रोमकम। सैन्धव मणिमन्थम्। फलाम्लमम्लदाडिमादिफलम। सक्षीर क्वाथकल्पनया सिद्ध बिल्वादिक्वाथमास्थापनम। तत्रैवानुवासनयोग्यतायां मधुकादिसिद्ध तैलम्। तत्रैव क्षीरकुलीररसाभ्या सिद्ध तैलमुत्तरबस्ति। कुलीरो जलजप्राणिविशेष कर्कटाख्य । तेषा समभागत्वम् २८

२९ पैत्तिकशुक्रदोषे चिकित्सा ।

२९-पैत्तिके काण्डेक्षुश्वदंष्ट्रागुडूचीसिद्ध मूर्वामधूकप्रतीवापं सर्पिष्पानम् । त्रिवृच्चूर्ण सघृतो विरेक । पयस्याश्रीपर्णीसिद्ध क्षीरयुक्तमास्थापनम्। मधुकमुद्गपर्णीसिद्धं तैलमनुवासनमुत्तरबस्तिश्च॥ २९

२९-पैत्तिके सुबोधम्। पयस्यया श्रीपर्ण्या च सिद्धेन क्षीरेणास्थापनम्। मधुकमुद्गपर्णीसिद्ध तैलमनुवासनमुत्तरबस्तिश्च २९

३० श्लैष्मिकशुक्रदोषे चिकित्सा ।

३०-श्लैष्मिके पाषाणभेदाश्मन्तकामलककाथसिद्ध पिप्पलीमधुकचूर्णप्रतीवापं सर्पिष्पानम् । मदनफलकषायो वमनम् । दन्तीविडङ्गचूर्णस्तैललीढो विरेक राजवृक्षमदनफलकषायप्रगाढमास्थापनम् । मधुकपिप्पलीसिद्ध तैलमनुवासनमुत्तरबस्तिश्च॥ ३०

३०–श्लैष्मिके पाषाणभेदादिभि सिद्ध सर्पिष्पानम्। मदनफलकषायेण वमनम् । दन्त्यादिचूर्णेन विरेक । राजवृक्षादिकषायप्रगाढमास्थापनम्। प्रगाढ भूयिष्ठं घनम्। मधुकादिसिद्ध तैलमनुवासनमुत्तरबस्तिश्च ३०

३१ वातजार्तवदोषे चिकित्सा ।

३१-वातजे पुष्पदोषे भार्ङ्गीमधुकभद्रदारुसिद्ध सर्पिष्पानम् । काश्मर्यक्षुद्रसहासिद्ध वा क्षीरम्। मधुकसृगालविन्नाकल्कं पर्यस्तसर्पिस्सहित प्रियङ्गु-

१५ °लैश्च माषै ए°-क. १६ °भ्या पूयपूतिनि°-क १७ °पसस°-ख १८ °च्छ्रसाधनानि। मू°-क ख १९ °र्तववा। त°-क ख. २० °ष्यप्रति°-ख २१ °षे शुक्रसै°-क ख, २२ °रीक्षिरयु°-क ख २३ °भेदकाश्म°-क. ख २४ °जेष्वार्तवदो°-ख °भार्ङ्गीभद्र°-२५ क. ख २६ °य सर्पिर्भ्या स°-क.

तिलकल्कं वा योनौ धारयेत्। सर सुरपर्णीकषाय प्रक्षालनम् ३१

३१—वातजे पुष्पदोष। पुष्पस्य आर्तवस्य दोष। मधुरादि सिद्ध पर परममाभ्यां पयस्यापिभ्यां सर्पिस्तत्र यथायोगम्। यत्र पानीयपि... । एतत् पानमत्र। तिल प्रियङ्ग्वो वच योनौ धारयेत्। वति समवर्ये। प्र ...न प्र... योनेः ३१

३२ पित्तजानवदोष चिकित्सा।

३२—पित्तजे काकोल्यादियविदारीमल्कवाथमुत्पल... क्वाथं मधूकजु पकाश्मर्यपल्कवाथं वा सनाक्षर पिबेत्। श्वेत चन्दनक्वाथ वा सक्षाल्म्। धवधातकीक + वा घृतेन वा मधुकमधुरमामृद्वीकाय +मे। ... याक्षीक्षीरविरक। च दनपयस्याय + यानौ धारय। गैरिकारिष्टकषाय प्रक्षालनम् ॥ ३२

३२—पित्तजे काकोल्यादीना क्वाथम्य माक्षर गोपाय पेक्षया विकल्पेन योज्यम्। मर्पिमधु या मधु मधुपा मथवा श्वेतच न्दनक्वाथ मक्षोदम्। मधुरा... मत्रा। सवर गोपावपेक्षया विरप। ... नाम्बन्त्र योनौ धारयेत्। गैरिका...कषाय प्रक्षालनम् ३२

३३ श्लैष्मिकानवदोष चिकित्सा।

३३—श्लैष्मिके कुटजवदुकाश्मर्याधाधार्थं पिबेत्। समाक्षिकं वा क्षीरिवृक्षनवार कषायमत्यामेव वा चूर्ण मधुघृताभ्या लिह्यात्। मदनफलकषाय। वमनम्। तत्क +मेव च योनौ धारयेत। लोधति दुक कषाय प्रक्षालनं वस्तसेमूत्र वा ॥ ३३

३३—श्लैष्मिके कुटजादिक्वाथ पिबत् क्षीरिवृक्षप्रवालान्ना क्वाथ समाक्षिकम्। एतयामपीति क्षीरिवृक्षप्रवालानामेव ३३

३४ कुणपरेतसि चिकित्सा।

३४—कुणपरेतसि धातकीपुष्पखदिरार्जुनदाडिमै सिद्धमसनादिभिर्वा सर्पि पाययेत् ॥ ३४

३४—कुणपरेतसि धातक्यादिभि पक्व सर्पि पाययेत्। असनादिगणेन च पक्वम् ३४

३५ ग्रन्थिरेतसि चिकित्सा।

३५—ग्रन्थिरेतसि पाषाणभिदा पलाशभस्मना वा ॥ ३५

३५—ग्रन्थिरेतसि पाषाणभेदपक्व पलाशभस्मना वा ३५

३६ पूयरेतसि चिकित्सा।

३६—पूयरेतसि पर ...दि यग्रोधाभ्याम् ॥ ३६

३६—पूयरेतसि पर ...दि यग्रोधाभ्या वा मार्जितं पानोपयोगे घृतम् ३६

३७ मूत्रपुरीषरेतसि चिकित्सा।

३७—मूत्रपुरीषरेतसि चातुर्जातविश्लेषे हिङ्गुशी रचित्रकैरथवा चित्रकविडङ्गकनिपड हिङ्गुसम...ग्र णाल्सिद्धमर... मोच पूर्णेनतीनापम् ॥ ३७

३७—मूत्रपुरीषरेतसि नातिदुष्टे चिकित्सा। अनिष्टे उपेक्षा अनुपक्रमणार। घृत हिङ्ग्वादिनयपान। अथवा चित्रकादिभिसिद्धमेतागो...ग्रपानापम्। प्रतापापो य मिले न प्रार्थयेत प्रक्षिप्यत ३७

३८ प्रथानर चिकित्सा।

३८—तथा म ध्यानने पानाविकण्टकवृक्षकषायम्।

३८—मनोधरे।

३९ कुणपपूयानव चिकित्सा।

३९ कुणपपूयानव चन्दनक्वाथं पिबेत्। त्रिफला कल्कक्वाथौ चात्र धारणाचमने ॥ ३९

३९—अनाति कुणपपूयानवयो प्रयत्नात्। धारण योनौ।

४ शुद्धानव येषु मामा या चिकित्सा।

४०—सर्वेषु च शुद्धानवेषु स्त्रीपुंसौ स्नेहादिकम भिषिदाणं योत्तरबस्तिभिः पुन पुनः पाचरत्। यथास्वं च योनौ कर्म पिचुभिश्च। इत्यनं विशुद्ध शुद्धानवौ पूर्वोक्तं विधिमासेवेताम् ॥ ४०

४०—स्नेहादीनि वमनाद्यानि। सवषु-शुद्धार्तवदोषयत्नेन स्नेहादिभिरुपाचरेत्। यथास्वमिति-यत्र य दोष तत्र त ... पिचुना ... धातावितान। यतत् विध घृतक्षीरेण मामा... ४०

४१ ऋतुकाल।

४१—ऋतु तु द्वादशरात्रं भवति। षोडश रात्रमित्यन्ये। शुद्धयोनिगर्भाशयार्तवाया मासमपि केचित्। तदृष्टार्तवोऽप्यस्तीत्यपरे ॥ ४१

४१—ऋतुविरहित तत्र न गायते विधान्वा ऋतुम वर्णयन्नाह—ऋतुस्त्वित्यादि। मासिभवान्तरादृन्यानारभ्य यावत् द्वा द... अन्ये ...ानायां षोडशरात्रमिति वदन्ति। अ य ... नि मया पायादाना शुद्धौ गोपानुपोदाव र्मात मासमपूर्भवितान। अत्र ... मलापचयापच तु ... गभाधाय न विरप। +... ...दितमये ऋतुमिच्छति। इति मतावृ विंग्य गभरयानियतश्चात् ४१

४२ ऋतुम या लक्षणम्।

४२—क्षामप्रसन्नवदनां स्फुरच्छ्रोणिपयोधराम्।
स्रस्ताक्षिकुक्षिं पुंस्कामां विद्यादृतुमतीं स्त्रियम्॥

४२—योन्यादि पुनुविष्या नोपपद्यते तरतन निश्चयाय +तुम ... लक्षण क्षामवदनत्वादिकमु यते—स्रस्त म पिवर्ण स्व शिथिलाभूतमक्षिकुक्षि यस्या ४२

४३ ऋतावतीते योनिसंकोचनाम।

४३—पद्म सकोचमायाति दिनेऽतीते यथा तथा।
ऋतावतीते योनि स्या ... नात प्रतीच्छति

४३—निस्यन्दासमा... पद्मस्य योनि ...मनयो ... दिन अतीत शयमानीते एवं योनिर्बीज न गृह्णाति। गर्भाय न प्रापयतीत्यर्थ। साम्प्रतिमासमवतु ...ह भवति

---

२७ °पि तु व —व स २८ °नि मा गु°—व °नि मा गुन नात भ°—ख

ऽयहाद्ूर्ध्वमुपचीयते एव। अनेन च मासि मास्यभिनवं ऋतुर्भवतीति दर्शितम् ४३

४४ आर्तवस्रुते कालकारणं च।

४४ मासेनोपचितं रक्तं धमनीभ्यामृतौ पुनः। ईषत्कृष्णं विगन्धं च वायुर्योनिमुखान्नुदेत्॥

४४—तत्र च पूर्वमुपचितरक्तमृतौ नियतः काल अतिस्रुतौ योनिदोषात्मकम् ४४

४५—ऋतुमत्या नियमाः।

४५—ततः पुष्पदर्शने प्रथमदिवसात् प्रभृति ब्रह्मचारिणी, स्नानाद्यलङ्काररहिता, दर्भसंस्तरशायिनी, त्रिरात्रमासीत। पर्णशरावकरतलान्यतमेन यावकं पयसा सिद्धमल्पं कर्शनार्थमश्नीयात्। तीक्ष्णोष्णाम्ललवणानि[31] च वर्जयेत्॥ ४५

४५—ततः ऋतुप्राप्तौ पुष्पदर्शने प्रथमदिवसात् प्रभृति त्रिरात्रमासीतेति संबन्धः। किंभूता ब्रह्मचारिणी—पुंसा असंगता। स्नानादिकया शोभार्थया मृजया रहिता अलङ्काररहिता च दर्भशय्याशायिनी च। तस्मिंश्च त्रिरात्रे पर्णादीनामन्यतमे स्थितं यावकमन्नं क्षीरेण सिद्धं कर्शनार्थमल्पमश्नीयात्। कर्शनं रक्तशुद्धये मार्गशुद्धये च। यावकं च यवमेव निस्तुषमिति तस्मिन्नेव क्रियते। तस्मिंश्च त्रिरात्रे तीक्ष्णादीनि वर्जयेद्रक्ताशुद्धिभयात् ४५

४६ ऋतुमत्याश्चतुर्थादिनकृत्यम्।

४६—चतुर्थेऽहन्युद्वर्तिता शीतसलिलस्नातानुलिप्तालङ्कृता शुक्लमाल्याम्बरा कृतमङ्गलस्वस्त्ययनैवंविधमेव भर्तारं पश्येदनन्यमना ॥ ४६

४६—चतुर्थे त्वहन्युद्वर्तितत्वादियुक्ता तथाविधमेव उद्वर्तितत्वादियुक्तं भर्तारं परिजनदर्शनात् पूर्वमनन्यमना सती पश्येत्। शीतसलिलेन स्नाता पश्चाच्चानुलिप्ता सुकान्तिभिर्गन्धैः। शुक्लं माल्यमम्बरं च यस्याः सा तथा ४६

४७ अभिलषितापत्योत्पत्तिः।

४७ तथाविधदर्शने स्वप्रयोजनमाह—तदेति।

४७—तदा हि यादृशमेव पश्यति चिन्तयति वा तादृशं प्रसूत इति॥ ४७

४८—स्नानानन्तरं तिस्रो रात्रीर्वर्जयेत्सुपुत्रार्थी।

४८—ततः स्नानात्पुनरपि गुणवत्पुत्रार्थी[32] त्रिरात्रमुपेक्षेत। पुष्पदर्शनात्सप्तरात्रम्॥ ४८

४८ ततः स्नानादनन्तरं पुरुषो यथुत्कृष्टगुणयुक्तं पुत्रमर्थयेत ततोऽन्यच्च त्रिरात्रं तामुपेक्षेत न समगच्छेदित्यर्थः। स्नानदिनमुभयस्मिन्नपि त्रिरात्रे संबध्यते तेन सप्तरात्रग्रहणमष्टरात्रभ्रान्तिनिवृत्त्यर्थम् ४८

४९ पुष्पदर्शनादष्टम्यादियुग्मासु रात्रिषु संविशेत्।

४९—अथाष्टम्यां दशम्यां द्वादश्यां वा रात्रौ पुत्रकामः संविशेत्॥ ४९

४९—ततोऽनन्तरं पुष्पदर्शनादष्टम्यां रात्रौ पुत्रकामो नारीं संविशेद्दशम्यां द्वादश्यां वा ४९

५० पुष्पदर्शनात्पञ्चम्यादययुग्मासु दुहितृकामः संविशेत्।

५०—पञ्चम्यां सप्तम्यां नवम्यां वा दुहितृकामः॥ ५०

५०—दुहितृकामः पञ्चम्यां सप्तम्यां नवम्याम्। अत्र स्नानदिनाच्च त्रिरात्रमनुपेक्षणं दुहितुर्मात्रार्तवस्यैव समवहेतुत्वात् ५०

५१ प्रागन्तरात्रिषूत्तरोत्तरा रात्रयः प्रशस्ततराः।

५१—तासूत्तरोत्तरमायुरारोग्यैश्वर्यसौभाग्यबलवर्णेन्द्रियैः[33]सम्पदपत्यस्य भवति। अतः परं तूत्तरोत्तरमेवायुरादीनां ह्रासः॥ ५१

५१—एतासु यथोक्तासु पुत्रदुहितृरात्रिषु या रात्रिर्यस्य उत्तरा सा ततः पुत्रस्य दुहितुर्वा आयुरादीनां हेतुः। तत्राष्टम्या रात्रेर्द्वादशी ज्येष्ठा ततोऽपि द्वादशी। एवं पञ्चम्यास्ततोऽपि सप्तमी। अतोऽनन्तरं त्रयोदश्यादिषु रात्रिषु यथोत्तरमेव पुत्रस्यायुरादीनां ह्रासः दशम्यादिषु च दुहितुः ५१

५२ स्त्रीपुंगर्भयारणोपपत्तिः।

५२—तत्र युग्मासु रात्रिष्वल्पीभवत्यार्तवमयुग्मास्वाप्यायते। तस्मात्तासु क्रमात्पुत्रस्य दुहितुश्च जन्म। अत एव चानुपरतार्तवदर्शना पुत्रार्थी[34] विप्रकृष्टेष्वप्यहस्सु नोपेयात्॥ ५२

५२—युग्मासु च समासु द्वितीयाचतुर्थ्यादिषु रात्रिषु समदोषबलादेर्योरक्तवयसो मिथुनस्य गर्भारम्भकशुक्ररक्तापेक्षया। अत्राद्यरात्र्यपेक्षया वाल्पीभवति रक्तमनल्पतासु शुक्रस्य बाहुल्यात्पुमाञ्जायते कारणस्यानतिक्रमणात् कार्यस्य। एवमयुग्मासु प्रथमतृतीयादिषु दृष्टार्तवस्य स्वभावेन बहुत्वाच्छुक्रस्याल्पत्वाद् दुहितृजन्म। अत एव रक्तस्याल्पत्वाद्धेतोर्यत पुत्रस्य जन्म ततः पुत्रार्थं पुरुषोऽनुपरतार्तवदर्शना परिदृश्यमानार्तवा विप्रकृष्टदर्शनाद्युग्मेष्वह सु स्त्रियं नोपेयात्। आर्तवे दृश्यमाने अष्टम्यादिरात्रिष्वपि पुत्रार्थी नोपेयादित्यर्थः ५२

५३ आहारवशाच्छुक्रस्य न्यूनाधिक्ये दुरपत्यता।

५३—यदि त्वाहारानुरोधादयुग्मासु शुक्रस्याधिकता युग्मासु च न्यूनता स्यात्ततः पुमान् स्त्र्याकृतिर्दुर्बलो हीनाङ्गो वा जायते। स्त्री च पुरुषाकृतिर्दुर्बला हीनाङ्गी वा॥ ५३

५३—आहारादिविशेषवशाच्च यद्ययुग्मासु शुक्रबाहुल्यं युग्मास्वार्तवबाहुल्यं भवति तदा संयोगात्पुमान् स्त्र्याकृतित्वादियुक्तः स्त्री च पुरुषाकृतित्वादियुक्ता जायते ५३

५४ क्लीबापत्यताया कारणम्।

५४—एकादशीत्रयोदश्योस्तु नपुंसकं स्यात्॥ ५४

५४—एकादशीत्रयोदश्योर्नपुंसकं भवेत् ५४

५५ पुत्रीयो विधिः।

५५—अथोपाध्यायः पुत्रीयं विधानमाचरेत्। शूद्रायास्तु मन्त्रवर्जितम्। यादृशं च पुत्रमाशासीत तद्रूप-

२९ °मे च याव°—क ख ३० °नार्थमश्नी°—क ३१ °णानि वर्ज°—क ख ३२ °र्थी त्रिचतुरा°—क, °र्थी चतुरा°—ख ३३ °सपच्चापत्य°—क. ३४ °त्रार्थी अविषमेष्वप्य°—क., °त्रार्थी विषमेष्वप्य°—ख.

धर्णचरिताअनपदानुचि तयाति स्त्री वाच्या। तज्जन पदाहारविहारोपचारपरिच्छदाश्चानुविदधीत ॥ ५५

५५-अथेति मङ्गल। उपाध्याय पुत्रीय विधान विधिमाचरत्-कुर्वीत। शूद्रायास्तु मन्त्रवर्जित विधानमाचरेत्। स्त्री यादृश पुत्रमाशासीताभिलषेत्। तत्पादिमतो जनपदाननुचिन्तयति वाच्या न। सा न स्त्री त जनपदाहारादीनानुविदधीत-कुर्वीत ५५

५६ पुत्रीयविधानात्पर दपत्योश्चर्या।

५६-कर्मान्ते च पुमान् मास ब्रह्मचारी सर्पिः क्षीराभ्या शाल्योदनमभिप्राश्य नात्याशित सुखी स्नग्वी सुमना प्रीणिताङ्ग शुक्लनिवसना मौहूर्तिकानुमते रात्रिभागे कल्याणानि चिन्तयंस्तदाभिकाम स्वास्तीर्णे शयन दक्षिणेन पादेन प्रागारोहेत्। तद्विधैव च प्रमदा कर्शिताङ्गी, तैलमाषोत्तराहारा, पूर्व वाम पादेन पुरुषस्य दक्षिणत शय्यामधिरोहेत् ॥ ५६

५६-कर्मान्ते-पुत्रीयविध्यनुष्ठानावसाने पुमान् मास ब्रह्मचारी आज्यक्षीराभ्यां शाल्यन्न भुक्त्वा नात्याशित इत्यादिवि सन् मौहूर्तिकानुमते रात्रिभागे कल्याणानि चिन्तयंस्तस्यामभिकामो दक्षिणेन पादेन स्त्रीत प्राक् स्वास्तीर्ण शयनमारोहेत्। प्रमदापि तद्विधैव पूर्वोक्तपुरुषविशेषविशिष्टैव पूर्वोक्तयवान्नभोजनेन कर्शिताङ्गी तैलमाषोत्तराहारा पूर्व वामेन पादेन तस्य पुरुषस्य दक्षिणत शय्यामारोहेत् ५६

५७ शय्याधिरोहणे मन्त्रा।

५७-तत्र मन्त्र प्रयुञ्जीत-'अहिरसि आयुरसि, सर्वत प्रतिष्ठासि, धाता त्वा दधातु विधाता त्वा दधातु, ब्रह्मवर्चसा भव' इति।

ब्रह्मा बृहस्पतिर्विष्णु सोम सूर्यस्तथाऽश्विनौ।
भगोऽथ मित्रावरुणौ वीरं दधतु मे सुतम् ' इति ॥

५७-तत्र मन्त्रमिति-मन्त्राथ ऊह्य ५७

५८ मन्त्रानन्तरकृत्य च।

५८-तत परस्पर सामभिरभिसान्त्व्य सहृषमनुकूल्य संविशेताम्। पयासे चैना शीतोदकेन सहसा परिषिञ्चेत् ॥ ५८

५८-तत इति शय्यारोहणानन्तर तौ परस्पर सामभि सान्त्वयित्वा सहर्षमनुकूल्य संविशताम्। पयासेति— पयासे पयासेऽवमिते सत्येना स्त्रियं सहसा शीतोदकेन परिषिञ्चेत् ५८

५ मैथुनेऽयोग्यौ स्त्रीपुंसौ।

५९-तत्राऽत्याशिता, क्षुधिता, पिपासिता, भीता, विमना, शोकार्ता, क्रुद्धाऽतिमेदुराऽन्यकामा, यवायकामा, वा न गर्भं धत्ते विगुण वा। तथा पुरुषोऽपि। न चासावधास्तिष्ठेत्। तथा हि स्त्रीचेत् पुमाञ्जायते पुंश्चेत्स्त्री वा स्त्री ॥ ५९

५९—अथ स्त्रिया उक्तपक्षवैपरीत्ये दोषमाह-तत्रेति-तत्र यत्राये स्त्री अत्यशितत्वादियुक्ता गर्भ न धत्ते, विगुण वा गर्भ धत्ते तथा पुरुषोऽपीत्यनेनात्याशितत्वादिव पुरुषेणापि वर्जनीयमित्युक्तम्। पुमो विशेषमाह-न चेति। असौ पुरुषो नाधस्तिष्ठेत् दोषमाह-तथाहीति। तथा सति स्त्रीचेत् पुमाञ्जायते ५९

६० कुब्जपार्श्वगतस्त्रीसेवननिषेध।

६०—न च कुब्जा पार्श्वगता वा भवेत। न्युब्जाया वातो बलवान् स योनिं पीडयति। दक्षिणपार्श्वगाया श्लेष्मा पीडितश्च्युत पिदधाति गर्भाशयम्। वामपार्श्वगतायास्तद्वत्पित्तं विदहति रक्त शुक्रं तस्मादुत्तानं बीजं गृह्णीयात्। तथा हि यथास्थानमव तिष्ठन्ति दोषा ॥ ६०

६०—तस्मिंश्च काले कुब्जा पार्श्वगता वा न भवेत उत्तानामव भवतीति यावत्। न्युब्जा अधोमुखी। पुरुषस्याधस्थितावपि दक्षिणपार्श्वगाया दक्षिणपार्श्वस्य श्लेष्माश्रयत्व पित्तस्य वामपार्श्वाश्रयत्वाच्छ्लेष्मा पीडित स्वस्थाना च्च्युत पित्तेन सह गर्भाशय तथैव पिदधाति वामपार्श्वगतायास्तद्वत् पित्त विदहति ६०

६१ पुंसवनम्।

६१—व्यक्तगर्भां चैनां विदित्वा प्राग्व्यक्तीभावात् द्रूभस्य पुष्ये पुंसवनानि प्रयुञ्जीत। द्वादशरात्रमित्येके। तत्रापि युग्मादिनेष्विति केचित्। प्रत्यहमित्यपरे ॥ ६१

६१—अथ यथोक्तेन लक्षणेन लब्धगर्भां विदित्वा कुक्षिगौरवादिलक्षणाद्गर्भे व्यक्तीभावात्पूर्वस्मिन्नेव दिने पुष्यनक्षत्रवति पुत्रार्थि या भिषक् पुंसवनानि योगानि(?)प्रयुञ्जीत वक्ष्यमा॥नि यै पुमांसं सूयेत। प्रथम दिने पुंसवनानि इच्छन्ति। तत्राप्ययुग्मादिन विभागयुग्मेषु दिनेष्विति कश्चित् प्रवदन्ति। केचित् अपरा प्रत्यह पुंसवनमिच्छन्ति। गर्भे लब्धे प्रागव्यक्तेः प्रतिदिनमवेति केचित्। केचित्तु द्वादशरात्रस्यैव युग्मदिनेष्विति विशेष निक्षिपन्ति। युग्मदिनानि द्वितीयचतुर्थादीनि ६१

६२ पुंसवनविधि।

६२—तद्यथा-लक्ष्मणा-वटशृङ्ग-सहदेवा-विश्वदेवानामन्यतमा क्षीरेऽभिषुत्य त्रीश्चतुरो वा बिन्दून् दक्षिणे नासापुटे स्वयमासिञ्चेत्पिचुना वामे तु दुहितृकामा। न चतान् निष्ठीवेत् तथा पुष्योद्धृताया श्वतबृहत्या मूलकल्कादस नावयत्। तद्वच्चोत्पलपत्रकुमुदपत्र लक्ष्मणामूल चन्दनानि चाष्टौ च नावयेत्। शुक्लमाल्याम्बरधरा च नारी पुष्योद्धृताया लक्ष्म॥ या मूलकल्कमुदुम्बरमात्र पयसा पिबेत्पुंस्त्वोत्पाद

३५ तयानरत-ग ३६ त आयुर-ग ३७ °सोमसू-ग ३८ लभवसेताम्। प-क स ३९ श्वगताया क-ग ४ श्च्युतापिद-क स ४१ श्वगायास्त-क ख ४२ °नादिप्र-स ४३ °ट्शुङ्ग-ख ४४ विश्वद°-क ख, ४५ तमक्षी-स ४६ ८ शुक्लानि चा-स ४७ °त्पादाय स्थि-क स

नाय स्थितये च । तद्वद्गौरदण्डमपामार्गं जीवकर्षभकौ शङ्खपुष्पीमष्यदण्डां सहचरं नम्रजीवमग्निजिह्वा- मष्टौ वा वटशृङ्गाणि । शालिपिष्टस्य च पच्यमानस्यो- ष्माणमाघ्राय तद्रसं देहल्यां स्थिता पूर्ववन्नावयेत् । यच्चान्यदपि ब्राह्मणा वृद्धस्त्रियो वा ब्रूयुस्तच्च कुर्यात् ६२

६२—तद्यथेति पुंसवनप्रदर्शनपरम् । लक्ष्मणादीनामन्य- तमं यथालाभं क्षीरेणाभिपुत्य वस्त्रान्तर्गतं गर्भवृद्ध्यर्थं च जपन्पवित्रान्मन्त्रान्, वामहस्तेन दक्षिणनासापुटे सिञ्चेत् । अनेनैव विधिना दुहितृकामा वामे नासापुटे सिञ्चेत् । तांश्च बिन्दून् न निष्ठीवेत् । मुखेन नोद्गिरेदेवे- त्यर्थः । दुहितृकामेति प्रासङ्गिकम् । तयैव वामदक्षिणभेदेन परिषेचनात्पुंस्त्रियौ भवतः । वामे दुहिता दक्षिणे पुमान् । एवं पुष्योद्धृताया श्वेतबृहत्या कल्कात्सुश्लक्ष्णपिष्टाधो रसस्त नावयेत् । तद्वदेव वामदक्षिणभेदेन रसविधानेनोत्पल- पत्रादीनामन्यतमं नावयेत् । तथैवाष्टौ वटशृङ्गादीनि (?) । शृङ्ग प्रथमोद्भिन्न पत्राङ्कुरम् । शुक्लमाल्यादिका नारी पुष्योद्धृताया लक्ष्मणाया मूलकल्कमुदुम्बरफलमात्र पयसा पिबेत्पुत्रस्योत्पादनाय स्थितये च नासया वा गर्भिण्या मुखेन वा पीतामिति केचित् । तत्कालमपि पीतो व्यक्त- स्यापि पुत्रस्य परिस्थापन रक्षाभिधाना स्थितिं करोति । उदुम्बरं नाम फलविशेषः । क्षीरं च पानायालोडनो- पयोगि । सर्वाणि तद्वल्लक्ष्मणाविधानेन गौरदण्डादीन्यपि पिबेत् । सङ्ख्यायामनियम । तेन यथासम्भवमेकं द्वे त्रीणि । शालिपिष्टस्य त्रा पिण्डीकृतस्याग्निना पच्यमानस्योष्माण- माघ्राय तत एव पीडित सा योषित् द्वारदेहल्या द्वार- शाखाधारे स्थिता दक्षिणे नासापुटे स्वय सिञ्चेदिति पुंसवनानि । तथान्यदपि यत्किञ्चिद् वृद्धस्त्रियो ब्राह्मणाश्च ब्रूयुस्तत्सर्वं योषित् कुर्यात् । वृद्धस्त्रीग्रहणं गर्भिण्या हेयो- पादेयतत्फलानामनुभवाभ्यासेन परिज्ञानविशेषप्रदर्शनार्थं न तु समान्येन वृद्धस्त्रीवचनस्यानुष्ठेयत्वम् । तथैव ब्राह्मणवचनं श्रौतस्मार्तविधानोपलक्षणार्थम् ६२

टिप्पणी—'पुत्रकाकाररक्तारपबिन्दुभिर्लाञ्छितच्छदा । **लक्ष्मणा** पुत्रजननी बस्तगन्धाकृतिर्भवेत् । इति लक्ष्मणा- लक्षणम् । कन्दलताविशेष । श्वेतकण्टकारीति केचित् । पिचु कार्पासतूलक । ६२

६३ गर्भस्थापनानि ।

६३—ततः प्रजास्थापनाख्यौ[४९] * **दशौषधी शिरसा दक्षिणेन च पाणिना धारयेत् । एताभिश्च सिद्ध पयो घृतं वा पिबेत् । एताभिरेव पुष्ये पुष्ये स्नायात् सदा च समालभेत । तथा सर्वासां जीवनीयानामौषधीनां सदोपयोगैस्तैस्तैर्विधानै**[५०] **इति । गर्भस्थापनानि ॥ ६३**

६३–ततोऽनन्तरमैन्द्रीब्राह्मीत्यादिना दशौषधीः प्रजास्थाप- नाख्या गर्भिणी शिरसा धारयेत्तथा दक्षिणेन च पाणिना । तथा ताभिः प्रजास्थापनाख्याभिर्यथास्वविधानेन सिद्ध पयो घृतं वा पिबेत् । सद्योधम् । तैस्तैर्विधानैर्विधारणस्नाना- दिभिरिति गर्भस्थापनानि यैर्गर्भो न स्रवति ६३

६४ गर्भिणीपरिचारकादीनां लक्षणम् ।

६४—सौम्याकृतिवचनोपचारचेष्टाश्च प्रियाहितानु- वर्तिनः परिचारकास्तथा भर्तेति ॥ ६४

६४—तथा सौम्याकृत्यादियुक्ता परिचारका भर्ता च गर्भस्थापनम् । सौम्या आकृत्यादयश्चेष्टान्ता येषां ते तथोक्ता प्रियाश्च ते क्रियाश्चेष्टास्तथा हिताश्चानुवर्तिनश्च तथोक्ता ६४

६५ पुनरुपगमनकाल ।

६५—पुनश्चैनां मासादुपेयात् ॥ ६५

६५ एनां च लब्धगर्भां मासादुपेयाद्गतेति सबध्यते । **नेद मासादुपगमनविधानपरमुच्यते किं तर्हि मास- मत्यन्तप्रतिषेधपरम् ॥ ६५**

६६ गर्भस्य वर्णविशेषहेतव ।

६६ तत्र शुक्रे शुक्ले घृतमण्डाभे वा गर्भस्य गौरत्वं, तैलाभे कृष्णत्वं, मध्वाभे श्यामत्वम् । तथा क्षीरादि- मधुराणामुपयोगान्मातुरुदकविहाराच्च गौरता तिला- न्नविदाहिना कृष्णता । व्यामिश्राणां श्यामता । देश- कुलानुवृत्तितश्च वर्णभेदः । तथा तेजोधातोरुदकाकाश- धातुसंपर्काद्गौरता, भूवायुसंपर्कात्कृष्णता, सर्वधातु- साम्ये श्यामता ॥ ६६

६६ अनन्तरं गर्भस्य वर्णविशेषहेतुप्रदर्शनं करोति **तत्र शुक्रेत्यादि**–शुक्र विशिनष्टि पुरुषाहारादिहेतुना शुक्रस्यानेकशो दृष्टेन वर्णेन भविष्यतस्तद्गर्भस्य वर्णविशेष- नियम उच्यते । एतेन **वर्णविशेषस्य पितुरायत्तत्वं दर्शि- तम् । मातापि अन्तर्वत्नी सती यदा सौम्यान्यासेवते तदा गर्भस्य गौरता ।** उदकविहार –जलक्रीडा । आग्नेयै- स्तिलादिभि कृष्णता । विदाहिन सर्वे द्रव्यतो गुणतः कर्मतश्च तेनोपदेशाधिवासोऽपि गृहीत । मिश्राणा सेवनात् श्यावत्वम् । एवं स्थितिदेशकुलानुवृत्त्यापि वर्ण- भेदो भवति । यथा औत्तरापथकानां गौरता, दाक्षिणात्या- नामान्ध्रद्रविडपाण्ड्यादीनां कृष्णता । मध्यदेशे श्यावत्व- मित्येवमादि । तथा कुलेऽपि जात्या शिल्प्यादिभेदभिन्ने क्वचिद्गौरत्वं क्वचित् कृष्णत्वं क्वचिच्छ्यावत्वं चेति । न केवल- मेतदेव वर्णविशेषकारणं यावद्गर्भारम्भकमहाभूताधिक्यमपि । एतद्दर्शयति **तथेत्यादि** । तेजोधातोर्वर्णविशेषकर्तृत्वे सति प्राधान्याद्वर्णसंग्रहेष्वाधिक्येनैवान्वयित्वम् । तेषां चाहा- रविहार-देशकुलादिभूताधिक्यानां परस्परनानाविधभेद- भिन्नानां मिश्रीभावेन वर्णानां मानम् । इति गर्भस्य वर्णवि- शेषताकरा भावा उक्ता ६६

६७ गर्भस्य सत्त्वविशेषकारणानि ।

६७ सत्त्वविशेषकराणि पुनर्मातापितृसत्त्वोदयोऽन्त-

४८ वा वटशुङ्गानि । पि°–ख ४९ °ख्या महौष°–५० °दा चेत्थमाल°–क ख ५१ °गस्तैस्तैर्विधिभि । इ°–क ख.. ५२ °त्वान्यन्तर्वत्न्या शु°–क. ख. * प्रजास्थापनाख्या दशौषधय –ऐन्द्री, ब्राह्मी, शतवीर्या, सहस्रवीर्या, अमोघा, अव्यथा, शिवा, अरिष्टा, वाट्यपुष्पी, विष्वक्सेनकान्ता इति (च सू. ४ ४९)

वत्या श्रुतयश्चाभीक्ष्णं स्वोपचितं च कर्म भवति। पूर्वाभ्यासश्चेति ६७

६७–सत्त्वविशेष ...कारकमुच्यते मातेत्यादि । गर्भस्य हेतुदेव प्रधान यत्सत्त्व चित्तम् । सत्त्व ... शुद्ध मन उच्यते। यद्य परमात्मन चेतनस्वरूपस्यापि मनसा संयुक्तस्य ... नादिभिर्व्यक्त चैतन्य तन्मनस उपचाराद्युच्यते । तस्य च मनसो रजस्तमो याम शुद्धि । ताभ्यामेवास्य भेदेन परस्पर नानासयो विशेषेण तस्य सत्त्वस्य विशेषा उत्पद्यन्ते । गर्भस्य तु सत्त्वविशेषप्राप्तौ किं कारणमित्युच्यते–मातापितृस त्वादय इति । आदिग्रहणेन मातापितृसर्वाधिना शील कुलाचारशौचादीना ग्रहणम् । अन्तर्वत्न्या गर्भिण्या । अभीक्ष्णं पुन पुनर्विहिता श्रुतया गर्भस्य सत्त्वविशेषकरा । तेन सुसत्त्वादीना बुद्धादीना सत्त्वानि च श्रुतयो गर्भिण्या अभीक्ष्णं श्रुता सुत ... गर्भ जनयन्ति । अन्येषा दुस्सत्त्वम् गर्भेण चान्यस्मिन् जन्मनि यदुपार्जितं कर्म धर्माध ... तदृशा दपि सत्त्वविशेष सपद्यते । तथा अ ... सनावा ... पि सत्त्वविशेषो भवति । केषाञ्चित् सत्त्व ... परस्परमयो विशेष । गर्भस्य सत्त्वविशेषाणामानन्त्यम् ६७

६८ भवन्ति चात्र—

६८–भवन्ति चात्रेति त्वरीति महेतुरध्यायोपसहार श्लोकसमुच्चयमस्तावनाय ६८

६९ दीर्घायुर्धर्मकालिकानवस्थिते प्रयोजनम् ।

६९–घृतक्षीरादिनित्यासु मुदितासु च फालसु । आर्तवं तिष्ठति चिरं विपरीतास्ततोऽन्यथा ॥

६९–घृतादिसौम्यमाहारम् या नित्य सेवन्ते, याश्च नित्य मुदिता हर्षपरा, याश्च ...प्रकृतयस्तासाम् तव गर्भयोग्य शारीरमार्तवं बहुकाल भवति । न तु क्षीयते । नापि विकृतिमायातीत्यर्थ । यथोक्तलक्षणविपरीतासु विपरीतं चिरं न तिष्ठतीत्यर्थ ६९

७० ...निपातादेव गर्भग्रहणम् ।

७०–निपातान्न गृह्णाति रागं वासो यथाऽमलम् । ध्रुवं गर्भं तथा बीजं क्षेत्रं बीजमुपस्कृतम् ॥

७०–... निपातादित्यादिना हेतुमुपसहरति–निपातादिति । अमल निर्मल, वास निपातमात्रा व यथा ध्रुवमवश्य राग गृह्णाति, तथैवोपस्कृत शुध्यादिसस्कार ... तियोग्यत्व स्त्रीशरीराख्य क्षेत्र ध्रुवमवश्य गर्भ गृह्णाति तथैव बीजमन तदुक्तेनाऽऽहारादिना ध्रुवमुपनि पातादेव गर्भ गृह्णाति ७०

७१ कालेऽनुष्ठितस्य पुंसवनस्य साधकता ।

७१–अविरुद्धे ध्रुवं दैवे काले युक्तस्य कर्मणः । सिद्धिं पुंसवनाद्यस्मात्पूर्वं व्यक्तेः प्रयोजयेत् ॥

७१–... ...सहेतुकमुपसहरति– अविरुद्ध इत्यादि–अस्मोद्धेतो व्यक्ते पूर्वं पुंसवनादि प्रयोजयेत् । यत ... कालप्रयुक्तस्य कर्मण क्रियाया सिद्धिर्ध्रुवमवश्यंभाविनी दृष्टा । अन्यलिङ्गाभिमुखस्य बाजस्य ततो निवृत्ति कृत्वा यथाभिमतलिङ्गयोजन ... प्रभावात् क्रियते । तच्च निष्पन्ने कार्ये निष्प्रयोजनम् । न हि विशिष्ट वर्णकापासार्थी निष्पन्ने फले ... याति । ... कालेऽपि युक्तस्य कर्मण सिद्धिं दृष्टेति । ... परिहारार्थमविरुद्ध इति विशेष ... । विरुद्धे हि दैवे बलवति पूर्वजन्मनि कृते कर्मणि कालेऽपि युक्ते पौरुषस्य न सिद्धिरित्यर्थ ७१

७२ पुंसवनादिविधिना जाताना पुत्राणा वर्णनम् ।

७२–जाताश्चैवं रूपवन्तो महासत्त्वाश्चिरायुष । ऋणान्मोचयितारः स्युः सुपुत्राः पुत्रिणो मताः ॥

७२–एवंविधेन सस्कारेण सुपुत्र सपद्यत इत्यत्र जाता इत्यादिना प्रयोजन ...नम् । एव विधिना जाता सत्पुत्रा ... पुजिता रूपादिमन्त पुत्राणा ऋणा ... मोचयितार स्युरिति। पुत्रो हि देवर्षिपि... भवतीति वेद...नम् ७२

टिप्पणी–टीकाया वेद ... निमिति–' जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभि ... जायते–ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्य प्रजया पितृभ्य । एष वा अनृणो य पुत्री, यज्वा, ब्रह्मचा रिवासी' (ब्रह्मचर्येण वेदाभ्यासेन ब्रह्मचारित्वेन गुरुकुले वस तीति ब्रह्मचारिवासी (तै स ६ ३ १०) इत्यादि वेद ... मिति भाव ७२

७३–देवताचारशौचादिरताना महाशु ... पुत्रोत्पत्ति ।

७३–दैवताचारशौचादिरता सूते महागुणम् । धावत्येवं धावति प्राग्जन्माभ्यासयोगतः ॥

७३–तथा दैवतादिरता महागुणमुदारगुणं पुत्रं सूते । एन च तथाविधमातृमनूत तथा स्वकर्मवशात् पूर्वजन्माभ्यास योगेन तथाविधमेवाचरित धावत्याश्रयाति ७३

७४ विशिष्टपुरुषसमागमेनैव गर्भोत्पत्ति ।

७४–यारिताऽपि स्रवत्येव शुक्रं पुंसः समागमे । गर्भस्य तत्र किञ्चित्तु करोतीति न चिन्त्यते ॥

इति वाचस्पतिसिंहगुप्तस्य सूनोर्वाग्भटस्य कृतावष्टाङ्ग सग्रहसहिताया शारीरस्थाने पुत्रकामीयो नाम प्रथमोऽध्याय ।

७४–योषित इत्यादिनाशङ्कितनिरासायाभ्यते–यापितोऽपि विशिष्टे पुंस समागमे शुक्र स्रवत्येव, न केवल योषित समागमेषु पुम स्रवतीत्यपि ... शब्दस्यार्थ । तत्र स्त्रीपुरुषयो भावलाभे सर्वसमत्वम् । तथा च समालिङ्गयो समकाल योषिनवरतमभेन ग्लान्यादय समा दृष्टा एवेति । तच्च योषित स्रुतमपि गर्भस्य न किञ्चिदत करोति नोपकाराय भवत्यतो न विचिन्त्यते । न हि स्त्रीशरीरच्युतस्य बहि प्रवृत्तस्य पुन क्षेत्रलाभ इति ७४

इति श्रीमहामहोपाध्यायेन्दुविरचितायामष्टाङ्ग सग्रहव्याख्याया शशिलेखाया शारीरस्थाने प्रथमोऽध्याय ॥

~o~

५२ ध्या श्रवणानि चाभीक्ष्णा स्वो–क स

गर्भावक्रान्तिर्द्वितीयोऽध्यायः ।

(उपोद्घात.)

पूर्वस्मिन्नध्याये पुत्रकाममविकृत्योक्त सम्प्रति तु तस्यैव पुत्रस्य निषेकात्प्रभृति योगक्षेमौ यथा सम्भवत, यथा च मातरि तिष्ठति यथा च न व्यापद्यते अव्यापन्न च यथा सुख सूत इति प्रदर्शनार्थमध्यायारम्भ ।

१ प्रतिज्ञा ।

७५-अथातो गर्भावक्रान्ति शारीरं व्याख्यास्याम. । इतिह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥ १

७५-अथात इत्यादि । अत्र **गर्भ**शब्देन मनस्सयोगाच्चेतनेनात्मनाधिष्ठिताना महाभूताना विकारविशेष उच्यते । तस्यावक्रमण प्राप्ति स्वरूपलाभो यास्मिन्नध्याये निर्णीयते सोऽप्युपचारात्तच्छब्देनोच्यते ७५

२ गर्भोत्पत्तिप्रकार ।

७६-गते पुराणे रजसि नवेऽवस्थिते शुद्धे गर्भस्याशये मार्गे च बीजात्मना शुक्रमविकृतमविकृतेन वायुना प्रेरितमन्यैश्च महाभूतैरनुगतमार्तवेनाभिमूर्च्छितमन्वक्षमेव रागादिक्लेशवशानुवर्तिना स्वकर्मचोदितेन मनोजवेन जीवेनाभिसंसृष्टं गर्भाशयमुपयाति ॥ २

७६-सा च गर्भस्यावक्रान्तिर्गते **पुराण इत्यादिना** प्रस्तूयते। **पुराणे**ऽतीते कर्मत सञ्चिते रजसि दुष्टरक्ते गते वायुना स्वदेहाद्बहिः प्रेरिते ऋतोराद्यदिनत्रय पश्चान्नवे साम्प्रतिकमासभवेऽवस्थिते आर्तवमङ्गे लब्धप्रतिष्ठे सति शुद्धे च गर्भस्याशये दोषानुपहते मार्गे च शुद्धे येनानुपहत शुक्रं क्षेत्र प्राप्नोति। शुद्ध इति रजसा सबध्यते गर्भाशयमार्गाभ्या च । शुद्धिश्च स्वाभाविक्यौपाधिकी च । औपाधिकी द्रव्यसंस्कारकृता । बीजात्मना गर्भकारणमहाभूतस्वभावेन शुक्रमविकृतमविकृतेन च हर्षोदीरितेन वायुना अङ्गादङ्गात् प्रेरितमन्यैश्च सूक्ष्मस्वरूपैर्मन सहचारिभिस्तन्मात्राख्यैर्महाभूतैरनुगत स्त्रीक्षेत्रप्राप्त्या कर्मवशादार्तवेन मिश्रीभूतमन्वक्ष मिश्रीभावाहीनकालमेव रागादीना वशे योऽनुवर्तते तथाविधेन मनोजवेन जीवेनाभिसंसृष्ट प्राप्तसयोग गर्भाशय शुक्रमुपयाति । रागद्वेषाविद्यास्मितामिनिवेशा **क्लेशाः** । एते पञ्च मिथ्याज्ञानानि । न प्रमाण न चाप्रमाण विपर्ययमात्रमिति कृत्वा अविद्या मूल क्लेशाना शेषाणाम् । सुखानुशायी राग· तत्प्रभेद एव द्वेष **क्रोध.** । अस्मिताभिनिवेशौ मोहशब्देनोक्तौ। तत्र **अविद्या** या अनित्ये पृथिव्यादौ नित्यबुद्धि, बीजगर्भवासादिना अशुचौ स्त्रीशरीरादौ शुचिबुद्धि दु खे च परिणामतापादिभिरुपभोगसुखे सुखबुद्धिरनात्मनि च बाह्योपकरणभावेषु शरीरे चात्मबुद्धिरिति । आत्मनो बुद्धेश्चाभेदग्रह **अस्मिता** । अनुभूतसुखस्य तत्स्मृत्या तत्कारणप्राप्तौ गृध्नो राग । अनुभूतदु खस्य तत्स्मरणेषु तात्कालिकी जिघासा द्वेष इति द्वेश । अविद्या चानादिः । एषा क्लेशाना वशमनुवर्तते यो जीव आत्मा स तथोक्त । शुभाशुभानि कर्माणि तानि चात्मन । क्लेशमूलत्वात् कर्मणाम् । अमूनि च कर्माणि पच्यमानानि विपाकेन सुखासुखलक्षणेन पुनरविधामेव पुष्णन्त्यतोऽविच्छिन्नेन प्रवाहेण कर्मफलानुरूपेषु योन्यन्तरेष्वात्मनो मन प्रभृतिभि सयोगान्नित्यस्यापि जन्मशब्देनोच्यते । मनोजवेनेत्यात्मनो निष्क्रियत्वान्मनसा युक्तस्य क्रियावत्त्वमिव दर्शयति । एवभूत शुक्र गर्भाशयमुपयाति ७६

३ कार्याणा कारणानुविधायित्वम् ।

७७-कार्याणा च कारणानुविधायित्वात्तत्स्वभावतां प्रतिपद्यते ३

७७—तच्च शुक्र कार्याणा कारणानुविधायित्वाद्धेतोस्तत्स्वभावता कारणसादृश्य प्रतिपद्यते, **कार्य हि कारणस्य स्वरूपमनुगच्छति**। तथा च तिलेभ्यस्तिला एव जायन्ते न माषा । **कारणं** च यद्गर्भस्य मातृपितृमहाभूतदेशकालगर्भाशयमात्राहारविहारादिकम्। तस्य कारणस्य स्वरूपानुगमनाद्गर्भस्य तदाकृत्यादिमतश्च सभव । तत एव कारणवशादाकृत्यादिवैलक्षण्यम् ७७

४ विभिन्नलिङ्गापत्योत्पत्तिकारणम् ।

७८-तत एव च शुक्रस्य बाहुल्यात्पुमानार्तवस्य बाहुल्यात्स्त्री, तयोः साम्ये[४] नपुंसकम् ४

७८—अत एव च कारणानुविधायित्वादेव पुस्कारणस्य शुक्रस्य बाहुल्यात् पुमान् जायते रक्तस्य तु योषित्। कारणयोः साम्ये नपुसकमिति ७८

५ अनेकापत्योत्पत्तिकारणम् ।

७९-शुक्रार्तवेऽनिलेन खण्डशो भिन्ने यथाविभागमपत्यानामुत्पत्ति· ५

७९ मिश्रीभूत च शुक्रार्तव स्वविशिष्टहेतुकोऽनिलो यदा खण्डश करोति तदा बहूनामप्यपत्याना सभव ७९

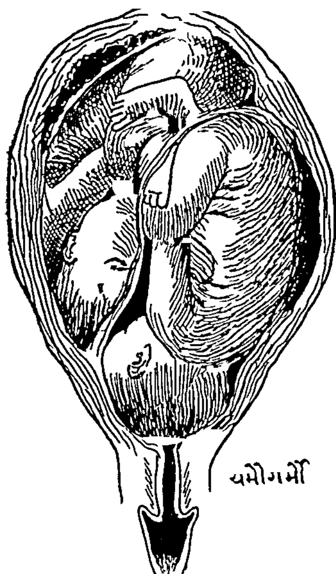
६ वियोनिविकृताकाराणामपत्यानामुत्पत्तौ कारणम् ।

८०-विकृते वियोन्याकृतीना च ६

८० यदा त्वनिलो वाऽन्यो वा दोष शुक्रार्तव केनचित्प्रकारेण विकरोति तदा विकृतयोनीना विकृताकृतीना च गर्भाणा सभव । **विकृतयोनयो** ये योषित पुंसा संसृष्टाया. मृगमेषमार्जारादयो जायन्ते ते। **विकृताकृतय** काणपङ्ग्वादय ८०

१ °क्रान्तिशा° क. ख. २ स्याम । ग०-क. ख. ३ °त्वात्तत्समागता प्र°-ग. ४°म्येन न° पु°-ख. ग.

यमो गर्भौं ।

७ सद्योगृहीतगर्भाया लक्षणानि ।

८१-अथ नार्या सद्योगृहीतगर्भायाश्च लिङ्ग योन्या बीजग्रहण तृप्तिर्गरिमा स्फुरणं शुक्रार्तवयोरनुबन्धश्च । तथा प्रहर्षो हृल्लासश्च साऽङ्गसाद प्रसेको हृदय-व्यथा ग्लानि पिपासा च ॥ ७

८१—अथेति प्रस्तावे । यो या बीजग्रहणादि सद्यो गर्भाधानेनैव प्राप्तगर्भाया नार्या लक्षणम् । योन्या बीजस्य शुक्रस्य ग्रहणं प्रस्रवाभाव । तृप्ति प्रायो भोक्तव्यया रतानभिलाषिता शरीरप्रीणनं वा । गुरुत्वमङ्गस्य । तस्यैव स्फुरणं चालनम् । शुक्रार्तवस्य वा परस्परमन्येनानुबन्धनम् । अननुबन्धनम्-गर्भविदारणादिना प्रतिबन्ध । हृल्लासयुक्त प्रसेक एव हृल्लास ८१

८ व्यक्तगर्भाया लक्षणानि ।

८२-क्रमेण तु व्यक्तगर्भाया कुक्षिगात्रगौरव क्षाम नेत्रस्वरता यानिरोमसलुलन निद्रा ज्रम्भणं मूर्च्छा छर्दिररुचि पादशोफोऽश्लेडभिलापस्तेषु तेषु चाधावचेषु भावेष्विति ८

८२—क्रमेणेति । व्यक्तगर्भाया क्रमेणैव कुक्षिगात्रादिगौरवादि लक्षणम् । क्रमेणेति यथा यथा प्रवर्धते तथा तथा कुक्षिगौरवादयो भवति । क्षामशब्दो नेत्रस्वराभ्या च सबध्यते । यानिरोम्णा च सलुलन चलनम् । योनिरोमाणा वा सलुलन व्यालोलता । तेषु तेष्वनुक्तेष्वपि स्वकल्पितेषु नानाविधेषूच्चावचेष्वनियतेषु भावेष्वाहारविहाराद्युपयोगिष्वभिलाप इति व्यक्तगर्भाया लिङ्गम् । व्यक्त स्फुटो नातिसंपूर्णो गर्भो यस्या ८२

९ जरायोरुत्पत्ति ।

८३-तस्याश्च रजोवाहिना स्रोतसा वर्त्मान्युपरुध्यन्ते गर्भेण । तस्मात्तत परमार्तव न दृश्यते । ततस्तदधो नातिहतमपरमपर चोपचीयमानमपरेत्याहु , जरायुरित्यन्ये । स्थिते रक्ते रोमराजि प्रादुर्भवति ॥ ९

८३—तस्याश्च व्यक्तगर्भाया रजोवहानि स्रोतांसि यैः स्रोतोभिरसृग्भवन् रक्तमृतुकाले बहिर्वहति तेषा वर्त्मानि मार्गाणि मुखानि गर्भेण नैवाहारेणाच्छाद्य ते तस्मात्कारणात्तन्न गर्भस्य व्यक्तीभावात्परमार्तव न प्रवर्तते । यत्तु कदाचिद्दृश्यते तद्वैकृतम् । तदेव चार्तवमधोगमने गर्भेण प्रतिहतमाहारपरिणामाच्च प्रतिदिनमुपचीयमान गर्भस्याशय वापरा गर्भाच्छ्राया मपद्यत इति केचिदाहु । अन्ये पुराणाचार्यास्तदार्तव जरायुभावेन परिणमतीत्याहु । तस्मिन्नेव रक्ते स्थिते कोष्ठे पर्यवरुद्धे स्त्रिया नाभेरधो रोमराजि प्रादुर्भवति । तेन रोमराज्यास्तदेव जरायो सम्बन्धि कारणमुक्तम् ८३

१० गर्भिण्या पीनकपोलपयोधरतादि ।

८४-जरायुरोधे चोर्ध्वमसृक् प्रतिपद्यते । तस्मात्पीनकपोलपयोधरता कृष्णौष्ठचूचुकत्व च ॥ १०

८४-तदूध्यार्तवं बहु जरायुभावेन प्रतिघातादूर्ध्व प्रतिपन्न कपोलयो पयोधरयोश्च पीनत्वं स्थौल्य करोत्योष्ठयोश्चूचुकयोश्च स्तनमुखाख्ययोरिति । ततश्चोर्ध्वप्रतिपन्नाद्रक्ताद्यत् स्तनप्राप्त तत्तत्स्थानस्थितेन श्लेष्मणा श्वेतेन कृतोपराग स्तन्यता याति ८४

११ स्तन्योत्पत्तौ कारणम् ।

८५-स्तनाश्रयमेव च कफोपरञ्जित स्तन्यतामुपगत प्रसूताया पुनराहाररसेनाप्यायते ॥ ११

८५-यत्तत् स्तन्यता याति प्रसूताया आहाररसेनापि दग्धेन प्रभावादाप्यायते आमस्याहारक्षयाद्येन प्रसूताया भावि स्तन्य नियतकाल भवति ८५

१२ अपत्यप्रकृत्युत्पत्ति ।

८६-तत्र प्रथमे मासे कलल जायते । द्वितीये घन पेश्यर्बुद वा तेभ्य क्रमात् पुंस्त्रीनपुंसकानि । तृतीये पञ्चधा प्ररोहति । तद्यथा-सक्थिनी, बाहू, शिरश्च । सक्थ्यादिप्ररोहैककालमेव च सर्वाङ्गावयवेन्द्रियाणि युगपत्संभवन्त्यन्यत्र जन्मोत्तरकालजन्यो दन्तादिभ्य क्रमेण तु स्फुटीभवति । एषा प्रकृति । विकृतिरतोऽन्यथा ॥ १२

८६—अतोऽनन्तर गर्भस्याप्रसवमवस्थादिक प्रदश्यते । तत्र प्रथमे मासे कललक्रमेण भवति । कलल गृहीतकाठिन्यम् । द्वितीये तु मासे काठिन्यक्रमेण यदा पुमान् सपद्यते तदा घनो भवति । घन नातिदीर्घपरिवृत्ता मांसप्राय । यदा तु स्त्री सपद्यते तदा पेशी चतुरस्रा भवति । यदा तु नपुंसक तदार्बुद परिवृत्त भवति । तृतीये तु मासे घन पेशी वार्बुद वा साम्ना येन गर्भ पञ्चधा प्ररोहति । अधिकरणविचाले च'इति* धाप्रत्यय । द्वे सक्थिनी द्वौ बाहू, शिरश्च पञ्चमम् । सक्थ्यादिप्ररोहसमानकालमेव सर्वाङ्गावयवानामिन्द्रियाणा च सभव । अङ्ग शरीर तस्यावयवा अङ्गावयवा सर्वे च तेऽङ्गावयवास्तथोक्ता । सर्वशब्देन बाह्यादिसमानकालत्वमुच्यते । युगपच्छब्देन परस्परैककालत्वम् । जन्मोत्तरकालमाविना रोमदन्तादीनामङ्गावयवत्वेन तत्कालासभवान्निधारणम् । ते हि दन्तादयो जातस्य जायन्त इति । तानि चावयवेन्द्रियाणि दशसु मासेषु गर्भस्य स्फुटानि भवन्ति । एषा प्रकृतिरतोऽन्यथा विकृतिर्ज्ञेया । तेनैतदुक्त भवति-उपघातकाराभावे एष सभवक्रम । यदा तु लक्ष्येणोपघातकार प्राप्तिस्तदा तदनुरूप्यणैव विलक्षणा विकृति । यथोक्तक्रमवैपरीत्य विकृतिरुच्यत इत्य यथार्थ ८६

१३ विशालिङ्गस्यापत्यस्य सभवे कारणम् ।

८७-यथास्वं च गर्भस्य पुंस्त्रीनपुंसका यतमालिङ्गानुरूपा एव भावा मनसि शरीरे च संतिष्ठ ते । वक्षोपि

५ स्तुवा घ—ग　६ क्षिमागौ—ख ग　७ नाक्षियो—क । ताक्षियो—ख　८ ते तु र—क ख　९ कोपचितस्त—क　१० ण तु स्पष्टी भ—क　११ पा भा—ग　*पा सू. ५ ४३

कालिङ्गसंकरे तु यतो भूयस्त्वं ततोऽन्यतरा भावा. १३

८७—ननु द्वितीये घन पेश्यर्बुदं वा पुस्त्रीनपुसकाख्य जायत इति तत्र हेतुर्न ज्ञायते केन हेतुना सदृशेऽपि करचरणादिभिरङ्गावयवैस्त्र्यादिकृतो गर्भस्य विशेषो भवतीत्यत आह-**यथास्वमित्यादि । यथास्वं** प्रत्यात्म । गर्भस्यान्यतमलिङ्गस्यानुरूपा भावा मनसि शरीरे च सतिष्ठन्ते । तेनैतदुक्त भवति-गर्भस्य सभवत एव स्वकर्महेतुका भीरुत्वादयो मनस्यधोगुरुत्वादयश्च शरीरे सतिष्ठन्ते । ये स्त्रीनपुसकहेतवस्त एव क्लैब्यादयस्त्र्यादीना वैशेषिकाणि लिङ्गानि । तथा च क्लैब्याधोगुरुत्वादयस्त्र्याख्य विशेषमारभन्ते । अक्लैब्याधोगुरुत्वादय. पुमाख्यमुभयसमत्वेन नपुंसकमिति । अतस्तेषा वैशेषिकगुणत्वम् । अतस्तेषा च **वैशेषिकाणां** लिङ्गाना क्लैब्यभीरुत्वादीना स्त्रीपुसकारणाना सकरे मिश्रीभावे यतो भूयस्त्वमेषामेव वैशेषिकाणा प्रभूतत्व ततोऽन्यतरा भावास्तैरेव भूयोभिरन्यतरस्य स्त्रिया पुरुषस्य वा भाव । उभयेषामपि भूयस्त्वे नपुसकस्येति ८७

१४ स्त्रीपुनपुसत्वसपादका भावा ।

८८–तद्यथा–क्लैब्य भीरुत्वमवैशारद्य मोहोऽनवस्थानमधोगुरुत्वमसंहननं शैथिल्यं मार्दव गर्भाशयबीजभागस्तथायुक्ताश्चापरे स्त्रीकरा भावाः । ततो विपरीता पुंस्कराः । संकीर्णा नपुंसककराः ॥ १४

८८ ननु के ते भावास्त्र्याद्यन्यतमलिङ्गानुरूपा इत्याह-**तद्यथेत्यादि क्लैब्यादयो** मनोधर्मा, **अधोगुरुत्वादयश्च** शरीरधर्मा स्त्रीकरा भावा । कर्महेतुका ये ते स्त्र्याख्यविशेषमभिनिर्वर्तयन्ति । तुल्येष्वपि करणादिषु क्लैब्य निस्तेजस्त्वात् । बुद्धेरवैशारद्य मौग्ध्यम् । मोहोऽसम्यग्ज्ञानम् । अनवस्थान चलचित्तत्वम् । इति **मन.संश्रया. स्त्रीकरा भावा** । अधोगुरुत्व पश्चिमकायभागगौरवम् । असहनन मासास्थिसन्ध्यादीनामस्थितानिविष्टत्वम् । शैथिल्यमनिबिडावयवदेहत्वम् । मार्दव शिथिलस्यापि वस्त्रादेर्दृश्यते । गर्भाशयकारणो बीजभागो मातृसभवो येनोत्पद्यमानस्त्रीशरीरे गर्भाशयाख्योऽन्तरवयव सपद्यते । तथायुक्ता स्त्रीसभाविनोऽपरे योनिस्तनादिबीजभागा. । स्तनादीनामुत्तरकालभावित्वस्य समर्थो बीजभागो योग्यकालप्रतीक्षोऽदृश्यमानोप्यसत्त्वेन न विज्ञेय इति **शारीरः** स्त्रिया **स्त्रीकरा** भावा । एत एव मन शरीराश्रया भावा यथाक्रम वैपरीत्ये पुस्त्वेन व्याख्येया । सकीर्णा साम्येन मिश्रीभूता नपुसककरा इत्यादि ८८

१५ तृतीयमासात्प्रभृति गर्भे वेदनादिसभव ।

८९–तदा चार्स्य वेदना प्रव्यक्ता भवति । ततश्च तत्प्रभृति स्पन्दतेऽभिलाष पञ्चेन्द्रियार्थेषु करोति ॥ १५

८९—अस्य च गर्भस्य **तदा**–तृतीये मासे **वेदना** चेतना **प्रव्यक्ता** स्फुटा भवति । ततोऽनन्तरमेव स्वेच्छया स्पन्दते इन्द्रियार्थेषु स्पर्शादिषु अभिलाष करोति ८९

१६ गर्भिण्या द्विहृदयत्वम् ।

९० मातृजं ह्यस्य हृदयं तद्रसहारिणीभिर्धमनीभिर्मातृहृदयेनाभिसंबद्धं भवति । तस्मात्तयोस्ताभिः श्रद्धा सपद्यते । तथा च द्विहृदयां नारीं दौर्हृदिनीमित्याचक्षते ॥ १६

९०–अस्मिन्नेव च काले नारी दौर्हृदिनी भवति । दौर्हृदिनी द्विहृदया कथमित्याह–**मातृजमित्यादि**–अस्य गर्भस्य मातृज हृदय भवति मातुर्बीजभागेन मृदुना आर्तवाख्येन जायते । तच्च गर्भहृदय रसवहाभिर्नाडीभिर्मातृहृदयेन सबद्धं भवति । तेन गर्भस्येच्छया माता व्याप्यते मातुश्च गर्भ इति । अतो माता द्विहृदया तृतीयमास्युच्यते ९०

१७ गर्भिण्या दौर्हृदकाल ।

९१–अन्ये तु पक्षत्रयात्प्रभृत्यापञ्चमान्मासाद्दौर्हृदकालमाहुः ॥ १७

९१–अन्ये पुनराचार्या गर्भग्रहणाद्गते पक्षत्रये यावच्चतुर्थो मासो निष्पन्नस्तावद्दौर्हृदकालमाहुः ९१

१८ गर्भिण्या दोहदपूरणकाल

९२–प्रार्थनायां च तीव्रायां काममहितमप्यस्यै हितोपहितं[१६] दद्यात् ॥ १८

९२–अस्मिश्च दौर्हृदे गर्भिण्या प्रार्थनाया नानाविध आहारे पथ्ये यदि प्रार्थना भवति तत्तदानीमेव दद्यात् । अहिते पुनर्यदि प्रार्थना भवति ततोऽन्येन हितेनोपहित मिश्र तत्तस्यै प्रदद्यात् ९२

१९ दौर्हृदविमाननाद्धानि ।

९३–दौर्हृदविमानाद्धि वायुः प्रकुपितोऽन्त.शरीरमनुचरन्गर्भस्य विनाशं वैरूप्य वा कुर्यात् ॥ १९

९३–अन्यथा दौर्हृदस्य विमाननात् प्रार्थनाभङ्गादसौम्यत्वाद्वायु कुपितोऽन्त शरीर परिभ्रमन् गर्भस्य विनाश करोति वैरूप्य वा करोति ९३

२० दौहृदस्य यथावत्परिपूर्ते फलम् ।

९४–लब्धदौर्हृदा तु वीर्यवन्तं चिरायुषं च पुत्रं प्रसूते ॥ २०

९४–यदा पुनर्दौर्हृदे प्रार्थित लभते तदा सा लब्धदौर्हृदा वीर्यवन्त चिरायुष च पुत्र सूते ९४

२१ चतुर्थे गर्भस्याङ्गप्रत्यङ्गविभागस्तत्स्थैर्य च ।

९५–चतुर्थेऽङ्गप्रत्यङ्गविभाग. प्रव्यक्तो गर्भश्च स्थिरो भवति ॥ २१

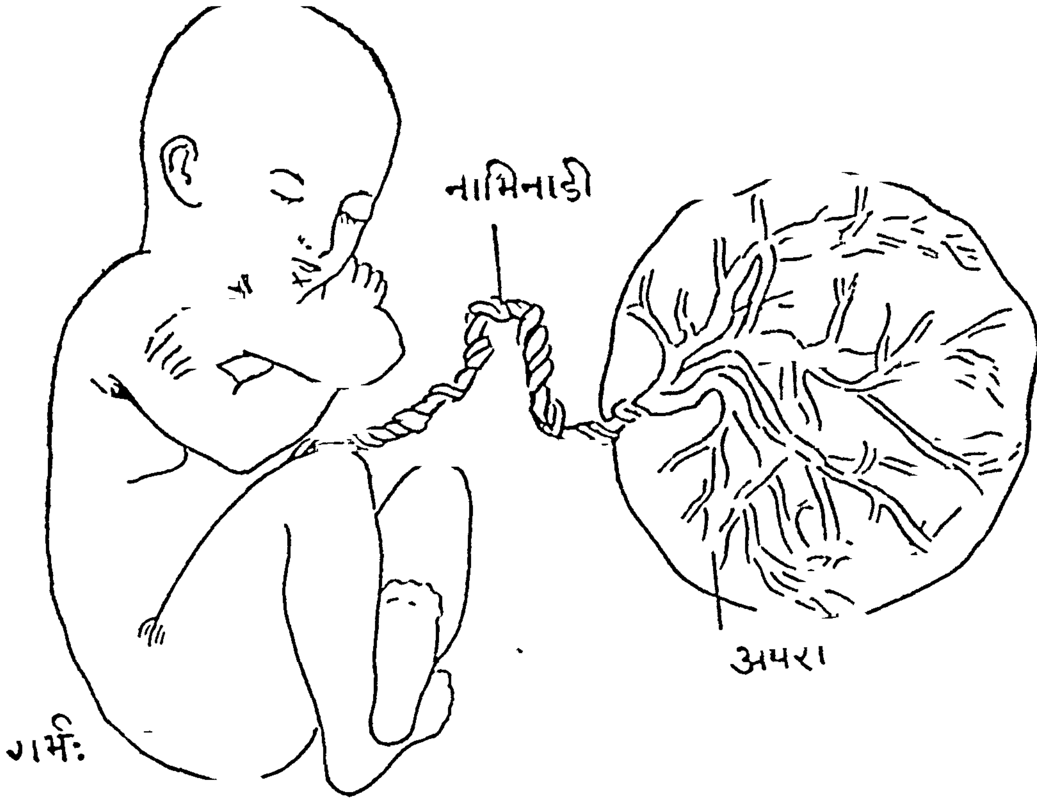
९५—चतुर्थे मासि सर्वावयवाना स्फुटता, व्यक्ति, स्थैर्य च गर्भस्य भवति ९५

२२ पञ्चमे मासे मन प्रबोधो मासशोणितोपचयश्च ।

९६–पञ्चमे मनः प्रतिबुद्धतरं भवति मासशोणितोपचयश्च ॥ २२

१२ °जभावास्त°-क ख १३ °था युक्त्या चाप°- क ख. १४ स्य चेतना प्र°-क. ख. १५ °था. द्वि°-क, १६ प. सहित°-ख. ग.

अपरागर्भनाडीसहितो गर्भः ।

९६-अन्यत्सुबोधम् ॥ ९६

टिप्पणी—प्रतिबुद्धितरमिति-चतुर्थमासि प्रबुद्ध मनोऽस्मि मासे प्रबुद्धतर भवति ९६

२३ षष्ठे मासे केशरोमादिभिर्मभ यक्तिबलवर्णोपचयः ।

९७-षष्ठे केशरोमनखास्थिस्नाय्वादीन्यभिव्यक्तानि बलव र्णोपचयश्च । सप्तमे सर्वाङ्गसपूर्णता ॥ २३

२४ अष्टमे मासि मातृगर्भयोरोजसो विनिमय ।

९८-अष्टमे गर्भश्च मातृतो गर्भतश्च माता रसहारिणीभिर्वाहिनीभिर्मुहुर्मुहुरोज परस्परमाददाते । तस्मात्तदा गर्भिणी मुहुर्मुदिता भवति, मुहुर्म्लाना तथा गर्भ ॥ २४

९८—अष्टमे मासि ताभिरुभयगामी रसवहाभिर्नाडीभिरोज प्रतिक्षण द्वयो शरीरयो प्रभावातद्वशाच्च सचरति । यत्र च तदोजस्तिष्ठति तत्र शरीरे हर्षो भवत्यन्यत्र ग्लानि ९८

२५ अष्टमे मासे गर्भगर्भिण्योर्व्यापत्तिभय ।

९९-एव गर्भस्य जन्म व्यापत्तिमत्तदा भवत्योजसोऽनवस्थितत्वात् । तथा ह्यस्य निष्क्रमणो मुरसस्य परिवर्तनादौ चानुभवत एवौजसा वियोग । यद्यपि च किञ्चित्कालमस्योच्छ्वसनं स्यात्तच्छिन्नस्यैवाङ्गस्यौज सस्कारानुवृत्तिकृतम् । जननी यास्तु स्थिरौजस्कतयैकदेशेन रसे सक्रान्ते ग्लानिरेवेति ॥ २५

९९—तत्र मातृशरीर गत ओजसि यदि गर्भ प्रसूते तदा स जातो विनश्यति । यत्तु किञ्चित् स्वल्पमवौजो भवति तत्रि न म्लेशेन क्षय याति । यत्तु किञ्चित्कालमुच्छ्वसन भवति तदोजस्सत्त्वात् । यथा छिन्नस्याङ्गस्य चलनम् । यत्र गर्भशरीर प्राप्ते ओजसि गर्भा नि क्रामति तदा ओजस सद्भावात् जातो जीवत्यन माता यत स्थिरौजस्का भवत्यत सा केवल ग्लाना भवति न तु विपद्यते तस्मात्तु सर्वथैव ओजस्तोऽपमान गर्भशरीर सक्रामति ९९

२६ अष्टमे प्रसवन गर्भमरणमिति मतम् ।

१००-अन्ये पुनराहु । नैऋतभागत्वात्तत्र गर्भस्य मरणम् ॥ २६

१००-अन्य पुनराचार्या सुश्रुतादयस्तत्राष्टमे मासे नैऋतभागत्वाद्भूतावसरत्वात्तस्य बालस्य गर्भस्य मरणमाहु । न त्वाजसोऽनवस्थानात् १००

२७ आष्टममासिक प्रसवप्रतिषेधोपाय ।

१०१-तस्मात्प्रसवप्रतिषेधार्थं स्त्री स्नाता, शुचिब्रह्मचारिणी, देवताराधनपरा स्यात् । मांसौदनबलिं चात्र निर्वपेत् ॥ २७

१०१—तस्मान्नैऋतमागत्वात्तस्य बालस्य प्रसवप्रतिषेधार्थ भूयो मे प्रसवो भूयादिति कृत्वा गर्भिणी स्त्री स्नानादियुक्ता सती देवाराधनपरा स्यात् । तथा च नैऋताना मांसोदनादिक बलिं पललपिष्टादिक निर्वपेत् १०१

२८ गर्भस्य प्राकृतविकृतौ प्रसवकालौ ।

१०२-तस्मिन्नेकदिवसातिक्रान्तेऽपि प्रसवकालमाहुरा सवत्सरात् । अत पर विकारी भवति ॥ २८

१०२—अस्मिन्नवमे मासे एकदिवसातिक्रान्तेऽपि प्रसवकालमाहु । एकदिवसमतिक्रान्तो य स तथोक्त । यावद्दशमादि सवत्सरं तावन्नवमासात्प्रभृति चतुर्मास प्रसवकालमाहु । सवत्सरात्पर च त्रयोदशादिषु मासेषु अ त स्थितो गर्भो विकारित्व भजते १०२

२९ गर्भकोष्ठे गर्भावस्थानरीति ।

१०३-गर्भस्तु मातु पृष्ठाभिमुख ल लाटे कृताञ्जलि सकुचिताङ्गो गर्भकोष्ठे दक्षिणपार्श्वमाश्रित्यावतिष्ठते पुमान्, वाम स्त्री, मध्यं नपुंसकम् ॥ २९

१०३—स च गर्भो यावत् जठरे तिष्ठति यावदेव तिष्ठति, एव च निष्क्रामतीति प्रदर्शनार्थमाह-गर्भस्त्वित्यादि । सर्वो गर्भो मातृपृष्ठाभिमुखो ललाटे कृताञ्जलिस्तिष्ठति सकुचितैरङ्गै । स च यदा पुव्यञ्जनस्तदा गर्भकोष्ठस्य दक्षिणं पार्श्वमाश्रित्य तिष्ठति स्त्रीव्यञ्जनो वाम, मध्य नपुसकमिति १०३

३० गर्भस्य मातृपरतन्त्रता ।

१०४-तत्र स्थितश्च गर्भो मातरि स्वपन्त्यां स्वपिति प्रबुद्धायां प्रबुध्यते । परतन्त्रवृत्तेश्च गर्भस्य । निषेकात्प्रभृति गर्भाशयापस्नेहोपस्वेदौ वर्तनम् ॥ ३०

१०४-परत न्त्रवृत्तमातृपरायत्तवृत्तित्वात् । द्वौ तु गर्भाशयमवष्टभ्योपस्नेहोपस्वेदौ वर्तनम् । उपस्नेह स्निग्धत्वम् । उपस्वेद उत्क्लेद तौ चाहारयतो । सुबोधमन्यत् १०४

३१ गर्भस्य पोषणम् ।

१०५-ततो व्यक्तीभवदङ्गप्रत्यङ्गस्याऽस्य नाभ्यां प्रतिबद्धा नाडी नाड्यामपरा तस्यां मातृहृदयम् । ततो मातृहृदयादाहाररसो धमनीभि स्यन्दमानोऽपरामुपैति । तत अभिमुखाभिम् । ततश्च स पुनर्गर्भस्य पक्वाशये स्वकायाग्निना पच्यमान प्रसादबाहुल्याद्वात्वादिपुष्टिकर सपद्यते । तथा रोमकूपैरुपस्नेहो रस एवं च पयाभूत ॥ ३१

१०५—तस्य च गर्भस्य क्रमेण व्यक्तीभवदङ्गप्रत्यङ्गस्य सततं मातुराहारस्य रसाख्यो धातु पुष्टिकर सपद्यते । कथमित्याह—नाभ्यामिति । गर्भस्य नाभ्यां प्रतिसबद्धा नाडी भवति, तस्या नाड्या प्रतिबद्धा पूर्वोक्तापरा तस्या प्रतिबद्धं मातृहृदयम् । तत्र मातु सर्वथाहाररसस्तद्धृदयलग्ना धमनी प्राप्नोति । ताभिर्धमनीभि स्रुताऽपरां प्राप्नोति । ततो नाभिप्रतिबद्धनाडीक्रमेण नाभिमनुप्राप्तो गर्भस्य कायाग्निस्थानमनुप्राप्त तत्र कायाग्निना पच्यमान स सार स्वल्पोऽपि प्रसादबाहुल्याद्धातोधातुपुष्टिकर सपद्यते ।

१७ मादधाति । त—क १८ परमा स्या—र्थ ख १९ व पयो —क

अस्य ह्याहार सारो भवति। गर्भशरीर तु सर्वं एव सार प्राप्नोतीति प्रसादबाहुल्यम् । तथा गर्भाशयस्यापि स्नेहो गर्भस्य रोमकूपे प्रविष्टो धातुपुष्टिकर सपद्यते । तथा गर्भस्य जातस्यापि स एव मातुराहाररसः पयोभूतो धातुपुष्टिकर सपद्यते १०५

३२ जठरस्थस्य गर्भस्य स्थूलमलानामसभव ।

१०६–अजातस्य साक्षादन्नपानाननुप्रवेशादमलत्वाच्च रसस्य गर्भस्य स्थूलमलासंभवं ॥ ३२

१०६—गर्भस्य तु जठरस्थस्य स्थूलाना मलाना मूत्रपुरीषादीनामसभव साक्षादन्नपानाननुप्रवेशाद्धेतो । यश्च प्रविशति रस सोऽमल प्रसादरूपत्वादित्यर्थ १०६

३३ प्राकृतिकगर्भनिष्क्रमणम् ।

१०७–एव जठरस्थो गर्भो जन्मकाले तु प्रसूतिमारुतयोगात्परिवृत्त्याऽवाक्शिरा निष्क्रामत्यनु चापरा च्युता मातृहृदयात् । एषा प्रकृतिः । विकृतिरतोऽन्यथा ॥ ३३

१०७—एवमनन्तरोक्तेन प्रकारेण जठरस्थो गर्भ प्रसूतिवशात् पृष्ठाभिमुखत्वात् परिवृत्य नाभ्याभिमुखो भूत्वाऽवाक्शिरा निष्क्रामति। अवाक्शिरा अधोमुख । अनु च गर्भे निष्क्रान्ते अपरा निष्क्रामति । एषाऽनन्तरोक्ता प्रकृति, अतो यथोक्तादन्यथा विकृति । तेनैतदुक्त भवति–यथा गर्भसभवादनन्तरमाप्रसव यथोक्ताकारत्वेन गर्भस्य स्थान प्रकृतिरुच्यते । अतो वैपरीत्याद्विकृतिततस्तत्र यद्विधेय तद्वक्ष्याम १०७

३४ गर्भस्यापत्याना लिङ्गविशेषेऽभिज्ञानानि ।

१०८–तत्र या दक्षिणं पादं पूर्वमभिसराति दक्षिणश्च बाहुर्बलवांस्तेन चेष्टते तत्स्तने च प्राक् पयो दृश्यतेऽभ्युन्नतदक्षिणकुक्षि परिमण्डलगर्भा पुन्नामदर्शनस्पर्शनप्रश्नदौर्हृदाभिरता पुन्नामधेयांश्च स्वप्नान् पश्यति प्रसन्नमुखवर्णा तीक्ष्णक्षुदूर्ध्वरोमराजि. पुरुषानभिलाषिणी च सा पुत्र प्रसूते, तद्विपर्यये कन्याम्, संकरे च नपुसकम् । प्रश्नकाले नारी यल्लिङ्गमङ्गं बाह्यद्रव्यं वा परामृशति तल्लिङ्गमस्या गर्भमादिशेत् ॥ ३४

१०८ अनन्तर पुस्त्रीनपुसकाना गर्भस्थाना पुसवनादिफलज्ञानाय भिषजश्च प्रतिपत्तये क्रमेण लक्षणमुच्यते–**तत्र या दक्षिणमित्यादि** । या स्त्री दक्षिण पाद पूर्वमभिसरत्यभिसरणकाले सा पुत्र सूत इति सबन्ध । तदित्यनेन सर्वत्र दाक्षिणशब्दस्य परामर्श । परिमण्डल सर्वत सम । पुल्लिङ्गनाम्नो भावान् झटिति स्वप्ने पश्यति । पुन्नामभिरेव यत्किञ्चित् पृच्छति । पुन्नाम्नि दौर्हृदेऽभिलाष करोति । मुखवर्णयो प्रसन्नत्व बुभुक्षायास्तीक्ष्णत्वम् । रोमराज्या नाभेरधोभवाया ऊर्ध्वत्वमूर्ध्वाभिमुखत्वम् । गर्भिणी सती पुरुषगमनाय नाभिलषतीति । एतद्वैपरीत्येन दुहितर प्रसूत इति व्याख्येयम् । तत्र दक्षिणशब्दस्थाने वामशब्दप्रयोग । पुन्नामस्थाने स्त्रीशब्दप्रयोग । परिमण्डलस्थाने दीर्घशब्दन्यास । तीक्ष्णे मन्दशब्द । ऊर्ध्वस्थाने अध शब्द । पुरुषानभिलापशब्दे हितत्वमित्येवमादि सर्व योज्यम । उभयलिङ्गसंकरे मिश्रभावे नपुसको विज्ञेय । विकृत्योमिश्रीभावे तूभयच्छायाग्रहणेन तयोश्च क्रमतोगपद्य यथासभव व्याख्येयम् । प्रश्नकाले यस्मिन काले भिषजो गर्भप्रसवाय काश्चित्पृच्छति किंलिङ्गो गर्भ प्रसो भवि ति । सुबोधमन्यत् ॥ १०८

३५ गर्भिण्या वेगविधारणादिना वातकोपाद्भस्य व्यापद ।

१०९–यदा तन्मार्गगो वातो गर्भस्य रसवाहीनि स्रोतांसि शोषयति तदा वातरोगी हीनाङ्गो वा जायते । बहूनि वा वर्षाण्युदरे तिष्ठति ॥ ३५

१०९ यदा त्वित्यादिना वेगधारणेन वातकोपात् परिपोषकरसक्षयाद्दोषमसभवदर्शन । गर्भशरीरे भवतीत्युच्यते । वायुरुन्मार्गग स्वमार्ग त्यक्त्वाऽन्यमार्गगतो गर्भस्य रसवाहिस्रोतासि शोषयति तदा ते शुष्याङ्गे शरीरे रसो न वहत्यतो वातरोगी हीनाङ्गो वा जायते । अपरिपूर्णत्वाद बहून् वर्षानुदरे तिष्ठति १०९

(अष्टौ क्लीबाः)

३६ द्विप्रकृत्याख्यनपुसकापत्योत्पत्तिकारणम ।

११०–यदा स्त्रीपुसयो. संभेभेवार्यो निष्पद्यते । बीज वा तयो समांश समुख च । यदा च बीज भागे दुष्याति तदा द्विप्रकृतिर्द्विरेता नपुसक भवति३६

११०—यदा तु रतिकाले स्त्रीपुसयो. सममेककालमथा रतिसमाप्तिलक्षणो निष्पद्यते । अनयो स्त्रीपुसयो सबन्धि बीज वा समभाग भवति समुख चेत्यरूपेण । यदा च तस्मिन् स्त्रीभूत बीज गर्भस्य बीजारम्भके भागे दुष्यति येनैकरूपता पुविशेषेण योषिद्विशेषेण वा गर्भबीजस्य न सपद्यते तस्मिस्त्रीपुरुषबीजभागे केनापि दोषकोपकारणेन दुष्टे हि प्रकृतिरेकोऽप्युभयस्वरूपो द्विरेता नपुसको भवति। स्त्रीकार्यमपि स्तोक साधयति पुस्कार्यमपि न पुमानित्यर्थ ११०

३७ वातेन्द्रियाख्यनपुसकोत्पत्तिकारणम् ।

१११–यदा स्त्री प्रथम कृतार्था भवति, तत पुरुषेण पश्चाच्छुक्रमुत्सृष्ट हर्षानवस्थितचेतसः स्त्रिया वातो विगुणीकरोति पुरुत्ववाहीनि चास्य स्रोतांसि चोपहन्ति तदा वातेन्द्रिय भवति । तन्मैथुने वातमेवोत्सृजति ॥ ३७

१११—यदा तु स्त्री रतौ पुस पूर्वं कृतार्था सप्राप्तरत्यवसाना भवति, ततोऽस्या स्त्रिया पश्चात्पुसा शुक्रमुत्सृष्ट भवति रतिकालभूतेन हर्षेणानवस्थितचेतस सत्या

२० °व जन्मका°–क ख २१ °वंमभिहर°–क ख २२ °गश्च यस्या वा°–क ख २३ °न च चे°–क
२४ °तेऽत्युन्नतत्कुक्षि परिमण्डलगा–°क. ख. २५ °ममयो नि°–क. ख. २६ रेतो भ°–क. ख.

अत एव कारणाद्वाता दुष्ट तच्छुक्रं पश्चादुत्सृष्ट विगुणा करोति गर्भशुक्रनीजभागे विकृतमापादयत्यस्य गर्भस्य न म वात पुंस्त्ववहानि शुक्रनदानि मातामि नोपहन्ति तदा जातो नपुंसको वातिकया नाम्ना भवति स स्त्रिया मगतो शुक्र मेग्ण वातमेवोत्सृजति १११

३८ संस्कारवाहषण्डोत्पत्तिकारणम् ।

११२–यदा तु कार्त्स्न्येन नोपहन्त्यनुपहत्येव वा स्रोतोमुख पिधत्ते तदा संस्कारवाहो भवति ॥ ३८

११२—यदा त्वनन्तरोक्त शुक्र वातो दुष्ट वात येन नोपहन्ति किञ्चिदुपहन्त्यनुपहन् वा स्रोतोमुख पिधत्त एव न गोपयति तदा संस्कारवाहो नाम्ना नपुंसको भवति। संस्कारेण वाजीकरणादिना स्त्रीगमनाय स्वाह्यत इत्यथ ११२

३९ संस्कारवाहस्य वर्णनम् ।

११३–तत्र संस्कारो वाजीकरा बस्त्योऽभ्यवहारश्च तोहषणानि च । तानि हि शुक्रे यस्मात्प्रधानानि स्रोतांस्यस्याप्याययन्तीति ॥ ३९

४० आसेक्यषण्डोत्पत्तिकारणम् ।

११४–यदाऽल्पबीजोऽल्पहर्ष पुमानुद्वेग ख्रीद्वेष युक्तोऽ व्यवायो वा नार्या व्यवायप्रतिघात करोति तद्विधा वा नारी पुंस । तदाऽऽसेक्य नाम भवति। तच्छुक्रास्वादान्ध्वजोच्छ्राय लभत ॥ ४०

११४—यदाल्पबीजत्वादियुक्त पुमान्स्त्रिया व्यवायप्रतिघात रत्यमानविनाशं करोति तदासेक्यो नाम नपुंसको भवति स स्वमथभव वा गर्भ मुखं आसिच्यास्वादनादध्वजस्य मेन्द्र्योच्छ्राय लभते यदि वाल्पबीजत्वादियुक्ता स्त्री पुंसो व्यवायप्रतिघात करोति तदाऽन्यासेक्या भवति ११४

४१ वक्रध्वजाख्यषण्डोत्पत्तिकारणम् ।

११५–यदा पुनरभावपि भवत स्त्रीपुंसौ तद्विधा, तदा वक्रध्वजो भवति । तस्य नव ध्वज मभ्यन ४१

११५—यदा तूभावपि स्त्रीपुंसौ वत्पबीजवाहि यत्रौ भवत परस्पर न व्यवायप्रतिघात कुरुतस्तदा वक्रध्वजो नाम नपुंसको भवति । यो वक्रोऽपि तस्य वतत न त्वस्य मेहन स्तभ्यत इति ११५

४२ मौगीं धरस्त्रीषण्डोत्पत्तिकारणम ।

११६–यदा पूतियोन्या स्त्रिया गर्भो भवति । ता मागर्धिकारस्य यानिध्वजम धेन वल लभत ॥ ४२

११६—यदा पूतियोन्यभिधानयानि यापस्सयुक्ताया स्त्रिया गर्भो भवति तदा स गर्भ सागर्धिवाग्यो नपुंसको भवति । स स्वल्पेन ध्वजगन्धेन योनिगन्धेन वा स्त्रीगमन वल लभते ११६

४३ ईर्ष्यारतिषण्डोत्पत्तिकारणम् ।

११७–यदा त्वीर्ष्याभिभूतौ म दहर्षौ ससृज्यत तदे र्ष्यारतिसंज्ञम् । तस्य पर मिथुनीभूत दृष्ट्वा मथुन प्रवृत्तिर्भवति ॥ ४३

११७—यदा पुनर्द्वावपि स्त्रीपुंसौ परस्परमीर्ष्यया चल्व लाभिभूतो ससृज्यते तदेर्ष्यारतिनामा नपुंसको भवति। स परस्य मैथुन दृष्ट्वा तदाश्रया मैथुने प्रवृत्ति लभत ११७

४४ वातषण्डकोत्पत्तिकारणम् ।

११८–यदा पुनः स्व गर्भस्य वाय्वग्निदोषाद् वृषण नाशोऽस्य वातष ण्डकाख्यं भवति । एता कर्मजाचि न्त्यादृष्टा ष ण्डयोनयोऽसंकीर्णा कथिता ॥ ४४

११८—यदा गर्भस्य सम्भवकाले वायुना ऊष्मणा च वृषणनाश क्रियत तदा वातषण्डाख्य नपुंसक भवति। वातेन षण्ड । वातषण्ड । एता अष्टौ षण्डाना योनयोऽसंकीर्णा पृथग्भूता षण्ढभूता इत्यर्थ । आसा च शुभाना कर्मणा पूर्वजन्मकृतानां वांछितफ्यात् सभव इति ११८

४५ अथ शोणितगर्भाशयदुष्टौ गर्भस्य विकृति ।

११९–यदा तु स्त्रिया शोणितगर्भाशयौ दोषा किञ्चित् प्रदूषयन्ति तदा यो गर्भो भवति, तस्य गर्भस्य यस्य यस्य मातृजस्यावयवस्य बीजे बीजांशे वा दोष प्रकोपमापद्यत स तमवयवं विकृतिरा विशति ॥ ४५

११९—अनन्तर स्त्रीपुम्पगर्भावस्थाया बीजभागोपाधे विशेषा भवन्ति ते यदा त्वित्यादिनोच्य ते—यदा तु स्त्रिया मातु शोणित बाजापयोगि गर्भाशय वा दोषा वातादय स्वकारणै दुष्टा दूषयन्ति तदा ते साकल्येन वा दूषय यो ने वा । यदा तु साकल्येन दूषयन्ति तदा गर्भस्य सभव एव न भवति । यदा पुन किञ्चिद्दूषयन्ति तदा शोणितकारणस्य स्त्रीगर्भस्य विशिष्टावयवेषु गर्भाशयादिषु ये कारणबीज भूता बीजाना तदाश्रयाना च बीजभाव यत्र दूषण वर्तते भागेन वा तनाश्रयरूपण बाजांशदूषण स्त्रीगर्भस्य विकृतिरुत्पद्यते । एवमुक्तमनेन । यथा—शोणितगर्भाशययो दूष्यो स्त्रीगर्भस्य या मातृजान्यवयव शोणितकारणो गर्भाशयाद्या स्त्रीत्वस्यावयवस्य यो बीजांशो मातृशोणित भागस्तस्य यस्मिन् यस्मिन् वा दोषो वातादि प्रकोपमाप द्यत त त शोणितकारणमवयव गर्भाशयाद्य दूषणानुरूपे। विकृतिभविष्यद्गर्भग्रहण आविशति । एतच्च यदा होत्यादिना विभागेन दर्शयति ११९

४६ वृत्तस्याजारम्भकबीजे दुष्टे वन्ध्यात्पारी ।

१२०–यदा ह्यस्या शोणितास्य बीजे गर्भाशयस्थे निवतक यान प्रदुष्यति तदा वन्ध्या जनयति ॥ ४६

१२ स्त्रीगर्भे ग र्भाशयनिवतक स्त्रिया शोणितारम्भे बीजभागे भाव येन दुष्टे व न्ध्या स्त्री जायते १२

२७ खाद्य भ —च स २८ तामि न यापय तीति । य —च २९ भेक्ष्य स्त्रीपुंसौ त —ख ३० स्य वाय्व — च ३१ दा वायुषेण्ड्य। —च स ३२ ति एवमेता य —च

४७ गर्भाशयस्थ्रीबीजे किञ्चित्प्रदुष्टे पूतिप्रजोत्पत्तिः ।

१२१–यदा तस्यावयवस्तदा पूतिप्रजाम् । तस्या जातं जातं म्रियते ॥ ४७

१२१—यदा त्वसाकल्येन तदा पूतिप्रजा जायते। तस्या जातं जातं म्रियते । लिङ्गविशेषेण नपुंसकम् । पूति छिन्ना क्षीणा प्रजा यस्या सा तथोक्ता ॥ १२१

४८ वार्तोत्पत्तिकारणम् ।

१२२–यदा पुनः सोऽवयवः स्त्रीकराणां च शरीरसंश्रयाणामधोगुरुत्वादीनां निर्वर्तका ये बीजांशास्तेषामेकदेशः । तदा स्त्र्याकृतिप्रायामस्त्रियं वार्तां नाम जनयति । तां स्त्रीव्यापदमाचक्षते ॥ ४८

१२२—यदा पुन सोऽवयव अनन्तरोक्तबीजभागावयव पूर्वोक्ताना चाधोगुरुत्वादीना भावाना ये निर्वर्तका भावास्तेषा य एकदेशस्तद्दुष्ट्या माता वार्तां नाम स्त्रियं जनयति ।या स्त्र्याकृतिबाहुल्यात् स्त्री, स्त्रीकार्याकरणाच्चास्त्री। तस्याश्च स्त्रीव्यापदिति नाम १२२

४९ शुक्राख्यबीजस्य किञ्चिद्भागे प्रदुष्टे वन्ध्य-पूति-प्रतृण-मुखानामुत्पत्तिः ।

१२३–एवमेव पुंसो यदा शुक्राख्ये बीजे बीजं प्रदुष्यतीत्यादि योजयेद्वन्ध्यं पूतिप्रजं तथा पुरुषाकृतिप्रायमपुंसं तृणमुखिनं नाम जनयतीत्येतेन मातृजानां पितृजानां चावयवानां विकृतिर्व्याख्याता ॥ ४९

१२३—एवमेव यथा स्त्रिया शोणिताख्ये बीजे गर्भाशयस्य निर्वर्तकं बीजमित्युक्त तथैव च पुंस शुक्राशयनिर्वर्तकं प्रदुष्यतीत्यादि योज्यम् । तेन वन्ध्यावद्वन्ध्यो यो गर्भस्तं जनयति । पूतिप्रजावत् पूतिप्रजो यस्माज्जात जातं म्रियते । वार्तावत्तृणमुखी । य पुरुषाकृतिप्रायत्वात् पुरुष पुरुषकार्याकरणाच्चापुरुष इति । एतेन मातृपितृजावयवदोषा व्याख्याता १२३

५० सात्म्यरससत्त्वजावयवविकृतेरौपदेशिकं फलम् ।

१२४–अनेन सात्म्यजाना रसजाना सत्त्वजानां चावयवाना विकृतिर्व्याख्याता भवति । यस्य यस्याङ्गावयवस्य बीजे बीजांशे वा उपतप्तिर्भवति तस्य तस्याङ्गावयवस्य विकृतिरुपजायते । नोपजायतेऽनुतापात् ॥ ५०

१२४—अनेन सात्म्यरससत्त्वजानामवयवाना दोषविकृतिर्व्याख्याता भवति । कारणसामान्यात् सात्म्यजानामायुरारोग्यादीनामङ्गविभागे वक्ष्यमाणाना रसजाना च कृत्स्नदेहभवादीनाम् । सत्त्वजाना च शौचादीनामद्रव्याणामुपचर्यते । तेनैतदुक्त भवति–रसस्य नानाविधया दुष्ट्या तत्कार्याणामपि गर्भे तदनुगुणैव विकृतिर्भवति । एव सात्म्यासात्म्ययोरपि वाच्यम् । अपि च बीजभागोपतापाद्गर्भावयवाना विकृतिर्भवति । एतदाह–**यस्य यस्येत्यादि** । सुबोधम् १२४

५१ जड-मूक-बधिरादीना समुत्पत्तौ कारणम् ।

१२५–यदा च लब्धगर्भाऽन्वक्षमेव वातलान्यासेवते तदाऽस्या वायुः प्रकुपितः शरीरमनुसर्पन् गर्भाशयेऽवतिष्ठमानो गर्भस्य जडबधिरमूकमिन्मिणगद्गदखञ्जकुब्जवामनहीनाङ्गाधिकाङ्गत्वान्यन्य वा वातविकारं करोति ॥ ५१

१२५ लब्धगर्भा चान्वक्ष निरन्तरं यदा वातलान्यासेवते तदाऽस्या वायु प्रकुपित शरीरोपसर्पणेन गर्भाशयमनुप्राप्तो गर्भस्य जडबधिरत्वादीनन्याश्च यथाहेतुवातविकारान् करोत्येव पित्तलान्यासेवमानाया पित्त खलत्यादीनि श्लेष्मा कुष्ठादीनि त्रिवर्गसन्निपातो मिश्राननन्तरोक्तान् वातपित्तकफजान् । जड स्तोकश्रुतिर्बधिरोऽश्रुति । मूको वाग्रहित । मिन्मिणोऽनुनासिकभाषी । गद्गदो घर्घरस्वर । खञ्ज एकपात् । तथा हीनाङ्गोऽधिकाङ्गो वा १२५

५२ खलतिपलितश्मश्रुहीनतादीना समुत्पत्तौ कारणम् ।

१२६–तथा वायुवत् पित्तमपि खलतिपलितश्मश्रुहीनतात्वङ्नखकेशपैङ्गल्यादीनि ॥ ५२

१२६—खलतिर्निर्लोमशिरस्त्वम् । पलित श्वेतलोमत्वम् । श्मश्रुहीनता निःश्मश्रुत्वम् । त्वगादीना पैङ्गल्येन सबन्ध । आदिग्रहणेन पित्तविकाराणा ग्रहणम् १२६

५३ कुष्ठकिलाससदन्तत्वादीना समुत्पत्तौ कारणम् ।

१२७–श्लेष्मा तु कुष्ठकिलाससदन्तत्वादीनि । त्रिवर्गो मिश्रान्विकारान् ॥ ५३

१२७—सदन्तत्व गर्भे एव दन्तजन्म । आदिग्रहणेन श्लेष्मविकाराणा ग्रहणम् १२७

५४ जात्यन्धात्वादीना समुत्पत्तिकारणम् ।

१२८–अपि च । दृष्टिभागमप्रतिपन्नं तेजो जात्यन्धत्वम् । तदेव वातानुगत विकृतरूक्षारुणाक्षम् । पित्तानुगतं पिङ्गाक्षम् । श्लेष्मानुगतं शुक्लाक्षम् । रक्तानुगतं रक्ताक्षमिति ॥ ५४

१२८— अपि चेति विकृतिप्रसङ्गसमुच्चये । गर्भस्य दृष्टिभाग यदि तेजो न प्रतिपद्यते दृष्टादृष्टात्कारणात् तदा जात्यन्धो जायते । तदेव तेजो वातानुगत दृष्टिभाग प्रतिपन्न विकृतरूक्षारुणाक्ष जनयति । पित्तादौ तेजोऽनुवर्तते । अन्यत् सुबोधम् १२८

५५ गर्भिण्या गर्भोपघातकरेभ्यो भावेभ्यो रक्षणम् ।

१२९–गर्भसमानयोगक्षेमा हि गर्भिणी भवति । तस्माद्विशेषतस्तां प्रियहिताभ्यां गर्भोपघातकरेभ्यो रक्षेत् ॥ ५५

१२९ प्रस्तुतस्य गर्भस्य विकृतिर्यथा न भवति । तथोच्यते–गर्भसमानयोगक्षेमा हि यतो गर्भिणी भवति ततस्ता प्रियहितै करणभूतैर्वक्ष्यमाणेभ्यो गर्भविघातकरेभ्यो भावेभ्यो रक्षेत् १२९

---

३३ °ना निर्वर्तका ये बी°–क ३४ °प नृणाम्नालेद्रा ना म ज°–क ख ३५ °ख्यानेन सात्म्य°–क ख ३६ °ति । यस्यस्याङ्गा°–क ३७ °शे वा उत्पत्तिर्भ°–ख.

५६ गर्भिण्या बलक्षयकारणानि ।

१३०–यथा यथा च गर्भो वृद्धिमाप्नोति तथा तथा भाराहारानादानादाहाररसापहाराच्च स्त्रिया बल क्षय ॥ ५६

१३ —यथाक्रम च गर्भिण्या गर्भभारेणाऽऽहारानादानात् गर्भेण चाहाररसापहाराद् बलक्षयो भवत्यतो बलं पालयदिति तात्पर्यार्थ । अन्यत् सुबोधम् १३०

५७ गर्भोपघातकरा भावा ।

१३१–तत्रेमे गर्भोपघातकरा । तद्यथा–उत्कटविषमकठिनासनसेविन्या वातमूत्रपुरीषवेगानुपरुन्धत्या दारुणानुचितव्यायामसेविन्या तीक्ष्णोष्णातिमात्रसेविन्या प्रमिताशनसेविन्या गर्भो म्रियतेऽन्त कुक्षे, अकाले वा स्रसते, शोषी वा भवति । तथाऽभिघातप्रपीडनैर्गर्तकूपप्रपातदेशावलोकनैर्वा ऽभीक्ष्ण मातु प्रपतत्यकाले गर्भ ।

अथवा यथा मुद्रित—यामकशनाभिघातातिमात्रसंक्षोभियानयानरात्रिजागरणदिवास्वप्नवेगविधारणाजीर्णातपाग्निक्रोधशोकभयोत्त्रासोपवासोत्कटकविषमकठिनासनश्वभ्रकूपप्रपाताभियानशोकनश्रवणादय । समासत सर्वमति गुरूष्णतीक्ष्णरूक्षमद्यपान दारुणाश्च चेष्टा ॥ ५७

१३१—यानशब्देन वाहनाभिधेयेन सह संयोगिभि ।वस्य समास कृत्वा तेन सह क्रियावचनस्य यानशब्दस्य समास । जागरण । उत्कटिकादिभि प्रपातशब्द श्वभ्रकूपाभ्याम् । अतिशब्दोऽवलोकनश्रवणाभ्याम् । आदि ।ब्द मद्यपा मिथ्यायोगादीना ग्रहणम् । समासत संक्षेपणोच्यते । अतिगुरूष्णतीक्ष्णरूक्षमद्यपान दारुणाश्च दुःसाध्या गर्भोपघातकरा १३१

५८ गर्भिणीनियमा , तद्विधानेऽत्याहित च

१३२–तथा देवतारक्षानुपचर्यपरिरक्षणार्थं न रक्तानि वासांसि धारयेन्न यानमधिरोहेन्न मद्यमांसमश्नीयात् । यच्चान्यदपि वृद्धस्त्रियो ब्रूयु । सततोत्तानशायिन्या पुनर्गर्भस्य नाभ्याश्रया नाडी कण्ठमनुवेष्ट य व्यापत्तिं करोति । विवृतशायी नक्तचारिणी चोन्मत्त जनयति । कलहशीलाऽपस्मारिणम् । व्यवायशीला दुर्वपुषमह्रीक स्त्रैण वा । शोकनित्या भीतमपचितमल्पायुषं वा । अभिध्यायिनी परोपतापिनमीर्ष्यालु स्त्रैण वा । स्तेना त्वायासबहुलमतिद्रोहिणमकर्मशील वा । अमर्षिणी चण्डमौपधिक वा । स्वप्नशीला निद्रालुमबुधमल्पाग्नि वा । मद्यनित्या तृष्णालुमल्पस्मृतिमनवस्थित वा । गोधामांसनित्याऽश्मरिणं शनैर्मेहिनं वा । वराहमांस नित्या रक्ताक्ष क्रथनमतिपरुषरोमाण वा । मत्स्य मांसनित्या चिरनिमेष स्तब्धाक्षं वा । मधुरनित्या प्रमेहिणं मूकमतिस्थूलं वा । अम्लनित्या रक्तपित्तिन त्वगक्षिरोगिणं वा । लवणनित्या शीघ्र वलीपलित खालतिकं वा । तिक्तनित्या शोषिणमबल मनुपचितं वा । कटुकनित्या दुर्बलमल्पशुक्रमनपत्य वा । कषायनित्या श्यावमानाहिनमुदावर्तिनं वा । यद्यच्च यस्य व्याधेर्निदानं तत्तदासेवमानाऽन्तर्वत्नी स्त्री तन्निमित्तविकारबहुलमपत्यं जनयति । पितृजा अपि शुक्रदोषा व्याख्याता ॥ ५८

१३२ तथा गर्भोपघातरक्षणार्थं च देवताद्युपघाताय च लोहितवासोधारणादीन्न कुर्यात् । सुबोधम् । विवृतानना या शेते सा तथोक्ता । नक्तं या बहि परिभ्रमति सा तथा । दुर्वपुषमल्पप्रायम् । स्त्रैण स्त्रीप्रियम् । भीरु भयशीलम् । अपचित स्वल्पभोगशरीरम् । अभिध्यायिनी नानाचिन्ता शीला । स्तेना चौर्यपरा । औपधिक कपटजीवी । तृष्णालु पिपासास्वभाव । अनवस्थित व्याक्षिप्तचित्त । क्रथना य सुप्तो नामया शब्द करोति । रक्तपित्ती यस्य प्रायेण रक्त पित्तमुत्पद्यते । सुबोधम् । यद्विकारकारणानि गर्भिण्या सेवते सा तद्विकारमवाप्यत्य प्रसूते । यावन्मातृदो षाद्गर्भविकृतिस्तावत्पितृदोषाच्छुक्रदोषाद्गर्भविकृतिरित्यपि व्याख्यातं कारणसामान्यात् १३२

५९ गर्भिणीविकारे उपक्रमविशेष ।

१३३–तस्मात् प्रजासंपदमिच्छन्तौ मातापितरौ साध्वात्मानमु पाचरेताम् । विशेषेण नारी । व्याधींश्चास्या मृदुमधु रशिशिरसुखसुकुमारौषधाहारविहारैरुपाचरेत् । न चास्या वमनादीनि प्रयोजयेत् । न रसाविसर्जनम् । कवचं त्वष्टम मासमुपादायास्थापनमनुवासनं वा । वमना दिसाध्येषु पुनर्विकारेषु मृदुभिस्तदर्थकारिभिर्गर्भाविरोधिभिश्चोप क्रमेत् । पूर्णमिव तैलपात्रमसंक्षोभयद्गर्भिणीमुपाचरे दिति । भवति चात्र–॥ ५९

१३३–प्रजासंपदभिच्छन् तस्मादित्यादि । प्रजासंपदमिच्छन्तौ मातापितरौ साधु कृत्वा आत्मानमुपाचरेताम् । नारी तु विशेषत साध्वात्मानमुपाचरेत् । गर्भस्य हि तत्र यस्मात् सत्त्व ध । तस्माच्च नार्या गर्भिण्या मृद्वादिगुणैराहारादि भिर्व्याधीनुपाचरेत् । वमनादीनि कर्माण्यस्या व्याधिवशात् प्रसक्तान्यपि न प्रयोजयेत् । कवचमष्टममासमुपादाय विमार्ग स्थाप्रसवदोषाद्यपेक्षया आस्थापनमनुवासनं वा प्रयो जयेत् । वमनादिसाध्येषु गर्भिण्या विकारेषु कुष्ठादिषु मृदुभिर्गमनादिभिर्गर्भिणीमुपक्रमेत । छर्द्यतीसारादिषु तदर्थकारिभि । व्याधि स्वरूप कुर्वन् व्याध्युपशममथ यत् करोति तत्तदर्थकारि । यथा पूर्णे तैलेन पात्रे गमनादिक्रिया स्वसंक्षोभयस्तदभ्युपचारस्तद्गर्भिणीमपि भिषग्व्याधिपू त्पन्नेषु असंक्षोभयन्नुपचरेदिति । भवति चात्रेति तत्रैवेति १३३

६० आत्ययिके व्याधाव तर्वत्नीरक्षणे यत्न ।

१३४–इत्यनात्ययिके व्याधौ विधिरात्ययिके पुन । तीक्ष्णैरपि क्रियायोगै स्त्रियं यत्नेन पालयेत् ॥ ६०

१३४–इत्यन तरोक्तविधिरनात्ययिके स्वल्प व्याधावुक्त । आत्ययिके पुन शीघ्र महादोषकारिणि व्याधौ तीक्ष्णैरपि नानाविधयथायोग क्रियायोगै स्त्रिय यत्नेन पालयेत् । गर्भनिरपेक्षमेवेत्यर्थ १३४

६१ गर्भिण्या रक्षणे प्रयोजनम् ।

१३५-स्त्री हि मूलमपत्यानां स्त्री हि रक्षति रक्षिता । सर्वाश्रमाणां प्रथमं गृहस्थत्वमनिन्दितम् ॥ ६१

१३५-यस्मादपत्यानां मूलकारणं स्त्री तस्मात् पालयेत् । अतश्च तां यत्नेन पालयेद्यत सा रक्षिता सती पुनो गृहित्व गृहस्थत्व रक्षति । किंभूतमित्याह-**सर्वाश्रमाणामित्यादि** । सर्वेषां ब्रह्मचर्यादीनामाश्रमाणां प्रथमं प्रधानम् १३५

६२ गर्भस्यारोदने हेतुः ।

१३६-जरायुणा मुखे छन्ने कण्ठे च कफवेष्टिते । वायोर्मार्गनिरोधाच्च न गर्भस्थः प्ररोदिति ॥ ६२

इति वैद्यपतिसिंहगुप्तस्य सूनोर्वाग्भटस्य कृतावष्टाङ्गसंग्रहसंहितायां शारीरस्थाने गर्भावक्रान्तिर्नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥

१३६-जरायुणा इत्यादिना प्रतिस्पर्धयोगविप्रतिपत्त्यादिनिग्रहमात्राय गर्भस्यारोदने कारणमुपसंहृत्याध्यायमाचार्य कथयति ।

इति श्रीमन्महामहोपाध्यायेन्दुविरचितायामष्टाङ्गसङ्ग्रहव्याख्यायां शशिलेखायां शारीरस्थाने द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

गर्भोपचरणीयस्तृतीयोऽध्यायः ।

(उपोद्घातः)

पूर्वयोरध्याययोर्गर्भस्य सम्भवस्थितिक्रमभमुक्त्वा तस्यैव चानुपघाताय परिपूर्णत्वाय सुखप्रसवाय चोपचार उच्यते । गर्भस्यात्र गर्भिणीपरायत्तत्वाच्च तस्या एवानुष्ठेयं विधानम् ॥

१ प्रतिज्ञा

१३७-अथातो गर्भोपचरणीयं शारीरमध्यायं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥ १

२ गर्भिण्या प्रथममासप्रभृत्या पञ्चमान्मासात्सेवनीयानि

१३८-प्रथमे मासि गर्भिणी क्षीरमनुपसंस्कृतं मात्रावच्छीतं काले काले पिबेत् । तस्मिन्नपि चाद्य द्वादशरात्रं क्षीरोद्भवं सर्पिः शालिपर्णीपलाशाभ्यां शृतं कनकरजतक्वथितशीतोदकानुपानं पिबेत् । स्वादु शीतं द्रवप्रायं सात्म्यं च सायंप्रातराहारयेत् । न चाभ्यङ्गोद्वर्तनानि सेवेत । यथोक्तानि च दोषकराणि परिहरेत् । पञ्चमान्मासाद्विशेषेण ॥ २

१३८-तत्र **प्रथमे मासि** गर्भिण्यसंस्कृतं क्षीरं पिबेत् । मात्रावद्यत्नेनाधिक्यरक्षया काले कालेऽन्नस्य द्वयोरपि कालयोः । अत एवाजीर्णादिपरिहाराय मात्रावदिति । तस्मिन्नपि तत्रापि प्रथमं द्वादशरात्रं क्षीरोद्भवं घृतं पिबेत् । क्षीरपानापवादत्वेन । किंभूतं क्षीरोद्भवमाह-शालिपर्णीपलाशाभ्यां स्नेहपाकपरिभाषया शृतम् । सौवर्णे राजते वा क्वथितं शीतोदकानुपानं च । सा च गर्भिणी स्वाद्वादिप्रायमाहारं प्रतिदिनमुभयकालमाहारयेत् । निषेकात् प्रभृत्यभ्यङ्गादीन् पूर्वोक्तांश्च गर्भोपघातकरान् व्यवायादीन् वर्जयेत् । यावत् पञ्चमो मासस्तावदेव विशेषेण कुर्यात् । तदा हि गर्भस्यास्थिरत्वात् झटिति बाधाभयम् १३८

३ द्वितीयमासे सेवनीयम् ।

१३९-द्वितीये मधुरौषधसिद्धं पयः पिबेत् ॥ ३

१३९-**द्वितीये मासे** मधुरैर्द्राक्षामधूकादिभिः सिद्धं पयः पिबेत् १३९

४ तृतीयमासे सेवनीयम् ।

१४०-तृतीये तदेव सर्पिर्मधुभ्याम् ॥ ४

१४०-तृतीये तदेव मधुरौषधसिद्धं सर्पिर्मधुभ्यां युक्तं पिबेत् ॥ १४०

५ चतुर्थमासे सेवनीयम् ।

१४१-चतुर्थेऽक्षमात्रनवनीतयुक्तम् ॥ ५

१४१-चतुर्थे तु तदेव नवनीतस्याक्षमात्रेण युक्तम् १४१

६ पञ्चममासे सेवनीयम् ।

१४२-पञ्चमे क्षीरसर्पिः ॥ ६

१४२-पञ्चमे क्षीरोद्भवं सर्पिः १४२

७ षष्ठसप्तममासयोः सेवनीयम् ।

१४३-षष्ठे तदेव मधुरौषधसिद्धं सप्तमे च ॥ ७

१४३-षष्ठे मधुरौषधसिद्धं तदेव क्षीरसर्पिः । सप्तमे तदेव १४३

८ सप्तममासाद्या गर्भस्य स्थितिः । तेन गर्भिण्या पीडा च ।

१४४-तस्मिंस्तु गर्भस्य केशोत्पत्त्या मातुर्विदाहो भवतीति स्त्रियो भाषन्ते । नेति भगवानात्रेयः । गर्भोत्पीडनात्तु दोषा हृदयं प्राप्य विदहन्ति ततः कण्डूर्जायते कण्डूवा किक्किसम् ॥ ८

१४४-तस्मिन् सप्तमे मासि मातुर्विदाहो भवति । स तु केशोत्पत्तिकार्यमिति स्त्रियो भाषन्ते । तथा नेति भगवानात्रेयः । स चैवमाह-गर्भोत्पीडनाद्दोषा वातादयो गर्भिण्या हृदयं प्राप्ता कण्डूं कुर्वन्ति कण्ड्वा । अनन्तरं किक्किसम् । रेखास्वरूपस्त्वक्सङ्कोचः किक्किसम् १४४

९ सप्तममासिकगर्भोपद्रवे सेवनीयानि ।

१४५-तत्र कोलोदकेन नवनीतस्य मधुरौषधसिद्धस्य पाणितलमात्रमस्यै दद्यात् । चन्दनमृणालकल्कैश्च स्तनोदरं मृद्नीयात् । शिरीषधातकीसर्षपमधुकचूर्णैर्वा । कुटजार्जकबीजमुस्ताहरिद्राकल्कैर्वा । निम्बकोलसुरसमञ्जिष्ठाकल्कैर्वा । शशहरिणपृषतरुधिरयुक्तया वा त्रिफलया । करवीरकरञ्जपत्रकल्कसिद्धेन च तैलेनाभ्यङ्गः । परिषेकः पुनर्मालतीमधुकसिद्धेनाम्भसा । कण्डूयनं वर्जयेत् । त्वग्भेदवैरूप्यपरिहारार्थं स्नानोद्वर्तनं च शीलयेत् । मधुरं चाहारमल्पमल्पस्नेहलवणमल्पोदकानुपानं भुञ्जीत ॥ ९

१ °रणीयमध्या°-ग २ °म । प्रथ°-क ख ३ क्वथित शी°-ग ४ सिंमश्च ग°-क ख ५ °ण्ड्वा किक्किस°-ख ६ °वधातुकीसर्ष°-क ख ७ °णपुनर्नवमालतीमधुकसिद्धेनाम्भसा पृषतरुधिर°-क ख ८ °वीरपत्रकर°-क ख ९ त्वग्भेद वैरू°-ख १० स्नानोच्छादनं च शी°-क

गर्भिण्याः न्युञ्जासनम्।

न्यूञ्जासनम्

१४५-तत्र क कृमिविसर्पोरस्वास्ये गार्गिण्यै वदरोदकन मयुक्त पाणतल नवनीतस्य दयमव्यवहाराय । पाणितर कप । चन्दन मृणालक वन स्तनोदरस्य मर्दन (। प्रकृत्यादि विशेषापेक्षया शिरीषादिचूर्णैर्वा । सु गन्धद्रव्यैः किल्कैर्वा । चूर्ण पुष्पपिष्ट । वस्त्रा जलपिष्ट । निम्बादिचूर्णैर्वा । गाशा यन्यतमगधिरभिमन्त्र वा निघर्षया । दोषादिविशेषापेक्षया स्तनोदर मृद्नीयादिति सबन्ध । सुबोधम् । परिषेक स्तनोदरस्य । त्वग्भेदस्य विरूपत्व य च परिहाराय स्तनो दरस्य च य कृयन वर्जयेत् । तत्परिहारार्थमव च स्नान-मुन्नतन च गीलयत । अल्प वादियुक्तमाहार भुञ्जान १४५

१० अष्टम मासे मवनीयानि ।

१४६-(१)अष्टम क्षीरयवागू सर्पिष्मतीं पिबेत्।नेति ' वण्डकाप्यो गभस्य पैङ्गल्याबाधभयात् । अस्तु पैङ्ग-ल्याबाधेस्तथा नर्भ कुर्वीत । नीरुजं थर च ।सत्त्वसहन नसपदुपेत चातीनामप्रगण्यमपत्यं जनयतीति भगवा नात्रेय (२) बदरोदकेन पयसा पयोदधिमस्तुतैल वणव घृतमयुक्तेनास्थापयत् । पुराणविट्विशुद्ध्यर्थं मधु कादिमधुरापघसिद्धेन च तैलनानुवासयेदनुलोमनाय वायो । अनुलाम हि मारुत सा सुखमनुपद्रवा प्रसूत । (३) गर्भिणी तु पुगभरनापयेदनुवासयेद्वा । तथाऽस्या विवृतमार्गतया मक्कल्लगधमनुप्रविशति ' (४) तत ऊर्ध्वं स्निग्धाभिर्यवागूभिर्जाङ्गलरसैश्चापचरे दाप्रसवकालादिति भगवान् ध न्वन्तरि ॥ १०

१४६-(१)अष्टमे मासे घृतमिश्रा क्षीरयवागू पिबदित्यात्रय । तान् पिबेत् गभस्य पैङ्गल्यभयादिति वण्डकाप्य । तत्प्र त्याहात्रेय —अङ्गीक्रियता पक्ष यम् । गर्भिण्या नारुजत्वला भाद्गर्भस्य च बलायुक्त य लाभात् । सर्पिष्मत्या क्षीरय वाग्वा । मदननमवयवनिबन्धलम् । (२) बदरोदक नास्थापन परिमाणया पञ्चलागुकेनास्थापयेत् । पुराण मलित पुरीष शोधयित्वा तदथमवानुवासन मधुकादिसिद्धतैलेन । एव पुराणाया विश शोधनादनुलोमो वायु प्रसूतय सुखो भव तीति । (३)मवस्य च वामपार्श्वस्थस्यास्थापनानुवासनविधान गर्भिण्या सुखावहमपवाद । सु ता जान नामपोमुखी भूमौ स्थिता । तथा हि जठरस्य लम्बत्वाद्वस्तमार्गो विवृतो भवति(४) तताऽ मा मासा ऊर्ध्वमाप्रसवात् स्निग्धाभिर्यवागू भिरुपाचरेत् । जाङ्गलरसैश्चोपचरन्निति ध न्वन्तरि । चरकस्य तु जाङ्गलरसानभिधानम् १४६

११ नवममासे करणीयानि गर्भिणीकृत्यानि ।

१४७-नवमे तु तत एवानुवासनतैलपिचु योनौ प्रणयद्गर्भमार्गस्नेहनार्थमिति ॥ ११

१४७-नवम मासे तत एवान तरोक्ता मधुरौषधसिद्धाद नुवासननतैलात् पिचु योनौ धारयत् । तेन हि गर्भप्रसूति मार्ग गर्भाशये च स्नेह सम्पद्यते १४७

१२ प्रथममासा दारभ्य कृत्ता ॥ क्रमणा फलम् ।

१४८-अनेन प्रथममासादारभ्य क्रम । गर्भिण्या प्रसवकाले गर्भधारिणीकुक्षिकटीपार्श्वपृष्ठं मृदु भवति । वायुश्चानुलोम सम्पद्यते । मूत्रपुरीष च प्रकृतिभूत जरायुश्च मार्गं प्रतिपद्यते । पुत्र चर्ट बलवमायुष्म त सुखिनं सुखेन काले प्रसूत नारी प्रसूत ॥ १२

१४८-एतच्च सव मासविधान गर्भिण्या गर्भधारिणा कुक्ष्यादि मृदुत्वहेतुभाव भवतीति सुबोधम् १४८

१३ गर्भिण्या स्नानोदकसंस्कार ।

१४९-बिल्वकापोलीकर्णीपाटलीपिचुम दार्भिमे-षमामीवर्धमानकपत्रभङ्गक्वाथेन शीतेन सवदा धो दकेन वा गर्भिण्या प्रत्यहं स्नानमुपदिशेत् ॥ १३

१४९-बिल्वादीना क्वाथेन गर्भिण्या प्रत्यह स्नानमुपदि शेत् । सर्वगन्धोदकेन वा । पत्राङ्गानि पत्रभङ्गानि १४९

टिप्पणी- धवाल इति लाक इति व वपुस्तकयो रूपगा पयाय समुल्लिखित १४९

१४ सूतिका गारवर्णनम् ।

१५०-प्राक् चैवास्या नवमान्मासादप्रशस्ततिथिदार्के रात्रपाय प्रशस्त दृढे वास्तुविद्याप्रशस्ते सर्वतुसुखमुप हृतमपिकरणं सन्निहित जलं प्राग्द्वारमुदग्द्वार वा सूतिकागार कारयत् ॥ १४

१५ —अस्याश्च गर्भिण्या नवमा ामात्प्रागेवप्रहस्तानी त्यां पूक्त सूतिकागार कारयेत्तत्र सूतिका सती वसति । शीतातपाद्यभावेन सर्वतुसुखम् १५

१५ सूतिकागारे गर्भिण्या प्रवेश ।

१५१-तत्रानुकूलेषु नक्षत्राग्निषु सु पाहन दिन गो ब्राह्मणवृद्धास्त्याऽऽवतमाना प्रदक्षिण प्रविश्य बहुश प्रसूताभिरनुरक्ताभिरविषादाभि क्लेशक्षमाभिं परि वृता स्वस्त्ययनपराऽनुलोमनैराहारविहारैरनुलोमित वातमूत्रपुरीषा प्रसवकालमुदीक्षत । स्वप्नेऽपि च विण्मूत्रविध ये परस्ताः प्रणिदध्यात् ॥ १५

१५१-तत्राऽऽनुकूलेषु नक्षत्रतिथिमुहूर्तादिषु पुण्याह शब्देन गवादीननुसृत्य प्रविश्य निवारप्रसूताभि परिवृता सती स्वस्त्ययनपरत्वादियुक्ता प्रसवकालमुदीक्षत प्रतिपालयेत । सुबोधम् १५१

१६ आसन्नप्रसवाया लक्षणानि ।

१५२-तत्रासन्नप्रसवाया क्लमो ग्लानिमुत्त न यने ष्वाक्षिणी निर्द्वाविका मूत्रपुरीषबाहुल्य शिथिलकुक्षि ताऽधागुरुत्वमन्नानभिलाषो वदनोदरहृच्चवदीबस्ति वक्षणेषु तोदभेदशूल स्फुरणस्रवणानि च या या भवति तदन तरमावीना प्रादुर्भावो गर्भोदकप्रवाहश्च ॥ १६

१५२-क्लमादिकमास प्रसवकाल लक्षणम् । उदरादीना वत्तया सत्र ष । तोदादीनि यो याम् । अन तरमावीना सूतिवेदनापर्यायाणा प्रादुर्भाव , अन तर गर्भोदकस्य १५२

---

११ निपण्टकायो ग —च ग १२ द । अस्ति प क ग १३ त सुप —च स १४ ति अत ऊ —च स
१५ ष दृश्यव —च ग १६ सीपस ।।प। —ग, सी ७७ ।।प। —च १७ सायशामीव —क

१७ उपस्थितगर्भाया यवागूपानम् ।

१५३-अथैनामुपस्थितगर्भां कृतकौतुकमङ्गलां पुन्नामफलहस्तां स्वभ्यक्तामुष्णोदकपरिषिक्तां सघृतां यवागूं पाययेत् ॥ १७

१५३-अथानन्तरमेनां गर्भिणीं निकटीभूतगर्भत्वाद्विशुक्तामुष्णोदकेन परिषिक्तां सतीं यवागू सघृतां पाययेत् १५३

१८ आवीप्रादुर्भावोत्तरकृत्यम् ।

१५४-तत सुरक्तार्पभचर्मप्रच्छदे मृदुनि भूमिशयने शयानामुत्तानामाभुग्नसक्थिपृष्ठामहतवाससोऽशङ्कनीयाः प्रियदर्शना परिणतवयस. प्रजननकुशलाः प्रगल्भाः कृत्तनखाः स्त्रियः सूतिका सूनृताभिर्वाणीभिराश्वासयन्त्य. पर्युपासीरन् ॥ १८

१५४-तत सुरक्तेन ऋषभचर्मणा कृतप्रच्छदे मृदुनि कार्पासादिकृते शयने शयानामुत्तानामहतवासस्त्वादियुक्ता योषित सूनृताभिराश्वासयन्त्य पर्युपासीरन्निति सबन्ध । आभुग्नसक्थिं सकुञ्चितजानुम् । प्रजनने गर्भनिष्क्रासने कुशलास्तयोक्ता । सूनृता प्रियवाच १५४

१९ गर्भस्याधोमुखीकरणम् ।

१५५-अथास्यै दद्यात् कुष्ठैलालाङ्गलीवचाचव्यचित्रकाचिरिबिल्वचूर्णमुपाघ्रातुं मुहुर्मुहु । तथा भूर्जपत्रशिंशपासर्जरसान्यतमधूममन्तरान्तरा च । पार्श्वपृष्ठकटीसक्थिदेशान् कोष्णेन तैलेनाभ्यज्यानुसुखमस्या मृद्नीयात् । एवमवाक् परिवर्तते गर्भः ॥ १९

१५५-अनन्तरमस्यै कुष्ठादिचूर्णमुपाघ्रातु दद्यान्मुहुर्मुहु । तथैव भूर्जाद्यन्यतमधूममुपाघ्रातु दद्यादिति संबन्ध. । अन्तरान्तरा चेत्यावीप्रादुर्भावमनु धूमादिप्रसङ्गे । पार्श्वादिदेशानीषदुष्णेन तैलेनाभ्यज्य यथासुख मृद्नीयादिति सबन्ध । एवमनेन यवागूपानादिना जठरस्थो गर्भस्तस्मिन्काले सुखेनावाक् परिवर्तते, अधोमुखता यातीत्यर्थ १५५

२० अवोमुखगर्भलक्षणम् ।

१५६-तस्य लक्षणम्-विमुच्य हृदयमुदरमाविशति । वस्तिशिरोऽवगृह्णाति । त्वरयन्त्येनामाव्यः ॥ २०

१५६-स चावाङ्मुखो गर्भो हृदयमोक्षणादिना लक्षणेन ज्ञायते । मातुर्हृदयदेश परित्यज्य यदा तु जठरमाविशति गर्भो वस्तिशिरआख्य वक्ष्यमाण प्रदेश नाभेरधो गृह्णाति । आव्यश्चैनां गर्भिणीं निरन्तरप्रादुर्भावेन त्वरयन्ति तदा परिवृत्तमध्यवस्येत् १५६

२१ गर्भपरिवृत्तिकर जृम्भणादि ।

१५७-न चेदेव परिवर्तते ततो मुहुर्मुहुर्जृम्भण चङ्क्रमण च कारयितव्यमनन्तरोक्तं विधिम् ॥ २१

१५७ एव न परिवर्तते चेज्जृम्भणादिक वक्ष्यमाण कारयितव्यम् । अनन्तरोक्त च विधिं धूमाघ्राणादिक पुनः पुनश्च १५७

२२ गर्भपरिवर्तनार्थं गर्भिण्या मुसलेन कण्डन कर्तव्यमित्यन्यमतोपन्यास ।

१५८-अन्ये तु मुसलेनोलूखलं धान्यपूर्णमाहननीयमित्याहुः ॥ २२

१५८-केचिदाचार्या गर्भपरिवर्तनार्थं धान्यपूर्णमुलूखलं गर्भिण्या मुसलेनावहननीयमिति १५८

२३ मुसलाहननपरमतस्य निरास ।

१५९-तत्तु न सम्यक् । दारुणव्यायामवर्जनं हि गर्भिण्याः सततमुपदिश्यते । विशेषतश्च प्रसवकाले । प्रचलितसर्वधातुदोषाया. सौकुमार्यत्वान्नार्या मुसलव्यायामेनेरितो वायुरन्तरं लब्ध्वा प्राणान् हिंस्यादिति ॥ २३

१५९-तदात्रेयप्रमुखा नेच्छन्ति, यतस्तथाविधायामतिसुकुमारायामवस्थायामेवविवेनोपचारेणावहननव्यायामेन प्रबलीभूतो वायुरन्तर हृदय लब्ध्वा प्राणान् हिंस्यादिति १५९

२४ गर्भपरिवृत्त्यनन्तरकृत्यम ।

१६०-अथ परिवृत्तगर्भां पर्यङ्कमेनामारोप्य कुशला स्त्री पादतोऽस्या निषण्णाया योनिमनुलोममनुसुखमभ्यज्य स्फिजौ पादाभ्यां पीडयेत् । योनिं च पुन.पुनः प्रसाधयेत् । ब्रूयाच्च सुभगे शनैश्शनैः प्रवाहयस्व सुप्रसन्नस्ते मुखवर्ण. पुत्रं जनयिष्यतीति ॥ २४

१६०-ततोऽनन्तरोक्तेनावाक्परिवृत्तगर्भलक्षणेन परिवृत्तगर्भां विदित्वा पर्यङ्कमारोप्य पादतो निषण्णा स्त्री योनिप्रसाधनादिकं गर्भिण्याश्च कुर्यात् १६०-

२५ गर्भप्रसवमन्त्रा ।

१६१-अन्या तु वामकर्णेऽस्या मन्त्रमिमं जपेत् ॥

(१) "क्षितिर्जलं वियत्तेजो वायुर्विष्णु. प्रजापति ।
सगर्भां त्वां सदा पातु वैशल्यं वा दधात्वपि ॥

(२) प्रसूष्व त्वमविक्लिष्टमविक्लिष्टा शुभानने ।
कार्तिकेयद्युतिं पुत्रं कार्तिकेयाभिरक्षितम्" इति॥

तथा

(३) 'इहामृतं च सोमश्च चित्रभानुश्च भामिनि ।
उच्चैश्श्रवाश्च तुरगो मन्दिरे निवसन्तु ते ॥

(४) 'इदममृतमपां समुद्धृतं वै
तव लघुगर्भमिमं प्रमुञ्चतु स्त्रि ।
तदनलपवनार्कवासवास्ते
सह लवणाम्बुधरैर्दिशन्तु शान्तिम्' इति॥ २५

१६१-द्वितीया च वामे कर्णे मन्त्र वक्ष्यमाण पठेत् । प्रसाधन गर्भनिष्क्रमणयोग्यताकरणम् । सुबोधमन्यत् । क्षितिर्जलादिकं दिशन्तु शान्तिमित्यन्त श्लोकचतुष्टय मन्त्रा १६१

१८ °न प्रसारये°-क ख   १९ °याादिर°-ग   २० °श्रतु स्त्री । त°-ग

२६ अनागतायां वेदनायां गर्भस्य बलात् प्रवाहणे निषेधः ।

१६२–तथा पराऽनुशिष्यात्–अनागतायां वेदनायां मा प्रवाहिष्ठाः । अकालप्रवाहणं हि विण्मूत्रादिवेगानामिवादीरणमनर्थकरमहितं च गर्भस्य श्वासकासशोष कुब्जतादिकारित्वात् । तथा तेषामेव विधारणमिव वेदनायामप्रवाहणमुपघाताय । ततो यथोक्तं कुरु च ॥ २६

१६२–तथाऽपरा स्त्री इदमनुशिष्यात्–भद्रे ! गर्भिण्यनागतायां गर्भवेदनायां गर्भं मा प्रवाहिष्ठाः, न प्रेरयितव्यस्त्वया गर्भ इत्यर्थः । तथाविधं ह्यकालप्रवाहणं वेगोदीरणवत् गर्भिण्या अहितम् । गर्भस्य च तत्स्थाननिष्क्रासातत्त्वश्वासादिकरम् । तथा प्राप्तायां वेदनायां यदप्रवाहणं तद्वेगधारणवद्गर्भिण्या अहितं सदुपघाताय सम्पद्यते १६२

२७ प्रवाहणनियमः ।

१६३–शनैः शनैश्च पूर्वं प्रवाहिष्ठाः । निर्गमे बाढं गर्भस्य योनिमुखप्रतिपन्ने बाढतरमा प्रसवात् इति॥२७

१६३–तथा भद्रे ! त्वं प्रथममाबीजमनि शनैःशनैः स्तोकं स्तोकं प्रवाहयेथाः । अनन्तरं गर्भस्य निर्गमनकाले निबिडं प्रवाहयथाः । ततोऽपि योनिमुखप्राप्ते गर्भे निबिडतरमिति । आप्रसवात्–यावद्गर्भो निष्क्रान्तो भवति । यदा पुनर्गर्भो निष्क्रामति तदा तस्मिन् १६३

२८ प्रवाहमाणायां गर्भिण्या हर्षोत्पादनाय शब्दः ।

१६४–तस्यास्तु प्रवाहमाणायाः स्त्रियः शब्दं कुर्युः प्रजाता प्रजाता धन्यं धन्यं पुत्रमिति । तथाऽस्या हर्षेण प्राणा आप्यायन्ते ॥ २८

१६४–सुबोधम् १६४

२९ गर्भसङ्गे चिकित्सा ।

१६५–गर्भसङ्गे तु योनिं धूपयेत् कृष्णसर्पनिर्मोकेण, पिण्डीतकेन वा । बध्नीयाच्च हिरण्यपुष्पीमूलं हस्तपादे । धारयेच्च सुवर्चलां विशल्यां वा ॥ २९

१६५–गर्भसङ्गे कृष्णाहिनिर्मोकेण पिण्डीतकेन वा योनिधूपनम् । पिण्डीतको मदनः । तथा हस्ते पादे च हिरण्यपुष्प्या मूलं बध्नीयात् । तथा सुवर्चलाया विशल्याया वा मणिवच्छरीरे धारणम् १६५

३० अपरापातने उपचाराः ।

१६६ (१) अथ प्रसूताया न चेदपरा पतति ततो दक्षिणेन पाणिना नाभेरुपरिष्टाद्बलवदुपपीड्य अन्येन पृष्ठत उपसङ्गृह्य विधुनुयात् (२) पार्ष्ण्या वा श्रोणीमाकोटयेत् । स्फिजौ वाऽस्याः संगृह्य सुपीडितं निपीडयेत् । वेण्याऽङ्गुल्या वा कण्ठमस्याः परिमृशेत् । (३) भूर्जपत्रकाचमणिसर्पनिर्मोकैश्च योनिं धूपयेत् । भूर्जगुग्गुलुभ्यां वा । शाल्मलिमूलसिद्धेन वा सर्पिषा योनिमभ्यज्य कटुकालाबुजालिनीनिम्बसर्पनिर्मोकधूपयेत् । अनभ्यक्ता वा कटुतैलमिश्रैः कल्कीकृतैर्वा तैलाक्तैर्योनिं लिम्पेत् । गुञ्जामूलकल्केन वा । तदेव वा भक्षयेत् । लाङ्गलीमूलकल्केन वा पाणिपादतलौ वाऽऽलिम्पेत् । महावृक्षक्षीरं वा मूर्ध्न्यनुपेचयेत् । (४) कुष्ठतालीसकल्कं बिल्वबल्वजयूपमैरेयासवसुरामण्डान्यतमेन यापतीक्ष्णोष्णेन वाऽम्लेन कुलत्थरसेन मधुकपिप्पलीसम्पाकेन वा पाययेत् । पिप्पलीपिप्पलीमूलबिडङ्गचित्रकापकुञ्चिकाकल्कं वा । खरस्य वृषभस्य वा जीवतो दक्षिणं कर्णमुद्धृत्य बिल्वकुलत्थपल्वजयूपादीनामन्यतमे प्रक्षिप्य मुहूर्तस्थितमुद्धृत्य तदाप्लावनं पाययेत् । (५) कुष्ठलाकल्कं वा सुरया । अकालकषायं वा प्रजातासुरामिश्रम् । कुष्ठलाङ्गलिकीमूलकल्कं वा मद्यमूत्राद्यतरेण । वत्सकादिचूर्णं वा मद्येन । शतपुष्पाकुष्ठमदनहिङ्गुसिद्धस्य च तैलस्य पिचुं ग्राहयेत् । ततश्चैनामनुवासनकालेऽनुवासयेत् । (६) बिल्वबल्वजयूपाद्याप्लावनैश्च फलजीमूतकेक्ष्वाकुधामार्गवकुटजाकृतवेधनहस्तिपर्णीमिश्रैरुपहितैरास्थापयेत् । सिद्धार्थककुष्ठलाङ्गलिकीमहावृक्षक्षीरामिश्रेण वा सुरामण्डेन । शाल्मलीवृन्तानि वा त्रिरात्रं यापाप्य पञ्चमूलकषाये विमर्दयेत् । तेन च पूतेन स्नेहवता फलादियुक्तेन (७) यथोक्तास्थापनद्रव्यसिद्धेन कटुतैलेनोत्तरबस्तिं दद्यात् । त्रिवृत्सुमुखमरिचाजाजीचित्रककल्कक्षीरगोमूत्रसिद्धेन वा कटुतैलेनाऽनुवासयेत् । उमाशाल्मलीपिच्छया वा सघृतया योनिं पूरयित्वा विधुनुयात् । स्निग्धेन वा कृत्तनखेन पाणिना नालानुसारतोऽपहरेत् ॥ ३०

१६६–(१) अथानन्तरं निष्क्रान्ते गर्भे यदाऽपरा गर्भशय्यायां न निष्क्रामति तदा गर्भिणीवमनादिकं वक्ष्यमाणं विधेयम्–काचित् स्त्री गर्भिणीं विधुनुयात् । कथमित्याह–दक्षिणेन पाणिना नाभेरधो गर्भिण्याः पीडयित्वा वामेन पृष्ठं चोपगृह्येति (२) तथा चान्या स्त्री पार्ष्ण्या पार्ष्ण्या गर्भिण्याः कटीमाकोटयेत् । आहन्यादित्यर्थः । तथा तस्याः स्फिचौ निपीडयेत् । तथा वेण्या केशवेण्या तालु कण्ठं स्पृशेत् । अङ्गुल्या वा केशवेष्टितया (३) भूर्जपत्रादित्रितयेन योनिधूपनम् । काच एव काचमणिः । भूर्जगुग्गुलुभ्यां वा योनिधूपनम् । अथवा शाल्मलिमूलसिद्धसर्पिषा यक्ता योनिं कटुकालाबुप्रभृतिभिर्धूपयेत् । अथवाऽनभ्यक्तामेव कटुकालाब्वादिभिस्तैलमिश्रैर्योनिं धूपयेत् । तैरेव वा कल्कीकृतैस्तैलयुक्तैर्योनिं लिम्पेत् । गुञ्जामूलेन वा कल्कपिष्टेन योनिं लिम्पेत् । तदेव वा गुञ्जामूलकल्कं भक्षयेत् । अयमर्थः । महावृक्षः सुधा ।

---

२१ ह्यप्र–च ख २२ माकुट्टयेत् । स्फिच–च ख २३ लविल्व–ग २४ मुत्कृत्य वि–ख २५ त्वविल्वजयू–क ख २६ यवासुरा–च ख २७ शाल्मली–ग २८ यतमेन । व–ग २९ त्वविल्व–च ख ३० पुष्पाहे–च ख

(४) दोषाद्यपेक्षया कुष्ठतालीसयोः कल्कं पाययेत्। केनेत्युच्यते—कदाचिद्बिल्वक्वाथेन। कदाचित् वल्वजक्वाथेन। मैरेयेण वाऽन्येन वा यथायोग्येनासवेन सुरामण्डेन, तथाम्लेन काञ्जिकादिना, व्योषतीक्ष्णेन वा कुलत्थरसेनाम्लेन वा, मधूकपिप्पलिसपाकेन वा। मधूकशब्दो मूलागमेभ्यो नाधिगत। एवं त्रिल्वयूषादीनामन्यतमेन कुष्ठतालीसयोः कल्कं वा पाययेद्योषितं भिषक्। अथवा पिप्पल्यादीनां कल्कं बिल्वयूषादीनामन्यतमेन पाययेत्। सुबोधमन्यत्। (५) कुष्ठैलाकल्कं सुरामण्डेन। अर्कालर्कयोर्वा कषायं क्वाथपरिभाषापरिगणितमानेन क्वथितगृहीतं प्रकृतिदेहाद्यपेक्षमात्रया सुरयोन्मिश्रं पाययेत्। अथवा लाङ्गलीमूलकुष्ठयोः कल्कं मद्यानामन्यतमेन मूत्राणां वाऽन्यतमेन पाययेत्। एतदुक्तं मद्यमूत्रयोरन्यतमेन। वत्सकादेर्गणस्य वा चूर्णं मद्येन यथायोग्यं पाययेत्। शतपुष्पादिभिः सिद्धस्य तैलस्य सबन्धिनं पिचुं तस्या योनौ धारयेत्। तथानुवासनकाले अनुवासनयोग्यतायाम्। तत एव शतपुष्पादितैलात् स्तोकेनानुवासयेद्ययोदितेऽनुवासनकाले सामान्येन योनौ पायौ वा। (६) अनन्तरोक्तबिल्वादियूषाद्यन्यतमेन फलजीमूतादिचूर्णमिश्रेण तामेवास्थापयेदपि। सिद्धार्थकादिमिश्रेण वा सुरामण्डेनाऽऽस्थापयेत्। अथवा बिल्वादिपञ्चमूलकषाये मृदितानां स्विन्नानां शाल्मलीपत्राणां स्वरसेन पूतेन स्तोकस्नेहेनानन्तरोक्तफलादियुक्तेनास्थापयेत् (७) यथोक्तैर्वा मदनकुष्ठादिभिरास्थापनद्रव्यैः सिद्धेन कटुतैलेनोत्तरबस्तिः। शिग्र्वादिसिद्धेन कटुतैलेनानुवासनम्। क्षीरगोमूत्रयोर्मिश्रीभूतयोर्द्रवप्रमाणम्। सद्वृतोमाशाल्मलिपिच्छापूरितयोनिं वा स्त्रियं विधुनुयात्। अथवा वैद्योपदेशेन काचित् पाणिना स्नेहाभ्यक्तेन लूनमनखेन बहिः प्रलम्बमपरानालमनुसारयन्ती कुशला तामपरामन्तरपहरेत् १६६

३१ प्रसूताया मक्कलशूले चिकित्सा।

१६७–(१) प्रजातायां चेद्बस्तिमूर्धोदरेषु शूलं मक्कलाख्यं स्यात्तत्र यवक्षारचूर्णं सर्पिषा सुखोष्णोदकेन वा पिबेत्। वरणादिं वा सपञ्चकोलमेलाप्रतीवापम्। (२) अथवा वीरतरादिसूपरादिप्रतीवापम्, लवणचूर्णं वा वत्सकादिनिर्यूहेण, वत्सकादिं वा मदिरया, अंशुमतीद्वयक्वाथेन वा मरिचभद्रदारुकल्कम्, भार्ङ्गीनागरदेवदारुकल्कं कोष्णाम्भसा, पुराणगुडं वा त्रिकटुत्रिजातकधान्यकचूर्णसंसृष्टं भक्षयेत्॥ ३१

१६७–(१)प्रजाताया प्रसूताया यदि बस्तौ मूर्ध्नि उदरे च कारणविशेषाद्धुपशूलं भवति, ततस्तस्मिन्मक्कलनाम्नि शूले घृतेन कोष्णोदकेन वा यवक्षारं पिबेत्। तयोरिवान्यतरेण वा पञ्चकोलसंयुक्तं वरणादिकम्। क्वथितं सदेलाप्रतीवापं पिबेत्। प्रतीवापोक्तेरेव क्वाथ सिद्धः। तथा च लवणचूर्णमपि वत्सकादेर्निर्यूहेण स्वयं वक्ष्यति (२) एवमेव वीरतरादिकमपि क्वथितमूषरादिप्रतीवापम्। प्रतिवापशब्देनावचूर्ण्य देयं द्रव्यमुच्यते। अथवा वत्सकादिचूर्णितं सुरया पिबेत्। शालपर्णीपृश्निपर्णीभ्यां क्वाथेन वा मरिचभद्रदारुकल्कं पिबेत्। भार्ङ्ग्यादित्रयकल्कं कोष्णाम्भसा। अथवा त्रिकटुकादिसंयुक्तं पुराणगुडं योग्यया मात्रया भक्षयेत् १६७

३२ योनिभ्रंश चिकित्सा।

१६८–तस्याश्चेत्स्वस्थानतो योनिर्भ्रश्येत। ततो यस्य कस्यचिच्छोणितेनाभ्यज्य योनिं यथास्थानं कुशला स्त्री निवेशयेत्। निविष्टां चाशोकरोहिणीबर्हिषोशीरप्रियङ्गुदेवदारुकल्कविपकेन तैलेन बहुशः स्वेदयेत् पूरयेत् ब्रूयाच्च 'गच्छ सुभगे स्वस्थानम्' इति॥ ३२॥

१६८–तस्मिन्काले योनिभ्रंशे रक्ताभ्यक्ताया योनेः प्रवेशनम्। प्रविष्टाया चाशोकरोहिण्यादिपक्वतैलेन स्वेदनं पूरणं च बहुशः शश्वत्। 'गच्छ सुभगे स्वस्थानम्' इति मन्त्रपदेनैव तां योनिं ब्रूयात् १६८

३३ जातमात्रस्य बालस्योपचार।

१६९–तद्वच्चान्यतमा स्त्री जातमात्रमेव बालं बालोपचरणीयेन विधिनोपपादयेत्। तमुपदेक्ष्यते सूत्रेषु ३३

१६९–अन्यतमा च कुशला परिचारिकोत्तरस्थानोक्तेन विधिना बालमुपपादयेत्। सुबोधमन्यत् १६९

टिप्पणी—बालोपचरणीयेनेति–अ स उ १

३४ सूतिकाया उपचारा।

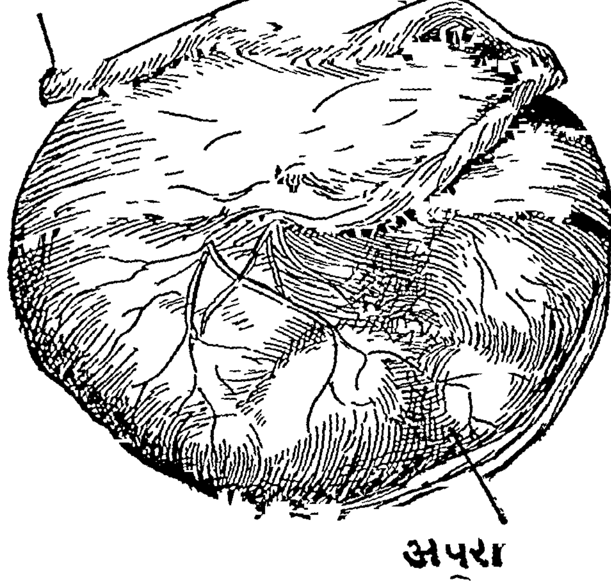
१७०–(१) अथ सूतिकां बलातैलेनाभ्यञ्ज्यात्। बुभुक्षितां च पञ्चकोलचूर्णेन यवान्युपकुञ्चिकाचव्यचित्रकव्योषसैन्धवचूर्णेन वा युक्तामहं परिणामिनीं यथासात्म्यं स्नेहमात्रां पाययेत्। स्नेहायोग्यां वातहरौषधक्वाथं ह्रस्वपञ्चमूलक्वाथं वा। (२) पीतवत्याश्च यमकेनाभ्यज्य वेष्टयेदुदरं वस्त्रेण। तथा न वायुरुदरविकृतिमुत्पादयेदनवकाशत्वात्। जीर्णे तु स्नेहे पूर्वौषधैरेव सिद्धां विदार्यादिगणक्वाथेन क्षीरेण वा यवागूं सुस्विन्नां द्रवां मात्रया पाययेत्। प्राक् स्नेहयवागूपानाभ्यां चोभयकालमुष्णोदकेन परिषेचयेत्। (३) एवं त्रिरात्रं पञ्चरात्रं सप्तरात्रं वानुपाल्य ततो यवकोलकुलत्थयूषेण लघुना चान्नपानेन। द्वादशरात्रात्परं जाङ्गलरसादिभिश्च क्रमादाप्याययेदग्निबलादीन्यपेक्ष्य। क्वथितशीतं च तोयं पाययेत्। तथा जीवनीयबृंहणीयमधुरवातहरसिद्धैरभ्यङ्गोद्वर्तनपरिषेकावगाहैरन्नपानैश्च हृद्यैरुपाचरेत्॥ ३४

(१)१७०–यथासात्म्यमन्यतरस्य स्नेहस्याह परिणामिनीमिति नात्र स्नेहमात्राया नियमः। केवलं तथा विधेयम्–यथा तस्मिन्नेवाहनि जीर्णे स्नेहे यवाग्वा प्रयोगो नोपरुध्यते। तथा च आचार्य एव हृदये केवलं महत्या प्रतिषेधं करोति। यतः साऽहोरात्रेण जीर्यते। न तु मात्रान्तरस्य विधानम्। सूतिका क्षुद्वती तैलाद् घृताद्वा महतीं पिबेदिति स्नेहे क्वाथे वा पीते यमकाभ्यक्तदेहाया वस्त्रेणोदरं

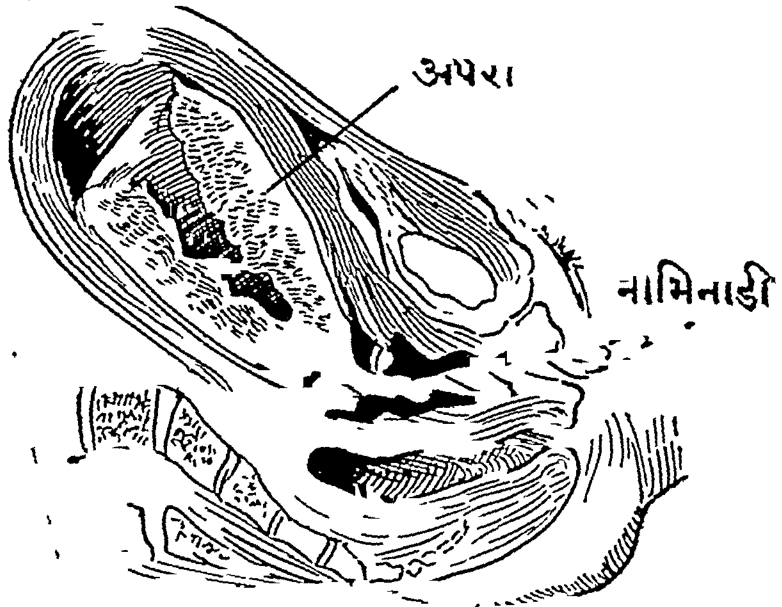
---

३१ °मक्कलाख्यं स्या°–क. ख.

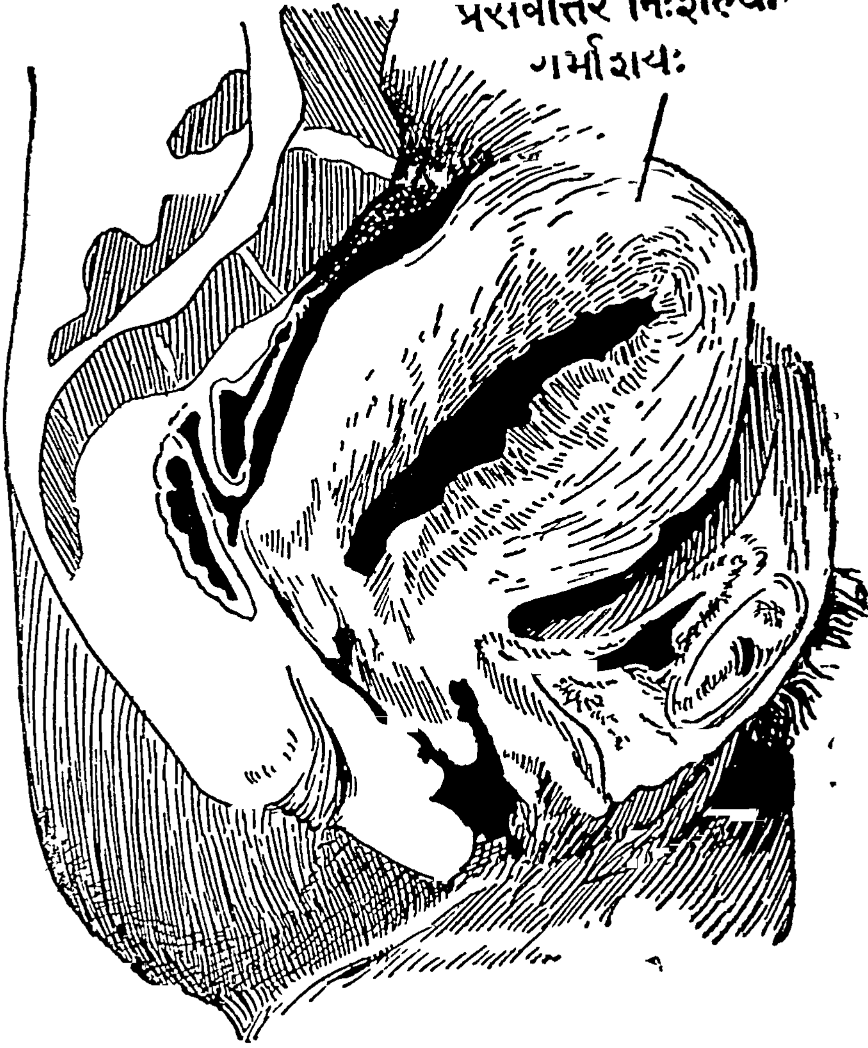
गर्भाशयान्निःसृता अपरा ।

प्रसवोत्तरमपरासहितो गर्भाशयः ।

નિઃશલ્યો ગર્ભાશયઃ યોનિભ્રંશશ્ચ

વિવૃતાયોનિઃ

गर्भिण्यः पुष्पदर्शनादौ चिकित्सा

वेष्टयेत् (२) मातपूर ।मयात्व्यकायपरिहाराय । तत्र यदा स्नेहपानमारभ्यते तदो ष्णोदकेन परिषेच सुप्ताया पुनश्च परिषेको यदा वा यवागूपानमार यते । ध्तत्ध्वत प्राक स्नेहयवागूपानाभ्या चोभयकालमु ष्णोदकेन परिषिचयेदिति । पूर्वोक्तैरेवौषधैरन तरोक्त । पञ्च कालेन यवा यागूमिवा सिद्धामेव यथायोग्यम् (१) एतदेव स्नेहपानादिक त्रिरात्र पञ्च रात्र सप्तरात्र वा । अनन्तर यावद् द्वादशरात्र यवागूघन्यत मयूषे ।।त्र लघुना च तत्प्रायेणानुपान तत श्रम ।।प्रिबलम वेक्ष्य जाङ्गलरसादिभिर्बृहणैर्बृहयेत् १७०

टिप्प ि—स्नेहायोग्यामिति-स्नेह या नार्हति । स्नेह द्वेषिणीमिति भाव १७०

३५ सूतिकाया नवाभवनम् ।

१७१-एव हि गभवाद्धिक्षपितशिथिलसर्वशरीरधातु प्रवाह ।वेदनाक्लेदरक्तनिस्रुतिविशेष शून्यशरीराच्च पुनर्नवीभवति ॥ ३५

१७१-सुबोधम् । अनेन क्रमेण सूतिस्त्रि पुनर्नवी भवति १७१

३६ सूतिका याधे कृच्छ्रसाध्यत्वमसाध्यत्व वा

१७२-अत एव च सूतिकाया याधि कृच्छ्रसा या मवत्यसाध्यो वा । तस्मात्ता यथोक्तेन विधिना प्रयत्नेनोपचरेत् ॥ ३६

१७२-अत एव गभवृद्धिक्षपितधातुतयेत्यादिहेतु सूती काया व्याधेरसाध्यत्वे भवति १७२

३७ सूतिकोपचाराणामवधि ।

१७३-एवं साध्यधमासमुपसंस्कृता क्रमेण विमुक्त। हारविहारयन्त्र ।।विगतसूतिकाभिधाना स्यात् ।पुनरा तवदर्शनादित्येके ॥ ३७

१७३-मार्धा मासादूर्ध्व सूतिकाभिधाननिवृत्ति । अन्ये पुनराहु पुनरातवदर्शनादूर्ध्व सूतिकाभिधाननिवृत्ति १७३

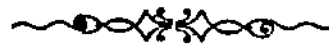
३८ अध्यायोपसहार ।

१७४-इत्याद्य मासमादाय यावद्गर्भक्षमा पुन । स्त्री स्यात्तावद्विधि सर्व सर्वथा साधु दर्शित

इति वैद्यपतिसिंहगुप्तस्य सुनोर्वाग्भटस्य कृतावष्टाङ्ग सग्रहसहिताया शारीरस्थाने गर्भोपचरणीयो नाम तृतीयोऽध्याय ॥ ३ ॥

१७४-इत्येवमन तरोक्तेन प्रकारे । प्रथमा मासाद्गर्भा धानात् प्रभृति पुनरातवदर्शनेन गर्भयोग्यता तावदस्या विधिरस्मिन्नध्याये दर्शित इति १७४

इति श्रीमहामहोपाध्यायेन्दुविरचितायामष्टाङ्ग सग्रह या यायां शशिलेखाया शारीरस्थाने तृतीयोऽध्याय ॥

गर्भिण्यापचतुर्थोऽध्यायः ।

(उपोद्घात)

अथ प्रकर णानन्तरम यापचिकित्सितप्रकरणाधम ध्यायारम्भ ।

१ प्रतिज्ञा

१७५-अथातो गर्भ नापद ्याख्यास्याम । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षय ॥ ३८

२ परिहार्या यासेवमानाया गाभण्या पुष्पदर्शनादौ चिकित्सा ।

१७६-स्त्री चेदापन्नगर्भा परिहार्याण्यासेवत । ततश्च यस्या वस्तिपार्श्वश्रोणियोनिमुखेषु शूल पुष्पदर्शन च स्यात् । ता मृदुसुखशिशिरास्तरणशयनस्थामीषदवन तशिरस शीतप्रदेहपरिषेकादिभिरुपाचरेत् ॥ २

१७६-आपन्नगर्भा सप्राप्तगर्भा स्त्री परिहार्याण्यासेवेत चेत्ततश्च यस्या शूल पुष्पदर्शन च स्यात्तत्ता मृदुत्वादि गुणयुक्तशयनस्था शीतै प्रदेहादिभिरुपाचरेत् १७६

३ पूर्वोक्तचिकित्साया प्रकार ।

१७७-तद्यथा । सहस्रधौतेन सर्पिषाऽधोनाभ मवत प्रदेह्यात् । मधुकसिद्धसर्पिषा सुशीतेन पिचुमाप्लाव्य योनिसमीपे स्थापयेत् । ते येन पयसा मधुकाम्बुना न्यग्रोधादिकषायेण वा परिषेचयेत् । परिषीततत्स्वर सानि च तैलानि योनौ निधापयेत् । तच्चूर्णसिद्धस्य वा क्षीरसर्पिष पिचुम् ॥ ३

१७७-सहस्रधौत सर्पियदनवशोऽस्मो विला य शीतो दके प्रक्षिप्य स्नानाक्रियते । मधुकेन सिद्ध सर्पिस्तथोक्तम् । तच्चूर्णन्यग्रोधादिशृङ्गे सिद्धस्य क्षीरसर्पिष पिचु योनौ दद्यात् । क्षीरमेव प्रमथ्य सपादित सर्पि क्षीरघृतम् १७७

४ आतिस्रुतरक्ताया श्चिकित्सा ।

१७८-अतिस्रवति तु रक्ते तत एवाक्षमात्र प्राशयत् । केवलादेव वा क्षीरसर्पिष । पद्मोत्पलकुमुदकिञ्जल्क च समधुशर्कर लेहयेत् (२)। धातकीगैरिकसर्जरसाञ्जनचूर्ण वा मधुना । न्यग्रोधादित्वक्प्रवालकल्क वा । शेरौ । हरिणरुधिर वा सक्षौद्र पाययत् । ऋद्धिविदारीजी वन्तीर्वा पयसा । नीलोत्पलसितापद्मलोध्रच दनादि वा त ड्डलाम्बुवासारसा यतरण । गा धप्रियगुसितो त्पलशालूककादुम्बरशलाटु यग्रोधशुङ्गानि वाऽऽजेन

३२ °क्तनि सूतावि—क,

१ °स्याम । स्त्री च°-क ख २ °त तत्र य—क ख ३ क सर्पि —क ख ४ च चैला —क ५ तच्छृङ्गासे°—क ख ६ वा समधु । न्य°-क ख ७ °यत् । वृद्धिवि —क ख ८ द्वलोध्रचद- क ख ९ °लाम्बु वा सरसा य सरण । ग°-क ख

पयसा। (३)कशेरुकमृणालकश्टङ्गाटककाश्मर्यपरूषकद्राक्षाशारिवाप्रपौण्डरीकानन्तोत्पलकंदम्बवजिक्वाथेन वा शर्करामधुमधुरेणं शालिचूर्णं । जीवनीयश्टतं वा क्षीरम्। बलातिबलाशालिषष्टिकेक्षुमूलककाकोलीश्टतेनं पयसा समधुशर्करेण रक्तशाल्योदनं सुशीतं भोजयेत्। शीतवीर्यजाङ्गलरसेन वा । रक्तपित्तक्रियाश्च शोधनवर्ज्या. प्रयुञ्जीत । सौम्याश्च मनोनुकूलाः कथाः॥ ४

१७८-रक्ते त्वतिस्रवति तत एव न्यग्रोधादिसिद्धात् क्षीरसर्पिषोऽक्षमात्र प्राशयेत्। केवलादेव वा क्षीरसर्पिषोऽक्षमात्र न तु न्यग्रोधादिश्टङ्गसिद्धात्क्षीरसर्पिष । पद्मादिकिञ्जल्क च मधुशर्कराभ्या युक्त लेहयेत् (२) मधुना वा धातक्यादिचूर्णम्। मधुनैव न्यग्रोधाद्त्वचा श्टगाणा च कल्कम्। सक्षौद्र वा शशादन्यतमरुधिरम्। ऋध्यादिक च पयसा। नीलोत्पलादीनि तण्डुलाम्बुवासारसयोरन्यतरेण । पक्वो मृल्लोष्टस्तथोक्त । आजेन पयसा गन्धप्रियङ्ग्वादीनि। (३) कशेरुकादीना कषायेण माधुर्यसपादनमात्राभ्या शर्करामधुभ्या मिश्रेण शालिचूर्ण पाययेत्। जीवनीयौषधश्टत क्षीर वा पाययेत्। बलातिबलादिश्टतक्षीरेण मधुशर्करासंयुक्तेन सुशीत रक्तशाल्योदन भोजयेत्। शीतवीर्याणा च जाङ्गलाना रसेन वा सुशीत रक्तशाल्योदन भोजयेत्। शोधनवर्ज्याश्च सर्वा रक्तपित्तोक्ता. क्रिया यथावसर कुर्वीत १७८

५ शोणितस्रुतिरहिते बस्तिशूलादौ चिकित्सा।

१७९-अदृष्टशोणितां तु मधुकपयस्यासुरदारुभिः सिद्धं पय पाययेत्ताम्रवल्लीयमन्तकशतावरीपयस्याभिर्वा। विदार्यादिगणेन वा श्वदंष्ट्रास्वरसक्षीरसिद्धं वा सर्पि । पलाण्डुरससिद्धं वा सक्षौद्रम्॥ ५

१७९-यदा तु शोणितदर्शन विनैव बस्त्यादौ शूल केवल भवति गर्भिण्यास्तदा ता मधुकादिसिद्ध पय पाययेत्। ताम्रवल्लयादिसिद्ध वा पय । विदार्यादिगणसिद्ध वा। श्वदंष्ट्रास्वरसक्षीराभ्या वा सिद्ध सर्पि पाययेत्। पलाण्डुरससिद्ध वा क्षौद्रयुक्त सर्पि १७९

६ त्रिमास यावदस्रस्रुतौ गर्भस्यासाध्यत्वम्।

१८०-असंपूर्णत्रिमासायास्तु पुष्पदर्शने गर्भः प्रायो न तिष्ठत्यसजातसारत्वात्॥ ६

१८०—प्रथमान्मासादारभ्य मासत्रय पुष्पदर्शने सम्यक्श्चिकित्सितोऽपि गर्भ कोष्ठे न तिष्ठत्यसजातसारत्वात् स्रवत्येवेत्यर्थ । तेन प्रथममासत्रय पुष्पदर्शने प्रायो गर्भ-चिकित्सयापि कोष्ठे न तिष्ठति। मासत्रयादूर्ध्वमपि चतुर्थादिष्वपि मासेष्वकाठिन्यात् १८०

७ आमगर्भे पुष्पदर्शने चिकित्सोपक्रम ।

१८१-आमान्वये चोर्ध्वमपि विरुद्धोपक्रमत्वात्। तत्र रूक्षशीतानि प्रयुञ्जीत॥ ७

१८१ आमान्वये पुष्पदर्शने विरुद्धोपक्रमत्वाद्गर्भ कोष्ठे न तिष्ठति। आमे क्षुण्णतीक्ष्णादिका क्रिया। सा तु गर्भे विपरीता। अतो विरुद्धोपक्रमत्वम्। यत्र चतुर्थादिष्वपि मासेष्वामान्वयो नास्ति, तत्र पुष्पदर्शनेऽपि गर्भो विधारयितु शक्यते। तत्र त्वामान्वये रूक्षशीतान्यौषधानि प्रयुञ्जीत १८१

८ आमगर्भे पुष्पदर्शने चिकित्सा।

१८२-तद्यथा-प्रागुपवास ततो दुरालभामृतोशीरपर्पटकधनचन्दनातिविषाबलाकटुङ्गधान्याकक्वाथपानम्।तृणधान्यशालिषष्टिकपयोनामशनं च मुद्गादियूषैः। जिते त्वामे स्निग्धशीतानि पूर्ववत्॥ ८

१८२ तद्यथेत्यादिना तेषामेवौषधयोगविशेष दर्शयति। औषधात्पूर्वमुपवास । दुरालभादिक्वाथस्य पानम्। तृणधान्यादिपेया। मुद्गादियूषैश्चाशन प्रयुञ्जीतेति सबध्यते। एवमामे जिते प्रथमपुष्पदर्शनवत् स्निग्धादीन्युपयुञ्जीत १८२

९ आमगर्भपाते चिकित्सा।

१८३-(१) आमगर्भे तु पतिते मद्यानामन्यतमं सामर्थ्यत. पाययेत्। गर्भकोष्ठविशुद्ध्यर्थमार्तिविस्मरणार्थं च। अमद्यपा पाचनीयद्रव्योपहिताभिः स्नेहलवणवर्ज्याभि. सतिलाभिरुद्दालकादियवागूभिरुपचरेद्यावन्तो मासास्तावन्त्यहानीति। (२) ततः प्रीणनैर्बलानुरक्षिभिरस्नेहैराहारैरादोषधातुक्लेदशुद्धेः। आमगर्भशेषेण हि पुनःपुनरकुशलमनुपज्येत। तस्मात्तीक्ष्णैरनवशेषयन्नुपाचरेत्। ततः परं स्नेहपानैर्वस्तिभिराहारैश्च दीपनीयपाचनीयजीवनीयबृंहणीयमधुरवातहरैरिति॥ ९

१८३-आमगर्भपाते मद्यानामन्यतम गर्भिणीं पाययेत्। प्रयोजननिर्देशस्तद्गुणमन्यत् प्रदर्शयितुम्। अमद्यपा या केनचित् कारणेन,मद्य न पिबति,ता पाचनीयद्रव्यसंमिश्राभिरस्नेहलवणाभि सतिलाभिस्तृणधान्ययवागूभिरुपचरेत्। यावत्सख्ये मासि गर्भपातस्तावत्सख्यान्यहान्यय क्रम.। ततोऽनन्तरमेवादोषादिशुद्धे प्रीणनादिगुणैराहारैरुपाचरेत्। कुत इत्याह। आमगर्भशेषेणेत्यादि। तदनु च स्नेहपानैर्वस्तिभिस्तथा दीपनीयादियुक्तैराहारैरिति १८३

१० गर्भस्यावृद्धे शुष्कत्वस्य वा कारणानि।

१८४-यस्याः पुनर्महति जातसारे गर्भे वर्ज्यानामवर्जनात् पुष्पदर्शनं स्यादन्यद्वा योनिस्रवणम्। तस्यास्तन्निमित्तं वायुः प्रकुपितः पित्तश्लेष्माणौ परिगृह्य गर्भस्य रसवहां नाडीं प्रतिपीड्यावतिष्ठते। ततो नाड्यां दोषैः कुल्यायामिव तृणपत्रादिभि. प्रतिच्छन्नायां रसस्यासम्यग्वहनाद्गर्भो वृद्धिमनाप्नुवन्नुपविशत्युपशुष्यति वा॥ १०

१८४-महति जातसारे वर्ज्यावर्जनाद्योनिरार्तवमन्यद्वा किञ्चित् स्रवति तस्या योनिस्रुतिनिमित्त वायु. कुपितः सन् पित्तश्लेष्माणौ परिगृह्य या तु नाडी मातुराहारसारं रस गर्भस्य वहति ता नाडीं प्रतिपीड्य तिष्ठति। ततस्तया

१० °लकन्दैर्वा°-क. ख ११ शालिपिष्टम् जी-क. ख. १२ °न च प°-क. ख. १३ °ससि°-क. १४ °यामशन च मु°-क. ख १५ °न पुन. शूलमनु°-क. ख.

तद्वद्धया नाड्या कुल्ययेव तृणादिच्छन्नया केदारो गर्भो वृद्धिमप्राप्नुवन्नुपविष्टमुपशुष्यति वा १८४

११ उपविष्टकाभिलक्षणम् ।

१८५—तत्र यस्या कादाचित्कार्तवपरिस्रावाल्पो च दृश्यते सततं च गर्भं मासात्परिमाणादपरिहीयमाण एव स्फुरति । न च कुक्षिर्विवर्धते तमुपविष्टकमित्याचक्षते ॥ ११

१८५—तत्र द्वौ भेदौ । एको वृध्यप्राप्ति । द्वितीय उपशोष । प्रथमे कादाचित्केन स्रावे । गर्भा न परिहीयते । नापि वर्धने, स्फुरति च । तमुपविष्टकमित्याचक्षत आचार्या १८५

१२ उपशुष्कापरपर्यायस्य नागोदरगर्भस्य लक्षणम् ।

१८६—यदा तु प्रतिमासमार्तवं प्रत्यहं वा परिस्रवं नात्यल्प च तथा परिहीयमाणो गर्भश्चिरात् किञ्चित् स्पन्दते । कुक्षिश्च वृद्धाऽपि परिहीयते । तदुपशुष्कं नागोदरं च ॥ १२

१८६—द्वितीये त्वतिस्रावा वृद्धोऽपि परिहीयते । चिराद् स्तोकं च स्पन्दते कुक्षिश्च वृद्धोऽपि परिहीयते त गर्भमुपशुष्कनागोदरनाम्भ्यामाचक्षते १८६

१३ उपविष्टनागोदरयो प्रसवकाल ।

१८७—तौ तु मातुराहारतेजसाऽप्यनाप्याय्यमानौ यदा पुष्टौ स्यातां केनचिदन्नादियुक्तौ । तदा बहुभिरपि प्रमदा प्रसूयेत एव ॥ १३

१८७—तौ चोपविष्टोपशुष्कौ मातुराहारतेजसा स्वल्प नाप्याय्यमानौ क्रमेण यदा पुष्टौ स्याता तदा च वृद्धन्नादि युक्तौ बहुभिरपि वर्षैः प्रमदा प्रसूयेत १८७

१४ वातहेतुकयोरुपविष्टनागोदरयोर्लक्षणानि ।

१८८—तत्र वातेनोपविष्टकोपशुष्ककयोर्वायु प्रतिहन्यते, सर्वं दं फेनिलं विबद्धं शकृदुपचर्यते, मूत्र मुपरुध्यते, कटीपृष्ठहृदयेषु वेदना, जृम्भा निद्रा नाशोऽभीक्ष्णं प्रतिश्याय, शुष्ककास, साद, दृश्येते इव कर्णौ, तुद्यते इव शंखौ, पिपासा कादिरिव संसृज्यते शरीरं परिक्रुत्तमिव वायुर्भ्रमति, कुक्षौ तम इव प्रवर्त्यते, दुःखेनास्य जरणमहरहः परिहानि, स्फुटितविवर्णपरुषत्वं च भवति ॥ १४

१८८—तत्रेत्यादिना दोषविशेषेण तयोर्लक्षणमुच्यते— तत्रापथ्यविशेषसेवया यदोपविष्टकोपशुष्कयोर्वायुरावि क्य भवति तदा तत्र वातहेतुकयोरुपविष्टकोपशुष्कयो कोष्ठचरो वायुस्ताभ्या प्रतिहन्यते । सशब्दतादियुक्तं च शकृद् गर्भिण्युपवेश्यते । सुबोधमन्यत् १८८

१५ पित्तहेतुकयोरुपविष्टकनागोदरयोर्लक्षणानि ।

१८९—पित्तेन ताम्रहरितमुपवेश्यते धूमकाऽम्लक इच्छर्दिर्मूर्छा कुक्षिहृदयदाह, पीतरक्तगोमूत्रनख मूत्रनेत्रत्वक्त्वं, काली, दुर्बल । नित्यमुना च नारी भवति ॥ १५

१८९—पित्तेनोभयोर्गर्भिण्यास्ताम्रहरितशकृदुपवेशनादि । सुबोधम् । गोमूत्रवत् पीतरक्तनेत्रादित्वम् १८९

१६ कफहेतुकयोरुपविष्टनागोदरयोर्लक्षणानि ।

१९०—श्लेष्मणा मधुरास्यत्वमुत्क्लेश, श्लेष्माद्वमनं, मन्दद्वेष, श्वेतहस्तपादनेत्रता, कास श्वासश्च ॥१६

१९०—श्लेष्मणा तयोर्गर्भिण्या मधुरास्यत्वादिकं भवतीति दोषविशेषलक्षणम् १९०

१७ उपविष्टनागोदरयो सामान्या चिकित्सा ।

१९१—तयोर्जीवनीयबृंहणीयमधुरौषधसिद्धाना सर्पिषामुपयोग । तथा पयसा रसा आमगर्भाणां च गर्भवृद्धिकर । तथा सम्भोजनमेतदेव च घृतादिभि । सुभिक्षाया अभीक्ष्णं यानवाहनापवर्जो बृंहणैरुपपादनम् ॥ १७

१९१—चिकित्सा तूभयो सामा येन जीवनीयादिश्रुतस्य पिराविशा । पामुपयोगो गर्भवृद्धिकर इत्यर्थ । तथा घृतैरेव सर्पिराभिर्भि समाजन सह भाजनम् । तैरेव च सुभिक्षाया स्वस्थाया गर्भिण्या यानवाहनाभिरपपादनमुपस्थार, अपवर्जन दानम् । इति सामा यनोपविष्टकोपशुष्कयोर्वि वर्धनार्थं चिकित्सितम् १९१

१८ वातजनितोपविष्टनागोदरयोश्चिकित्सा ।

१९२—अथ विशेष । वाते पूर्वमेव सैन्धवोपहितं क्षीरयष्टि दत्वा शीतादकस्नाता मृदु शाल्योदनं भोजयेत् । ततो विदार्यादिगण । साधितेन सर्पिषाऽनुवासयेत् । निवात च सवत ॥ १८

१९२—वातादिदोष विशेषे । त्वथेत्यादिना च ययाति—वस्तिदानादनुभाजनम् । ततोऽनुवासनम् । सुबोधम् १९२

१९ पित्तजनितोपविष्टनागोदरयोश्चिकित्सा ।

१९३—(१)पित्ते मधुकविदारीनियूहसिद्धं पय पिबेत् । तिस्र स्थूलकुक्कुटीर्निस्तुषमापाढक च क्षीरोदकनो त्सन्ने संक्षुद्य तद्रसेन सर्पिषा च तित्तिरिकपिञ्जला न्यतरसं साधयित्वा पाययेदुपविष्टकविवर्धनार्थमुपशुष्कबृंहणार्थं च । अजासर्पिषा क्षीरेण जीवनीयैश्च संस्कृता यवागूं पिबेत् । (२) पयस्याकाकोल्यादिद्वयमुनिप कल्केन पयसा च सर्पिर्विपाचयेत् । तत्कालं क्षीरानुपानमुपयुञ्जीत । आमगर्भरसेन चाश्नीयात् । तानेव च तत्र भृष्टान् भक्षयेत् । जलचरमांसानि च ॥ १९

१९३—(१) स्थूलान् ता कुक्कु यस्तथोक्ता । तन माष कुक्कुटीरसेन सर्पिषा मिश्रितेन सह तित्तिरे कपिञ्जलस्य वा रस साधयित्वा उपविष्टविवर्धनायमुपशुष्कबृंहणार्थं च पाययेदिति सम्बन्ध । जीवनीयाना यथासम्भार मात्रा । (२) पयस्यादीना चतुर्णां कल्केन तच्चतुर्गुण सर्पि

१६ ताम् । तत्र व—च ख १७ खल का—क ख १८ हनादिभि क्षोभण मार्जनजभणैरु—च १९ ले सशु भ्यत—च २० यद्यनिप ।पक—क ख २१ विपक्तत्का—च ख

पयसा स्नेहसमेन विपचेत्। पयस्या क्षीरविदारी। कल्य प्रात। तस्मिन् क्षीरानुपाने प्रयुक्ते भोजनकाले आममांसा ल्लाचिरकालजातानां प्राणिनां रसेनान्नमश्नीयात्। तानेवामगर्भास्तत्रैव रसे भृष्टान्निस्तालितान् भक्षयेत्। तत्तज्जल चारिणां हंसादीनां मासानि च १९३

२० कफजनितोपविष्टकनागोदरयोश्चिकित्सा।

१९४-(१) कफे त्वानूपौदकपिशितोपदंशामच्छसुरां त्रिरात्रं पञ्चरात्रं सप्तरात्रं वा पिबेत्। (२) तिलमुद्गमाषलवणबिल्वैर्पात्रैः पञ्चभिर्घृतपात्रं संयोज्य स्वनुगुप्तं निधापयेत्। ततः प्रातः पिण्डं बिल्वमात्रं शृतशीतच्छागदुग्धानुपानं वाऽश्नीयात्। अत्रैव वा बदरचूर्णपात्रमपि निदध्यात्। २०

१९४-(१) पिशितमुपदंशः पानोपायभोजनं यस्या सुरायास्ताम्। (२) तिलादीनां पञ्चानामेकीकृत्य चूर्णस्य पञ्चपात्र घृतस्य पात्रेण संयोज्य निधापयेत्। स्वनुगुप्तं कृत्वैव ततः प्रयोग। अत्रैव बदरचूर्णपात्रप्रक्षेपो द्वितीय। **पात्रम्** शुष्कद्रव्यस्य चतुष्षष्टिपलानि। घृतस्याष्टाविंशत्यधिक पलशतम् १९४

२१ वृद्धौ तत्पातनम्।

१९५-एवमवृद्धौ तीक्ष्णैर्विरेचयेदपरापातनीयैश्च पातयेत्॥ २१

१९५-एवं गर्भो न वर्धते तदा गर्भिणीं तीक्ष्णैर्द्रव्यैर्विरेचयेत्। अपरापातनीयैर्वा प्रयोगैर्गर्भं पातयेत् १९५

२२ लीनगर्भलक्षणम्।

१९६-यस्याः पुनर्वातोपसृष्टस्रोतसि लीनो गर्भः प्रसुप्तो न स्पन्दते तं लीनमित्याहुः॥ २२

१९६-लीनो नाम गर्भो यो गर्भिण्या वातोपसृष्टस्रोतसि लीनो न स्पन्दते।

२३ लीनगर्भचिकित्सा।

१९७-तत्र श्येनोत्क्रोश-गो मत्स्य-गोधा-शिखि-कुक्कुट-तित्तिरीणामन्यतमस्य रसेन भूरिसर्पिष्केण माषयूषेण मूलकयूषेण वा घृताढ्येन रक्तशाल्योदनं भोजयेत्। सक्तून्वा तिलमाषबिल्वशलाटुयुक्तान् पयसा पाययेत्। मेधमांसोपदंशं वा मार्द्वीकम्। तैलेन चाभीक्ष्णमुदरवक्षणोरुकटीपार्श्वपृष्ठान्यभ्यज्यात्। मुहुर्मुहुश्चैनां हर्षयेत्। पूर्वोक्तं चेक्षेत॥ २३

१९७-तत्र लीने गर्भे श्येनादीनामन्यतमस्य रसेन बहुसर्पिष्केणाथवा माषयूषेण घृताढ्येन मूलकयूषेण वा घृताढ्येन रक्तशाल्योदनं भोजयेत्। सक्तून् वा तिलादिसंयुक्तान् क्षीरेण पाययेत्। बिल्वशलाटु बालबिल्वम्। मेध मेदुरम्। सुबोधम्। पूर्वोक्तं गर्भवृद्धिकरोक्तम् १९७

२४ उदावर्तविबन्धचिकित्सा।

१९८-(१)यस्याः पुनरुदावर्तविबन्धः स्यात्तां वातहरस्निग्धान्नपानैरुपाचरेत्. (२) अष्टमे तु मासे मधुकसिद्धेन तैलेनानुवासयेत्। तदसिद्धौ वीरणशालिकुशकाशेक्षुवालिकावेतसपरिव्याधमूलानां भूतीकानन्ताकाश्मर्यपरूषकमधूकमधुकमृद्वीकानां च पयसार्धोदकेनोद्धृत्य रसं तेन प्रियालबिभीतकमज्जातिलकल्कयुक्तेनेषल्लवणोष्णेन निरूहयेत्। विगतविबन्धां च स्नाताशितां सायं तेनैव तैलेनानुवासयेत्॥ २४

१९८-(१) यस्या इत्यादि सुबोधम्। (२) अष्टमे मासे त्वनुवासनं तेनानुवासनेनासिद्धौ वीरणादीनां मक्षाना मूलानां भूतीकादीनां यथासंभव मूलानां फलानां च क्षीरोदकाभ्यामनुक्वाथनेन चूर्णमिलनेन रसमुद्धृत्य तेन रसेन प्रियालादिकल्कमिश्रेण ईषल्लवणेनेषदुष्णेन च निरूहयेत्। वीरण तृणविशेष। इक्षुवालिका काशशालिरिक्षु। परिव्याधो जलवेतस। विगतोदावर्तविबन्धा चानुवासयेत्। तेनैव मधुकसिद्धेन तैलेन १९८

टिप्पणी-'न्युब्जां (अधोमुखीं शयानाम्) त्वेनामास्थापनानुवासनाभ्यामुपाचरेत्' इत्युक्तं चरके (शा. ८-२९) १९८

२५ उदावर्तापेक्षाया दोष।

१९९-उदावर्तो हि समुपेक्षितः सहसा सगर्भां गर्भिणीमतिपातयेत्॥ २५

१९९-अवश्य चोदावर्ते चिकित्सा कुर्यात्। यत उदावर्त उपेक्षित सहसा शीघ्रमेव सगर्भां गर्भिणीं हन्यात्। १९९

२६ मूढगर्भहेतव।

२००-यस्याः पुनरतिमात्रदोषोपचयाद्यथोक्तैर्वा व्यवायादिभिरन्यैर्वा व्याधिभिः पूर्वोपचितेन वा जनन्यपत्ययोः कर्मणा बन्धनान्मुच्यते गर्भः फलमिव वृन्तात्समुक्तबन्धनो गर्भशय्यामतिक्रम्य यकृत्प्लीहान्त्रविवरैरवस्रंसमानः कोष्ठसंक्षोभमापादयति। तत कोष्ठसंक्षोभाद्वायुरपानो मूढः कुक्षिबस्तिपार्श्वोदरयोनिशूलानाहविण्मूत्रसंगानापाद्य गर्भं च्यावयति तरुणं शोणितभावेन। सोऽभिहितः प्राक्॥ २६

२००-यस्या इत्यादि सुबोधम्। गर्भस्य बन्धनं यत्र तत्र मातुरनुबन्धो भवति परिपोषार्थम्। वृन्तादेन शाखाया। निबध्यते फलम्। स व्यापन्नो गर्भ आम सन् शोणितभावेनापि प्रसूयते। तत्र च विधेयमुक्तम् २००

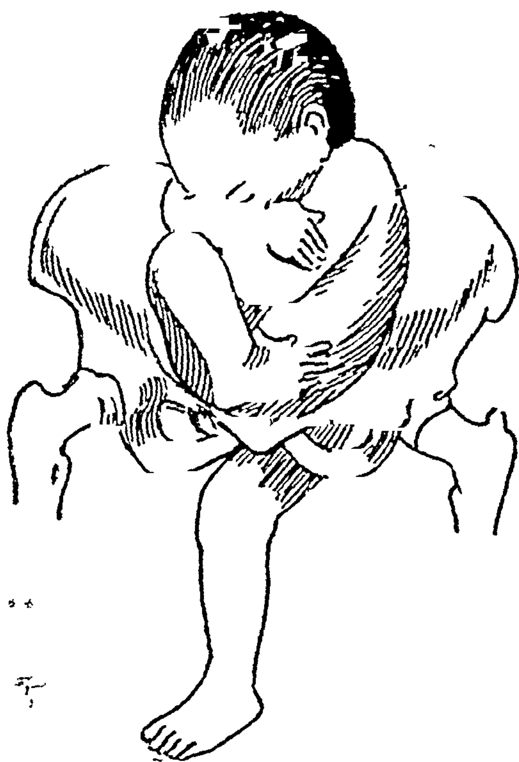
टिप्पणी-'अपानो मूढ सन् तरुणमघनाद्रमव्यक्तचेतनं गर्भं च्यावयति' इति सर्वं। शोणितभावेन-शोणितस्रावेण २००

२७ मृतगर्भाया लक्षणम्।

२०१-विवृद्धे तु गर्भे स्तब्धं स्तिमितं शीतमश्मगर्भमिवोदरमाभाति। शूलमधिकमुपजायते न च स्पन्दते गर्भो नाड्य प्रादुर्भवन्ति न भवति योनिराक्षिणी

२२ °ल्वपत्रैः प' क. ख. २३ °यकृमधुकमृ.-क. ख. २४ °नान्मोच्य-क. ख.

मूढगर्भाणां केचन प्रकाराः ।

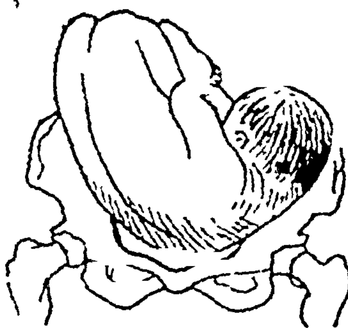

एकसक्थ्या निर्गतो मूढगर्भः

कीलाख्यो मूढगर्भः

परिघाख्या मूढगर्भ-प्रकाराः

चास्या मंस्यते तथा मूत्रासतिपरीता व्यथतेऽन्यथा चेष्टते ताम्यति श्राम्यति रात्रिंदिवमहर्निशं न स्वपिति पूत्युच्छ्वासा कृच्छ्राच्छ्वसितियतिकष्टं प्राणिति जक्षि तीत्यवविधा स्त्रिय मृतगर्भा विद्यात् ॥ २७

२०१-यदा तु वद्धो व्यापद्यते तदा गर्भिण्या स्तब्धो दरत्वादिक करोति। आध्या गर्भप्रसववेदना । अक्षमा क्ष्मो वधात् भग । पूतिः छ्वासो यस्या सा तथोक्ता । अतिकष्ट प्राणिति। ५५मपि ऐषासु प्रमवति। जीवति वा वष्ट च जक्षिति भक्षयति। स्वपिति वा। इत्येवविधलक्षण युक्ता स्त्रियं मृतगर्भा विद्यात् २ १

२८ मू । मन्थ ।न् ।

२०२-त तु गर्भ कदाचिदम्यगपत्यपथमनेकधा प्रतिपन्नं विगुणेनेव वायुना पीडित मोहित च मूढ गर्भमित्याहु । विगुणानिर प्रतिपीडनवैधिन्याद्मस्य गतिं च २८

२०२—त गर्भं कनीद्वानवद्यादसम्यग्गमनात्वेनापत्य पथ योनिमार्गं प्रवृत्त वायुना पीडित मोहितमपत्य मू गभमि याहुराचार्या । वायुपीडनवैनिम्याध तन्य गमस्या मन्दगतिरवम् २०२

२९ मूढगर्भगतय स्थानानि च ।

२२८-समासतस्तु त्रिविधा गतिरूर्ध्वा तिर्यङ् न्यु ब्जा च । सन्धानानि पुनरष्टौ । तान्यनेवातरन यन्म्य न्ते २९

२०३—मक्षपण त्रिविधा गतिरूर्ध्वादिभेदेन। उर्ध्वा यस्यामुत्थितो गभ आयाति। तिरश्चीना गर्भिणीपार्श्वयो रूपपारमम । न्युब्जा अधश्शिरस ऊर्ध्वपान्य। तस्य च गभम्याष्टौ सस्थानानि तानि च वक्ष्यन्ते-(१) मविष ष्यामागमनमेकम् (२) एकेन सक्थ्ना द्वितीयम्। (३) स्फि ङ्मूलेन तृतीयम् (४) तिर्यक् चतुथम् (५) पार्श्ववृत्त शिरस पञ्चमम्। (६) बाहुद्वयेन षष्ठम। (७) वक्रण पृष्ठेन पार्श्वपार्श्वं वा यानिमुखागमन सप्तमम् (८) एकेन पाणिना यानि द्वितीयेन ग मित्यष्टमम् २०३

टिप्पणी-समासत इति-'विस्तरेण तु तिर्यग्ग्रीवाजङ्घा भवार ॥ज्नता ' इति डल्हण (सु नि ८५) २०३

३ असाध्यमूढगर्भलक्षणम ।

२०४-तेषु सर्वेष्वपि विपरीतां द्रयार्थांमाक्षपयानि अप नेवरणमकर श्वासश्रमाभिपन्नां शीतगात्रीं पूत्यु द्गारा च वजयत् ३०

२०४—तेषु सवेष्वपि मृतगर्भेषु विपरीतां द्रयार्थरवाप्ति युक्ता गर्भिणीं वजयेत्। न चिकित्समित्यर्थ २ ४

३१ मृत।म्न नोपक्षाया दोषा ।

२०५-न तु क्षणम उपेक्षेत गभशल्यम्। तद्धि निर च्छ्वासीकृत्या तु जननीं हन्यात् ३१

२०५-शल्यभूतं गभ मृत मत क्षणमपि भिषक् नो पेक्षेत। तद्धि गभशल्यं जन य। उच्छ्वासरोध कृत्वा ता ह यात् २०५

३२ सचेतनगभशल्यनापि जन या भयम्।

२०६-सचेतनश्च गभ शस्त्रेण विदार्यमाणो विषम मङ्गानि विक्षिपेत् ३२

२०६-अविज्ञानाच स चेतनापि गभ शस्त्रेण विदार्यमाणो विषम कृत्वाङ्गानि विक्षिपन् निरुच्छ्वासीकृ य जननीं ह यादीति सबन्ध २०६

३३ गर्भसङ्गे सूतीना दाक्ष्यम्।

२०७-तस्मात्तत्सङ्गे सूत्य प्रयतेरन् पूर्वोक्तानि च मन्त्रौषधानि प्रयुञ्जीत ३३

२०७-तस्मात्तस्य जीवतो गर्भस्य सङ्गे अप्रसवे। सूत्यो या अनुभूतानेकप्रसवास्ता प्रसवाय नानाविधैरपायै प्रयतेरन् २०७

३४ गर्भसङ्गस्य त्रैविध्यम्।

२०८-त्रिविधस्तु सङ्गो भवति। शिरस्यंस जघने वा ३४

२०८-तस्य हि सङ्गस्त्रिविधो भवति २०८

३५ मूढगर्भोपाया ।

२०९-मूढगर्भस्य तु जरायुपातनसामान्य कर्मत्यक। मन्त्रादिकमाथर्ववद्विहितमित्यक। दृष्टकर्मणा शल्य हृत्वा शल्याहरणमित्यक ३५

२०९-य पुनर्मूढगर्भस्तस्यैव आचार्या अपतनसामा यात्परायुपातनसदृश कर्मेति कथयन्ति। अ ये मन्त्रादिकं दैवकर्म वदन्ति। अ ये त्वनुकारित्वात्शल्यहरणोपायत्वाच्च२०९

३६ गर्भच्छेदनकालमुपकरणं च ।

२१०-न त्वत पश्चात्कष्टतममस्ति शस्त्रकर्म। यतो यानि यकृत्प्लीहा मुखान्त्रादीनां मध्ये तानुपहिंसताऽस्य दारयता शस्त्रमवचार्यमुत्कर्ष णापकर्षणस्थापनोत्कर्तन च्छेदनभेदनपीडनऋजुकरणानि चैकेन पाणिना कार्याणि ३६

२१० —अतो गभशल्यकर्मणो यच्छस्त्रम कष्टतम ना स्ति यतो यानि अति रहस्याणि सन्नाननेव शस्त्रमवचारयम दारयितो दारयताय। एकेनैव पाणिनोत्कर्षणाद्दि कार्याणी त्यतिकष्टम् २१०

टिप्पणी-उत्कर्षणम्-अधोगतस्याध्वाकरणम। यावत नम्-गर्भशय्याया तिर्यगवस्थितस्याल्लानस्याधोन्यावृत्या स्थापनम्। उत्कर्तनम्-उर्ध्वस्य कस्यचिदङ्गस्य छेद नम् । अपकर्षणम्-ऊर्ध्वगतस्याध पातनम्। छेद नम्-स्वचन स्तत्वश्च शस्य द्वैधीकरणम्। भेदनम्-गर्भ कुक्ष्यादेरावधातस्य विदारणम्। पीडनम्-प्रपीडनम्। ऋजुकरणम्-वक्रस्य प्रासलीकरणम् (सु नि १५३) २१०

३७ प्राणसंशये शल्योपक्रमविचार ।

२११-तस्मादीश्वरमापृच्छ्य पर च यत्नमास्थाय तद्धि यसहितस्तमुपक्रमेत्। अक्रियायां ध्रुवं मरणम्। उप क्रमे संशय । तथादारस्मरीप्रभृतीनापि ३७

२५ 'गुणन वा,-क ख २६ 'मक्कणथा,-क ख २७ 'र्णव्याव-'ग

२११-तस्माद्भिषगीश्वरमापृच्छ्य यथा मृतायामयशसा योगो न भवतीति। परं च यत्नमास्थाय कृताभ्यासेश्च भिषग्भि शस्त्रेणोपक्रमेत यस्मादनाहरणे गर्भस्य गर्भिण्याश्च ध्रुवमवश्य मृत्युर्भवति। उपक्रमे तु संशय । प्रसङ्गादुदरादीनामप्येव विज्ञेयम् २११

टिप्पणी-ईश्वरम्-स्वामिनम् २११

३८ मूढगर्भाहरणविधि ।

२१२-अथोत्तानाया व्याभुग्नसक्थ्या वस्त्रचुम्बलान्नमितकटिप्रदेशायाश्च धन्वनागवृन्तिकाशाल्मलीपिच्छाघृतैरभ्यज्य हस्तं योनिं च गर्भमाहरेत् ३८

२१२-व्याभुग्ने संकुचिते सक्थिनी। वस्त्रचुम्बल पट्टमय कोमलपिण्ड । नागवृन्तिका सल्लकी स्वनामिका। वा नागमृत्तिकेति पाठ। हस्त भिषज । इत्युत्तानाया गर्भमाहरेत् २१२

३९ मूढगर्भाहरणप्रकार ।

२१३-तत्र सक्थिभ्यामागतस्यानुलोममाञ्छनमेव। एकैकसक्थिप्रपन्नस्येतरं सक्थि प्रसार्य, स्फिग्देशागतस्य स्फिग्देशं प्रतिपीड्योर्ध्वमुत्क्षिप्य सक्थिनी प्रसार्य, तिर्यगागतस्य परिघस्येवापरार्धमुत्क्षिप्य पूर्वार्धमपत्यपथं प्रत्यार्जवमानीय, पार्श्वापवृत्तशिरसोऽस प्रतिपीड्योर्ध्वमुत्क्षिप्य शिरोऽपत्यपथमानीय, बाहुद्वयप्रपन्नस्योर्ध्वमुत्पीड्यांसौ शिरोमूलमानीय निर्हरेत् ३९

२१३-तत्रेत्यादि। आञ्छनमात्मदिकर्षणम्। सक्थिनी प्रसार्य तन्निर्हरेदिति सम्बन्ध। स्फिग्देश योनिमुखादन्तर्नीत्वा। पादौ योनिमुखमानीय। सक्थिनी प्रसार्य गर्भस्य। परिघो दण्डाकार आयुधो योनिमध्ये हि तत्परिवर्तने छिनत्तीति। पूर्वार्ध शिरोभाग। पार्श्वे वक्र शिरो यस्य तस्या सप्रतिपीड्य शिर अपत्यपथमानीय निर्हरेत् २१३

४० शस्त्रदारणार्हमूढगर्भलक्षणम्।

२१४-यस्त्वाभुग्नमन्य: पाणिपादशिरोभिर्योनिं प्रतिपद्यते। यश्चाभुग्न एवैकेन पादेन योनिं द्वितीयेन पायुम्। तौ मूढौ हस्तेनाहर्तुमशक्याविति शस्त्रमवचारयेत् ४०

२१४-यौ वा ताभ्या संस्थानाभ्या मूढगर्भौ तौ द्वावेव हस्तेनाहर्तुमशक्यत्वात् शस्त्रदारणमर्हत २१४

४१ शस्त्रावचरणेन मूढगर्भाहरणम्।

२१५-अथ स्त्रियमाश्वास्य मण्डलाग्रेणाङ्गुलिशस्त्रेण वा (शिरो) विदार्य शिर.कपालान्याहृत्य गर्भशङ्कुना गृहीत्वा चिबुके तालुन्युरसि कक्ष्यायां वाऽपहरेत्। अभिन्नशिरसं चाक्षिकूटे गण्डे वा। तथांससक्तस्यांसदेशे बाहुं छित्वा दृतेरिवाध्मातस्य वातपूर्णमुदरमवदार्य निरस्यान्त्राणि शिथिलीभूतमाहरेत्। जघनसक्तस्य जघनकपालानि दारयित्वेति[३८]। अपि च-४१

यद्यद्वायुवशादङ्गं सज्जेद्गर्भस्य खण्डश:।
तत्तच्छित्वा हरेत्सम्यग्रक्षेन्नारीं च यत्नत: ४२

२१५-अथेत्यादि सुबोधम्। गर्भशङ्कु पूर्वोक्तो वक्रवक्त्रो यन्त्र। गर्भस्य हि कक्ष्यायामपहरेद्वा। यस्य तु युक्तिवशात् कपालान्यविदारितानि तस्याक्षिकूटे गण्डे वा शङ्कु ... सक्ति। अपि चेति समुच्चये-यदित्यादि सुबोधम् २१५

४२ व्यपगतगर्भशल्याया उपचारा ।

२१६-अथापतन्तीमपरां पातयेत् पूर्ववद्भिषक्।
एवं निर्हृतशल्यां तु सिञ्चेदुष्णेन वारिणा ४३
दद्यादभ्यक्तदेहायै योनौ स्नेहपिचुं तत:।
योनिर्मृदुर्भवेत्तेन शूलं चास्या: प्रशाम्यति ४४
दीप्यकातिविषारास्नाहिङ्ग्वेलापञ्चकोलकात्।
चूर्णं स्नेहेन कल्कं वा क्वाथं वा पाययेत्तत ४५
कटुकातिविषापाठाशाकत्वग्घिङ्गुतेजनी.।
तद्वच्च दोषस्यन्दार्थं वेदनोपशमाय च ४६
त्रिरात्रमेवं सप्ताहं स्नेहमेव तत: पिबेत्।
सायं पिबेदरिष्टं च तथा सुकृतमासवम् ४७
शिरीषककुभक्वाथपिचून्योनौ च निक्षिपेत्।
उपद्रवाश्च येऽन्ये स्युस्तान्ययास्वमुपाचरेत् ४८
पयो वातहरै: सिद्धं दशाहं भोजने हितम्।
रसो दशाहं च परं लघुपथ्याल्पभोजना ४९
स्नेहाभ्यङ्गपरा स्नेहान्बलातैलादिकान्भजेत्।
ऊर्ध्वं चतुर्भ्यो मासेभ्य: सा क्रमेण सुखानि च ५०

२१६-मृतगर्भे आहृते याऽवशिष्टाऽपरा सा पूर्वोक्ता। दीप्यकादीना समाना चूर्णं स्नेहेन घृतादिनोत्तमेन यथायोग्य पाययेत्। तेषामेव कल्क वा। कल्को जलपिष्टद्रव्यम्। दीप्यकादिवत् कटुकादीनि। एवमेवौषधेन त्रिरात्रमासीत दोषस्रावाय वेदनोपशमाय च। दोषो न वातादि। अपि तु रक्तपिच्छादि। त्र्यहादूर्ध्वं स्नेहमेव सप्तरात्र पिबेत्। औषधप्रतिषेधार्थमेवकार। एव सायमरिष्ट प्रात स्नेहे पीते। उपद्रवा ज्वरादयो व्याधय। एव त्र्यहमौषधम्। स्नेह. सप्तरात्रम्। दशाह पय। दशाह मांसरस इति क्रम। ततोऽनन्तर स्नेहाभ्यङ्गपरा सती वातव्याधिनिर्दिष्टान् बलातैलादिकान् भजेत्। आदिशब्देन तत्स्वरूपाणामन्येषा ग्रहणम्। ततश्चतुर्थमासान्त यावल्लघु भोजनत्वादियुक्ता, पञ्चमान्मासादारभ्य क्रमेण न सहसा यथेष्टानि सुखानि भजेत् २१६

४३ बलातैलविधि ।

२१७-अथ बलातैलमुपदेक्ष्याम: बलामूलकषायस्य भागा: षट्, तावन्त एव पयसो यवकोलकुलत्थदशमूलकषायस्य भागो भागश्चतुर्दशस्तैलस्य तत्सर्वमे-

२८ णम्। तथोद°-क ख २९ °गमृत्तिकाशा°-क ख ३० °नुलोम्या।मिञ्छनमे°-क ख ३१ °कसिन्सक्थिप्र°-क ख ३२ तिपिड्याद्वं°-क ग ३३ °तस्य परिवर्त्य वाप-क. ख ३४ पार्श्वावृत्ताशि°-क, पार्श्ववृत्ताशि°-ख ३५ °स्य शङ्कु°-क ख ३६ रस वाक्षि-°क. ख. ३७ °कूटे वा। त°-ग. ३८ °ति। भवन्ति चात्र °-क. ख. ३९ °-ग्रक्षन्ना°-ग. ४० °ना स्वेदाभ्य°-क. ख.

कर्ष्यं कृत्वा श्लक्ष्णपिष्टानि चावाप्य काकोलीक्षीरकाकोलीजीवकर्षभकमुद्गपर्णीमाषपर्णीमेदामहामेदाच्छिन्नरुहाकर्कटशृङ्गीतुगाक्षीरीपद्मकप्रपौण्डरीकर्द्धिवृद्धिमृद्वीकाजीवन्तीमधुकानीति चैतानि तैलेन सह साधयित्वा शुभाजनेऽनुगुप्त निदध्यादेष भगवतो ... तैलराजो राज्ञां राजमात्राणां सूतिकानां वृद्धानां शिशूनामतीतवयसां सुकुमाराणां स्त्रीणां महाग्रहगृहीतानां दीर्घरोगक्षपितवपुषां ममविद्धपतिताभिहतभग्नविश्लिष्टदेहानां दैवोपघाताभिशस्तमनोज्वरपरीतानां पानाभ्यञ्जनबस्तिषु प्रयोज्य । तेन बल पौरुषस्मृतिमतिमेधाग्निवीर्यौजांसि विवर्धन्ते पक्षाघाताक्षेपकार्दितादिविविधवातविकारगुल्माहिवाध्मानकासा निवर्तन्ते । अहरहश्चोपयुञ्जमाने षण्मासात्सान्द्रवृद्धिं प्राप्नोति च वन्ध्या च पुत्रं ... तामिच्छया ... इति । भवन्ति चात्र-५१

२१७-स्नेहान् भजेदित्युक्तिप्रसङ्गेन बलातैलमेव मुख्यत्वेन द्वितीय तु ... हिंसाहापटाशगित्यादिनाऽभ्युक्त वक्ष्यते । अथेति मङ्गलार्थे । बलामूलक्वाथस्य षड् भागा । क्षीरस्य षडेव द्वादश । यवादीनां ... ॥ चतुर्थस्य दशमूलस्य नैवीर्यस्य क्वाथस्यैको भाग । एव त्रयोदश भागा क्वाथस्य । चतुर्थांशो भागस्तैलस्य । तैलचतुर्भागनावापनम् । ... चतुर्गुण क्वाथशेष । दशमूलमधु ... यवाच ... स्वम् । ... परस्परसमलम् । क्षीरशुक्ला-क्षीरकाकोली । पत्र-गन्धपत्रम् । रसो वाल । यत्नानुसार्यं मुर्शिरम् । एव द्वात्रिंशदावापनद्रव्याणि । सुबोधम् । भवन्ति चात्रेति तन्त्ररीति २१७

४४ मृतगर्भिण्या जीवद्गर्भनिष्कासनम् ।

२१८-वस्तिद्वारे विपन्नाया कुक्षि प्रस्पन्दते यदि ।
जन्मकाले तत शीघ्र पाटयित्वोद्धरेच्छिशुम् ५२

२१८-गर्भस्य जन्मकाले जीवतो यदि माता विपन्ना स्यात्तत कुक्षिप्रस्पन्दनेन जीवन्त गर्भ विदित्वा ततो बस्तिद्वारे विपाट्य तमुद्धरेत् २१८

४५ स्रवद्गर्भाया आदितो सप्तममास यावत् चिकित्साक्रम ।

२१९-मधुकं शाकबीजं च पयस्या सुरदारु च ।
अश्मन्तक कृष्णतिलास्ताम्रवल्ली शतावरी ५३
वृक्षादनी पयस्या च लता चोत्पलसारिवा ।
अनन्ता सारिवा रास्ना पद्मा च मधुयष्टिका ५४
बृहतीद्वयकाश्मर्यक्षीरिशुङ्गत्वचो घृतम् ।
पृश्निपर्णी बला शिग्रु श्वदंष्ट्रा मधुपर्णिका ५५
शृङ्गाटक बिस द्राक्षा कशेरु मधुकं बला ।
सप्तैतान् पयसा योगानर्धश्लोकसमापनान् ५६
क्रमात् सप्तसु मासेषु गर्भे स्रवति योजयेत् ।

२१९-मधुकादीनि चत्वारि प्रथमे मासे गर्भे स्रवति योजयेद्यथायोग्य कल्पनया । अश्मन्तकादीनि द्वितीये । अश्मन्तको मालुरपर्ण । ताम्रवल्ली ... मञ्जिष्ठा वा । वृक्षादन्यादीनि पञ्च तृतीये । वृक्षादनी कुसुम्बाधिसैव बन्दाक । ... चतुर्थे मासि योजयेत् । अनन्ता दूर्वा । पद्मा पद्मचारिणी । घृत यथायोगम् । क्षीरिवृक्षा ... शुङ्गत्वचो यथालाभ पञ्चमे । शुङ्गमङ्कुर । पृश्निपर्ण्यादीनि षट् षष्ठे । श्वदंष्ट्रा गोक्षुरक मधुपर्णिका जीवन्ती । शृङ्गाटकादीनि सप्तमे २१९

४५ अष्टमप्रभृति गर्भस्याप्यायना योगा ।

२२०-कपित्थबिल्वबृहतीपटोलेक्षुनिदिग्धिकात् ५७
मूलै शृतं प्रयुञ्जीत क्षीर मासे तथाऽष्टमे ।
नवमे सारिवान्तापयस्यामधुयष्टिभि ५८
योजयेद्दशमे मासि सिद्धं क्षीर पयस्यया २९
अथवा यष्टिमधुकनागरामरदारुभि ६०

इति वैद्यपतिसिंहगुप्तस्य सूनोर्वाग्भटस्य कृतावष्टाङ्गसंग्रहसंहितायां शारीरस्थाने गर्भोपक्रमो नाम
चतुर्थोऽध्याय ॥ ४ ॥

२२०-कपित्थादीनां षण्णां मूलै शृत क्षीरमष्टमे । सारिवादिचतुष्टयेन नवमे । पयस्यया दशमे । अथवा यष्टिमधुकादित्रयेण दशमे । सर्वं बृहणमासान्वय विना शयम् २२०

इति श्रीम महामहोपाध्यायेन्दुविरचितायामष्टाङ्गसङ्ग्रहव्याख्यायां शशिलेखायां शारीरस्थाने
चतुर्थोऽध्याय ॥

४१ °त्वा श्लक्ष्णपिष्टानि चा°-क ग ४२ °पापनत्वच्वसजरसराल्यैलावचा-क ख ४३ °सार्धसेध-क ख ४४ °राणा महा-क ख ४५ °ऽङ्गिष्ठाङ्गाना द°-क ख ४६ भिशस्तम-क ख ४७ स्मदिग्धमाध्मा-क ख ४८ °सादन्त्र-क ख ४९ °वृद्धि प्रशममाते व°-क ख ५० क सिता । स°-क ख ५१ °गिधका । मू-क

टिप्पणी—एवं शारीरस्थानस्य प्रथमाध्यायमारभ्य चतुर्थाध्याय यावच्छ्रीमता वाग्भटेन प्रसूतितन्त्रं समासेनोपवर्णितम्। अथ व्यासापेक्षिणां कृते चरकसुश्रुतान्तर्गतास्ते ते भागा वाग्भटीयतत्तत्सूत्राङ्कविन्यासपूर्वकं समुद्ध्रियन्ते। एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम्। अत्र ( ) एतच्चिन्हान्तर्गतोऽङ्को वाग्भटीयसूत्रस्य, तद्बहिर्भूताश्चाङ्का यथायथं सुश्रुतचरकयोरित्यवधेयम्

शारीरस्थाने प्रथमोऽध्याय ।

(२) च चि २ पा. १-१५ सु शा १० ५३ (३) सु. सू ३५. १३,-सु शा १० ५४ (५) सु शा १० ५४-५५,-शा २ ३१ (७८) च चि २. पा ४ ४६-४९,-चि ५७, सु शा ४ २०-२३ (९)च चि २ पा ४ ५०,-चि ३० १४५, सु शा २ ११ (१०, २०) च चि ३० २२५-२२६, सु शा २ १७ १४ २२ (११) च चि ३० २०८-२०९, सु शा २ १८ (१२) सु शा २ २० (१३) सु शा २ २२-२३ (१४) च चि ३ १३, सु उ ४२ १३-१५, १९-२१ (१५) च चि १३ २१, ५९-६७, सु नि ७ ८, -चि १४५ (१६) च नि ३ १४ (१७-१९) च शा २ ८-१० (२१) सु सू १४ ६, १८, -शा ३ ११ (२२) च शा ८ ४ (२३-२४) च चि ३० १३९-१४४, सु शा. २ ३-४ (२५) सु शा २ ५ (२६, ४०) सु शा २ ६, १०, १२, १३ (२८-३०) च. चि ३० १४७-१५२ (३१-३९) सु शा २ १२, ७-१०. १४-१५ (४१-४४) च शा ४ ७, सु शा ३ ६-१०. (४५-४६) च शा ८ ५, सु शा २ २५ (४७) सु शा २ २५-२६ (४८-५०) च शा ८ ५, सु शा २ २८, ३० (५१) सु शा २ २९ (५५-५८) च शा ८ ९-१५, ७, ८, सु शा २ २७-२८ (५९-६०) च शा ८ ६ (६१-६२) च शा ८. १९, सु शा २ ३२ (६३) च शा ८ २० (६४) च शा. ८ ९ (६६) च शा ८ १५, सु शा. २ ३५ (६७) च शा ८ १६ (७०) च शा ८ १७ (७२) सु शा २ ३४ (७३) सु शा २ ३५.

शारीरस्थाने द्वितीयोऽध्याय ।

(७४) सु शा २ ३६ (७६) च शा ४ ७ (७७) सु शा ११०. (७८) च शा २. १२ (७९) च शा २ १४ (८०) च शा २ २८-२९, ३ २१, २३, सु शा २ ५०-५२, ३ १७ (८१) च शा २ २३, सु शा ३ १३ (८२) च नि ३ १४, सु शा ३ १४-१५ (८३) सु शा ४ २४ (८४) सु सू १४ १८, -शा ४ २४ (८५) च शा ६ २३, -चि १५ १७ (८६) च शा ४ १४, सु शा ३ १८ (८७-८९) च शा ४ १४, १५ (९०) च शा ४ १५, १६, सु शा ३ १८ (९२-९३) च शा ४ १५, १९, सु शा ३ १८, २०, २१ (९४) सु शा ३ १८-१९, च शा ४ १७ (९५) सु शा ३ १८, च शा ४ २० (९६) सु शा. ३ ३०, च शा ४ २१ (९७-१०२) च. शा. ४ २२-२५, सु शा ३. ३०. (१०३-१०५) च. शा. ६. २२-२३. (१०६) सु. शा. २ ५३ (१०७) च. शा ६. २४ (१०८) च. शा २ २४-२५, सु शा ३ ३४ (१०९-१२१) च शा ८ २१. (११०-११२) च शा २ १८-१९ (११४) च शा २ १९ सु शा २ ३८ (११५) च शा २ २० (११६) सु शा २ ३९ (११७-११८) च शा २ ०२-२१ (११९-१२२) च शा ४ ३० (१२३) च शा ४ ३१-३२ (१२४) च शा. ३ १७-१९, २३, ३२ (१२८) सु शा. २ ३५ (१२९) च शा ८ २१ (१३०) च शा ४ २१, २२ (१३१-१३२) च शा ८ २१ (१३३) च. शा ८ २२, -सू २५ ४० (१३५) च चि. ३०५. (१३६) सु शा २ ५४

शारीरस्थाने तृतीयोऽध्याय ।

(१३८-१४८) च शा. ८ ३२ सु शा १०. ३, ४ (१५०) च. शा ८ ३३. सु शा १० ५ (१५१) च शा. ८ ३४, ३५. (१५२) च. शा ८ ३६ सु शा १० ६, ७. (१५३) सु शा. १० ८ (१५४) च शा ८ २७ सु शा १० ८ (१५५) च शा. ८ ३८ (१५६) च शा ८ ३९ (१५७-१५९) च शा ८ ३८ (१६१) च शा ८ ३९ सु चि. १५ ६, ७ (१६२-१६४) च शा ८ ४० सु शा १० ९ (१६५) सु शा १० ११ (१६६) च शा ८ ४१, सु शा १० २१-चि १५ १७-१८ (१६७) सु नि ९ २७, -शा १० २२ (१६९) च. शा ८ ४२-४७, ५०-६७ सु शा. १० १२-१५, २३-५१ (१७०) च शा ८ ४८-४९ सु शा १० १६-२० (१७१-१७२) च. शा ८ ४९ (१७३) सु शा १० १६

शारीरस्थाने चतुर्थोऽध्याय ।

(१७६) सु शा १० ५७ च शा ८ २४ (१७७) च. शा ८ २४ (१७८) च शा ८ २४ सु शा १० ५७ (१७९) सु शा १० ५७ (१८०) च शा ८ २३. (१८१) च शा. ८ २५ (१८२) १८३) च. शा ८, ३१, सु. शा १० ५७. (१८४-१८५-१८६) च शा ८ २६ सु शा १० ५७ (१८७) च शा २ १५ (१९१) च शा ८. २७ (१९६-१९९) च शा ८ २८-२९ (२००) सु नि ८ ३ (२०१) च शा ८ ३० सु शा ८ १२ (२०२) सु नि ८ ३-४ (२०३) सु नि ८ ५, -चि १५ ४ (२०४) सु नि ८ ६, ११ (२०५) सु चि १५ १५ (२०६) सु चि १५ १० (२०७) सु चि १५ ५, ९ (२०८) सु चि. १५ ४ (२०९) च शा ८ ३१. (२१०) सु चि १५ ३ (२११) सु चि १५ ३, ७ २९ (२१२-२१३-२१४) सु चि १५ ९ (२१५) सु चि १५. १२-१३ (२१६) सु चि १५ १७-२८. (२१७) सु चि १५ २९-३९ च चि २८ १४८-१५६. (२१८) सु नि ८ १४ (२१९) सु शा. १०. ५८-६२. (२२०) सु. शा. १०. ६३-६५

शारीरम् ।

अङ्गविभाग. पञ्चमोऽध्याय ।

(उपोद्धात)

सम्प्रत्युते ।मैऽगाम्थिसिराममपरिज्ञानार्थमध्यायारम्भ । तत्राश्रयत्वादङ्गविभाग प्रथममुच्यते—अत ।पचारादध्यायस्य नाम।

१ प्रतिज्ञा।

२२१—अथातोऽङ्गविभाग शारीर व्याख्यास्याम । इति हस्माहुरात्रेयादयो महर्षय ॥ १

२ अङ्गानि प्रत्यङ्गानि च।

२२२—सकलमपि शरीमङ्गमित्युच्यते । तत्र पुन षडङ्ग शिरान्तराधिद्वा बाहू सक्थिनी च नेत्रनाभि पाणिपादादीनि त्वस्य प्रत्यङ्गानि ॥ २

२२२—अङ्ग शरीरम् । तस्य षट् शिर प्रभृतान्यङ्गा यवयवा । अन्तराधि —आननाद्य कटि । प्रत्यङ्गमवयवस्याव्यवयव ।नेत्रकर्णादीनि शिरस ।नाभिहृदयादीन्यन्तराध । पाणिस्कन्धादीनि बाह्वो । पादजङ्घादीनि सक्थ्नो २२२

३ महाभूतभ्याऽङ्गनिवृत्ति ।

२२३—महागुणमयम्यश्च खपवनतजोजलभूम्याख्यम्या महाभूतस्यश्चेतनाधिष्ठितस्याऽभिनिवृत्तिरङ्गस्य ३

२२३—तस्य चाङ्गस्य खादिभ्या महाभूतभ्याऽभिनिवृत्ति । किं भूतभ्यश्चेतनेनात्मनाधिष्ठितेभ्य । तानि च किंभूतानि? महागुणमयानि। सत्वाद्य एव भूतभावनपरिणता आत्माधिष्ठितान्व २२३

४ प्राणिना साम्य नामाम्य यत्वम्य कारणम् ।

२२४—भूतानामेव च दृष्टादृष्टविविधकर्मनानादनकरूपात्पनिवेशविनापादाकृतिप्रमाणजहदीप्तिस्वरादीना साम्य नमाम्य वा सूक्ष्मस्थूलतारतम्यमदभिन्नमाते बहुप्रकार निष्पद्यत ॥ ४

२२४—तत्र शरीरे तथा तषामेव महाभूताना सन्निवेशविशेषात् प्रकृतिप्रमाणादीना साहृस्यमसमाहृश्य च बहुप्रकार निष्पद्यत । किंभूतात्सन्निवेशविशेषात् ? दृष्टादृष्टनानाविधकर्मव ।नानारूपात्। दृष्ट कर्म मातृपितृभ्यामिहकृतमाहारादि । अदृष्टमन्यजन्मकृतम्। शरीरिणा किंभूत साम्यमसाम्य चाह—सूक्ष्मादितारतम्यम भिन्नमत एव च बहुप्रकारम् २२४

५ आकाशलक्षणम्।

२२५—तत्र सत्त्वबहुलमाकाशम् ॥ ५

२२५—तत्रेत्यादिना प्रत्येकमपि महाभूतस्य त्रिगुणत्वविशेषकथनम् २२५

६ वायोर्लक्षणम्।

२२६—रजोबहुलो वायु ॥ ६

७ अग्निलक्षणम्।

२२७—उभयबहुलोऽग्नि ॥ ७

८ जललक्षणम्।

२२८—सत्त्वतमोबहुलमम्बु ॥ ८

९ पृथिव्या लक्षणम्।

२२९—तमोबहुला भू ॥ ९

१० आकाशादीना लिङ्गानि।

२३०—तेषामप्रतिघातश्चलत्वमौष्ण्य द्रवता काठिन्यमिति क्रमाल्लिङ्गानि ॥ १०

२३०—तेषा महाभूताना पञ्चाना सद्भावे अप्रतिघातादि क्रमेण लिङ्गम् २३०

११ आकाशादीना विशेषाधिष्ठानम्।

२३१—विशेषतश्च श्रोत्रादिविनिर्णयनवस्थानम् ॥ ११

२३१—इन्द्रियाणा प्रत्येक पञ्चभूतात्मकत्वेऽपि क्रमेण विशेषावस्थानम्—श्रोत्रे आकाशम्, स्पर्शने पवन, चक्षुषि तेज, रसने जलम्, घ्राण पृथिवी २३१

१२ आकाशादीनां विशेषाधिष्ठानम्।

२३२—शब्दस्पर्शरूपरसगन्धैरेकैकप्रवृद्धैरन्वय ॥ १२

२३२—तषा च महाभूताना शब्दादिभिर्गुण क्रमेणैवैकप्रवृद्धैरन्वय तत्र शब्दगुणमाकाशम् शब्दस्पर्शगुण पवन । शब्दस्पर्शरूपगुण तेज । शब्दस्पर्शरूपरसगुण जलम् । शब्दादिपञ्चगुणा पृथिवी २३२

१३ आकाशजा भावा ।

२३३—तत्राऽऽकाशजानि-श्रोत्रं शब्दं सन्धातासि विविक्तता च ॥ १३

२३३—तत्र शरीर आकाशजानि श्रोत्रादीनि। श्रोत्रमिन्द्रियम्, तथा शब्द, आकाशभावाच्छब्दभाव, विविक्तता शरीराणा भावाना विभाग २३३

१४ वायवीया भावा ।

२३४—वायवीयानि-स्पर्शनं स्पर्श प्रश्वासोच्छ्वासादि परिस्पन्दनानि लाघव च ॥ १४

२३४—वायवीयानि स्पर्शनादीनि। स्पर्शनमिन्द्रियम्, स्पर्शाऽ यस्पार्शनविषय । एव स्पन्दनानामपि वाच्यम् २३४

१५ आग्नेया भावा ।

२३५—आग्नेयानि-दर्शनं रूप पित्तमूष्मा पक्तिसन्तापो मेधा वर्णो भास्तेज शौर्य च ॥ १५

२३५—आग्नेयानि दर्शनादीनि। दर्शन चक्षुरिन्द्रियम्, पित्त दोष, ऊष्मा अग्नि, पक्तिस्तत्क्रिया, भा कान्ति, तेज प्रसिद्धम् २३५

१ स्याम । सक—क ख २ त तच पु—क ग ३ निवृत्ति । भू—क ख ४ द स्रोता—ख ५ ज शौर्ये औ आ—क

१६ आम्भसा भावा ।

२३६—आम्भसानि-रसनं रस स्वेदक्लेदवर्सोऽसृक्-शुक्रमूत्रादिद्रवसमूहः शैत्यं स्नेहश्च ॥ १६

२३६-**आम्भसानि** देहे रसनादय । एको रसशब्दो रसविषयत्वज्ञापनार्थ. । द्वितीयो धातुविशेषग्रहणार्थ २३६

१७ पार्थिवा भाव ।

२३७-पार्थिवानि-घ्राण गन्धः केशनखास्थ्यादिमूर्त-समूहो धैर्यं स्थैर्यं च ॥ १७

२३७-**पार्थिवानि** घ्राणादीनि । इति देहे महाभूत-काये चेतनश्चाप्यायात्यवहितमनसापि परीक्ष्यमाणो न किंचिल्लभ्यते २३७

१८ मातृजा अवयवा ।

२३८-तेषु मातृजानि मृदूनि त्वग्रक्तमांसमेदोमज्जना-भिहृदयामाशयगर्भाशययकृत्प्लीहाक्लोमान्त्रगुदादीनि १८

२३८ **मातृजानीति**-तेषु च महाभूतकायेषु मध्ये किञ्चिद्गर्भस्य मातृजम्, किञ्चित् पितृजम्, किञ्चिच्चेतन-जम् । चेतन आत्मा, तत सङ्क्रान्तमित्यर्थ । त्वगादीन्यन्यानि च मृदूनि गर्भस्य मातृजानि विधात् । गर्भाशय. स्त्री-गर्भस्यैव २३८

१९ पितृजा अवयवा ।

२३९-पितृजानि स्थिराणि केशनखास्थिशुक्रसिरा-स्नाय्वादीनि ॥ १९

२३९-केशादीन्यन्यानि च स्थिराणि **पितृजानि** २३९

२० आत्मजा भावा. ।

२४०-आत्मजानि नानायोनिषूत्पत्तिर्मनश्चेतनेन्द्रि-याणि प्राणापानौ धारणमाकृतिस्वरवर्णविशेषाः काम-क्रोधलोभमयहर्षवर्माधर्मशीलतास्मृतिबुद्धीच्छाद्वेषप्रय त्नाहंकारसुखदु.खायुरात्मज्ञानानि च ॥ २०

२४०-**आत्मजानि**-पुनर्नानाविधयोन्युत्पत्त्यादीनि । आत्मना ह्यवदातानवदातकर्मकारणभूतेन योनिषु मृगसरी-सृपादिषूत्पद्यते, अत सत्कारेण नि श्रेयसाय । तथा मन आत्मजम् । तद्धि न कुतश्चिदागच्छत्यात्मना नित्यसंबन्धि-त्वात् । इन्द्रियाणि त्वात्मकृतान्येव । **चेतनेन्द्रियाणि** पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि । **प्राणापानौ** चात्मजौ । ताभ्यामेव ह्यात्मकारणाभ्या जीव्यते ।साधारणमवयवाना धारण-मुत्साहेन देहावष्टम्भ । आकृत्यादीना नानाविधा विशेषा । **आकृति.** संस्थानम् । तस्या हि भूतानि समवायिकारणम् । आत्मा त्वसमवायिकारणम् । कामादय सर्व एव विज्ञानधर्मा आत्मभवा । तथा सुखादयोऽप्यात्मन कर्मफलत्वात् २४०

२१ सात्म्यजा भावा ।

२४१ — सात्म्यजान्यायुरारोग्यमनालस्यालोलुपत्व-मिन्द्रियप्रसादस्वरवर्णौजःसंपत्प्रशस्तताप्रहर्षभूयस्त्व मेधाबलं च ॥ २१

२४१ **सात्म्यजानि**-यानि देहिनो गर्भात्प्रभृति सात्म्य सेविन एव भवन्ति । स्वरादीना संपत्परिपूर्णत्वम् । प्रशस्तता प्रशस्यत्वम् २४१

२२ रसजा भावा ।

२४२ रसजानि-कृत्स्नस्य देहस्य संभवो वृत्तिर्वृद्धि-स्तृप्तिरलौल्यं पुष्टिरुत्साहश्च ॥ २२

२४२ **रसजानि**-यानि रसेभ्य परिणतेभ्य संपद्यन्ते । देहस्य संभवो मातृजठरे । वृत्तिर्वृद्धिस्तत्रैव । जातस्य च ॥ २४२

२३ शुद्धसत्त्वजा भावा ।

२४३-शुद्धसत्त्वजानि-शौचमास्तिकत्वं, कृतज्ञता, दाक्षिण्य,व्यवसाय., शौर्य, गाम्भीर्यं,बुद्धिर्मेधा,स्मृतिः, शुक्लवर्त्म रुचिर्भक्तिरभिषङ्गाभावस्तमोगुणविपर्ययश्च ॥

२४३-**शुद्धसत्त्वजानि**-यानि च वस्तूनि रजस्तमोभ्यामनुपहतेन शुद्धेन सत्त्वेन भवन्ति । अस्ति परलोक इति विज्ञान यस्यासावास्तिकस्तस्य भाव **आस्तिकत्वम्** । **बुद्धि**-ग्रहणशक्ति । **मेधा** प्रज्ञा । **भक्ति**र्देवतादिविषये । **अभिषङ्ग** संपरित्यागाशक्तता तस्याभाव ,क्रोधाद्यनभिभव इति यावत् । तमोगुणाना वक्ष्यमाणानामज्ञानविषादादीना वैपरीत्यमिति सत्त्वजानि २४३

२४ राजसा भावा ।

२४४-राजसानि-दुरुपचारतानार्यं शौर्यं, मात्सर्यम-मितभाषित्वमहङ्कारो, लोलुपत्वं, दम्भो, मानः, क्रोधो, हर्षः, कामश्च ॥ २४

२४४-**राजसानि**-तामसानि च रजस्तमोभ्यामुपहतेन सत्त्वेनैव भवन्ति । **दुरुपचारः** यस्य परिचारकादिभिर्दु खेन चित्त ग्रहीतु पार्यते तस्य भाव । अनार्य शौर्यम्, विषयकालादिना अनुचितम् । उचित शौर्य सात्त्विकत्वमेव । लोलुपो विषयकौतुकी तस्य भाव २२४

२५ तामसा भावा ।

२४५ तामसान्यज्ञान, विषाद., प्रमादो, निद्राऽऽ-लस्यं,क्षुत्,तृष्णा, शोका, मात्सर्य, विप्रतिपत्तिः, परो-तिसन्धानं, सत्त्वगुणवैपरीत्य च ॥ २५

२४५-अज्ञानादीनि **तामसानि, अज्ञान** मिथ्याज्ञानम् । **विप्रतिपत्ति**र्विरोधोऽन्येन। **परातिसंधान** परपक्षप्रतिबन्ध । सत्त्वजाना शौचास्तिकत्वादीना वैपरीत्यम् २४५

२६ मनस सत्त्वापरपर्यायस्योपप्लवौ ।

२४६-तत्र सत्त्व मनस्तस्योपप्लवो रजस्तमश्च ॥ २६

२४६-**सत्त्वं** किमुच्यत इत्याह-**तत्रेत्यादि** । सत्त्व, मन , इति पर्यायौ । तस्य सत्त्वस्य रजस्तमश्चोपप्लवौ २४६

२७ देहस्य भूतात्मकता ।

२४७-इत्येव भूतात्मक देहमाहु. ॥ २७

२४७-इत्यनेन प्रकारेण पृथिव्यादिविकारसमुदायात्मक देहमाहु**राचार्या** । तेनैतत् स्थितमस्मिन्दर्शने-आत्मा

६ 'सारसासृ°-क ख ७ °मूह शैथिल्य स्ने°-ख ८ °र्य गौरवं च । ते°-क ख ९ °जानि तासु तासु योनि°-ख. १० °नालस्यमलो°-क. ११ °रवर्णबीजोज.स°-क. ख. १२ 'क्लधर्मरु°-क. ख. १३ °क्तिरनभिष्वङ्गस्तमो°-क. ख. १४ °रारिस°-क. °राभिस-ख.

नित्य, अविकार न जायते न च विनश्यति। सत्त्वादिसंयोगात्तु जातादि यप श लभत । संयोगश्च तस्याविद्यास्वभावकृत । अविद्याक्षया्ध्यवलीन संयोगे शुद्ध सन् मुक्त इत्युच्यते । एकन ह्यवयिना कत्रा विना वालत्वादीना स्थूत्या िना प्रत्यभिसंधानेन कार्याप्रवृत्ते दहादिकायस्य च समव । स च स्वतन्त्रोऽध्यात्मनव तत् कर्म करोति। यस्य बन्धो वा मोक्षो वा फलमश्नुत । तस्य च स्वकम । एव करणात् कारणात् संयोगताद्विनाशा व धमोक्षौ । न ह्यात्मना कत्रा विना शरीरस्य संभव । तथाच भगवान् चरक —

"मृद् च्चकैश्च कृत कुम्भकारादृत घटम् ।
कृत मृत्तिकाभिश्च ग्रहकाराद्विना गहम् ॥
यो वदेत् स वदेद्देह सभूय करणै कृतम्" इति ।

तस्मादात्मा चेतन कारानित्य । अचेतनानि तु महा भूता यनित्यानि प्रतिक्षणप्रवर्तीनि । तेषा हि नित्यत्व भावाना वृध्याद्यसंभव । न हि तदेव वस्तु तथा चान्यथा च भवितुमर्हति । दृश्यन्त च । तस्मादनित्यानि भूतानि । तद धिष्ठितानि पुरुषाख्या लभ ते । एवमा मनोऽनादि मत्राग पुरुषसंयोगिभिर या धमापक्षेभवति । तस्मात् स्थितमेव भूतात्मक देहमाहुरिति २४७

टिप्पणी—टीकाया तथा च भगवाञ्चरक इति—शा १ ४३-४४ इत्यत्रेति शेष ।

२८ देहस्य प्रविभाग ।

२४८—तस्य पुन प्रविभाग —त्वच कला दोषा धातवो मला बुद्धीन्द्रियाणि तदधिष्ठितानि कर्मेन्द्रि याण्यतीन्द्रियमाशया प्राणायतनानि कण्डराजा लानि कूर्चा रज्जव सीव न्योऽस्थिसंघाता , सीम ता अस्थीन्यस्थिसंचय स्नायूनि पेश्य सिरा धम न्य स्नातास्यूष्माणा ममाणि केशश्मश्रुलोमानि प्रकृति विकृतिभदाश्च ॥ २८

२४८—स च दहस्त्वगादिभिरपाङ्गै । प्रविभज्यत। सुबोधम् २४८

२९ त्वचोलक्षण संख्या च ।

२४९—तत्राऽसृज पच्यमानस्य क्षीरस्येव सन्तानिका षट् त्वचा भवन्ति ॥ २९

२४९—तत्र देहे षट् त्वचा रक्तात्स्वाष्मणा पच्यमानात्क्षी रजालिकावत् भवन्ति । तास्तु कन्लादलवद् तरु तर क्रमण वर्तन्ते २४९

३० त्वक्प्रसादलक्षणम्।

२५०—त्वक्प्रसादाद्रक्तस्य प्रसाद ॥ ३०

२५०—तासा त्वचा प्रसादाद्रक्तस्य प्रसाद । त्वचो हि रक्तस्य प्रसन्नता नयन्ति । घनाभावाद्याल्पीभावाद्वा नाच्च २५

३१ उदकधरा त्वक् (१)

२५१—तासामुदकधरा बाह्या ॥ ३१

२५१—तासा प्रथमा देह उदक बिभर्ति यत बहिर्व्यत्वा भाव २५१

३२ असृग्धरा त्वक् (२)

२५२—द्वितीयाऽसृग्धरा ३२

२५२—द्वितीयया रुद्ध त्वसृम् । तेन रक्त न बहि स्यन्दत साऽसृग्धरा नाम, इत्यादि सुबोधम् २५२

३३ सिध्मकिलासाधिष्ठाना त्वक् (३)

२५३—तृतीया सिध्मकिलासाधिष्ठाना ॥ ३३

२५३—यदाश्रित्य यस्य भावस्तत्तस्य तदधिष्ठानम् । सिध्म कुष्ठविशेष, किलास श्वित्रम् २५३

३४ सर्वकुष्ठाधिष्ठाना त्वक् (४)

२५४—चतुर्थी सर्वकुष्ठाधिष्ठाना ॥ ३४

३५ अलजीविद्रध्यधिष्ठाना त्वक् (५)

२५५—पञ्चमी पुनरलजीविद्रध्यधिष्ठाना ॥ ३५

३६ प्राणधरा त्वक् (६)

२५६—षष्ठी तु प्राणधरा । यस्या छिन्नाया ताम्यत्य धमिव च तम प्रविशति याचाधिष्ठायारूपि जायन्ते, पर्वसु कृष्णरक्तानि स्थूलमूलानि दुश्चिकित्स्यत मानि ॥ ३६

२५४—षष्ठी सर्वासाम तमाऽस्था । सा प्रा ान्तरत्वात् ध्याऽवतत्यावतिष्ठति । तदधिष्ठानानि हि विशेष । कृष्ण रक्तान्यरूपि २५६

३७ मतान्तरेण सप्तत्वचाम नाम (७)

२५७—अ थ सप्त त्वचो वदन्ति ३७

३८ भासिनी त्वक् (१)

२५८—तत्र प्रथमा भासिनी नाम या वर्णानामव भासिनी स्यादीनाच पञ्चाना छायानाम्सा व्रीहिरष्टादश भागप्रमा ॥ ३८

२५८—अथ त्वाचाया भासि यान्भिन्न सप्तमशास्त्वचा वदन्ति । सुबोधम् । पञ्च छाया वक्ष्यमाणा २५८

३९ लोहिनी त्वक् (२)

२५९—द्वितीया लोहिनी नाम षोडशभागप्रमाणा ३९

४० श्वेता त्वक् (३)

२६०—तृतीया श्वेता नाम द्वादशभागप्रमाणा ॥ ४०

४१ ताम्रा त्वक् (४)

२६१—चतुर्थी ताम्रा नामाऽष्टभागप्रमाणा ॥ ४१

४२ वेदिनी त्वक् (५)

२६२—पञ्चमी वेदिनी नाम पञ्चभागप्रमाणा ॥ ४२

४३ रोहिणी त्वक् (६)

२६३—षष्ठी रोहिणी नाम व्रीहिप्रमा ॥ ४३

१५ तदधिष्ठानानि कम —ग १६ वा रज्जुरूमव —क १७ धम स्नावानि प —क १८ य तुम —ग १९ भाव भासि —ग ग

४४ मासधरा त्वक् (७)

२६४–सप्तमी मासधरा नाम व्रीहिद्वयप्रमाणा ४४

४५ कलालक्षणम् ।

२६५–यस्तु धात्वाशयान्तरेषु क्लेदोऽवतिष्ठते स यथास्वमूष्मभिर्विपक्वः स्नायुश्लेष्मजरायुच्छन्नः काष्ठ इव सारो धातुसारशेषो रसशेषोऽल्पत्वात् कलासंज्ञः ॥४५

२६५–उक्तास्त्वच कला उच्यन्ते यस्त्वित्यादि । धातूना रक्तादीनामाशया यानि स्रोतासि तेषा द्वयोर्धात्वाश यर्योर्मध्ये य क्लेदः स स्वेन स्वेन धातूष्मणा पक्वः श्लेष्मादिछन्न सन् कलाख्यां लभते,काष्ठसारवत् । यथा काष्ठान्त सारो विभज्यते तथा शरीरे कला । ताश्च स्वस्थानमजहत्य शरीर व्याप्नुवन्ति । स तु क्लेदो धातुसारशेषो न पूर्वधातुता नाप्युत्तरधातुता प्राप्नोत्यत. स्वल्पत्वात् कलासज्ञ २६५

४६ कलाना संख्या ।

२६६–ता धात्वाशयान्तरमर्यादा सप्त कला. ॥ ४६

२६६–आसा तु क्रमो धातुक्रमसम्भवविशेषात् । विशिष्टकार्यता तु स्वभावात् । तथाहि—२६६

४७ मासधराकला (१)

२६७–तासां प्रथमा मांसधरा नाम, यस्यां मांसे सिरास्नायुधमनीस्रोतसां भूमाविव पङ्कोदकेन बिसमृणालानां प्रतानानि भवन्ति ॥ ४७

२६७–प्रथमा रसविशेषजापि मांसधारा । यस्या भूम्यामिवाधिष्ठाय मासे कर्दमसदृशे सिरादीना प्रतानानि मृणालप्रख्यानि भवन्ति २६७

४८ रक्तधरा कला (२)

२६८–द्वितीया रक्तधरा नाम, मांसस्याभ्यन्तरतस्तस्यां शोणित विशेषतश्च सिराप्लीहयकृत्सु भवति । मांसाच्च क्षतात् क्षतजं वृक्षादिव क्षीरिणः क्षीरं प्रवर्तते ॥ ४८

२६८–द्वितीयाया शोणित भवति विशेषतो यकृदादिष्वेव तस्या कलाया शोणित भवति प्रभावाच्च मासात् क्षतात् बहि शोणित प्रवर्तते । न हि तया विना मासे रक्त भवति दृष्टान्त स्फुटप्रतिपत्त्यर्थ २६८

४९ मेदोधरा कला । (३)

२६९ तृतीया मेदोधरा नाम, मेदो हि तस्यामुदरेऽण्वस्थिषु च सरक्त भवति । तदेव च शिरसि कपालमतिच्छन्न मस्तिष्काख्य मस्तुलुङ्गाख्य च स्थूलास्थिषु च मज्जा ॥ ४९

२६९–तृतीयाया मेद कर्तृ सरक्त भवत्युदरेऽण्वस्थिषु तामेवाश्रित्य मेदो मस्तुलुङ्गत्व याति मज्जत्व याति २६९

५० श्लेष्मधरा कला (४)

२७०—चतुर्थी श्लेष्मधरा नाम, तत्स्थेन हि श्लेष्मणाऽऽश्लेषिता. सर्वसन्धयो दृढा भवन्ति सोपाङ्गा इवाक्षा ॥५०

२७० सुबोधम् । अक्षाश्चक्रनाभय सोपाङ्गा। मान्याङ्गा. २७०

५१ पुरीषधरा कला (५)

२७१—पञ्चमी पुरीषधरा नाम, सा ह्यन्त्रामपक्वाशयाश्रिता कोष्ठान्तरुण्डुकस्थं मल विभजति ॥ ५१

२७१–उण्डुक पुरीषाधार २७१

५२ पित्तधरा कला (ग्रहणी) (६)

२७२–षष्ठी पित्तधरा नाम पक्वामाशयमध्यस्था, सा ह्यन्तरग्नेरधिष्ठानतयाऽऽमाशयात्पक्वाशयोन्मुखमन्न बलेन विधार्य पित्ततेजसा शोषयति, पचति, पक्व च विमुञ्चति । दोषाधिष्ठिता तु दौर्बल्यादाममेव । ततोऽसावन्नस्य ग्रहणात्पुनर्ग्रहणीसंज्ञा । बलं च तस्या. पित्तमेवाग्न्यभिधानमत. साऽग्निनोपबृहितैकयोगक्षेमा शरीरं वर्तयति ॥५२

२७२–षष्ठी पक्वामाशययोर्मध्ये स्थिता आमाशयात् पक्वाशयोन्मुखमन्न बलेन विधार्य पचति पित्ततेजसा करणभूतेन । सैव वातादिदोषाधिष्ठानेन दौर्बल्यादाममेव विमुञ्चति । यदेवाग्नेर्धारण तदेव तस्या उपस्तम्भनम् । यदेवाग्नेरुपबृहण तदेवास्या उपबृहणमित्येकयोगक्षेमा. २७२

५३ शुक्रधरा कला (७)

२७३ सप्तमी शुक्रधरा नाम द्व्यङ्गुले दक्षिणे पार्श्वे बस्तिद्वारस्याधो मूत्रमार्गमाश्रिता सकलशरीरव्यापिनी शुक्र प्रवर्तयति ॥ ५३

२७३–सप्तमी बस्तिद्वारस्य द्व्यङ्गुलमतिक्रम्य दक्षिणे पार्श्वे मूत्रमार्गमाश्रित्य वर्तते २७३

५४ दोष धातु मला ।

२७४–दोषा धातवो मलाश्च प्रागुदिता. ॥५४

२७४—दोषादय प्राक् सूत्रस्थान उक्ता २७४

टिप्पणी–प्रागुदिता इति–अ स सू १९

५५ बुद्धीन्द्रियाणि ।

२७५-पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि-श्रोत्र, स्पर्शन, दर्शन, रसन घ्राण च ॥ ५५

२७५–श्रोत्रादीनि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि २७५

५६ बुद्धीन्द्रियाणा विषया ।

२७६ तेषां[२२] सभागतया क्रमाद्विषया. शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा ॥५६

२७६ तेषामिन्द्रियाणा सभागतया इन्द्रियस्य विशेषेणैकताधिक्यकारणत्वेन सादृश्यात् । यथा चक्षुस्तैजस तैजसमेव रूप गृह्णाति । श्रोत्र नाभस शब्दोऽपि नाभस २७६

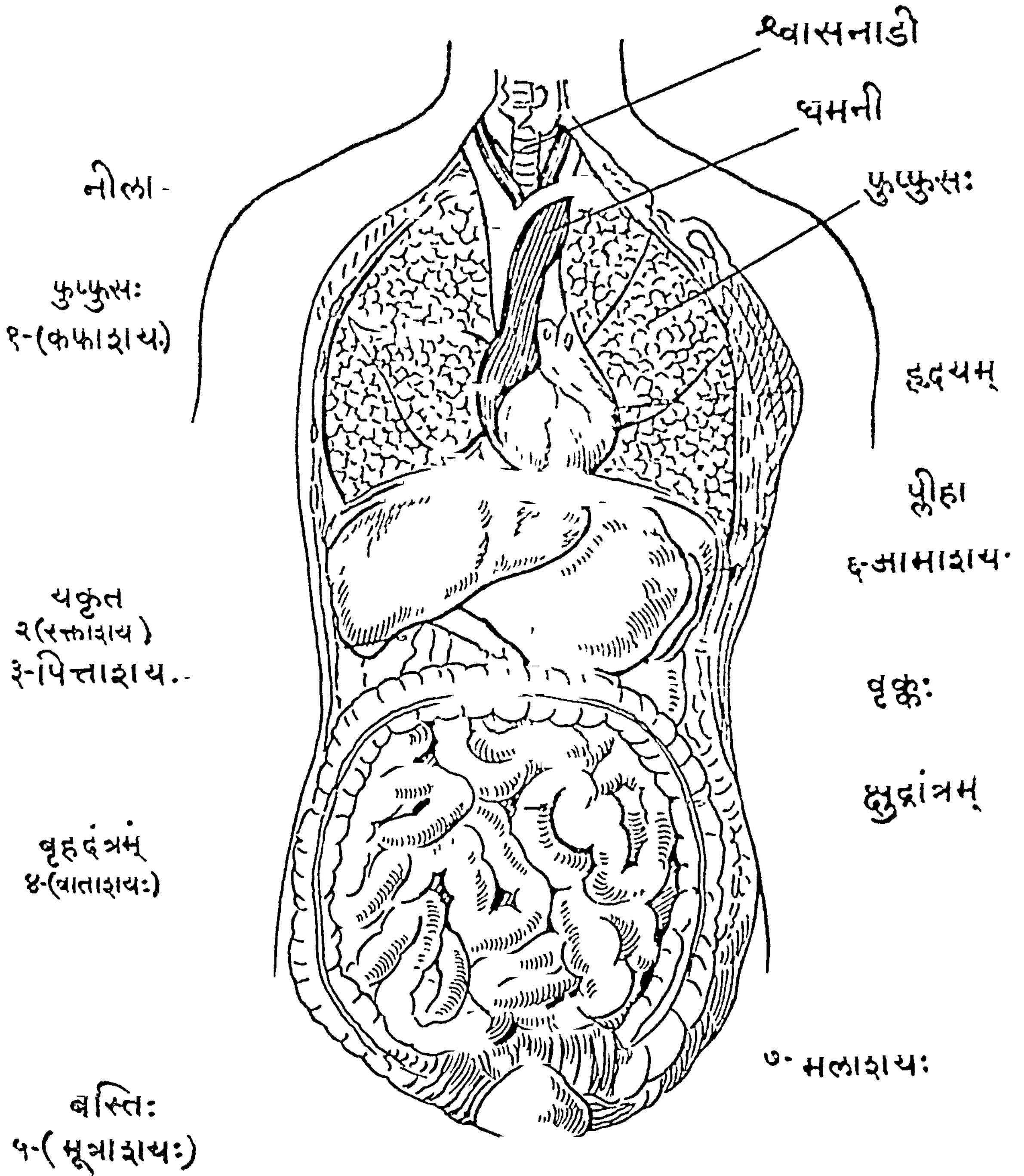
५७ बुद्धीन्द्रियाणामधिष्ठानानि ।

२७७—पञ्च बुद्धीन्द्रियाधिष्ठानानि-कर्णौ त्वगक्षिणी जिह्वा नासिके च ॥ ५७

२७७–इन्द्रियाधिष्ठानानि शरीरावयवा २७७

२० °ष्ठते यथास्व°–ख २१ °तुसार रस–क °ख २२ °ताना भ°–ख २३ °दरेष्वस्थि°–क २४ °पु तु म°–क ख २५ °न्तरग्न्यधि°–क. ख. २६ °षयन्ती प°–क. ख. २७ °ग्निनोपस्तब्धो प°–क. ख. २८ °रस्य चाधो मू°–क. २९ °षा सभभा°–क.

સપ્તાશયાદિકોષ્ઠાંગાનિ ।

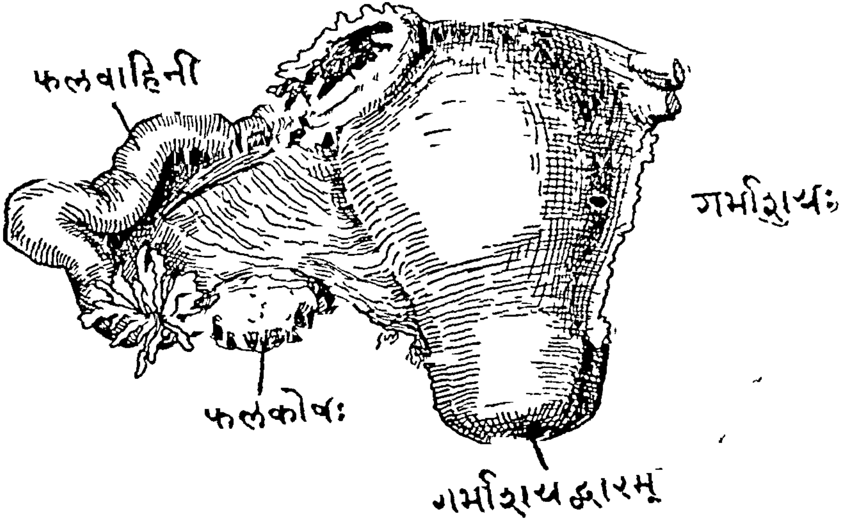
कफाशयगर्भाशयौ नेत्रं च

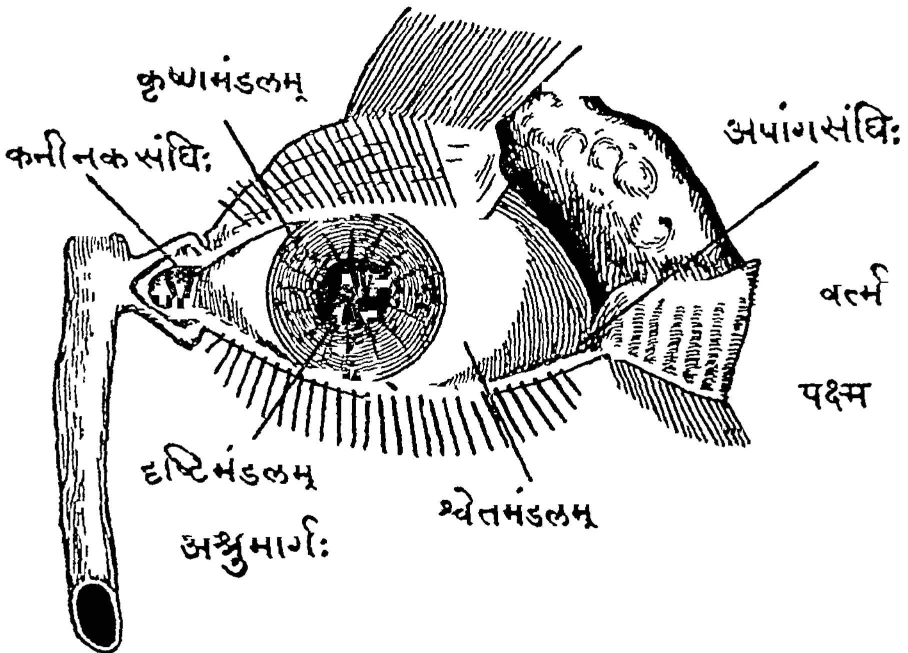
कफाशय

. . १ श्वासनाडी

फुप्फुस २

फुप्फुस

५८ कर्मेन्द्रियाणि ।

२७८-पञ्च कर्मेन्द्रियाणि-वाक् पायूपस्थपाणिपाद सज्ञानि ॥ ५८

२७८—कर्मेन्द्रियाण्यपि पञ्च-वागर्, त्तितीय गुद तृतीय मेढ्, चतुथ पाणी, पञ्चम पादौ २७८

५९ कर्मेन्द्रियाणां कर्माणि ।

२७९—तानि वपि च वचनात्सर्गहर्षोदानगमनार्थानि ॥ ५९

२७९-वागादीनां क्रमेण वचनादि कर्म । हर्षग्रहणमुपलक्षणम् । तथा चोपस्थ यथा हर्षार्थं तथा मूत्रोत्सर्गार्थमपि । इष ।प्रेन पुन लक्ष्यते २७९

६० मनस उभयात्मता ।

२८०—अतीन्द्रिय तु मन सर्वार्थरन्वयात्तद्योगन पञ्चेन्द्रियाणामर्थप्रवृत्त । बुद्धिकर्मेन्द्रियोभयात्मकत्वाच ॥ ६०

२८ —अतीन्द्रियमित्यनेन नेन्द्रियस्वरूपत्वम् । हेतु अयेणातीन्द्रियत्व उपपत्ति । सर्वार्थ सर्वविषयैरनुगतं मन न सर्वेन्द्रियम् । इन्द्रियाणि वि पिनद्ध ।ाथमिति तत्पेक्ष ते । न विन्द्रियान्तरम् । तथा तदुभयात्मक तच्छास्य वयात् । तथा च यथा मन पश्चात तथा क्रिया प्रवर्तत २८०

६१ सप्त आशया ।

२८१—सप्ताशया -प्रमादसृक्कफामपित्तपक्ववायु मूत्राधारा ॥ ६१

२८१—असृगाद्याशया वण्ठाद्य क्रमेण महास्रोतसि वत ते सप्त २८१

६२ स्त्री ।ाअष्टम आशय ।

२८२—स्त्रीणां पित्तपक्वाशययोमध्य गर्भाशयोऽष्टम

२८२-अष्टम स्त्रीणामेव । म न पित्ताशयपक्वाशय योम ये भवति २८२

६३ आशयेष्वन्तर्भूता अवयवा ।

२८३-तेषु सप्तसु प्रतिबद्धानि कोष्ठाङ्गानि हृदय यकृत्प्लीहफुप्फुसोण्डुकवृक्ष ।न्त्रादीनि ॥ ६३

२८३-तेषु चाशयेषु प्रतिबद्धानि हृद्यादीनि कोष्ठाङ्गानि । आदिग्रह ॥ यानि नाम्यान्तानि सूक्ष्माणि गृह्य त । तानि मृतशरीरे दृष्ट्वा कायकारणभावादिव पनीयानि । सुबोधम ४। २८३

६४ यकृत्प्लीहयोरुत्पत्ति ।

२८४-तत्र समानेनाध्मायमानस्य देहोष्मणा पच्यमानस्य शोणितस्याच्छतो जायते यकृत्प्लीहा च ॥ ६४

६५ फुप्फुसोत्पत्ति ।

२८५-रक्तफेनात् फुप्फुसम् ॥ ६५

६६ उण्डुकस्योत्पत्ति ।

२८६-रक्तकिट्टादुण्डुक ॥ ६६

६७ वृक्कयो रुत्पत्ति ।

२८७-रक्तमेद प्रसादाद् वृक्कौ ॥ ६७

६८ आन्त्राणामुत्पत्ति ।

२८८-रक्तमांसप्रसादादान्त्राणि ॥ ६८

६९ स्त्रीपुंसयोरान्त्रपरिमाणम् ।

२८९-तानि सार्धत्रियामानि पुंसाम् । त्रियामाणि स्त्रीणाम् ॥ ६९

७० कालेयस्य उत्पत्ति ।

२९०-रक्तश्लेष्मानिलप्रसादात् कालेयम् ॥ ७०

७१ हृदयस्वरूपम् ।

२९१-हृदयं पुनः श्लेष्मरक्तप्रसादात् सभवति पद्मकोशाकृ । सुषिरमधोमुखम् तद्विशेषेण चेतनायाः स्थानं सत्वभावानां च चेतनानुगतानाम् तस्य वाम पार्श्वे प्लीहा फुप्फुसश्च । दक्षिणतो यकृत् क्लोम च ॥ ७१

२९१-तत ।ाताम भावा स्मृत्यादय । यत्र चेतनाऽ वर्तते मत्त २९१

७२ इन्द्रियोत्पत्ति ।

२९२-तथा कफरक्तमांसादीनां स्रोतसां महाभूतानां च प्रसादादिन्द्रियाणि ॥ ७२

२९२—अवयववाचकम इन्द्रियम । यथाधिष्ठानानि यानि स्रोतांसि तथा महाभूतानां तारतम्यात्प्रसा पावपरि ॥मात् प्रसादाच्चतुरादीनि याणि भवन्ति । इन्द्रियाधिष्ठानानीन्द्रियाणीत्युच्यन्ते २९२

७३ नेत्रोत्पत्ति ।

२९३-तेष्वपि च नेत्रे श्लेष्मण प्रसादाच्छुक्लमण्डलं तात्पितृजम् । असृज कृष्णमण्डलं तन्मातृजम् । मध्ये दृष्टिमण्डलं तदुभयात्मकम् ॥ ७३

२९३—नेष्वपीन्द्रियेषु मध्य नेत्रे य शुक्लमण्डल तच्छ्लेष्मण प्रसादाद्भवति । तच पैत्रं भवति । सुबोधम् २९३

७४ नेत्रयोः स्वरूपम् ।

२९४-पक्ष्मवर्त्मशुक्लकृष्णदृष्टिमण्डलानि पञ्चम ण्डलानि । तत्सन्धयश्चत्वार । द्वौ चापाङ्गकनीनयो इति ते पट् । पट् च पटलानि । द्वे वर्त्मनी । बाह्य चाश्रितमन्यम्भ सी । द्वितीयं मांसं तृतीयं मेदश्चतुर्थमस्थि । तेषां बहलता दृष्टेः पञ्चमांशः ॥ ७४

२९४—पञ्च नेत्रे चक्रवत्स्थितत्वात् मण्डलानि । तथा मध्य पट् । एक पक्ष्मवर्त्मना । द्वितीया व त्मशुक्लयो । तृतीय शुक्लकृष्णयो । चतुर्थ कृष्णदृष्ट्यो । पञ्चमो नेत्रापाङ्गयो । षष्ठो नेत्रकनीनकयो । अपाङ्ग कर्णान्तिकि । कनीनक नासान्तिकि । षट् च नेत्र

३ पुप्रति-स ३१ हृदप्फुमा-स ३२ तु पुप्फुम-व स ३३ नुगाना तस्य वा-व ख
३४ हा ५ पुम-स

पटलानि भवन्ति । बाह्यमित्यादिना पटलाना क्रम । तत्र च यद्बाह्य पटल तदूर्ध्वाधोभेदेन द्वे वर्त्मनी । अन्त्य-भसी चाश्रितम्। ताभ्या तदाप्याधितम्। एव सर्वत्र वाच्यम। दृष्टिमण्टलस्य यावती विस्तीर्णता तस्या पञ्चमेन भागेन पटलाना घनत्वम् २९४

७५ चतस्रो बन्धनरज्जव ।

२९५-बन्धनगुणास्तु चत्वारः सिराकण्डरामेदः-कफात्मकाः ॥ ७५

२९५-सिरादिमयाश्चत्वारो देहबन्धनरज्जव । याभिर्म-हामन्धयो बध्यन्ते । तेषा सिराद्यनन्यतमत्वान्नाधिकानि-र्देश । सुबोधम् २९५

७६ सर्वसंधिबधने श्लेष्मण एव सामर्थ्यम् ।

२९६-श्लेष्मा तु परं सर्वसन्धिबन्धनमित्युक्तं पाक् ७६

टिप्पणी-प्रागिति-अ स सू १९

७७ शास्त्राश्मदृष्टान्तेन नेत्रतेजस कर्मण्यता ।

२९७-नेत्राश्रित तु तेजो बाह्यतेजसा स्वयोनिना योगाच्छस्त्रमिवाश्मना कर्मण्य भवति । अतियोगादु-पहन्यते ॥ ७७

७८ वैद्युतवडवामुखदृष्टान्तेन नेत्रतेजस तेजस्त्वहानि-रिति प्रतिपादनम् ।

२९८-तच्च वैद्युतवद् वडवामुखवच्चाम्भोमध्यगमपि वीर्योत्कर्षात्तेजस्त्वं न जहाति ॥ ७८

७९ जिव्हाया उत्पत्ति ।

२९९ मांसासृक्कफप्रसादात्तु जिह्वा जायते ॥ ७९

८० वृषणोत्पत्ति ।

३००-मांसासृक्कफमेद[35]प्रसादाद् वृषणाविति ॥ ८०

३००-जिह्वावृषणयोरिन्द्रियाधारेष्वनुप्रवेश ३००

८१ दश प्राणायतनानि ।

३०१-दश प्राणायतनानि मूर्धा जिह्वाबन्धनं कण्ठो हृदय नाभिर्बस्तिर्गुद. शुक्रमोजो[36] रक्त च ॥ ८१

३०१-प्राणानामायतनानि स्थानानि मूर्धादीनि आद्यानि सप्त गुदान्तानि महामर्माख्यानि कण्ठो जिह्वा-बन्धनस्याध सुबोधम् ३०१

८२ सप्त महामर्माणि ।

३०२-तेषामाद्यानि सप्त पुनर्महामर्मसंज्ञानि ॥ ८२

८३ षोडशकण्डरा , तेषा स्थानानि च ।

३०३-षोडश कण्डराः । तासां द्वे द्वे करचरणेषु । चतस्र. पृथग्ग्रीवापृष्ठयो. ॥ ८३

३०३-षोडशेत्यादि । द्वे द्वे इति चतुर्षु करचरणेष्वष्टौ पृथगिति ग्रीवाया चतस्र । पृष्ठवशे चतस्र इति पूर्वाभि षोडशकण्डरा मांसरज्जुप्राया. ३०३

८४ षोडश जालकानि तेषा स्थानानि च ।

३०४-षोडश जालानि, तेषां मांससिरास्नाय्वस्थि-जानि । चत्वार्येकैकत्र गुल्फे मणिबन्धे च परस्परगवा-क्षितानि[37] तानि स्थितानि ॥ ८४

३०४-एकैकत्रेति प्रत्येक चतुर्षु गुल्फमणिबन्धनेषु चत्वारि मासादिजानि जालकादीनि षोडश ३०४

८५ षट् कूर्चास्तेषा स्थानानि च ।

३०५-षट् कूर्चा हस्तपादग्रीवामेढ्रेषु ॥ ८५

३०५-चत्वारो हस्तपादे प्रत्येकमेको ग्रीवायामेको मेढ्रे चेति षट् कूर्चा कूर्चाकृतय स्नाय्वादिविशेषा ३०५

८६ चतस्रो मांसरज्जवस्तेषा स्थानानि च ।

३०६-चतस्रो मांसरज्जव. पृष्ठवंशमुभयतः पेशी-निबन्धनार्थं तासां द्वे बाह्ये । द्वे चाभ्यन्तरस्थिते ॥ ८६

३०६-पृष्ठवशस्यैकस्मिन् पार्श्वे त्वग्भाग एका तद्वद-द्वितीये पार्श्वे द्वे चाभ्यन्तर इति चतस्रो मांसरज्जव ३०६

८७ सप्त सीवन्यस्तेषा स्थानानि च ।

३०७-सप्त[38] सीवन्य । ता. पञ्च शिरसि जिह्वामेहन-योरेकैका । परिहार्याश्च शस्त्रेण ॥ ८७

३०७-शिरसि द्वे शखावाश्रित्य प्रवृत्ते द्वे कृकाटिके एका. उपरि ऋज्वी इति पञ्च । द्वे जिह्वामेढ्रयोरिति सप्त सीवन्य-शस्त्रेण परिहार्या ३०७

८८ चतुर्दशास्थिसघातास्तेषा स्थानानि च ।

३०८-चतुर्दशास्थिसंघाता. । तेषामेकैको गुल्फजा-नुवङ्क्षणमणिबन्धकूर्परकक्ष्यासु त्रिकशिरसोश्च ॥ ८८

३०८-गुल्फादिमणिबन्धादित्रयभेदेन प्रत्येक शाखाया त्रय इति द्वादश । त्रिके शिरसि चेकैक इत्यस्थिसघाताश्चतुर्दश ३०८

८९ सीमन्तास्तेषा स्थानानि च ।

३०९- तद्वत् सीमन्ता., ते तु पञ्चशिरसीत्यष्टादश ८९

३०९-तद्वदस्थिसघातवत् गुल्फादिषु त्रिके चैकैक पञ्च शिरसीत्यष्टादश सीमन्ता. । सीमन्ता सविन्यश्च बहिस्त्वच. शिरसि न दृश्यन्ते ३०९

९० अस्थीनि तेषा स्थानानि च ।

३१०-त्रीणि षष्ट्याऽधिकान्यस्थिशतानि। तेषां[39] च चत्वारिंशच्छतं शाखासु, सविंशं[40]च्छतमन्तराधौ शतमूर्ध्वमिति ॥ ९०

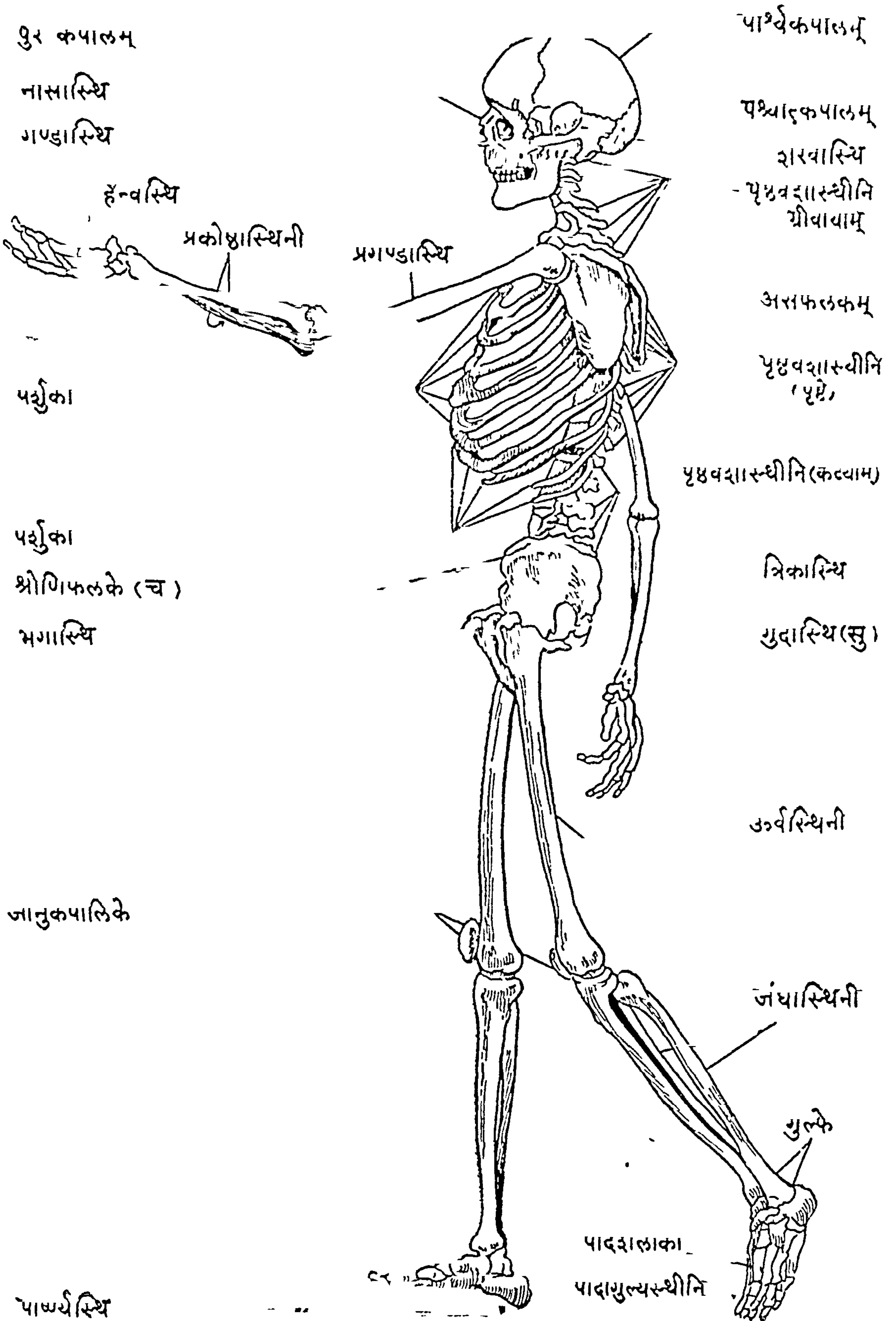
३१०-अस्थ्ना शतानि त्रीणि षष्ट्याधिकानि ३१०

९१ शाखास्थीनि ।

३११-तत्रैकैकस्मिन् सक्थ्नि पञ्च पादनखाः प्रत्येकमं गुल्यां त्रीण्यस्थीनि तानि पञ्चदश। पञ्च पादशलाका. । तत्प्रतिबन्धकमेकम्। द्वे द्वे कूर्चगुल्फजंघास्वेकैकं पार्ष्णि-जानूरुषु सर्वाणि च नखास्थ्यादीनि सक्थिवद् बाह्वोश्च ॥ ९१

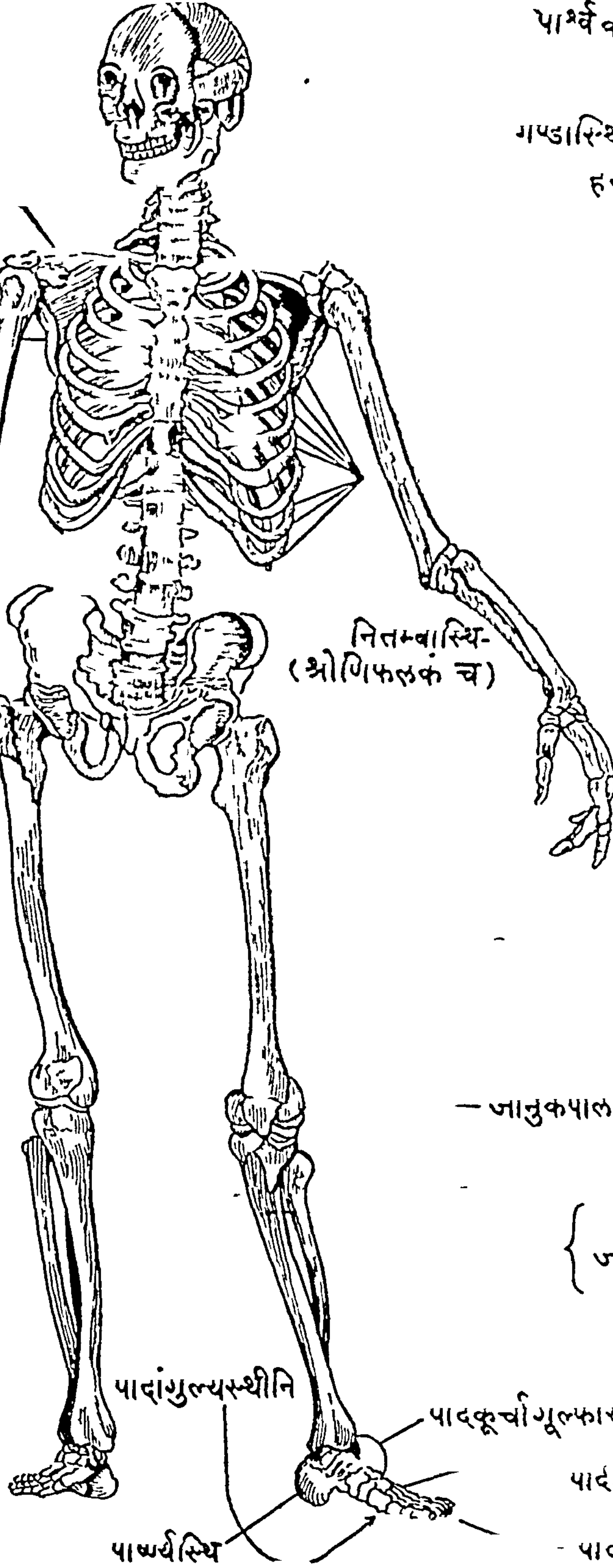
३५ °द कलाम°-क ३६ °जो रक्तम् । ते°-क ख ३७ °क्षितानि स्थि°-ख ३८ °सप्तैव°-क. ३९ तेषां चत्वा°-क, स. ४० °सु विश ग°-क ४१ °तमूर्धनीति । त°-ख

अस्थिकंकालम् ।

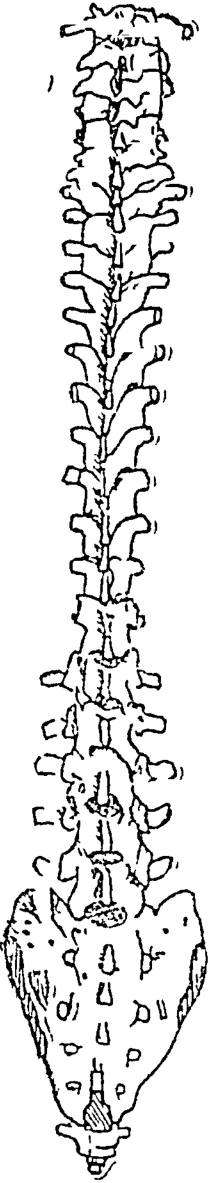

पुर कपालम्
नासास्थि
गण्डास्थि
हन्वस्थि
प्रकोष्ठास्थिनी
प्रगण्डास्थि
पर्शुका
पर्शुका
श्रोणिफलके (च)
भगास्थि
जानुकपालिके
पार्ष्ण्यस्थि
पार्श्वकपालम्
पश्चात्कपालम्
शखास्थि
पृष्ठवंशास्थीनि
ग्रीवायाम्
अंसफलकम्
पृष्ठवंशास्थीनि
(पृष्ठे)
पृष्ठवंशास्थीनि (कट्याम्)
त्रिकास्थि
गुदास्थि (सु)
ऊर्वस्थिनी
जंघास्थिनी
गुल्फे
पादशलाका
पादाङ्गुल्यस्थीनि

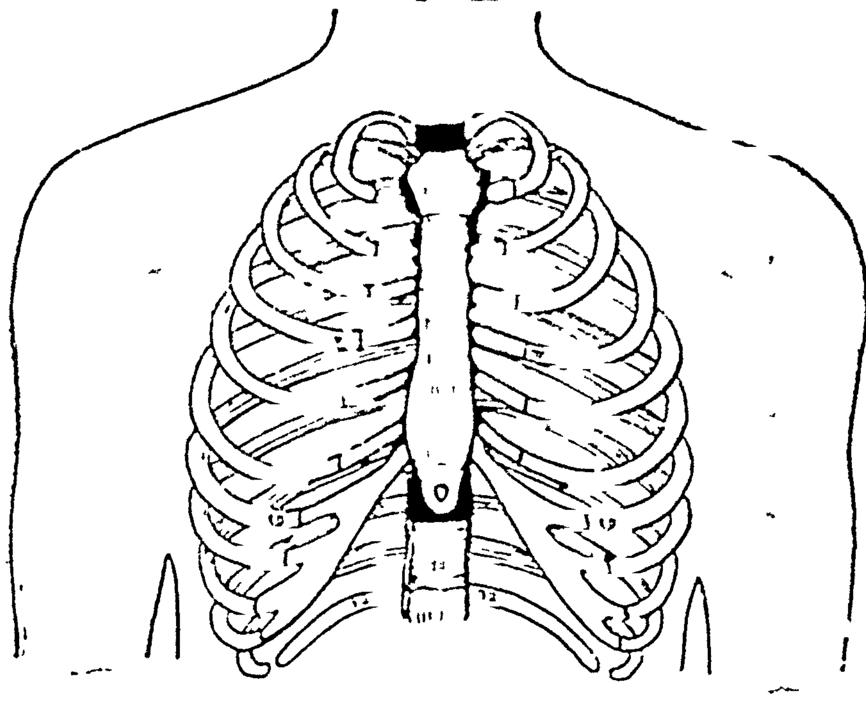
अस्थिकंकालम् ।

(पुरतो दृष्टम्)

वक्षःपंजरः पृष्ठवंशश्च ।

वक्षःपंजरः ।

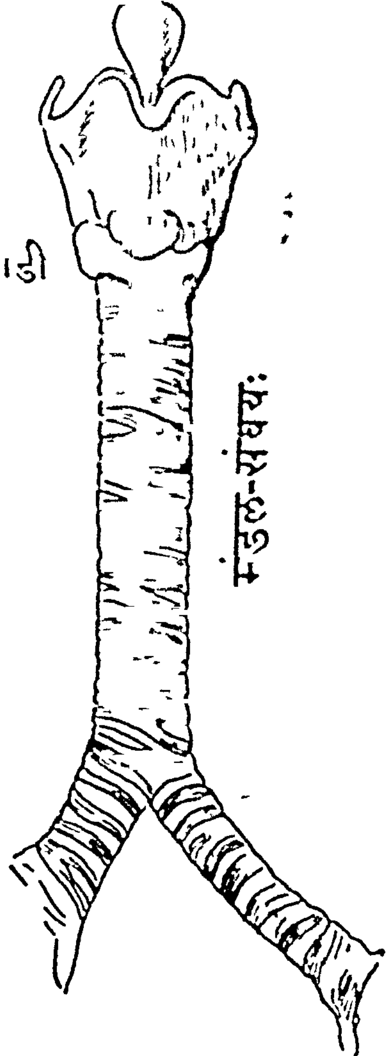
अस्थिसंघयः

ग्रीवायाम्
१
२
३
४
५
६
७
पृष्ठवंशे
१
२
३
४
५
६
७
८
९
१०
११
१२
१३
१४
१५
१६
१७
प्रतर-संघयः २४
(पृष्ठवंशो वामपार्श्वतो दृष्टः)

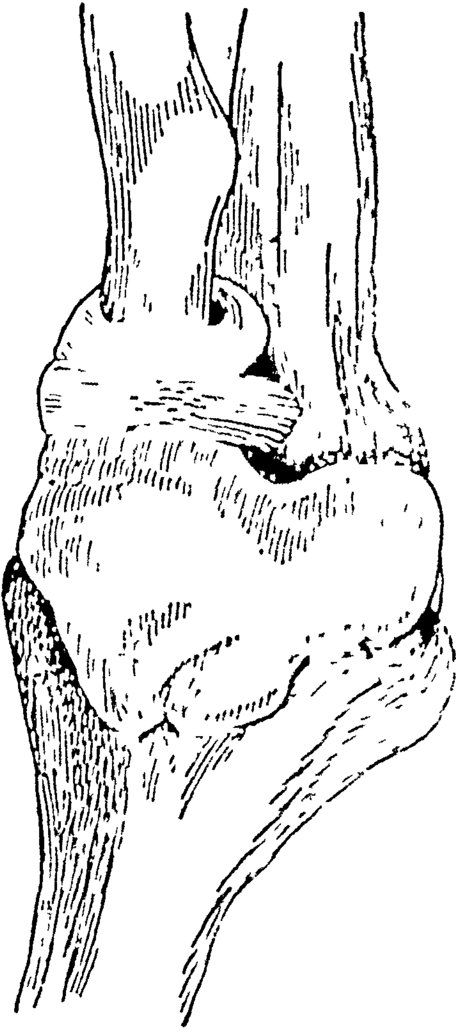

शंखावर्तः

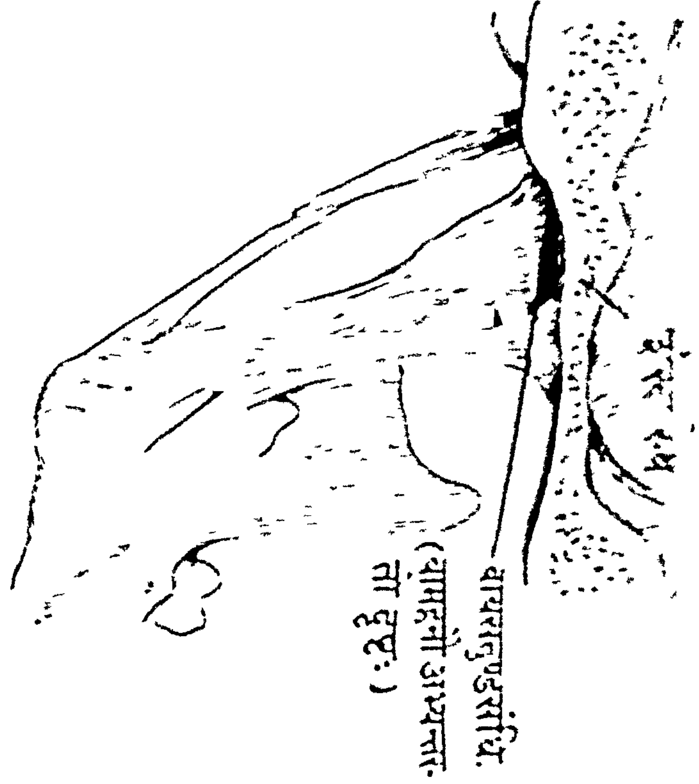

कंठनाडी
मंडल-संघयः

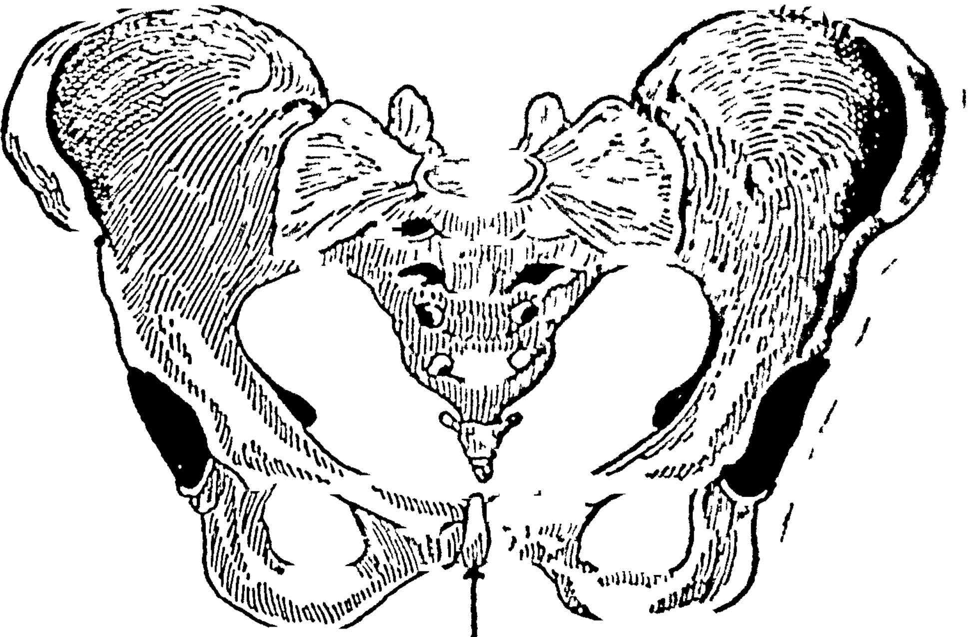
अस्थिसंधयः

कोरसंधिः
(वामकूर्परे पुरतो दृष्टः)

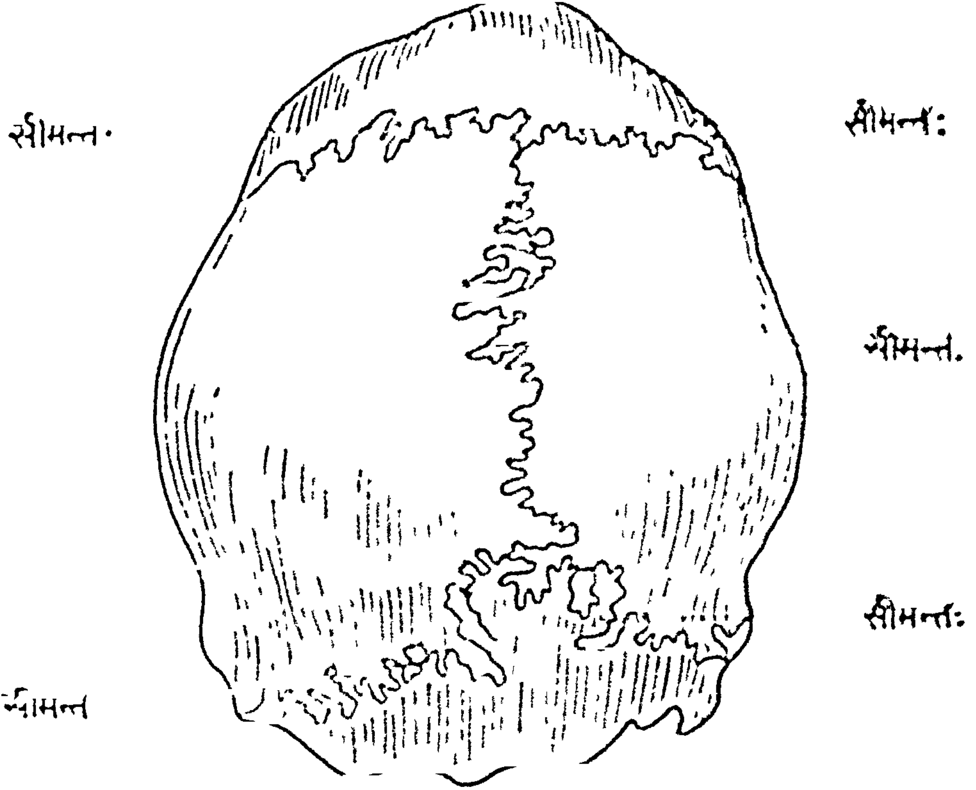
वायसतुण्डसंधिः
(वामहनौ अभ्यन्तरतो दृष्टः)

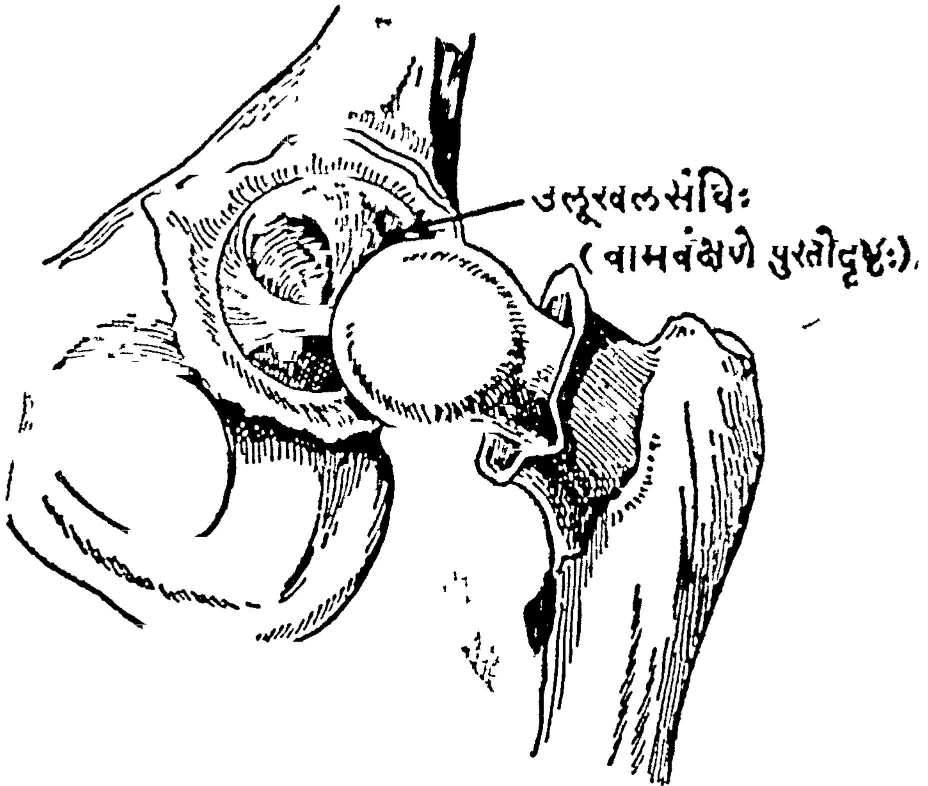

सामुद्गसंधिः
(स्त्रीश्रोण्यां पुरतो दृष्टः)

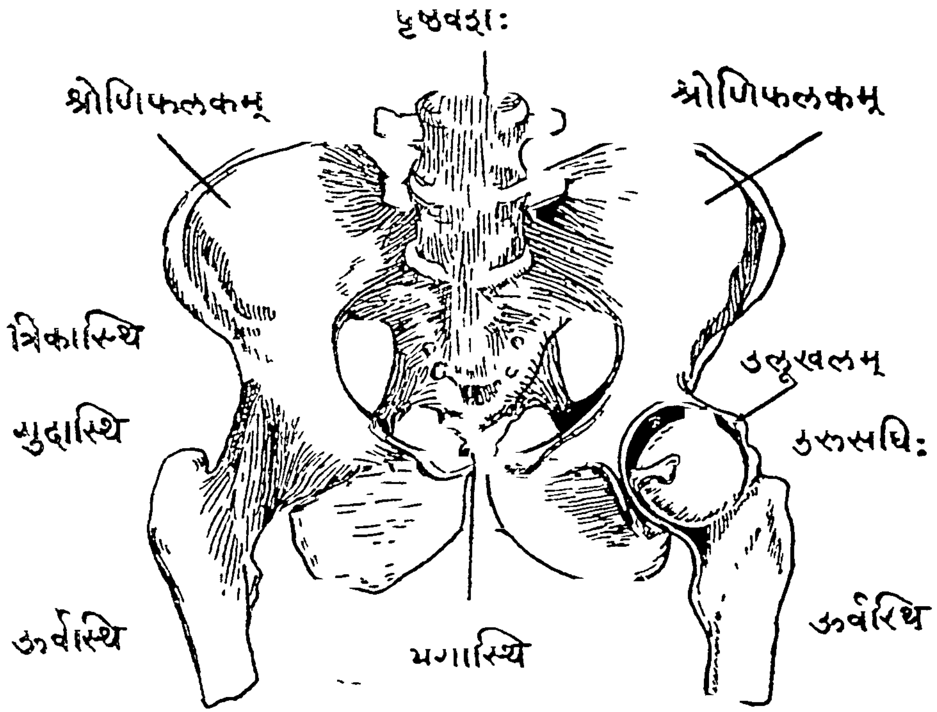
अस्थिसंधयः

[एतत्सीमन्तचिह्नं मर्मत्वापि विज्ञेयम्।]

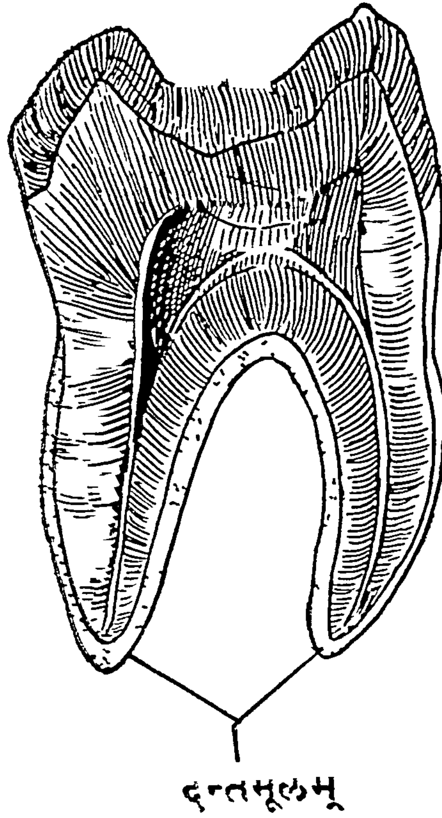

स्त्रियाः कटीरं समूलो दंतश्च

दन्तः

३११–तथा प्रत्येकं शाखासु पञ्च तथा पञ्चदशास्थीनि पञ्चाङ्गुलिष्वेकैकस्याः । एवं स्थिप्रतिष्ठानम् । कूर्चे द्वे । गुल्फे द्वे । जङ्घायां द्वे । एवं पार्ष्णौ । एवं जानुके ऊरावित्ति पञ्चत्रिंशत् । शाखानां चतुष्ट्वाच्चतुर्गुणानि चत्वारिंशच्छतमस्थ्नां शाखासु ३११

९२ अन्तराध्यस्थीनि।

३१२–चतुर्विंशतिः पर्शुकाः तावन्त्यस्थालकानि तदर्बुदानि च। त्रिंशत् पृष्ठे अष्टावुरसि एकैकं भाग त्रिके नितम्बयोर्द्वे द्वे । तद्वदक्षकान्सकयोः ॥ ९२

३१२–पार्श्वकास्थाल्कार्बुदानि द्विसप्ततिरस्थीनि । त्रिंश दष्टावक्षेत्रे नितम्बयोर्द्विस्त्वे द्वे अक्षकादीनामपि त्रयाणां द्वित्वात् द्वे द्वे इत्यन्तराधौ विंशत्यधिकशतमस्थ्नाम्। पार्श्वका दीर्घावक्रास्ता यत्र पृष्ठतो बध्यन्ते । यानि स्थालकानि तान्यपि । एषु यानि पृष्ठवंशारम्भकास्थिषु मध्यन्ते तान्यर्बुदानि ३१२

९३ मूर्धास्थीनि।

३१३–तथा गण्डकर्णशङ्खेषु जत्रुतालुनोश्च । त्रयोदश ग्रीवायाम् । चत्वारि कण्ठनाड्याम्। द्वे हनुदन्तवेष्टने । द्वात्रिंशद्दन्ता दन्तोलूखलानि च । त्रीणि नासायाम् । षट् शिरसि॥ ९३

३१३–तथेत्येकैकम् । तत्र गण्डादीनां त्रयाणां द्वित्वात् द्वे द्वे द्वे । एकमेकम् । त्रयोदश । चत्वारि । द्वे द्वयोः । द्वात्रिंशत् दन्तास्तावन्त्यस्थीनि । षडिति पात शिरसि। नासायां पार्श्वयोर्द्वयमध्य एकम् । शिरस्यग्रे कपालमेकम् । पृष्ठत एकम् । पार्श्वयोर्द्वयोर्द्वाविति षट् कपालं शिरसि ३१३

९४ पञ्चविधा अस्थीनि।

३१४–तानि जानुनितम्बांसगण्डतालुशङ्खवंक्षणमस्तिष्कपालसंज्ञानि । दशनास्तु रुचकाः । घ्राणकर्णग्रीवाक्षिकोशेषु तरुणानि । पाणिपादपार्श्वपृष्ठेषु वलयानि । शेषाणि नलकानीति । नामानुगताकृतीनि पञ्चविधान्यस्थीनि । तेषु हि सिराश्च स्नायवश्च निबद्धानि मांसानि ॥ ९४

३१४–कपालादिनामानि पञ्चाकारवर्णितानि । तरुणानि मृदूनि । तेषु पञ्चविधेष्वस्थिषु सिरास्नायवश्च मांसानि निबद्धानि ३१४

९५ सन्धयस्तासां स्थानानि च ।

३१५–स्रोतोचरं शतं त्र्यधिकमस्थिसन्धीनाम् तेषामष्टषष्टि शाखासु एकोनषष्टिरन्तराधौ । त्र्यशीतिरूर्ध्वम् ॥ ९५

३१५–अस्थिसन्धी याह ३१५

९६ शाखागता सन्धयः ।

३१६–तत्रैकस्मिन् सक्थ्नि पादाङ्गुलीषु त्रयस्त्रयः । द्वावङ्गुष्ठे । ते चतुर्दश । एकैको गुल्फजानुवंक्षणेषु ॥

३१६–तेषां प्रत्येकं त्रय अङ्गुलीषु । द्वाभ्यां । त्रि विंशति ष्वङ्गुल्या द्वे । शलाकाया तृतीय । अङ्गुष्ठमध्य एक शलाकायां द्वितीय इति चतुर्दश । एवं सप्तदश । एवं चतुःसक्थि ॥ ६८ ९६

९७ अन्तराधिगता सन्धयः ।

३१७–त्रय कटिकपालेषु । चतुर्विंशति पृष्ठवंशे । तद्वत् पार्श्वयोः । अष्टावुरसि ॥ ९७

३१७–त्रयश्चतुर्विंशतिर्द्वय अष्टाविंशतिरेकोनषष्टिरन्तराधौ । तद्वदिति पृष्ठवत् पार्श्व एकस्मिन् द्वादश अन्यस्मिन् द्वादश पर्शुकाश्रयत्वात् सन्धीनाम् ॥ ३१७

९८ मूर्धगता सन्धयः ।

३१८–अष्टौ ग्रीवायाम् त्रयः कण्ठनाड्याम् अष्टादश कण्ठनाडीनिबद्धा हृदयक्लोमनाडीषु । द्वात्रिंशद्दन्तमूलेषु । एकैकः काकलकनासावर्त्मसु । द्वौ द्वौ गण्डकर्णशङ्खवर्त्मनहनुसन्धिषु द्वावुपरिष्टात् भ्रुवोः । पञ्च शिरःकपालेषु ॥ ९८

३१८–अष्टौ ग्रीवायां त्रय इति । एवं एवं गण्डादिषु द्वौ द्वौ पञ्च इत्यत्र द्वाभ्यां द्वौ पञ्च शतं त्र्यधिकमित्युक्तम्। तिसृषु हृदयादिनाडीषु । तत्र कण्ठनाडी । नाडीनिबद्धा अत एव शिरसि गणिता । द्वौ वर्त्मसन्धिषु । द्वौ द्वौ गण्डादीनामेकस्मिन् । द्वाविति भ्रुवोः । शिरावर्तुलतया शिरःकपालेषु पञ्च । द्वौ ललाटपार्श्वयोः । द्वौ शङ्खयोः । एकः कर्ण्यु ।

९९ सन्धीनामष्टौ प्रकाराः ।

३१९–तेऽङ्गुलिमणिबन्धगुल्फजानुकूर्परेषु कोरसंज्ञाः । कक्षावंक्षणदशनमूलेषूलूखलसंज्ञाः । अंसपीठगुदभगनितम्बेषु सामुद्गाः । ग्रीवापृष्ठवंशयोः प्रतराः । शिरःकटीकपालेषु तुन्नसेवनीसंज्ञाः । हनूभयतो वायसतुण्डाः । कण्ठहृदयनेत्रक्लोमनाडीषु मण्डलसंज्ञाः । श्रोत्रशृङ्गाटकेषु शङ्खावर्ताः । इत्यष्टविधा सन्धयः ॥ ९९

३१९–तेषां मध्यानां स्थानविभागेन संज्ञाष्टकमनुगताकृतम् । श्रोत्रशृङ्गाटक अत्र पार । कर्णे । एवं स्थानानिविधा सन्धीनां ज्ञातव्या इदमुक्तम् ३१९

१०० स्नायुपेशीसिराश्रिता सन्धयः ।

३२०–स्नायुपेशीसिराश्रितास्तु सह सन्धिभिर्भवन्त्यन्ये । न पुनः शास्त्रप्राणिधानं तेषु वाच्यमस्तीति पृथङ् नोच्यते ॥ १००

३२०–स्नायवादि सन्धिभिः सहस्रद्वयं भवति । तच्छास्त्र कर्मानुपयोगात् तन्न । सूक्ष्माः सिराः स्नायवः । पेशी पुनः स्थूलाक्रान्तया मांसमयः ३२०

टिप्पणी—' सह ' इति गपुस्तके नास्ति ।

१०१ स्नायवस्तेषां स्थानानि च ।

३२१–नव स्नायुशतानि । तेषां षट् शतानि शाखासु । त्रिंशच्छतद्वयमन्तराधौ । ऊर्ध्वं सप्ततिः ॥ १०१

३२१–अथ स्नायूनां विभाग उच्यते । प्रत्येकं शाखायां सार्धं शतं स्नायूनामेव शाखासु षट् शतानि ३२१

४२ ति पञ्चकास्ताव –ख ४३ व भागेति –ख ४४ योऽत तद्वद –ग ४५ नाभि स्नावानिबद्धान –ग ४६ षौ अधा –ख ४७ नु मनिम्न पाक्षाङ्गुया प्र –ग ४८ यकृत्क्लोमना –क ख ४९ वर्त्मावश –ग

१०२ शाखागताः स्नायवः ।

३२२-तत्रैकैकस्मिन् सक्थ्नि पादाङ्गुल्यां प्रत्येकं षट् षट्, तानि त्रिंशत् । दश दश पादतल-कूर्च-गुल्फेषु । त्रिंशज्जङ्घायाम् । दश जानुनि । चत्वारिंशदूरौ । दश वङ्क्षणे ॥ १०२

३२२-तथा चैकस्मिन् सक्थ्नि पञ्च पादाङ्गुलीषु प्रत्येकं षट् एवमङ्गुलीषु त्रिंशत् । पादतलादिषु त्रिषु दश दश । एवं त्रिंशदेकीकृत्य षष्टिः । त्रिंशद्दशचत्वारिंशद्दश शतं सार्धं शतम् । बाहावङ्गुलीकरतलकूर्चमणिबन्धनप्रकोष्ठकूर्परप्रकाण्डकक्ष्यासु क्रमेणोक्तावयववद्विज्ञेयम् ३२२

१०३ अन्तराधिगताः स्नायवः ।

३२३-चत्वारिंशत् कट्याम् । विंशतिर्मुष्कमेढ्रबस्त्यन्त्रेषु । अशीतिं पृष्ठे । षष्टिं पार्श्वयोः । अष्टादशोरसि । चत्वार्यक्षकयोः । अष्टावंसयोः ॥ १०३

३२३-अन्तराधौ चत्वारिंशद्विंशतिरशीतिः षष्ट्यष्टादशचत्वार्यष्टाविति त्रिंशदधिकान्यष्टौ शतानि भवन्ति । मुष्कादिषु चतुर्षु च विंशतिः साधारणानि । अक्षकयोर्द्वे । अंसयोश्चत्वारि चत्वारि ३२३

१०४ मूर्धगताः स्नायवः ।

३२४-द्वे द्वे मन्यावटुनेत्रौष्ठतालुषु । त्रिंशद् ग्रीवायाम् । त्रीणि जत्रुणि । चत्वारि हन्वोः । पञ्च जिह्वायाम् । द्वादशोत्तराधरेषु दन्तमांसेषु । षण्मूर्धनि ॥ १०४

३२४-शिरस्युच्यते । द्वे मन्ययोः । अवटौ द्वे नेत्रयोर्द्वे । ओष्ठयोर्द्वे तालुनि द्वे इति दश । त्रिंशत् त्रीणि चत्वारि पञ्च द्वादश षडिति मूर्धनि । अक्षकसन्धिर्जत्रु । हन्वोर्द्वे उत्तराधरेषु दन्तमांसेषु षट् षडिति स्नाव्नां नव शतानि । अवटुः कृकाटिका ३२४

१०५ स्नायूनां चातुर्विध्यम् ।

३२५-तत्र शाखासु सन्धिषु च प्रतानवन्ति । महास्नावानि तु वृत्तानि, तानि कण्डरासंज्ञानि । बस्त्यामपक्वाशयान्त्रेषु सुषिराणि । पार्श्वपृष्ठोरःशिरस्सु पृथूनि ॥ १०५

३२५-तत्रेत्यादिना तेषां देशविशेषेणाकारविशेषा उच्यन्ते । प्रतानवन्त्यनेकप्रकाराणि । तेषामेव स्नाव्नां वृत्तानां महतां च कण्डरासंज्ञा । सुगमम् ३२५

१०६ स्नायूनां रक्षणस्य प्रयोजनम् ।

३२६ स्नावबन्धनैर्हि सन्धिषु सुबद्धा तनुर्नौरिव सम्यग्गीहते । तस्मादस्थिसिरादिभ्योऽपि तानि यत्नतो रक्षेत् ॥ १०६

३२६-एतैर्हि स्नावनिबन्धनैस्तनुः सन्धिप्रदेशेष्ववबद्धा सती सम्यग्गीहते साधु कृत्वा चेष्टते । यथा नौः सन्धिषु प्रतिबद्धा सती सम्यग्गीहते । ततो हेतोस्तानि स्नावानि यत्नतो रक्षेदस्थ्यादिभ्योऽपि ३२६

१०७ गू[illegible]रणं स्नायूनां सम्यग्ज्ञानस्यावश्यकत्वम् ।

३२७-यश्च स्नावानि बाह्यान्यभ्यन्तराणि च सम्यग् जानाति स गूढमपि शल्यमाहर्तुं समर्थो भवति ॥ १०७

३२७-सुगमम् । स्नावज्ञाने चात्रोपयोगो वर्ण्यते ३२७

१०८ पेशीसंख्या स्थानानि च ।

३२८-पञ्च पेशीशतानि । तासां चत्वारि शतानि शाखासु । षष्टिरन्तराधौ । चत्वारिंशदूर्ध्वम् ॥ १०८

३२८-अथ पेश्यः ३२८

१०९ शाखागताः पेश्यः ।

३२९-तत्रैकैकस्मिन् सक्थ्नि पादाङ्गुल्यां प्रत्येकं तिस्रः । ताः पञ्चदश । दश दश प्रपदे पादतले गुल्फे च । तथा पादस्योपरि कूर्चे सन्निविष्टाः । विंशतिर्जङ्घायाम् । पञ्च जानुनि । विंशतिरूरौ ॥ १०९

३२९-अङ्गुलीषु पञ्चदश । प्रपदे पादतलस्याग्रभागे दश । तथा पादतले दश । गुल्फे दश । पादस्योपरि दश । तच्च कूर्चनाम्नि मर्मणि सन्निविष्टाः । विंशतिर्जङ्घायाम् । जानुनि पञ्च । ऊरौ विंशतिरिति शतं सक्थ्नि । तद्वत्तिसृषु शेषासु शाखासु ३२९

११० अन्तराधिगताः पेश्यः ।

३३०-एकैका मेढ्रसेवन्योः । द्वे वृषणयोः । दश स्फिजोः । तिस्रो गुदे, तास्तु वलीसंज्ञाः । द्वे बस्तिशिरसि । चतस्र उदरे । नाभ्यामेका । द्वे हृदयामाशये च । षट् यकृत्प्लीहोण्डुकेषु । पृष्ठे पञ्चोर्ध्वसन्निविष्टाः । दश दीर्घाः पार्श्वयोः । दश वक्षसि । तिस्रोऽसाक्षकोपरि ॥ ११०

३३०-अन्तराधौ तु-एका मेढ्रे । एका सेवन्याम् । द्वे । दश । गुदे तिस्रो वलीसंज्ञाः । द्वे । चतस्रः । एका । द्वे हृदयामाशये च साधारणम् । यकृदादिषु त्रिषु षट् । पृष्ठे पञ्च । तास्तु ऊर्ध्वं शिरःसु सन्निविष्टाः । दश । दश । असाक्षकोपरि तिस्रस्तिस्र इत्यन्तराधौ षष्टिः । पूर्वैः सह षष्ट्यधिकानि चत्वारि शतानि भवन्ति ३३०

१११ मूर्धगताः पेश्यः ।

३३१-दश ग्रीवायाम् । अष्टौ गण्डयोः । अष्टौ हन्वोः । एकैका गलकाकलजिह्वामूर्धसु । द्वे द्वे तालुललाटयोः । नासौष्ठकर्णेषु च ॥ १११

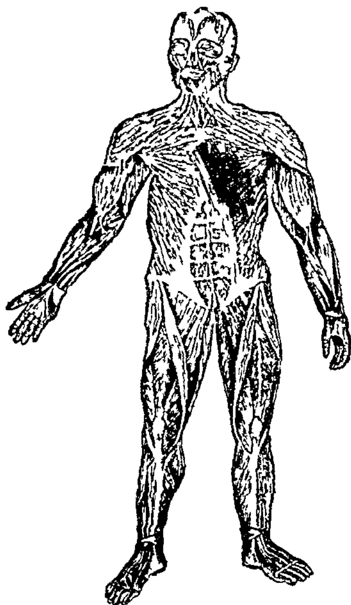
३३१-ऊर्ध्वाङ्ग उच्यते-दशाष्टावष्टावेकैकैकैका द्वे द्वे द्वे द्वे इति चत्वारिंशत् । काकलं कण्ठमध्यम् । काकलस्याधो गलम् । मूर्धा शिरः । नासाया द्वे । ओष्ठयोः कर्णयोश्च प्रत्येकमेका । इति पुंसां पञ्च पेशीशतानि ३३१

११२ स्त्रीणामधिकाः पेश्यस्तासां स्थानानि च ।

३३२ स्त्रीणां तु विंशतिरधिकाः । तत्र दश स्तनयोः तासां यौवने परिवृद्धिर्भवति । दश योनौ ॥ ११२

५० °मेका । हृद्या°-ग.

स्नायवः ।

३३२-स्त्रीणा विंशति पेश्याऽधिका । तासा मध्या, । स्तना । तासा बाल्ये व सक्षवमान । यौवने वृद्धि । यानो दश ३३२

११३ योनिलक्षण तत्स्था पेश्यश्च ।

३३३-तासामभ्यन्तराश्रिते द्वे । मुखाश्रित वृत्ते द्वे । तिस्रा गर्भमार्गाश्रिया । यस्या गर्भस्तिष्ठति । योनिस्तु शङ्खनाभ्याकृतिस्त्र्यावर्ता । तस्यामृतीय आवर्त पित्त पक्वाशयान्तरे रोहितमत्स्यमुखाकारा गर्भशय्या तस्या शुक्रार्तवप्रवेशिन्यस्तिस्र पेश्य ॥ ११३

३३३-तासा विभाग । द्वे अभ्यन्तर महास्रोतसि प्रवृत्त, द्वे योनिमुखे वृत्ताकारे, तिस्रा गर्भमार्गमाश्रिता । तत्रश्च गर्भाशय शुक्रार्तवप्रवेशियो गर्भशय्याया प्रतिबद्धा । सा च यानौ शङ्खनाभ्याकृत्या तृतीय आवर्ते निरुद्धा । रोहितमत्स्यमुखाकारा गर्भशय्या ३३३

११४ पेशीना स्वरूप कार्य च ।

३३४-ताभिहि शरीरे तनुबहलस्थूलाणुपृथुवृत्त ह्रस्वदीर्घस्थिरमृदुश्लक्ष्णकर्कशाभि सन्ध्यस्थिसिरास्नायूनि प्रच्छादितानि ॥ ११४

३३४-स्वन रक्त भि पे शीभिस्तनुत्वादिगुणयुक्ताभि शरीर म ध्यादीनि प्रच्छादितानि ३३४

११५ सिराधमनीमुखाना संख्यानम् ।

३३५-सिराधमनीमुखाना त्वणुशो विभज्य मानानामेकानत्रिंशच्छतसहस्राणि नव च शतानि षट्पञ्चाशानि भवन्ति । ताभिरिदं शरीर गवाक्षित विनद्धमातत च ॥ ११५

३३५-सिरा नातिस्थूला रज्ज्वाकारा धमन्यस्सुषिरा वाता निहा । धमन्यस्तादिशया एव वक्ष्यमा । अणुशो विभज्य । ताभि शरीर गवाक्षित जालवत् विनद्ध बद्ध यन्त्रप्रच्छादितम् पन्त पुनः ३३५

११६ कचादीनामसंख्येयत्वं प्रति वचनम् ।

३३६-तावन्ति च केशश्मश्रुलोमानि ॥ ११६

३३६-केशादीनि च ताव त्येव ३३६

११७ सिराधमनीना कार्याणि ।

३३७-तासा हि मुखानि तत्प्रतिबद्धा यतस्तानि ताभिराप्याय्य त । तत्र ता स्वेदमभिवहन्ति । तथाऽभ्यङ्गलेपान्वीय त्वचि विपक्वम तर्पयति, स्पर्श च गृह्णन्ति ॥ ११७

३३७-अणुशो विभज्यमानाना सूक्ष्मेणाग क्रमेण विभाग गच्छन्तीन, तासा सिराधमनीना मुखानि सवत्र प्रसृतानि । त प्रतिबद्धानि व्याधयुन्वद्धानि । अत हतोस्तानि रोमान्तीनि ताभि सिराधमनीभिराप्याय्यते । तत्र कषायानुबद्धमुखैस्ता स्वेदमभिवहन्त्यभ्यङ्गादीनां वीर्यलवन्ति विपक्वं सन्तर्पयन्ति । स्पर्श गृह्णन्ति ३३७

११८ स्रोतसा स ख्यानम् ।

३३८-स्रोतांसि पुनरस यानि यानि । तथापि तु सिरादीनि यथास्थूल यथोपयोगं च यानि अपदिश्यन्त ॥ ११८

३३८-स्रोतांस मार्गा यत्र सारा धातुना याति । सौक्ष्म्यात् प्रतानवत्त्वा च पार्श्वसंख्यानो सिरादीनि । सिराध मन्यस्नायवस्तारतम्य च यापि यथाप्रधान यथोपयोग च यानि प्रधानानि, यानि चिकित्सायामुपयुज्यन्त तान्येव सिरा विभागादाद्युप क्ष्यन्त ३३८

११९ एषा निन्द्रियाधिगम्यस्थूलभावस्य वचनोपसंहार ।

३३९-इत्येव परिसंख्याता शरीरे मूर्तिमन्त स्थिरा भावा ॥ ११९

३३९-इति शरीर मूर्ता पठिता स्थ निन्द्रियाधिगम्या भावास्त्वगादय परिसंख्याता यथोक्त मन्त ३३९

१२० शरीरस्य स्वरूपम् ।

३४०-द्रवास्तु यत्तदतियोगेन च्यवमानं पुरीषमनु बध्नाति । तथा मूत्रं रुधिरमन्याश्च शरीरे धातून् । यच्च सर्व शरीरगत बाह्या त्वग्बिभर्ति । यच्च त्वगन्तर व्रणगत लसीकाख्या शब्दाख्यम् । यच्चोष्मानुबद्ध रोमकूपेभ्योऽभिनिष्पतत्स्वेदाख्यम् । तदुदकम् ॥१२०

३४०-द्रवास्तु सव तानि तोय । त च्छिमन्नाम्य । तत्राद्य दहे यत् यत् कर्मभूतमातयागन च्यवमान पुरीषमनु बध्नाति । तत्प्रसादाश्च यथासाम्य बगाना गननान्यत्वम् । तयातियोगेन च्यवमान मूत्र प्रमदे । रक्तपित्त च शरीरमोता अन्याश्च शरीर धातून् पित्त श्लेष्माणमितियोगन प्रवर्तमानाननु बध्नाति । तद् बिभर्ति सर्व । मुनीषम् ३४

१२१ शरीरगतानां रसरक्तादीनां सपित्तमूत्रवसा मज्जादीना परिमाणम् ।

३४१-तस्याद्यस्य चाहाररसस्य रसाख्यस्य रक्तस्य शकृत श्लेष्म । पित्तस्य मूत्रस्य वसाया मेदसो मज्ञश्च स्वेन स्वेनाञ्जलिप्रमाणेन यथापूर्वमसादिसंख्या प्रवृद्धि ॥ १२१

३४१-तस्य तु प्रथम रसाख्यस्याहाररसस्य रक्तादी ना च मज्जा तानामष्टाना स्वन स्वेनाञ्जलिप्रमाणेन यथापूर्व मेकाञ्जलिप्रवृद्धिर्विज्ञेया । स्वन स्वेनेत्यङ्गलिप्रमाणेनास्य स्वेनाञ्जलिम् । तत्पूर्वाणा क्रमशोऽञ्जलिवृद्धि । मज्जा एकोऽञ्जलि द्वौ मेदसि , वसा त्रयोऽञ्जलि , यावदुदकस्य दशाञ्जलय दहे ३४१

१२२ शुक्रस्य परिमाणम् ।

३४२-अर्धाञ्जलि शुक्रस्य ॥ १२२

१२३ मस्तिष्कमोजसा परिमाणम् ।

३४३-तावदेव मस्तिष्कमोजश्च ॥ १२३

३४२-ओजःशुक्रमस्तिष्काणि प्रत्येकं स्वेनाञ्जलिप्रमाणे नार्धाञ्जलानि । सुबोधम् ३४३

५१ शय्या तरे गर्भ-ग ५२ त विनद्ध°-घ ५३ वमन्त प्रतिपद्यन्ते, स्पर्श°-क ५४ °स्य तथा र-ख
५५ शकृत पित्त-घ

१२४ रजसः परिमाणम् ।

३४४–स्त्रीणां रजसोऽञ्जलयश्चत्वारः ॥ १२४

१२५ स्तन्यस्य परिमाणम् ।

३४५–स्तन्यस्य द्वौ ॥ १२५

१२६ रजःस्तन्ययोः समुत्पत्तिः ।

३४६–उभयमपि चैतद्रसप्रसादात्मकमिति ॥ १२६

३४६–उभयं रजःस्तन्यलक्षणं रसस्य धातोः प्रसादात्मभवति ३४६

१२७ रसादीनां परिमाणे विशेषः ।

३४७–समधातोः परिमाणमिदम् । अतो वृद्धिक्षयौ यथास्वं लक्षणैर्विभावयेदपराश्चापरिसङ्ख्यातान्मूर्तामूर्तान् भावान् ॥ १२७

३४७–३८ यथोक्तं परिमाणं समधातोर्नरस्य विज्ञेयम् । अन्यस्य त्वेतेषां वृद्धिक्षयौ दोषभेदीयप्रोक्तैर्यथास्वं लक्षणैर्विभावयेत् ३४७

१२८ मूर्तामूर्तानां भावानां परिमाणम् ।

३४८–तद्यथा–मलकर्णादिमलान् वायुबुद्धिस्मृत्यादींश्च ॥ १२८

३४८–अपरांश्च मूर्तान् मलकर्णमलादीनमूर्तांश्च वायुबुद्धिस्मृत्यादीन् भावान्यथास्वं लक्षणैर्विभावयेदिति सम्बन्धः ।

१२९ रसादीनां परिमाणविषये धान्वन्तरीयाणां मतम् ।

३४९–धान्वन्तरीयाः पुनः पठन्ति । 'विलक्षणानि हि शरीराणि नित्यमेव च चला दोषधातुमलाः । तस्मादुदकादीनामपि समत्वं मात्रादिवत् परिमाणतो निर्देष्टुमशक्यम् । केवलं स्वास्थ्यमात्रेणानुमानतो लक्षयेत्' इति ॥ १२९

३४९–धान्वन्तरीया सौश्रुता । सुबोधम् । दोषादीनामव्यवस्थितरूपत्वाद् दुर्ज्ञानं प्रमाणम् । केवलं स्वास्थ्यमात्रेणानुमानाल्लक्षयेदिति ३४९

१३०–सर्वेषामेवावयवानां परमाणुभेदेनासङ्ख्येयता ।

३५०–सर्व एव त्ववयवाः परमाणुभेदेनातिसौक्ष्म्यादसङ्ख्येयतां यान्ति ॥ १३०

३५०–इदं च विज्ञेयम् । स्थूलया दृष्ट्या अङ्गप्रत्यङ्गानां सङ्ख्यादिकमुक्तम् । सर्वं एवावयवाः परमाणुभेदेन त्वतिसौक्ष्म्याद्धेतोरसङ्ख्येयतां यान्ति । ते च परमाणवः प्रतिक्षणं सजातीयविजातीयसंयोगविभागाभ्यां शरीरभावेन वर्तन्ते । अन्यथा यो वा ... आत्मनः ... प्रतिपन्न ... कस्यापि नानात्वायोगात् ३५०

१३१ कर्मनोदितवायुवशात्संयुक्तानां परमाणूनां संयुक्तारम्भेण कार्यद्रव्यारम्भकत्वम् ।

३५१–तेषां संयोगविभागे परमाणूनां कर्मप्रेरितो वायुः कारणम् ॥ १३१

३५१–तेषां परमाणूनां संयोगविभागे ... कर्मप्रेरितो वायुः कारणम् । ... संयोग... परमाणवः कार्यद्रव्यमारभन्ते ... । वायुकारणादेव च परमाणूनां विभागात् संयोगविनाशेन द्रव्यकार्यविनाशः ३५१

१३२–भेदाभेदाभ्यां गृह्यमाणं शरीरं बन्धाय मोक्षाय च ।

३५२–तदेतदङ्गमभेदेन भेदतश्च गृह्यमाणं बन्धाय मोक्षाय च भवतीति । भवति चात्र– ॥ १३२

३५२–अत उपसंहारः–तदेतदनुक्रान्तस्वरूपमङ्गं शरीरमभेदेनाद्वैतेन आत्मनः ... गृह्यमाणं बन्धाय ... भवति । तदेतदनन्तरोक्तेन प्रकारेण भेदेन आत्मनः ... गृह्यमाणं ... मोक्षाय ... भवति । भवति चात्रेति श्लोकोपन्यासे ... ३५२

१३३ सर्वावयवोपेतस्य शरीरस्य यथावज्ज्ञानस्य प्रयोजनम् ।

३५३–इति सर्वावयवशो यो जानाति कलेवरम् । अहितेषु स मोहेन न कदाचित् प्रवर्तते ॥ १३३

इति वैद्यपतिसिंहगुप्तस्य सूनोर्वाग्भटस्य कृतावष्टाङ्गसंग्रहसंहितायां शारीरस्थाने अङ्गविभागो नाम पञ्चमोऽध्यायः ।

३५३–इत्यनेन प्रकारेण सर्वावयवशः सर्वैरवयवैर्यः पुरुषः कलेवरं शरीरं जानाति सोऽहितेषूभयलोकविरुद्धेषु मोहान्न प्रवर्तते । गृहीतवस्तुतत्त्वः सन्नहितानि परित्यज्य हितेष्वेव प्रवर्तत इत्यर्थः ३५३

इति श्रीमन्महामहोपाध्यायेन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां शशिलेखायां शारीरस्थाने पञ्चमोऽध्यायः ॥

सिराविभागः षष्ठोऽध्यायः ।

(उपोद्घातः)

पूर्वाध्याये शरीरावयवभेदे स्वरूपव्यक्तत्वात् सिरादिर्निर्णीतशेषस्तत्रापि सिराणां प्राधान्यान्निर्णयार्थमध्यायारम्भः

१ प्रतिज्ञा ।

३५४–अथातः सिराविभागमध्यायं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥ १

२ दश मूलसिराः ।

३५५–दश मूलसिरा हृदयप्रतिबद्धाः सर्वाङ्गप्रत्यङ्गेष्वोजो नयन्ति तत्प्रतिबद्धा हि शरीरचेष्टाः ॥ २

३५५–दश मूलसिरा इत्यादि । मूलसिराः प्रधानसिराः । ततो हि सर्वा सिरा भवन्ति । ताः प्रत्यङ्गेषु चौजो नयन्ति ३५५

५६ धन्वन्त°–ग ५७ °ढेतदङ्गमे°–क ५८ °क्षाय भव°–क. ५९ °त सिराविभागं शारीरं व्या°–क ख. ६० °स्याम इश°–क. ख ६१ °ङ्गप्रत्यङ्गान्योजो न°–क ख.

३ सिरा ।।मा८त्व मरया ।

३५८-तासु ध्रङ्गुलमंगुलमधांगुल यव यवाध च गत्वा द्रुमपत्रसवनीप्रतानवद्भिद्यमाना ससशतानि भवन्ति ॥ ३

३५६-ता प्रभिद्यमाना द्रुमपत्रसाप्रता।नवत्सप्त ।।।नि सिराणा भवन्ति। तनैतदुक्त भवति-ता हृदयप्रतिबद्धा दश सिरा हृदयाद्यगुल गत्वा प्रथम प्रतान मुञ्चति। तत अगुल गत्वा द्वितीयम्। तत अधनगुल गत्वा तृतीयम्। तता यत्र गत्वा चतुथम्। ततोऽपि यवाध गत्वा पञ्चममिति। ततो न भिद्यन्ते सवपु नेव भिद्यमाना इति या-ययावङ्ग दो स्ति। सप्तशतानि प्रताानाना दीर्घाणा भवन्ति ३५८

४ शाखा।ता सिरा ।

३५७-तासा चतुश्शती शाखासु ॥ ४

३५७-ताभ्यश्चत्वारि शतानि चतसृपु शाखासु ३५७

५ शाखासिरास्व यधनाया सिरा ।

३५८-तत्र षोडशा यधनीया ॥ ५

३५८-तत्रात चतुरत्या षोडशा यधनीया ३५८

६ अन्तराधिगता सिरा ।

३५९-पट्त्रिंश शतमन्तराधा ॥ ६

३५९-अन्तराधौ तु पट्त्रिंशच्छतम् ३५९

७ अन्तराधिसिरास्व यधनाया सिरा ।

३६०-तत्र द्वात्रिंशत् ॥ ७

३६०-तत्र द्वात्रिंशद यधनाया इति सब ध ३६०

८ मूधगता सिरा ।

३६१-चतु पञ्चाधिक शतमूर्ध्वम् ॥ ८

९ मधसिरास्व यधनाया सिरा ।

३६२-तत्रापि पञ्चाशत् ॥ ९

१ ऐकैकस्मिन्सक्थ्नि शत सिरा ।

३६३-तासामकैकस्मिन् सक्थ्नि शतम् ॥ १०

११ एकैकस्मिन्सक्थ्य यधनाया सिरा ।

३६४-तत्र न विध्यजाल धराम्। तिस्रश्चाभ्य तर गता ॥ ११

३६४-तत्र षोडश शाखासु चतसृष्व यधनाया उक्तास्त नैका पूर्वोक्ता जाल धरा तस्रश्चाभ्य तरसमा ख्या अवेध्या ।

१२ श्रोण्यन्तगता सिरा ।

३६५-द्वात्रिंशच्छ्रोण्या गुदमेढ्राश्रया। तासा द्वे द्वे वक्षणयो कटीकतरुणयाश्चेत्यष्टौ नाश्नतो रक्षत् ॥ १२

१३ पार्श्वगता सिरा ।

३६६-षोडश पार्श्वयास्तयोरूर्ध्वगामकेका पार्श्वसन्धिसन्नाम् ॥ १३

१४ पृष्ठगता सिरा ।

३६७-चतुविंशति पृष्ठे। तासा पृष्ठवंशमुभयता द्वे द्वे ऊर्ध्वगामिन्या ताश्चतस्र ॥ १४

१५ उदरगता ।

३६८-चतुर्विंशतिरुदरे। तासा मेढ्स्योपरि रोमराजीमुभयता द्वे द्वे ता अपि चतस्र ॥ १५

१६ वक्षागता सिरा ।

३६९-चत्वारिंशद्वक्षसि। तासा द्वे हृदये द्वे च स्तनमूलस्तनरोहितेषु। एकैकापस्तभापालापयोरिति। ताश्चतुर्दश ॥ १६

३६१-३६९-आग्रावामूल।।गुल्फ पेर तराधि । तत्र पट्त्रिंशच्छत सिराणाम्। तद्यथा-द्वात्रिंशत् श्रोण्याम्। पार्श्वयोद्वयो षोडश। पृष्ठे चतुविंशति। उदर चतुविंशति उरसि चत्वारिंशदिति पट्त्रिंशच्छतम तराधौ सिराणाम। 'तत्र द्वात्रिंशद यधनाया' इति यदुक्त तत्प्रदश्यत। अ। श्रोण्याम्। वक्षण उभयत्र चतस्र। कटीकतरुणयोमर्मगा अनस्र इत्यष्टौ। पार्श्वयोर्द्वौ। द्वया पार्श्वयारकैकामूर्ध्वगाम्। पृष्ठ चतस्र पृष्ठवंशस्यैकस्मिन् पार्श्व ऊर्ध्वगामिन्या द्वे। अपरस्मिन्न द्वे इति। जठर चतस्र रोमराज्या पार्श्वयो द्वयोर्द्वे द्वे इति। उरसि चतुदश। यत्र द्वे हृदय। द्वे द्वे द्वयो स्तनमूलयो इति चतस्र। स्तनरोहितयाश्चतस्र। अपस्तम्भयोरेका तयापालापयोरपि। एव द्वात्रिंशदन्तराधाव यधनीया ३६५-३६९

१७ ग्रावागता सिरा ।

३७०-चतुविंशतिर्ग्रीवायाम्। तासा चतस्रोऽष्टौ च ममसंज्ञा। द्वे कृकाटिकयाद्व विधुरयोरिति षोडश शस्त्रेण न स्पृशेत् ॥ १७

१८ हनुगता सिरा ।

३७१-हन्वो षोडश। तासा सन्धिमबन्धिन्यो द्वे ॥ १८

१९ जिह्वागता सिरा ।

३७२-षोडश जिह्वायाम्। तासामधो द्वे रसवे दिन्यौ द्वे वाक्प्रवर्तिन्यौ ताश्चतस्र ॥ १९

२० नासागता सिरा ।

३७३ चतुर्विंशतिर्नासायाम्। तासा द्वे गन्धवे दिन्यौ तासामेक च तालुन्येकामिति तिस्र ॥ २०

२१ नेत्रगता सिरा ।

३७४-षट्पञ्चाशन्नेत्रयो। तयोरु मेषनिमेषक्रिये द्वे द्वे चापाङ्गयोरिति षट्। नासानेत्रगतास्तु ललाटे षष्टि। तासा कशा तान्तुगताश्चतस्रो द्वे चाऽऽवर्तयोरेका च स्थपन्यामिति सप्त ॥ २१

२२ कर्णगता सिरा ।

३७५-कर्णयो षोडश। तासा शब्दवाहिन्यौ द्वे। त एव च शङ्खयोस्तासा शङ्खसन्धिगते द्वे ॥ २२

२३ शिरोगता सिरा ।

३७६-द्वादश मूर्धनि। तासामुत्क्षेपयोर्द्वे सीमन्ते

६२ 'न द्वात्रिंशद्-क ख ६३ 'भ्य तर॥-ख

ष्वेकैकामेकामधिपतावित्यष्टौ शस्त्रेण परिहरेत्। तथा क्षुद्रिका: कुटिला: सकीर्णा ग्रथिता सन्धिषु चाशस्त्रकृत्या। ॥ २३

३७०-३७६–चतुष्षष्ट्यधिक शतमूर्ध्व शिरसि सिराणामिति यदुक्त तद्विभजते। **ग्रीवायां** चतुर्विंशति। **हन्वोर्द्वयो** षोडश। **षोडश** जिह्वायाम्। **नासाया** चतुर्विंशति। **नेत्रयो** षट्पञ्चाशत्। ललाटे षष्टिर्नासानेत्राश्रितास्ताभ्योऽनन्या अतो न गण्यन्ते। **कर्णयोर्द्वयो** षोडश सिरास्ता एव शखाश्रिता अतस्तत्रस्था न गण्यन्ते। **मूर्ध्नि** द्वादशेति चतुष्षष्ट्यधिक शतम्। अत्र 'पञ्चाशदव्यधनीया' इति यदुक्त तदुच्यते। ग्रीवाया षोडश। चतस्रो मर्मसज्ञा। द्वे नीले द्वे मन्ये इति चतस्र। अष्टौ मर्मसज्ञा मातृका इति वक्ष्यमाणा। द्वे द्वयो कृकाटिकयो, द्वे च विधुरयोरिति षोडश हन्वोर्द्वयो:। द्वे हनुसन्धिबन्धनकर्मणी। जिह्वाया चतस्र। द्वे रसबोधने जिह्वाया अधस्तथा द्वे वाक्प्रवर्तिन्यौ इति चतस्र। नासाया तिस्रो यत्र द्वे गन्धवेदिन्यावेका च तालुनीति तिस्र। नेत्रयो षट्। निमेषे द्वे उन्मेषे द्वे अपाङ्गयोर्द्वे इति षट्। ललाटे सप्त। केशान्तकाश्चतस्र। आवर्तकाख्ययोर्मर्मणोर्द्वे एका च भ्रूमध्यभवे स्थपन्याख्यमर्मणि इति सप्त। कर्णयोश्चतस्र। द्वे शब्दवाहिन्यौ शखायोस्तत्सन्धिगते द्वे इति चतस्र। केशान्तेऽष्टौ। द्वयोरुत्क्षेपयोर्द्वे सीमन्तेषु पञ्च। अधिपतौ रोमावर्तमर्मण्येका इत्यष्टौ। एव शिरसि पञ्चाशदवेध्या। न केवलमेता एवावेध्या यावत् क्षुद्रिका अतिसूक्ष्मा कुटिला अनृजुगामिन्य सकीर्णा बहुभिरनभिव्यक्ता ग्रथिता सकोचेन ग्रन्थिरूपा तथा सन्धिषु कूर्परादिष्वाश्रिता ३७०–३७६

२४ वातरक्त-पित्तरक्त-श्लेष्मरक्त-शुद्धरक्तवहा सिरा।

३७७–तासां यथास्व तुर्यांशविभागेन पञ्चसप्तत्यधिक[64] शतमनिलरक्त वहति। एष विभाग: पित्तश्लेष्मशुद्धरक्तेष्वपि। स्थिता ह्येवं देहमनुगृह्णन्ति दोषाः। व्यत्ययेन तु पीडयन्ति॥ २४

३७७—तासा च सप्ताना शताना यथास्व शखादिगतसिराणा चतुर्थेन विभागेन प्रत्येक पञ्चसप्तत्यधिक वातादिमिश्र रक्त शुद्ध च वहति। तेन पञ्चसप्तत्यधिक शत सिराणा **वातरक्तं** वहति। तद्वत् **पित्तरक्त, श्लेष्मरक्तं, शुद्धरक्त** च। एवमनेन सिरावहननियमेन व्यवस्थिता दोषा शरीरमनुगृह्णन्ति। एतद्विपर्यये पीडयन्ति ३७७

२५ वातरक्तवहसिरालक्षणम्।

३७८–तत्र श्यावारुणा: प्रस्पन्दिन्य: सूक्ष्मा क्षणपूर्णरिक्ता वातरक्त वहन्ति ॥ २५

२६ पित्तरक्तवहसिरालक्षणम्।

३७९–नीलपीतासिता स्पर्शोष्णा क्षिप्रस्राविण्य पित्तरक्तम् ॥ २६

२७ कफरक्तवाहिन्या सिराया लक्षणम्।

३८०–गौर्य: स्निग्धा स्थिरा: शीता: कण्डूमत्य: कफरक्तम् ॥ २७

२८ ससर्गसन्निपातवाहिन्या सिराया लक्षणम्।

३८१–लक्षणसंकरे संसर्गसन्निपातरक्तम् ॥ २८

२९ शुद्धरक्तवाहिन्या सिराया लक्षणम्।

३८२ समा गूढा: स्निग्धा रोहिण्य: शुद्धरक्तमिति २९

३७८–३८२–ननु कथमेतद् ज्ञायत इमा सिरा इद वहन्तीत्याह **तत्रेत्यादि**। सुबोधम्। क्षणेन पूर्णा आध्माता क्षणेन च रिक्ता क्षिप्र शीघ्रमेव वहन्ति स्रवन्ति। समगे किं लक्षणमित्याह अत्र तु यदि दोषान्तरेण ससृष्टो भवति तदा यथास्व लक्षणाना सकरो विज्ञेय रोहिण्यो लोहिता। इति सिरा उक्ता ३७८–३८२

३० धमनीना सख्या।

३८३–धमन्यस्तु चतुर्विंशति: ३०

३८३ क्रमप्राप्ता धमन्य उच्यन्ते धमन्यो विशिष्टा सिरा एव। ताश्च सख्यया चतुर्विंशति ३८३

३१ धमनीनामुपयोग।

३८४–ताभि: कायोऽयमाराम इव जलाहारिणीभि: केदार इव कुल्याभिरुपस्निह्यते ३१

३२ धमनीनामधिष्ठानम्।

३८५ ताभिश्च नाभिश्चक्रनाभिरारकैरिवावृता ३२

३८४-३८५–यथा आरामो जलहारिणीभि केदार कुल्याभिराप्याय्यते तद्वत्ताभिर्नाभिप्रतिबद्धाभि काय आप्याय्यते। चक्रस्य नाभिरक्ष। आरास्तन्निबद्धानि काष्ठानि। सुबोधम् ३८४–३८५

३३ नाभ्या विशेषत प्राणानामवस्थानम्।

३८६–तस्यां नाभ्यां विशेषेण प्राणा व्यवस्थिता:। यतश्च साऽन्तरग्न्यधिष्ठानम् ॥ ३३

३८६ यतश्च सा नाभिरन्तरग्नेरधिष्ठानमतोऽपि तस्या विशेषेण प्राणा व्यवस्थिता: ३८६

३४ नाभिप्रतिबद्धाना धमनीनामूर्ध्वाधस्तिर्यक्च प्रसार।

३८७—तासां खलु धमनीना दशोर्ध्व प्रसृता दशाधश्चतस्रस्तिर्यक्ताततस्ताभिर्यथास्वमङ्गावयवा धार्यन्ते[66] आप्याय्यन्ते च ॥ ३४

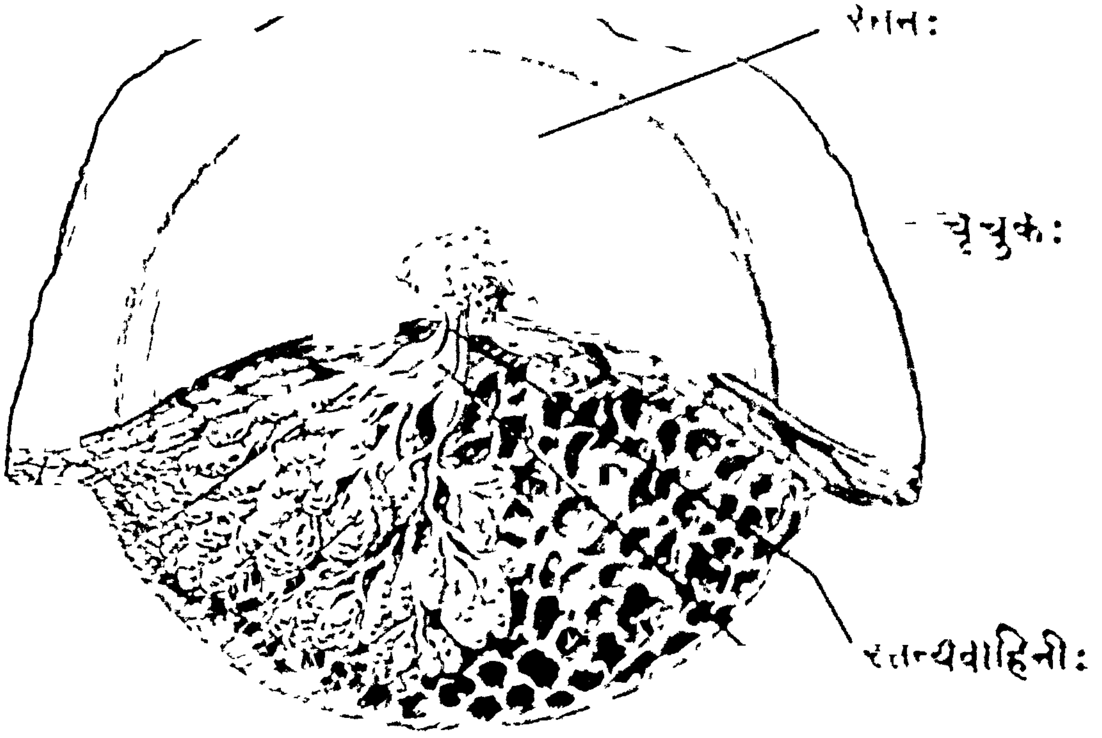
३८७—तासा च नाभिप्रतिबद्धाना मध्याद्दश धमन्य ऊर्ध्वमुपरिकाय गता। दशाध प्रसृता। तिर्यक् चतस्र ३८७

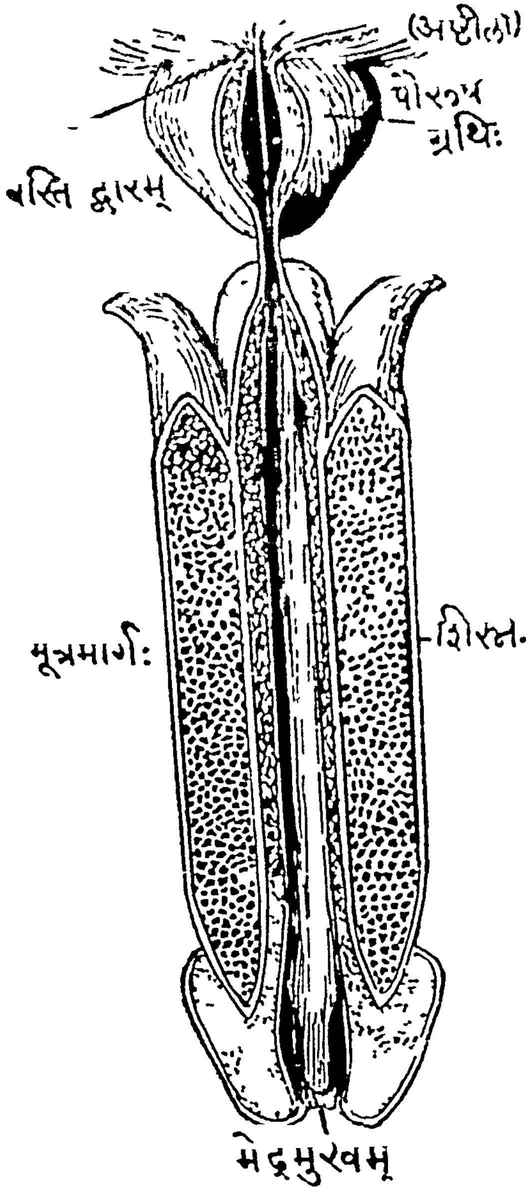
३५ ऊर्ध्वगाना धमनीना प्रतानानि कार्य च।

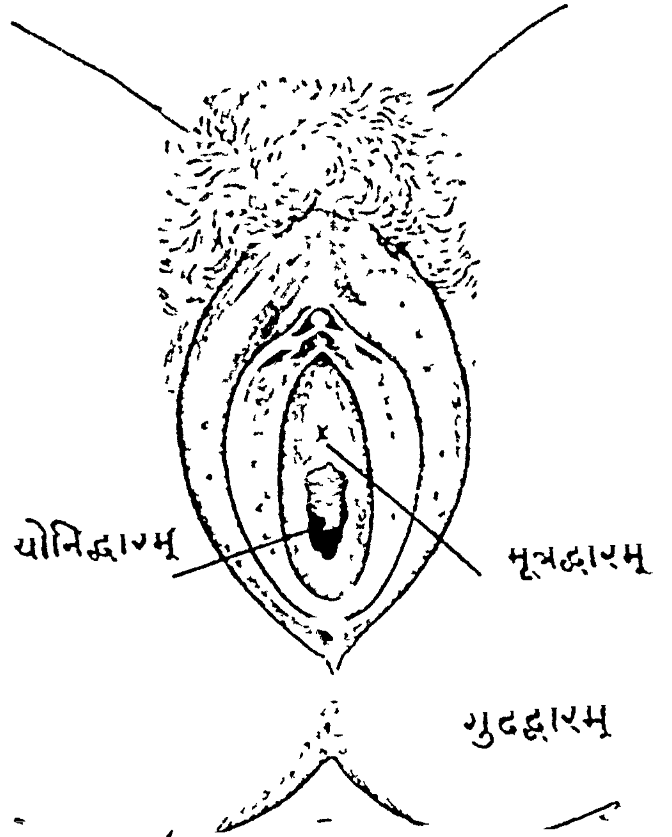
३८८–तासामूर्ध्वगा हृदयमभिप्रपन्ना: प्रत्येकं त्रिधा जायन्ते। ततस्त्रिंशतो मध्ये द्वे द्वे वातपित्तकफरक्तरसान् वहत। अष्टाभि: शब्दरूपरसगन्धान्[67] गृह्यन्ते। द्वाभ्यां द्वाभ्यां भाषते, घोष करोति, स्वपिति, प्रति-

६४ °क शतकम्–ख ६५ तस्मान्नाभ्या वि°–क द्वा°–क. ६६ °न्ते याप्यन्ते च। ता°–क. ६७ °गन्धान् गृण्हाति।

स्त्रीपुंसयोः बाह्यानि स्रोतांसि ।

बुध्यत च । द्व चानु वहत । द्व च स्तनाश्रित नार्या स्त्य नरस्य शुक्रम् ॥ ३५

३८८–ता च दश हृदय प्रा य प्रत्यक त्रिधा भिन्नास्त्रिंशत् भवन्ता । तस्याच त्रिंशतो द्वे द्व वातादीन् पञ्च वहत । एव ता दश । शब्दादीनवतुर । अष्टाभि पुरुषो गृह्णीत ता भिाह त्वितरथान शब्दादीनि याति । भाष ॥दिक्रिया चतुष्प द्वाभ्या द्वाभ्या करोति । एव ता अष्टौ । घाव शब्दा यक्त । द्व अश्रु वहत । द्व च स्तनाश्रिते नार्या स्त य वहत । नरस्य तु त एव शुक्रम् । एव त्रिंशत् ३८८

३६ अधोगामिना धमनीना प्रकाराणि कार्य च ।

३८९–अधोगामा पक्वाशयस्था एव त्रिधा जाय ते । तत्र दशाग्रा पूववत् । द्व वहतोऽन्नं मात्राश्रयण । द्वे तायम् । द्वे मूत्रम् । द्वे शुक्र वहता द्व च मुञ्चत । ते एव नारीणामातवम् । द्व वर्चोनिरासि या स्थूला त्र प्रतिबद्धे । एव द्वादशान्यास्त्वधो धम नास्तेरस्थाना न्म्मभितपयन्ति ॥ ३६

३८९–यास्तु नाभरधागमा दश धम यस्ता पक्वाशय एव हि इवात । तस्याच त्रिंशता दश पूववत् । द्व द्व पञ्च वाता न् वहत इत्य । द्व मात्रा त्रयणान्न वहत । मात्रान्न माधिस्त्रयप्रतिपधम नाथम् । द्व तोय द्व मूत्र वहत । द्व पुम्परय शुक्र द्व वहत । द्वे च शुक्र बहिमुञ्चत । य एव पुरुषस्य शुक्र ते एव स्त्रिया रक्तम् । इति चतस्र । द्व न स्थूला त्रप्रतिबद्ध वर्चोनिरसनकमणी । अष्टा शया या अधागमा अपि मनाव तियग्गास्ता स्व भमितपयन्ति । एवं नाभरधास्त्रिंशत् ३८९

३७ तिय गामिनीना धमनीना

३९०—तियग्गामिन्यश्चतस्रा भिद्यमाना सुबहुधा भवन्तीत्युक्त प्राक् ॥ ३७

३९०—तियग्गामिन्यश्चतस्रो या नाभे पार्श्वाभ्या द्व द्व वत त ता भिद्यमाना सत्या बहधा भवन्ति । एतच्चोक्त प्रागङ्गविभाग । ताभिरिद प्रसर । इति धमन्य उक्ता ३९

टिप्पणी—प्रागिति–अ स शा ५ ३९०

३८ स्त्रीपुंसयोर्बाह्यानि माधारणानि स्रोतासि ।

३९१—स्रोतासि पुमा नव–कणा नेत्रे, नासापुटौ मुख पायुमूत्रपथ ॥ ३८

३९१–क्रमप्राप्तान स्रोतास्युच्यन्त—स्रोतासि हि नि पुमा नव–द्व द्व द्व एकमेकमेकमिति च । इति स्त्रीपुंसयो माधारणानि ३९१

३९ स्त्रीणामधिकानि स्रोतासि

३९२–अन्यानि च त्रीणि स्त्रीणा स्तनौ रक्तपथश्च ३९

३९२–स्त्रीणा तु त्रीण्यधिकानि द्व स्तनस्रोतसा एक च रज पथ इति बाह्यानि स्रोतासि ३९२

४० आ तराणि स्रोतासि ।

३९३–तथाऽपराणि त्रयोदशान्तराणि जावितायतनानि त्रयोदश प्राणादकान्नधातुमलानामायतनानि ॥ ४०

३९३–आ तराणि त्रयोदश जावितस्यायतनानि स्थानानि प्रा ॥ ना पश्चानामायतनानि मार्गा ३९३

४१ प्राणवाहिना स्रोतसा मूलम् ।

३९४–तत्र प्राणवाहिना हृदय मूल महास्रोतश्च ।

३९४–तत्रेति निर्धारणे । प्राणवाहिना हृदय मूल महा स्रोतश्च ३९४

४२ प्राणवाहिस्रोतसा दूषणानि ।

३९५–तानि धातुक्षयरूक्षविपासाक्षुद्व्यायामवेग धारणादिभिर्दुष्यन्ति ॥ ४२

३९५–तानि च धातुक्षयादिभिर्दुष्यन्ति ३९५

४३ दूषितानां प्राणवाहिस्रोतसा लक्षणानि ।

३९६–ततोऽतिसृष्ट प्रतिबद्धमल्पाल्पमभीक्ष्ण सशब्दशूलमुच्छ्वसनम् ४३

३९६–तत्र वार ॥ तदुष्ट वातिवद्व वाच्छ्वसन भवति । श्वासरयत्वाद्वमन लाघव भवति । अल्पाल्प स्तावमुच्छ्व सनम् । अभीक्ष्ण वात्यर्थम् ३९६

४४ दुष्टप्राणवाहिस्रोत सु चिकित्सा ।

३९७–तत्र श्वासवत् साधनम् ॥ ४४

३९७–तत्र दुष्टेषु प्राणवाहिषु स्रोतस्सु श्वासोक्त चिकित्सितम् ३९७

४५ उदकवाहिना स्रोतसा मूलम् ।

३९८–उदकवाहिना तालुमूल क्लोम च ॥ ४५

४६ उदकवाहिस्रोतसा दूषणानि ।

३९९–तान्यामभयातिपानाच्छुष्क कान्नात् ॥निभक्षादि भिर्दुष्यन्ति ॥ ४६

४७ दूषितानामुदकवाहिस्रोतसा लक्षणानि ।

४००–ततोऽतितृष्णा मुखशोष कण्ठचलन तमो दर्शन च ॥ ४७

४८ दुष्टोदकवहस्रोतस्सु चिकित्सा ।

४०१–तत्र तृष्णात्त माधनम् ॥ ४८

३९८–४०१–उदकवाहिना स्रोतसा तालुक्लोमनी मूलम् । तथा मामेन भयादिभि म् । दुष्टत्वाच्चातितृष्णोत्पत्ति । तत्र तृष्णोक्ता चिकित्सा । अतिपान मद्यस्य । उष्णशुष्काभ्याम त्रस्य सेवन । तृष्णानिग्रहस्तु पानकालनिरोध । आ तद नित्य प्रकारा म येषाम नावारवापरापवरा ॥माहारविहाराणा ना ग्रहणम् । क्ष्वेलन नाद. तमस इव दर्शन तमोदर्शनमप्र तिपत्ति ३९८–४०१

४९ अन्नवहस्रोतसा मूलम् ।

४०२–अन्नवाहिनामामाशयो मूल वामपार्श्व च ४९

६८ तोऽत्यन्त त्र–ख ६९ रामिय रस्तु–क ७० द्वे । शेषा–क ख ७१ *नामधेयानि । त–ग ७२ ।ने क्षयरौक्ष्य–क ख ७३ बद्ध कुपितम*–ख ७४ क्षयाय द्व*–ग

५० अन्नवहस्रोतोदुष्टयादि ।

४०३-तेषां दुष्टौ सर्व मात्राशितीयोक्तमवगच्छेत् ५०

४०२-४०३-अन्नवाहिना स्रोतसा दुष्टत्वे हेतुं कार्यं प्रतीकारं च सर्वं ज्ञातुं मात्राशितीयमध्यायमवगच्छेत् । तेनैतदुक्तं भवति अन्नवाहिनामतिमात्रमभोजनादीनि दूषणानि । दुष्टत्वे विषूचिकाद्युत्पत्ति । वमनादिका चिकित्सा । शेषं सुबोधम् । मूलमाश्रय । उपकारापकारद्वारमित्यर्थ । एवं प्राणोदकान्नरसधातुमूत्रशकृत्स्वेदभेदेन त्रयोदशविधानि स्रोतांसि । तत्र प्राणोदकान्नवाहिना दुष्टौ हेतुलक्षणोपधान्युक्तानि ४०२-४०३

५१ रसवाहिना स्रोतसा मूलम् ।

४०४-रसवाहिनां हृदयं मूलं दश धमन्यश्च ॥ ५१

५२ रक्तवाहिना स्रोतसा मूलम् ।

४०५-रक्तवाहिनां यकृत् प्लीहा च ॥ ५२

५३ मांसवाहिना स्रोतसा मूलम् ।

४०६-मांसवाहिनां स्नावानि त्वक् च ॥ ५३

५४ मेदोवाहिना स्रोतसा मूलम् ।

४०७-मेदोवाहिनां वृक्कौ मांसं च ॥ ५४

५५ अस्थिवाहिना स्रोतसा मूलम् ।

४०८-अस्थिवाहिनां जघनं मेदश्च ॥ ५५

५६ मज्जवाहिना स्रोतसा मूलम् ।

४०९-मज्जवाहिनां पर्वाण्यस्थीनि च ॥ ५६

५७ शुक्रवाहिना स्रोतसा मूलम् ।

४१०-शुक्रवाहिनां स्तनौ मुष्कौ मज्जा च ॥ ५७

५८ मूत्रवाहिना स्रोतसा मूलम् ।

४११ मूत्रवाहिनां बस्तिर्वङ्क्षणौ च ॥ ५८

५९ शकृद्वाहिना स्रोतसा मूलम् ।

४१२-शकृद्वाहिनां पक्वाशयः स्थूलान्त्रं च ॥ ५९

६० स्वेदवाहिना स्रोतसा मूलम् ।

४१३-स्वेदवाहिनां[७६] मेदो रोमकूपाश्च ॥ ६०

६१ रसवहादिस्रोतसा दूषणादीनि ।

४१४-तेषां दूषणं विविधमहिताहारविहारमुपद्रवान्[७७] पृथक् पृथक् साधनं दोषादिविज्ञानीयाद्यथास्वं वृद्धिक्षयलक्षणेन लक्षयेत् ॥ ६१

४१४-तेषां रसवाह्यादीना स्रोतसां नानाप्रकारमहिताहारदूषणम् । तच्च तीक्ष्णमतिना परिकल्पनीयम् । दुष्टानामुपद्रवा व्याधयस्तच्चिकित्सा च दोषादिविज्ञानीयोक्तेन "रसोऽपि श्लेष्मवत्" इत्यादिना वृद्धिक्षयलक्षणेन लक्षयेत् । तेनैतदुक्तं भवति-आहारादिविशेषवशाद्रसवाहिषु दुष्टेषु कदाचिद्रसवृद्धिजा रोगास्तत्र यथास्वं चिकित्सेति । एवं सर्वत्रापि वाच्यम् ४१४

६२ स्रोतसां शस्त्रादिव्यधे जन्तोर्भ्रमाद्युद्भव ।

४१५-व्यधे तु स्रोतसां भ्रममोहकम्पप्रलापाध्मानशूलारुचिछर्दिज्वरातिरुधिरस्रुतिमूत्रपुरीषरोधा मरणं च ॥ ६२

४१५-अनन्तरोक्तानां च स्रोतसां व्यधे शस्त्रादिनाऽत्ने जन्तोर्भ्रमाद्युद्भव ४१५

६३ स्रोतोविद्धस्य प्रत्याख्याय चिकित्सा ।

४१६-तस्मात्स्रोतोविद्धं प्रत्याख्यायोपाचरेत् ॥ ६३

४१६-तस्माद्धेतो स्रोतोविद्धं चिकित्साया प्रत्याख्यानं कृत्वा असाध्यतामुक्त्वा दैवात् किञ्चित् भवेदिति शास्त्रानुगमनेनोपचरेत् ४१६

६४ अन्तःशल्यस्य स्रोतोविद्धस्य चिकित्सा ।

४१७-उद्धृतशल्यं च सद्योव्रणविधानेन ॥ ६४

४१७-अन्तःशल्यं च स्रोतोविद्धं शल्यमुद्धृत्योपाचरेदिति सबन्ध । केनेत्याह-वक्ष्यमाणेन सद्योव्रणविधानेन ४१७

६५ सिराधमन्य स्रोतोविशेषा एवेति निगमनम् ।

४१८-तत्र स्रोतसामेव विशेषाः सिराधमन्य ॥ ६५

४१८-सिराधमन्य स्रोतोविशेषा सौषिर्यसामान्यात् ४१८

६६ सिराधमनीस्रोतसाम् मिथो विभिन्नानीति-मतोपपादनम् ।

४१९-अन्ये त्वन्यत्वमिच्छन्ति सिराधमनीस्रोतसाम् । केवलं परस्परसन्निकर्षात् सदृशकर्मत्वात् सौक्ष्म्याच्च विभक्तकर्मणामप्यविभाग इव लक्ष्यते ६६

४१९-अन्ये त्वाचार्या सिरादीनां पृथक्त्वमिच्छन्त्येव च ब्रुवते । यत् सिरादीनां परस्परविलक्षणानामविभाग इव लक्ष्यते तत् केवलं परस्परसन्निकर्षादिना हेतुत्रितयेन । सदृशं कर्म वाहकत्वं येषां ते तथोक्ता । सौक्ष्म्यं सूक्ष्मता ४१९

६७ स्रोतआदीनि शरीरधात्ववकाशाना नामानी-त्यपरमतोपन्यास ।

४२०-अपरे पुनराहुः स्रोतांसि सिराधमन्यो रसवाहिन्यो नाड्यः पन्थानोऽयनानि मार्गाः शरीरच्छिद्राणि संवृतासंवृतानि स्थानान्याशया क्षया निकेताश्चेति शरीरे धात्ववकाशानां लक्ष्यालक्ष्याणां नामानीति ॥ ६७

४२०-अपरे पुनराचार्या एवमाहु —यथा स्रोतसां शरीरधात्ववकाशानां केषाञ्चिल्लक्ष्याणामिन्द्रियगोचराणां केषाञ्चिदलक्ष्याणामागमानुमानैकगम्यानामेतानि नामानीति ४२०

६८ धात्ववकाशादीनां धातुप्रकोपादौ कारणत्वम् ।

४२१ ते चावकाशा. प्रकुपिता स्थानस्थान्मार्गस्थाश्च धातून् प्रकोपयन्ति । तेऽपि[७८] कुपितास्तानि स्रोतांसि स्रोतांसि च स्रोतांसि धातवश्च धातून् ।

६९ सर्वेषामेव दूषयितारो दोषा ।

४२२-तेषां सर्वेषामेव दूषयितारो दुष्टा दोषा ॥ ६९

७० अग्निदोषादोपदुष्टि ।

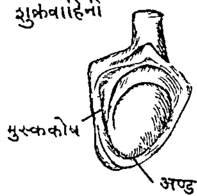
४२३-ते च प्रायशो दुष्यन्त्यग्निदोषात् ॥ ७०

७१ अग्निनिमित्तान्यायुरारोग्यादीनि ।

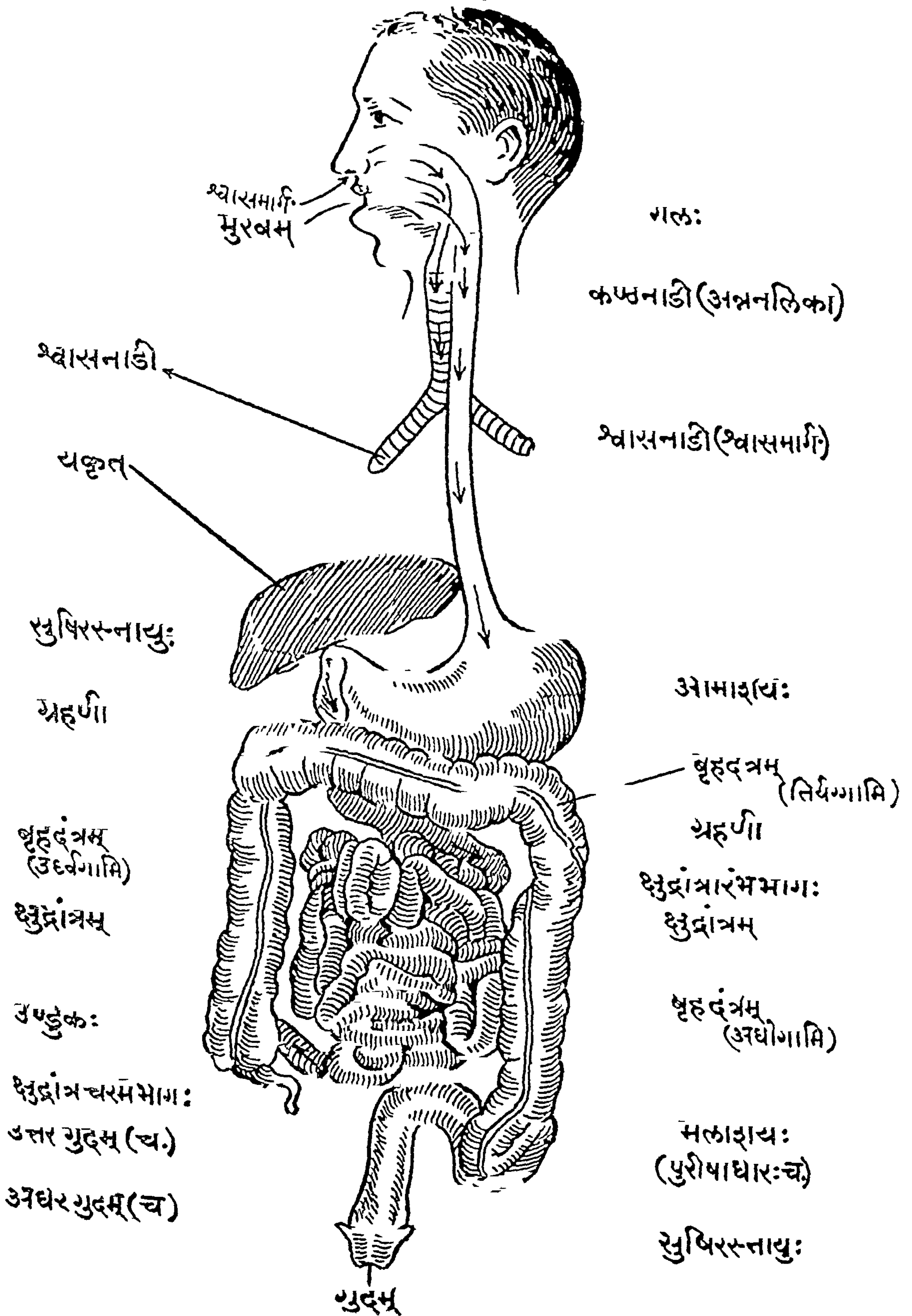
४२४-तस्मात्तन्निमित्तान्यायुरारोग्यबलोपचयवर्णौजांसि ॥ ७१

७५ °मन्य र°-क ७६ °ना मेदोमूल रो°-क. ७७ °वान् सा°-क. ख. ७८ °पि तान् स्रोतांसि च । स्रोतांसि, धातवश्च धातून्-क. ख.

शुक्रवहानि स्रोतांसि ।

મહાસ્રોતસ્તદુપાંગાનિ ચ ।

७२ धात्वग्निभूताग्निप्रभृतीन्यतिप्रतिबद्धा यव ।

४२५-तत्प्रतिबद्धान्येव च रञ्जकादीनि भूताग्नयो धात्वग्नयश्च ॥ ७२

७३ अन्नस्यामृतविभवे व्यापार म् ।

४२६-तथाऽन्नमपि पित्तेनैव पक्वममृततां यात्यपक्वं च विषताम् ॥ ७३

४२१ ४२६-स्रोतोदुष्ट्या धातुदुष्टि । धातुदुष्ट्या स्रोतोदूषण चाह-तत् इत्यादिना । प्रकुपिता दुष्टा स्थानमाशयस्तत्र तिष्ठ तीति स्थानस्था स्रोतांसि च स्रोतांसीति यानि स्रोतांसि दुष्टानि भवन्ति तान्यन्या यपि दूषयन्ति । एवं धातूनामपि वाच्यम् । तेषां सर्वेषां धातूनां धात्वाशयानां च दुष्टान् वातादीन् तरेण नान्यो दुष्टौ कारणम् । दोषा ॥ दुष्टिरपि प्रायोऽग्नि तेषात् । अ यत्सुबोधम् ४२१-४२६

७४ पा चकाग्नि ।

४२७-तत्र पित्तविशेष पाचकसंज्ञोऽग्निरिति प्रागभिहित ॥ ७४

४२७-तत्रेत्यादिना-पाचकमंशमग्निं प्रशंसति । प्राग्दोषभेदीये पाचकमंश पित्तभागाऽन्नस्य पक्ताग्निरित्युक्तवानमाचार्य ४२७

७५ मता तरणाग्नेर्लक्षणम् ।

४२८-अन्ये पुनराचक्षते-दोषधातुमलसन्निपातजनितोऽन्तरूष्मा यथानिर्दिष्टाधिष्ठानकमाग्निरिति ॥७५

४२८-अन्ये पुनराचार्या पित्तमग्निरिति नेच्छन्ति । दोषादिसंयोगविशेषजनितो तन्तरार उष्मा ग्रहण्यधिष्ठान पाकरागादिकमाग्निरित्याहु । अथात तरमस्य ग्रथस्य तात्पर्याथ उच्यते-इहायुर्वेदे उभयेषाम चायाणां भिन्न दर्शनम् । एकेषाम तराग्निपकान्नसारात् क्रमेण धातुपरिपोषोऽन्येषां यौगपद्येनेति ४२८

(भुज्यमानस्यादारभ्यान्नस्य व्यापार ।)

७६ अन्नस्य स्थूलपाकक्रम ।

४२९-स खलु विधिवदभ्यवहृतमन्नजातं प्राणेन वायुना कोष्ठमाकृष्टं द्रवैर्विभिन्नसंघातं स्नेहेन मृदूकृतमभिसंधुक्षितः समानेनामाशयस्थ स्थालीस्थमिवाम्बुतण्डुलमग्निरन्तरग्नि पचति ॥ ७६

४२९-अत्र क्रमवादिन आहु -पुरुष । भुज्यमानमन्नं कठिनतरदशनाभिघातजर्जरित प्रयत्नेनोदीरितेन प्राणाख्येनानिलेन कण्ठनाड्या महास्रोतसि निक्षिप्तं नाभिमध्यचारिणा समानेन नाभिपार्श्वग्रहण्याख्यपित्तधराकलामर्याद आमाशये विधृत द्रवैर्जलादिना विभिन्नसंघातं स्नेहेन च मार्दवमापादित पाचकेनैव समानेन संधुक्षित प्रदीपित सन्नन्तराग्नि पचति । यथाऽग्निराधृततोयतण्डुलं स्थालीस्थं पचति ४२९

टिप्पणी-च चि १५ ६-८

७७ अन्नस्याणुपाकक्रम ।

४३०-तत्तु सर्वरसमपि पच्यमानमादौ मधुरीभूतं कफं फेनीभूतमुदीरयति । ततो विदग्धमम्लीभूतमामाशयात् च्यवमानमच्छं पित्तम् । प्राप्य च पक्वाशयं कटुकीभूतमनिलम् ॥ ७७

४३०-तत्र चामाशये तदन्नं सर्वरसमपि पच्यमानं सत् कफमुदीरयेत् । तच्च फेनभूतं यथा दध्यादितः क्षुभितात् प्रथमं फेनसंभव । ततश्चामाशयात् पाकेन च्यवमानमम्लीभूतं सत् स्वच्छं पित्तमुदीरयेत् । ततोऽप्यामाशयात् च्युतं पक्वाशयगाग्निना शोषितं कटुकीभूतं सत्तत्र मारुतमुदीरयेत् ४३०

टिप्पणी-च चि १५ ९-११

७८ भौतिकाग्नि व्यापार ।

४३१-ततश्चैव विच्छिन्ने आहारे पञ्च पञ्चात्मका महाभूताग्नयो वायुना यस्तान् यथास्वं पञ्चैव भूतगुणानाहारस्थान् पचन्ति । ते पक्वा पुनर्यथास्वमेव देहाश्रिताश्च स्वविकारभूतान् भूतगुणानाप्याययन्ति ॥ ७८

४३१-जठराग्निना किञ्चित्पक्वविच्छिन्ने आहारे पञ्च महाभूताग्नय पार्थिवादय पञ्चाहारस्थान् यथास्वं महाभूतगुणान् पार्थिवादीनाहारभागान् पचन्ति । पार्थिवोऽग्निस्तादृश्याद् पार्थिवमेवाहारभागं पचति । आप्य आप्यमेव । सर्वत्र गुणशब्दोऽवयववाची । ते च पार्थिवादय पञ्चगुणा पार्थिवादिभि पञ्चभिरग्निभि पक्वा पार्थिवादीनेव देहस्थान् भूतगुणानाप्याययन्ति, यथास्वमात्मीयजात्यनतिक्रमेण स्वविकारभूतानित्यत्रविकारा एव देहे महाभूतगुणा ४३१

टिप्पणी-च चि १५ १३-१४

७९ सारकिट्टविभजनम् ।

४३२-एवं च पक्वादाहाराद्विविधोपगमादिव स्नेहादच्छ सारभूतो रसाख्य किट्टाख्यश्च मलोऽभिनिवर्तते ॥ ७९

४३२-एवमन्तराग्नि प्रकारेण पक्वादन्नात् द्वौ राशी भवत किट्टं सारश्च । यथा नानाप्रकारौषधगमाद् घृतात् स्नेह कल्कश्च ४३२

८० सारकिट्टाभ्यां स्रोत पूरणम् ।

४३३-ताभ्यां च सारमलाभ्यां तदात्मकानामेव शरीरगुणानां धात्वाख्यानां यथास्वं स्रोतांसि पारम्पर्येणाविच्छिन्नसंतानमापूर्यन्ते ॥ ८०

४३३-ताभ्यां सारमलाभ्यां तदात्मकानां सारमलस्वभावानां धात्वाख्यानां शरीरगुणानां रक्तादीनां मूत्रादीनां च पारम्पर्येण क्रमप्राप्त्याविच्छिन्नप्रवाहं कृत्वा स्रोतांसि पूर्यन्ते ४३३

७९ मपि तेनैव प-ग ८० अयं ग्रन्थ कपुस्तके नास्ति । ८१ तान् विका-क ८२ व सारा-ख ८३ नान्वविच्छि-क

८१ धातुपोषणक्रम ।

४३४-स्रोतोभ्यश्च यथाविभाग यथायथमेव धातव. पुष्यन्ति ॥ ८१

४३४-तेभ्यो यथास्व धातव पुष्यन्ति ४३४

८२ धातूना मिथ पोष्यपोषकत्वेऽपि न पूर्वेषामपचय ।

४३५-उत्तरोत्तरानुप्रवेशेऽपि च पूर्वेषां स्रोतसा यथाकाल सम्यगाहारोपयोगेन परिणामवताऽऽप्यायमानानां नापचयो भवति। ततश्च धात्वाख्याः प्रसाद-मला. स्वं स्वमेव मानमनुवर्तन्ते। यथावय'शरीरम् ८२

४३५-पूर्वस्य रक्तादेर्धातोरुत्तरानुप्रवेशेऽपि मासादिभावगमनेऽपि न पूर्वेषा रक्तादिस्रोतसामपचयो भवति। किंभूताना पूर्वधातुस्रोतसाम्? यथाकाल कालाविच्छेदेन सम्यगाहारोपयोगेनाप्याय्यमानानाम् । किंभूतेनाहारोपयोगेनाह-परिणामवता । तेनैतदुक्त भवति यदेवाविच्छेदेन स्रोतासि परिणतोऽन्नसारो याति। पूर्वेभ्यश्च पूर्वाण्यापूर्यन्ते। अतस्तेषामनपचय । तथा परिणामेन च धात्वाख्या देहधारणा प्रसादाश्च मलाश्च वयश्शरीरानतिक्रमेण स्व स्वं प्रमाणमञ्जल्यादिविशेषेणोक्त नातिवर्तन्ते। **प्रसादाः** सारा रक्तमासकण्डरादीनि। **मला** किट्ट कफलसीकापित्तादि। **वयो**ऽनतिक्रमेणेति बालस्य प्रवृद्धस्य चोक्तात् परिमाणाद्धीनत्व नेति ज्ञापनार्थम्। यथाशरीरमिति महाशरीरेषु प्रसादमला प्रभूता भवन्ति। लघुदेहेष्वल्पा इति ज्ञापयति ४३५

८३ क्रमात्सप्तधात्वग्निषु व्यानेन विक्षिप्तस्याहाररसधातुमलपोषकत्वम् ।

४३६-तत्राऽऽहाररसो व्यानविक्षिप्तो यथास्वं सप्तसु धात्वग्निषु क्रमात् पच्यमान स्वात्मभावप्रच्युतिसमनन्तरमेव प्राप्तरक्तादिधातुसंज्ञकैः कालवदस्खलितबलप्रमाणो देहमूर्जयित्वा धातून् धातुमलाश्च पुष्णाति॥ ८३

४३६-तत्रेत्यादिनाऽस्मिन् क्रमधातुपाकवादे क्रम दर्शयति। आहारस्य प्रधानाग्निना पक्वस्य सत यो रसो भवति स व्यानेन हृदयमूलभवेन वायुना विक्षिप्त प्रेरित स्रोतस्सु विनियुक्त सन् धात्वग्निषु पच्यमान विशिष्टतत्कालव्यपदेशयोग्यस्वरूपप्रच्युत्यैककाल प्राप्तरक्तादिधातुसज्ञ कालवदविच्छिन्नवाही धातून् रक्तादीन् धातुमलाश्च कफादीन् पुष्णाति । रक्त रक्ताग्नेरेव पाकेन भवति । मास मामाग्नेरेवेत्येवमादि यथास्वशब्दार्थ । देहमूर्जयन् शरीर प्राणयन् ४३६

टिप्पणी-च चि १५ ३६

८४ मूत्रपरीषोत्पत्ति. ।

४३७-अथान्नकिट्टमच्छं मूत्रं घनं शकृत् ॥ ८४

४३७-अथेत्यादिना प्रसादमलयोर्विभागं दर्शयति। यो यस्य पाकात् प्रसाद स तस्य सारो यो मल स किट्ट । सुबोधम् ४३७

८५ रसस्य सारकिट्टे।

४३८-रसस्य सारो रक्तं मल. कफो लसीका च ८५

८६ रक्तस्य सारकिट्टे।

४३९-रक्तस्य सारो मास कण्डराः सिराश्च मलः पित्तम्॥८६

८७ मासस्य सारकिट्टे।

४४०-मासस्य सारो मेदस्त्वचो वसा च किट्टं कर्णाक्षिनासिकास्यरोमकूपप्रजननमलाः॥ ८७

८८ मेदस सारकिट्टे।

४४१-मेदस. सारोऽस्थिस्नायुसन्धय किट्ट स्वेद. ८८

८९ अस्थ्न सारकिट्टे।

४४२-अस्थ्न सारो मज्जा किट्टं केशरोमनखाः॥ ८९

९० मज्ज सारकिट्टे।

४४३-मज्ज्ञस्तु सार' शुक्रं मलोऽक्षिविट्त्वचां स्नेह. ॥ ९०

४३८-४४३-अन्नमलस्य घनाच्छभेदेन द्वैविध्यम्। **लसीका** जलसदृशी। वसा स्वच्छस्नेह । कर्णादिपटकस्य मलशब्देन सबन्ध । कर्णादिषु मलो दृश्यत एव । प्रजनन मेहनम्। सन्धयोऽस्थिभागा पूर्वमुक्ता।अक्ष्यादे स्नेहो मल ४३८-४४३

९१ शुक्रस्य सार ।

४४४-शुक्रस्य सारमोजः।अत्यन्तशुद्धतयाऽस्य मलाभाव.। अन्ये पुनरत एव तस्य नेच्छन्ति पाकम्। अपरे पुनः शुक्रसार गर्भमेवामनन्ति॥ ९१

४४४-शुक्रस्य तु क्रमेण सारसारत्वाच्छुद्धतया मलाभाव । अपरे आचार्या । अत सारादपि सारतरत्वाद्धेतो शुक्रस्य पाक नेच्छन्ति। अन्ये त्वाचार्या शुक्रस्य सारो गर्भ इत्यामनन्तीति ४४४

टिप्पणी-च सू २८ ४-चि १५ १६-१९

९२ अग्नेराहाररसस्य बहुल्पतया पञ्चात्मकस्य वायोरुत्पत्ति ।

४४५-वायु पुनरग्नेराहारस्य च बह्वल्पतया तस्मात्तस्मान्मूर्छनाविशेषादमूर्त' शब्दवानीषच्छब्दः प्रचुरोऽल्पो वा पञ्चात्मा कोष्ठे प्रादुर्भवति॥ ९२

४४५-आध्यात्मिकाना भावाना सभवोक्तिप्रसङ्गे वायोर्द्वितयेन प्रकारेण सभव उच्यते-वायु कोष्ठे प्राणादिभेदेन पञ्चात्मा प्रादुर्भवति । कुतो हेतो ? आभ्या मूर्छनाविशेषात् । कथमाह-अग्नेर्बहुतया कदाचिदग्नेः समत्वेऽप्याहारस्यालपतया च । वायु कुतश्चिन्मूर्छनाविशेषादमूर्तोऽपि सच्छब्दवान् भवति। कुतोऽपीषच्छब्द । कुतोऽपि प्रचुर' । कुतोऽप्यल्प इति । अमूर्ताऽकठिन ४४५

९३ 'सर्वेऽन्नमया भावा' इति सिद्धान्तोपसहार. ।

४४६-एव च कृत्वाऽन्नमयो एव देहे सर्वे भावाः।

८४ प्यायमा°-ख ८५ °तुसन्ज का°-क ८६ केशा लोमानि नखा । म°-क ख. ८७ °स्य सार ओज. । अ°-क. ८८ °द्धतया चास्मिन्म°-क. ख.८९ °नः शुक्रस्य सा°-क. ९० °च्छब्दप्रचु°-क ख. ९१ त्वा देहेऽन्नमया एव स°-क.

तेनैव चदमेव चिरेण याप्यते तद्धि शरीरयन्त्रमन वरतप्रवाहेण स्वास्थ्यनुपचयप्रयुक्त यावत्कर्मोपादान याप्यते। अन्यथा त्वन्नरसोत्क्षेपणाद्विवद्धस्रोतसा वा यथावदनभिसन्धीयमानधातुप्रवाहेण तदा व्यवच्छिद्यते। व्याधिभाजनं वा भवति ॥ ९३

४४६–तस्मात्सर्वे शारीरा भावा अन्नमया । तेनैव चान्ने नाविच्छिन्नप्रवाह। इदमन तदात्मक क्रमेण शरीर विपरिणमति । अध्यात्मत्यात्मनि । बहिर्बहिर्भागे। शरीरयन्त्रक याप्यत इति सबन्ध । किंभूत शरीरयन्त्रक याप्यत इत्याह स्वास्थ्येन बलेनोपचयेन च युक्तम्। एतच्च यावत्कर्मोपादान माह तद्धेतुकर्मपरिक्षयात् । अन्यथेत्यादि सुबोधम्। इति क्रमधातुवाद ४४६

९४ अन्नरसादेव सकलधातूना युगपदुत्पत्तिरिति मता तदोप यास ।

४४७–अन्ये तु वर्णयन्ति अभ्यवहृतमात्रस्याऽऽहारस्य कण्ठनाडीप्रलुठितस्य महानिम्नमवतीर्णस्य यो य एवांश कायाग्निनाऽवलीढ पाकमुपनीयते तस्य तस्यैव प्रसादा यो रस स शोऽभिनिर्वृत्तिसमनन्तर सम सम स्वधातुषु संवृतासंवृते प्रविसृतो विवृतमुखे वास ध्वेषु स्रोतस्सु भूयान् स्वल्पतर चाप्नोति पर्यायेणेतरे त्वपि। एवमन्नरस एव साक्षात्सर्वधातून् कनचिदेव कालभेदेन पुष्णाति । न पुनर्धातवो धात्व तरता स्वरूपोपमर्देन प्रतिपद्य त इति ॥ ९४

४४७–अ ये पुनराचार्या अन्नरसादेव सकलधातुसंभव वर्णयन्ति। न च धात्वाधात्वन्तरादुत्पत्तिमिच्छन्ति। कथ मित्याह–अभ्यवहृतमात्रस्येत्यादि । य एवाहारभाग काष्ठपाषिमिमन तदग्निना संवध्यते तस्यैव तेन पक्वस्य या सार स तदैव सर्वधातुस्रोतस्स्वनुगच्छति । केवल त्वयं विशेष । विवृतमुखेषु असंवृतेषु स्रोतस्सु सारसंभव देशासन्नेषु च प्रथमं भवति भूयान्वा वेति । इतरेषु संवृत मुखेषु दूरेषु च विपर्ययेण। स्वपरिवरेण चान्यथ । एवम स्मिन् पक्षे केवलमविकृतरसान्नसारस्य सकलधातुपरिपाक त्वमुक्तम्। यथोत्तर तु धातुस्रोतसा संवृतमुखत्वात् दूरदूर तरत्वाच्च कालभेद अङ्गीकृत एव। तेन द्वयोरपि पक्षयो सार ध तया न युगपद्धातुसंभव । एकत्र धातोर्धात्व तरोत्पादा द यत्र संवृतत्वदूरत्वाभ्यामिति। सुबोधम् ४४७

९५ बलभेदान्नाग्नेश्चातुर्विध्यम्।

४४८–अग्निस्तु बलभेदेन चतुर्विधो भवति। समो विषमस्तीक्ष्णो मन्दश्च ॥ ९५

९६ समाग्निलक्षणम्।

४४९–तत्र समो य सम्यगवोपयुक्तमन्न सम्यक् पचति ॥ ९६

९७ विषमाग्निलक्षणम्।

४५०–विषमोऽसम्यग् युपयुक्त पचति सम्यगपि च न पचति ॥ ९७

९८ तीक्ष्णाग्निलक्षणम्।

४५१–तीक्ष्णोऽसम्यगुपयुक्तमाशु पचति। स एव वर्धमानोऽत्यग्निर्भवति ॥ ९८

९९ मन्दाग्निलक्षणम्।

४५२–म दस्तु सम्यगप्युपयुक्तमुदरगौरवाध्मानावि ष्टम्भादापान्त्रकूजनमुखशोषवायुस्तम्भादीन्यामलिङ्गानि दर्शयित्वा चिरात् पचति ॥ ९९

१०० बाह्याग्निप्रवचनदृष्टा तदा तदाग्निमरक्ष ।।पदेश ।

४५३–बाह्येनापि च ज्वालाङ्गारात्मकेनाग्निना नैकाकार सर्वदा पाको भवति। किमुतान्तराश्रयेणोष्णात्मना समेनापि। तस्मात्त प्रयत्नतो रक्षेत् ॥ १००

४४८–४५३–अग्निस्त्विति–बलभेदेनेति अग्निचातुर्वि ध्यकारणम्। तत्रेत्यादिनाऽग्न्यादिचतुष्टयस्य लक्ष मुच्यते। समो नित्यधमा इति च । समनान्नरक्षामात्राशतया धुक्तप्रचार ।।उदरगौरवाद। यामालिङ्गान्यादिग्रह णा यानि च। बाह्येनापीत्यादिना जठरस्याग्ने प्रयत्नपरिरक्षणीयत्व दर्शयति ४४८–४५३

१०१ अग्नीना रक्षणम्। वैषम्ये चिकित्सा च ।

४५४–तत्र प्रवरेण सात्म्येन सम यथास्वमपरेणेत रान् क्रमश सात्म्यमापाद्य प्रवरेण परिपाल्य दोषोपक्रमणीयोक्तेन च वातादिसाधनेन ग्रहणीरोगविहित औषधयोगैरिति। भवति चात्र–॥ १०१

४५४–तत्रेति निधारणे। समभुत्कृष्टमग्निमुक्तेन सात्म्येन संरक्षयेन । रक्षोऽन्तरान् विषमानग्नीनितर ।।प्रवरेण सा यनासवरसारयन यथाद।प सात्म्यमापाद्य प्रवरे विपरि पालयेत्। दोषोपक्रमणीयोक्तया वातचिकित्सया विषमम्। पित्तचिकित्सया तीक्ष्णम्। कफचिकित्सया च मन्द निकित्सेत्। वातादिन ।।दाद्योक्तेन विधानेन क्रमेण विषमादी नौषधयोगैश्चामयोगैश्च । भवति चात्रेति पद्यारम्भ इति ४५४

१०२ स्रोतसा लक्षणम्।

४५५–स्वधातुसमवर्णानि वृत्तस्थूलान्यणूनि च।
स्रोतांसि दीर्घाण्याकृत्या प्रतानसदृशानि च ॥

१०३ स्रोतोदूषक आहार

४५६–आहारश्च विहारश्च य स्याद्दोषगुणै सम ।
धातुभिर्विगुणो यश्च स्रोतसा स प्रदूषक ॥

१०४ स्रोतोदुष्टेलक्षणम्।

४५७–अतिप्रवृत्ति सङ्गो वा सिराणा ग्रन्थयोऽपि वा।
विमार्गतो वा गमन स्रोतसा दुष्टिलक्षणम्॥

---

९२ मोपादन या –क ९३ पु संवृतासंवृते प्र –क ९४ ष्वपु द्वारे स्रोत –क ९५ भवति। –क
९६ पयायुक्त –क ख ९७ स्वमवरे–क ९८ श सात्म्यमा –क ख

४५५-४५७-स्रोतांसि स्वस्य वातोर्वर्णेन समानि । रक्तस्रोतांसि रक्तवर्णानि । मांसस्रोतांसि मांसवर्णान्येव सर्वत्र वाच्यम् । कानिचित् स्थूलानि, कानिचिदणूनि सूक्ष्माणि । प्रतानसदृशानि वल्लीवदनेकभङ्गीप्रवाहयुक्तानि । तेषां च स्रोतसामाहारो विहारश्च प्रदूषक । किंभूत आह-दोषस्य वातादीनामन्यतमस्य गुणै सम, तथापि यो वातादीनामन्यतमस्य समगुणोऽपि धातुभिर्विगुण । यस्य धातोर्य एवाहारो विहारश्च गुणैर्विपरीत. स एव तस्य स्रोतसां दूषक ४५५-४५७

१०५ स्रोतोद्वाराणां लक्षणम् ।

४५८-बिसानामिव सूक्ष्माणि दूरं विप्रसृतानि च ।
द्वाराणि स्रोतसां देहे रसो यैरुपचीयते ॥ १०७

४५८-सुबोधम् ५४८

१०६ अन्नस्य शुक्रत्वप्राप्ते काल ।

४५९-केचिदाहुरहोरात्रात् षडहादपरे परे।
मासात् प्रयाति शुक्रत्वमन्न पाकक्रमादिभिः ॥
वृष्यादीनि[100] प्रभावेण सद्य शुक्रादि कुर्वते।
प्रायः करोत्यहोरात्रात् कर्मान्यदपि भेषजम्१०६

४५९-अथान्नस्य सार कियता कालेन सप्तधातूनभिव्याप्नोतीत्याह केचिदित्यादिना । मतत्रयमेतत् ॥ पाकक्रमादिभिर्धातुपरिणते स्वल्पैर्दिनैरसम्भव प्रदर्शयति । ननु चैकस्मिन्नेवाह्नि वृष्यादीनां शुक्रादिकर्तृत्वं दृष्ट तत् कथमित्याह—वृष्यादीनीत्यादि । प्रभाव सर्वातिशायिनी शक्ति । एकेनादिशब्देन बल्यतर्पणादीनां ग्रहणम् । द्वितीयेन बलवृत्त्यादीनां ग्रहणम् । एकाह षड्रात्रमासभेदेन मतत्रये स्थिते प्रभावादेव वाहट. सर्वशास्त्रसिद्धान्त दर्शयति-प्राय इत्यादिना। न केवल वृष्यादि, यावदन्यदपि भेषज प्राय अहोरात्रादेव कर्म करोति। अहोरात्रमतिक्रम्य घृतलेहादीनां यद्यपि मात्राभ्यासेन रोगोपशमाख्यकार्यनिर्वृत्तिस्तथापि तेषां दिनानुदिनं कार्यकर्तृत्व विद्यत एवेति प्रदर्शनार्थं प्रायोग्रहणम् ४५९

१०७ धातूनां मला ।

४६०-कफः[101] पित्तं मलः खेषु प्रस्वेदो नखरोम च ।
स्नेहोऽक्षि त्वग्विशामोजो धातूनां क्रमशो मला. ॥

४६०-पूर्वोक्तमेव सग्रहश्लोकेनाह—कफ इत्यादि । कफादीनि रसादीनां क्रमेण मलानि रसस्य कफो रक्तस्य पित्तम् । मांसस्य कर्णनासिकादिस्रोतोमलानि । मेदस प्रस्वेद । अस्थ्नो नखरोम । मज्ज्ञो नेत्रादिस्नेह । पूर्वस्यैव सग्रहादपुनरुक्तम् ४६०

१०८ समधातूनां लक्षणम् ।

४६१-सम. समाने स्थानस्थे विषमोऽग्निर्विमार्गगे ।
पित्ताभिमूर्च्छिते तीक्ष्णो मन्दोऽस्मिन्कफपीडिते

४६१-अविकृत समान समस्याग्ने कारणम् । विकृतस्तु विषमादीनाम् ४६१

१०९ अग्निमूले मरणजीवने ।

४६२-शान्तेऽग्नौ म्रियते, युक्ते चिरं जीवत्यनामयः।
रोगी स्याद्विकृते तस्मात्त प्रयत्नेन पालयेत् ॥

इति वैद्यपतिसिंहगुप्तस्य सुनोर्वाग्भटस्य कृतावष्टाङ्गसंग्रहसंहितायां शारीरस्थाने सिराविभागो नाम षष्ठोऽध्यायः ८

४६२-सुबोधमन्यत् ४६२

इति श्रीमन्महामहोपाध्यायेन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां शशिलेखायां शारीरस्थाने षष्ठोऽध्याय. ॥

मर्मविभागः सप्तमोऽध्यायः ।

(उपोद्घातः)

पूर्वमेवाध्यायारम्भप्रयोजनमुक्तम् ।

१ प्रतिज्ञा ।

४६३-अथातो मर्मविभागं[1] नामाध्यायं व्याख्यास्याम. । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षय. ॥ १

२ मर्मणां सख्या ।

४६४ सप्तोत्तरं मर्मशतम् ॥ २

४६४-सर्वस्मिञ्छरीरे सप्तोत्तर मर्मणां शतम् ४६४

३ मर्मणां स्थानानि ।

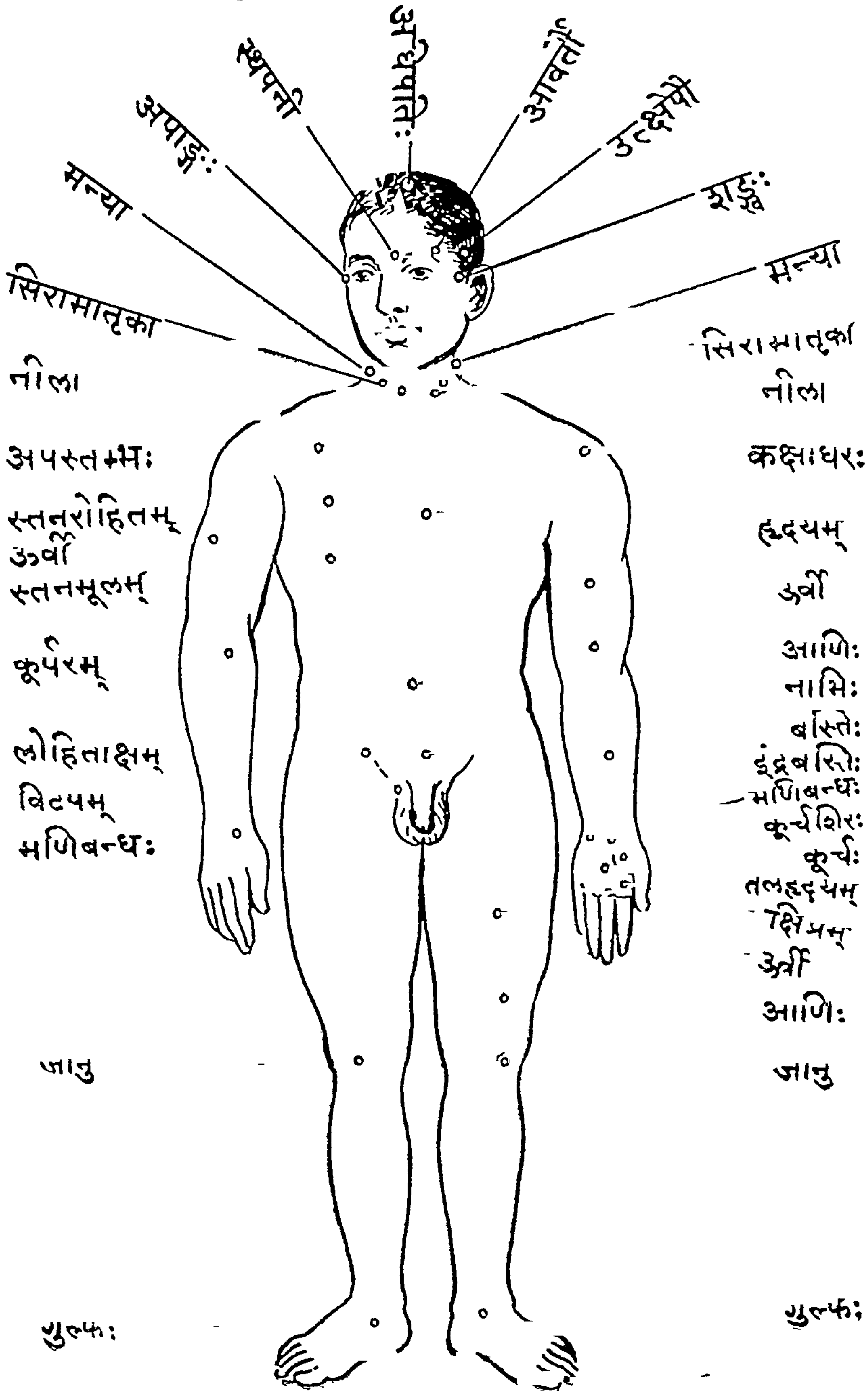
४६५-तत्र चतुश्चत्वारिंशच्छाखासु । षड्विंशतिरन्तराधौ । सप्तत्रिंशदूर्ध्वम् ॥ ३

४६५-तत्र शाखाचतुष्टये प्रत्येक शाखायामेकादश मर्माणि । आगुदादा चाक्षकसन्धे षड्विंशति । ग्रीवादौ सप्तत्रिंशत् । एकस्मिन् सक्थ्नि एकादशानां मर्मणां विभागा प्रदर्श्यन्ते । एतेन शाखात्रये तथैवानुमन्तव्यम् ४६५

९९ °क्रमादिति । वृष्य°—ख , °क्रमादिभिरिति । वृ°—क १०० °नि प्रभावाच्च स°—क , °नि प्रभावात्तु स°—ख. १०१ °त्राद्यदन्यदपि भेष°—ख १०२ °कफ पित्तमित्यादि ग्रन्थ कखपुस्तकयोर्नास्ति ।

१ °ग शारीर व्या°—क. ख.

मर्मशारीरम्।

सिरामातृका
मन्या
अपाङ्गः
स्थपनी
अधिपतिः
आवर्तौ
उत्क्षेपौ
शङ्खः
मन्या
सिरामातृका
नीला
नीला
अपस्तम्भः
कक्षाधरः
स्तनरोहितम्
उर्वी
हृदयम्
स्तनमूलम्
उर्वी
कूर्परम्
आणिः
नाभिः
लोहिताक्षम्
बस्तिः
इन्द्रबस्तिः
विटपम्
मणिबन्धः
मणिबन्धः
कूर्चशिरः
कूर्चः
तलहृदयम्
क्षिप्रम्
उर्वी
आणिः
जानु
जानु
गुल्फः
गुल्फः

(शाखामर्माणि)

४ तलहृदयं नाम मर्म।

४६६–अथैकैकस्मिन् सक्थ्नि मध्यमाङ्गुलिमभितो मध्ये पादतलस्य तलहृदयं नाम मर्म। तत्र विद्धस्य रुजया मरणम् ॥ ४

४६६–पादतलमध्ये मध्माङ्गुल्यभिमुखेन तलहृदयं नाम मर्म। तत्र विद्धस्य रुजया मरणम् ४६६

५ क्षिप्रमर्म।

४६७–अंगुष्ठाङ्गुल्योर्मध्ये क्षिप्रम्। तत्राऽऽक्षेपकेन मरणम् ॥ ५

४६७–क्षिप्रे विद्धस्याक्षेपेण मरणम्। आक्षेपो वातव्याधिषु वक्ष्यमाणलक्षण ४६७

टिप्पणी–वातव्याधीति अ स नि १५

६ कूर्चमर्म।

४६८–क्षिप्रस्योपरि द्व्यङ्गुल उभयतः कूर्चः। तत्र पादस्य भ्रमणवेपने भवतः ॥ ६

४६८–कूर्चः क्षिप्रस्योपरि द्व्यङ्गुलः। उभयत इति पादपृष्ठात् पादतलं यावत्। तत्र कूर्चे विद्धस्य पादभ्रमणवेपने भवतः। वेपनं कम्पनम् ४६८

टिप्पणी–वेपनमिति– ... । किंचित्कम्पनम्। वेपनमेकदेशकम्पनम्' इति चक्र (च चि २४ १)

७ कूर्चशिरोमर्म।

४६९–गुल्फस्याधस्तात् कूर्चशिरः। तत्र रुजाशोफौ ॥ ७

४६९–गुल्फस्याधस्तात् कूर्चशिरो नाम मर्म। तत्र रुजाशोफौ भवतः। तत्रेत्यत्र विद्धस्येत्यनुवर्तते ४६९

८ गुल्फमर्म।

४७०–पादजङ्घयोः सन्धाने गुल्फः। तत्र रुक्स्तब्धसक्थिता षण्डता वा ॥ ८

४७०–पादस्य जङ्घायाश्च सन्धाने स्थितो गुल्फः रुगादिकरः। षण्डता अयोपित्योग्यत्वम् ४७०

९ इन्द्रबस्तिमर्म।

४७१–पार्ष्णिप्रभृति द्वादशभिरङ्गुलैर्जंघामध्ये इन्द्रबस्तिः। तत्र शोणितक्षयान्मरणम् ॥ ९

४७१–जङ्घामध्ये तु इन्द्रबस्तिः। तत्र रक्तक्षयान्मरणं भवति ४७१

१० जानुमर्म।

४७२–जङ्घोर्वोः सन्धाने जानु। तत्र खञ्जता ॥ १०

४७२–जङ्घोर्वोः सङ्गमे स्थितं जानु। तत्र खञ्जता भवति। खञ्जो विकृतपादः ४७२

११ आणिमर्म।

४७३–जानुनः षडङ्गुलादूर्ध्वमुभयत आणिः। तत्र शोफाभिवृद्धिः स्तब्धसक्थिता च ॥ ११

४७३–आणिरभ्युभयतः ... जानुनः षडङ्गुलादूर्ध्वं द्वौ दिशौ याप्य वर्तत इत्यर्थः। रुगादिकरः ४७३

१२ उर्वीमर्म।

४७४–ऊरुमध्ये उर्वी। तत्र रक्तक्षयात्सक्थिशोषः ॥ १२

४७४–ऊरुमध्ये स्थिता उर्वी। तद्व्यधाद्रक्तक्षयात्सक्थिशोषः ४७४

१३ लोहिताक्षमर्म।

४७५–उर्व्याः ऊर्ध्वमधो वङ्क्षणस्य धेरूरुमूले लोहिताक्षम्। तत्र रक्तक्षयात् पक्षाघातः ॥ १३

४७५–ऊरोर्मूले वङ्क्षणस्य धेरधस्तात् लोहिताक्षम्। तत्र रक्तक्षयात् पक्षाघातो भवति ४७५

१४ विटपमर्म।

४७६–वङ्क्षणवृषणयोरन्तरे विटपम्। तत्र षाण्ढ्यमल्पशुक्रता वा ॥ १४

४७६–वङ्क्षणवृषणयोर्मध्ये विटपं नाम। तत्र षण्ढता अथवा अल्पशुक्रता भवति ४७६

१५ बाहुमर्माणि।

४७७–सक्थिवद् बाह्वोः ॥ १५

४७७–सक्थि तलहृदयक्षिप्रकूर्चकूर्चशिरो गुल्फेन्द्रबस्तिजान्वाण्युर्वीलोहिताक्षविटपाख्यैकादशैवंरूपा शाखायां मर्माणि तद्वदेव शाखान्तरेऽपि विज्ञेयम् १५

१६ बाहुमर्मणि विशेषः।

४७८–विशेषस्तु–गुल्फो मणिबन्धस्तथा जानुकूर्परम्। तयोर्व्यधे कुणिता ॥ १६

४७८–केवलं बाह्वोः केषाञ्चिन्मर्मणां विशेषः–तद्वोच्यते यथा जङ्घाचरणयोः सन्धौ गुल्फः तथा करप्रपाण्योर्मणिबन्धः। यथा जङ्घोर्वोः सङ्गमे जानु, तथा प्रपाणिप्रबाहुमध्ये कूर्परः। जानुनि विद्धे यथा खञ्जता कूर्परे विद्धे तथा कुणिता। कुणिर्विकृतकरः ४७८

१७ कक्षाधरमर्म।

४७९–विटपवच्च कक्षाक्षमध्ये कक्षाधारः। तत्र कुणित्वम् ॥ १७

४७९–तथा वङ्क्षणवृषणयोर्मध्ये विटपं तथा कक्षाक्षमध्ये कक्षाधरः। तस्मिन् विद्धे कुणित्वम् ४७९

(अन्तराधिमर्माणि)

१८ गुदमर्म।

४८०–वातवर्चोनिरसनं स्थूलान्त्रविबद्धो गुदः। तत्र सद्यो मरणम् ॥ १८

४८०–गुदः स्थूलान्त्रे प्रतिबद्धो वातादिनिरसनकर्मा। तस्मिन्विद्धे सद्यो मरणम् ४८०

१९ बस्तिमर्म।

४८१–अल्पमांसशोणिताऽभ्यन्तरतः कट्यां धनुवक्र

---

२ थैकस्मि–ग, ३ ता मन्ता वा मन्तो वा–क, ता जडता वा–ग ४ ंग प्रतिः–क ५ ध्ये ऊर्वी त–क ६ उर्या–क ७ तारध्यम्। तत्र र–क ख ८ क्षाधर–ग

एकद्वारोऽधोमुखो बस्ति । तत्रापि सद्योमरणमश्मरीव्रणादृते । तत्राप्युभयतो विद्धे न जीवति । एकतो भिन्ने मूत्रस्रावी व्रणो भवति । स तु यत्नेनोपक्रान्तो रोहति ॥ १९

४८१-बस्तिरल्पमांसशोणित' कट्या मध्ये पृष्ठतो वक्रो धनुर्वत् । द्वारो मुख स चास्यैक अधोमुखश्च । तत्रापि वस्तौ विद्धे मरण भवत्यश्मरीव्रणादृते । तत्राप्यश्मरीव्रणे द्वाभ्या मार्गाभ्या विद्धे वस्तौ मरणमेव । अश्मरीव्रणेऽप्येकतो विद्धे वस्तौ मूत्रस्रावी व्रणो भवति । सुबोधम् ४८१

२० नाभिमर्म ।

४८२-पक्वामाशयमध्ये नाभि. । तत्रापि सद्यो मरणम् ॥ २०

४८२-न केवल वस्तिरेव विद्ध सद्योघ्नो यावन्नाभिरपीत्यपिशब्दस्यार्थ ४८२

२१ हृदयमर्म ।

४८३-कोष्ठवक्षसो. स्तनयोश्च मध्ये सत्त्वरजस्तमोधिष्ठानमामाशयद्वारं हृदयम्। तत्रापि सद्यो मरणम्२१

४८३-कोष्ठवक्षसो स्तनयोश्च मध्ये स्थित सत्त्वरजस्तमसामधिष्ठानमामाशयद्वार तु हृदयम् । तत्रापि विद्धस्य सद्यो मरणम् ४८३

२२ स्तनमूलमर्म ।

४८४ स्तनयोरधस्ताद्व्यङ्गुलमुभयतः स्तनमूले । तयो. कफपूर्णकोष्ठस्य मरणम् ॥ २२

४८४-तयोरिति । स्तनमूलयोर्विद्धयो. ४८४

२३ स्तनरोहितमर्म ।

४८५ स्तनचूचुकयोरूर्ध्वं व्यङ्गुलमुभयत. स्तनरोहिते । तयो शोणितपूर्णकोष्ठस्य मरणम् ॥ २३

४८५-चूचुकौ स्तनमुखौ श्यामौ ४८५

२४ उपस्तम्भौ मर्मणी ।

४८६-उभयत्रोरसो नाड्यौ वातवहे अपस्तम्भौ।तयोः शोणितपूर्णकोष्ठतया कासश्वासाभ्यां च मरणम् ॥ २४

४८६-उरसि उभयतो द्वे वातवहे नाड्यौ अपस्तम्भो नाम्ना मर्मणी ४८६

२५ अपालापमर्म ।

४८७-अंसकूटयोरध' पार्श्वयोरुपरि भागयोरपालापौ तयो' पूयत्वमापन्नेन रक्तेन मरणम् ॥ २५

४८७-असपार्श्वान्तरयोर्मध्ये किञ्चित् पार्श्वभागे अपालापौ तयोर्मध्ये विद्धयोर्न सद्यो मरणम् । अपि तु पूयत्वमापन्ने रक्ते ४८७

२६ कटीकतरुणे मर्मणी ।

४८८-पृष्ठवंशमुभयत. प्रतिश्रोणीकर्णावस्थिनी कटीकतरुणे । तयोः शोणितक्षयात् पाण्डुर्विवर्णो हीनरूपो म्रियते ॥ २६

४८८-पृष्ठवंशमुभयत पृष्ठवंशस्य द्वयो पार्श्वयोय प्रतिश्रोणी कर्णावस्थिनी स्थिते ते कटीकतरुणे मर्मणी । श्रोण्याः कर्णाकृतित्वात् श्रोणीकर्णौ ४८८

२७ कुकुन्दरमर्म ।

४८९-पार्श्वयोर्जघनबहिर्भागे पृष्ठवंशमुभयत. कुकुन्दरौ । तयोः स्पर्शाज्ञानमधःकाये चेष्टानाशश्च ॥ २७

४८९-पृष्ठवंशस्य पार्श्वयोर्मर्मणी कुकुन्दरौ । तौ च जघनाद्बहि. कट्या पश्चिमो भागो जघनम ४८९

२८ नितम्बाभिधे मर्मणी ।

४९०-श्रोणीकर्णयोरुपर्याशयाच्छादनौ पार्श्वान्तरप्रतिबद्धौ नितम्बौ । तयोरधःकाये शोफो दौर्बल्य मरणं च ॥ २८

४९०-पृष्ठवंशस्य द्वयो पार्श्वयो श्रोणीकर्णयोरुपरि पार्श्वान्तरप्रतिबद्धौ पक्वाशयस्य छादने नितम्बौ मर्मणी४९०

२९ पार्श्वसन्धी मर्मणी ।

४९१-अधः पार्श्वान्तरप्रतिबद्धौ जघनपार्श्वमध्ये तिर्यगूर्ध्वं च पार्श्वसन्धी । तयो. शोणितपूर्णकोष्ठतया मरणम् ॥ २९

४९१-पार्श्वान्तरप्रतिबद्धौ। सव्यपार्श्वस्य -सव्ये प्रतिबद्ध । अपसव्यश्चापसव्ये । तत्र चाध ऊर्ध्व' तिर्यक् च प्रतिबद्धौ पार्श्वसन्धी । ते च जघनपार्श्वयोर्मध्ये भवत ४९१

३० बृहत्याख्ये मर्मणी।

४९२-स्तनमूलयोरार्जवेनोभयत पृष्ठवंश बृहत्यौ । तयो. शोणितातिप्रवृत्तिनिमित्तैरुपद्रवैर्मरणम् ॥ ३०

४९२-पृष्ठवंशस्य द्वयो पूर्वोक्तयो स्तनमूलयोरार्जवेन तिर्यक् स्पष्टदिग्ग्रहणेन बृहत्यौ मर्मणी ४९२ ।

३१ असफलकाख्ये मर्मणी ।

४९३-पृष्ठवंशमुभयतो बाहुमूलसंबद्धे अंसफलके । तयोर्बाहुस्वापशोषौ ॥ ३१

४९३-असफलके पृष्ठवंशस्य द्वयो पार्श्वयोर्बाहुमूले च प्रतिबद्धे तयोर्व्यध इति सर्वत्र सबन्ध ४९३

३२ असाख्ये मर्मणी ।

४९४-ग्रीवाबाहुशिरोमध्येऽसपीठस्कन्धबन्धनावंसौ। तयो. स्तब्धबाहुता ॥ ३२

४९४-असौ ग्रीवादिमध्यगौ स्कन्धयो असपीठयोश्च बन्धनौ । एव गुदो बस्तिर्नाभिर्हृदय द्वे स्तनमूले द्वे स्तनरोहिते द्वावपस्तम्भौ द्वावपालापौ द्वे कटीकतरुणे द्वे कुकुन्दरे द्वौ नितम्बौ द्वौ पार्श्वसन्धी द्वे बृहत्यौ द्वे असफलके द्वावसाविति षड्विंशतिर्मर्माण्यन्तराधो ४९४

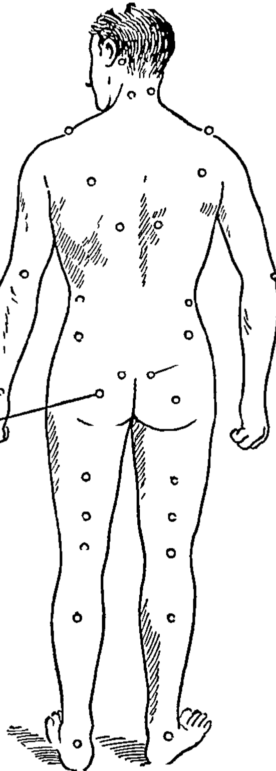
(ऊर्ध्वमर्माणि)

३३ द्वे नीले द्वे मन्ये मर्मणी ।

४९५-कण्ठनाडीमुभयतश्चतस्रो धमन्य. । तासां द्वे

१ 'शयच्छाद'-ग

मर्मशारीरम्।

कृकाटिका
अंस
अंसफलक
बृहती
कूर्परम्
पार्श्वसन्धि
नितम्ब
मणिबन्ध
कटीकतरुणम्
ऊर्वी
आणि
जानु
इन्द्रबस्ति
गुल्फ
विधुरम्
कृकाटिका
अंस
अंसफलक
बृहती
कूर्परम्
पार्श्वसंधि
नितम्ब
कुकुन्दरे
कटीकतरुणम
गुदम्
ऊर्वी
आणि
जानु
इन्द्रबस्ति
गुल्फ

नील, द्वे मन्ये। तासु मूकता, स्वरवैकृत्य, रसाग्राहिता वा भवति ॥ ३३

४९५-ऊर्ध्वमु यत-कण्ठनाड्यामकस्मिन् पार्श्व एका नीला नाम सिरा। एका मन्या तथव द्वितीय। तामा व्य मस्त्वादिक भवति ४९५

३४ मातृकामर्माणि।

४९६-ग्रीवायामुभयत पृथक्चतस्र सिरा मातृका स्तासु सद्यो मरणम् ॥ ३४

४९६-ग्रीवाया द्वयो पार्श्वयोरष्टौ सिरा मातृका ह्वया ४९६

३५ कृकाटिकाख्ये मर्मणी।

४९७-शिराग्रीवयो सन्धाने कृकाटिके। तयोश्चलमूर्धता ॥ ३५

४९७-उभयपार्श्व शिरसो ग्रीवायाश्च स धाने कृकाटिके मर्मणी। तत्र विद्धस्य चलशीर्षता ४९७

३६ विधुराख्ये मर्मणी।

४९८-कर्णपृष्ठयोरध संश्रिते विधुरे। तयोर्बाधिर्यम् ३६

४९८-कर्णयाधो विधुरे ४९८

३७ फणाख्ये मर्मणी।

४९९-घ्राणमार्गमुभयत श्रोत्रमार्गप्रतिबद्धावभ्यन्तरत फणे। तयोर्ग न्धाज्ञानम् ॥ ३७

४९९-घ्राणस्रोतसोद्वयो पार्श्वयोरन्त शिरसि गलप्रदेशे फणौ नाम्ना मर्मणी। तौ च स्रोतसोत प्रतिबद्धौ। तयो र्वधे ग धाज्ञानम् ४९९

३८ अपाङ्गाख्ये मर्मणी।

५००-भ्रुवो पुच्छा तयोरधोऽक्ष्णोर्बाह्यतोऽपाङ्गौ। तयोरान्ध्यम् ॥ ३८

५००-भ्रुवा सर्वधिनो पुच्छा तयोर्बाह्या तयोरध अक्ष्णोश्च बहिरपाङ्गौ मर्मणी ५००

३९ शङ्खाख्ये मर्मणी।

५०१-भ्रुवो पुच्छान्तयोरुपर्यनुकर्णं ललाटे शङ्खौ। तयो सद्यो मरणम् ॥ ३९

५०१-ललाटे भ्रुवो पुच्छा तयोरुपरि कर्णमनु कर्ण मीते शङ्खौ नाम मर्मणी। तयो वधे सद्यो मरणम् ५०१

४० आवर्ताख्ये मर्मणी।

५०२-भ्रुवोरुपरि निम्नयोरावर्तौ। तयोरान्ध्यं दृष्ट्युपघातो वा ॥ ४०

५०२-भ्रुवोरुपरि निम्नयो प्रदेशयोरावर्तौ नाम्ना द्वे मर्मणी। तयोर्वधे आन्ध्यमदर्शन, अथवोपघातमात्र दृष्टेर्वा ५०२

४१ उत्क्षेपाख्ये मर्मणी।

५०३-शङ्खयोरुपरि केशा त उत्क्षेपौ। तयो सशल्यो वा जीवेत्पाकात् पतितशल्यो वा जीवेन्नोद्धृतशल्य ॥ ४१

५०३-शङ्खयोरुपरि केशान्तमर्यादे उत्क्षेपौ मर्मणी। तयोर्विद्ध सन् सशल्यो जीवति पाकाद्वा स्वयपतिते जीवति उद्धृतशल्यो न जीवेत् ॥ ५०३

४२ स्थपन्याख्य मर्मणी।

५०४-भ्रुवोर्मध्ये स्थपनी। तत्रोत्क्षेपवत् ॥ ४२

५०४-भ्रुवोर्मध्ये नाम स्थपनी मर्म। तत्रोत्क्षेपवत् सशल्यो जीवेत्। पाकात् पतितशल्यो वा। तत्र न उद्धृत ल्यो न जीवेत् ५०४

४३ सीमन्ताख्यानि कपालस्थिमर्माणि।

५०५-पञ्च सन्धय शिरसि तिर्यगूर्ध्वं च सीमन्ता नाम। तत्रोन्मादभ्रमचित्तनाशैर्मरणम् ॥ ४३

५०५-पञ्च शिरसि कपालाना सन्धय पञ्च मर्माणि। तत्र द्वौ ललाटपार्श्वयो केशान्तावस्थितौ द्वौ कृकाटिकापा श्वयोरेकको सन्धी। तयोरुपरि तिर्यगनुमध्य सीमन्तास्तेषु विद्धेषु मानादिभिर्मरणम् ५०५

४४ शृङ्गाटकाख्यानि मर्माणि।

५०६-जिह्वाघ्राणाक्षिश्रोत्रतर्पणीना सिराणा तालुनि सन्निपात। तासा मुखानि चत्वारि शृङ्गाटकानि। तत्र सद्यो मरणम् ॥ ४४

५०६-जिह्वादितर्पणीना सिराणा तालुनि संनिपातो भवति। तासा यानि चतसृणामपि चत्वारि मुखानि तानि शृङ्गाटकाख्यानि मर्माणि। तत्र वधे सद्यो मरणम् ५०६

४५ अधिपतिसंज्ञ मर्म।

५०७-मस्तकाभ्यन्तर उपरिष्टाच्छिरासन्धिसन्निपातो रोमावर्त सोऽधिपतिर्नाम। तत्रापि सद्यो मरण भवतीति ॥ ४५

५०७-अन्तर्मस्तक सर्वोर्ध्वसिरासन्धीनां संगमो रोमावर्तो नाम मर्म। स एवाधिपत्याख्य एव द्वे नीले द्वे मन्ये अष्टौ मातृका द्वे कृकाटिके द्वे विधुरे द्वौ फणौ द्वावपाङ्गौ द्वौ शङ्खौ[11] द्वावावर्तौ द्वावुत्क्षेपौ एका स्थपनी पञ्च सीमन्ताश्चत्वारि शृङ्गाटका एकोऽधिपतिरेवमाद्य आवर्त इत्येतानि सप्तत्रिंशत् शिरसि मर्माणि ५०७

४६ मर्मणा सामान्यलक्षणम्।

५०८-सामान्यलक्षण पुनर्मर्मणा पीडिते रुजोत्पत्ति विषमं च स्पन्दनम् ॥ ४५

५०८-मर्म॥ नाम स्थान च ज्ञातम्। लक्षणं तु न ज्ञात मतस्तद्विज्ञानायोच्यते सामान्येनेत्यादि। सर्वमर्मणामिद लक्षणमित्यर्थ। विषमम् अनवस्थरूपम् ५०८

४७ मर्माविद्धलक्षणम्।

५०९-सामान्येनैव च-

देहस्य गुरुता संमोह शीतकामिता।
स्वेदो मूर्च्छा वमि श्वासो मर्मविद्धस्य लक्षणम्

५०९-मस्तके छेदादिनवबाध। संमोहो मूर्च्छा ५०९

---

१० ते चत-क ख ११ रण भवतीति। मस्त-क

४८ मर्मशब्दनिर्वचनम्।

५१०-अपि च मरणकारित्वान्मर्म ॥ ४७

५१०-अपि चेति समुच्चये । मरणकारित्वान्मर्मेति निर्वचनम् ५१०

४९ मांसादिभेदेन पञ्चधा मर्माणि ।

५११-तत्पुनर्मांससिरास्नाय्वस्थिसन्निपातः । तेन तस्मिन् पीड्यमाने विशेषत प्राणाबाध. । बाहुल्येन तु निर्देश । तस्मान्मांसाद्याश्रयतो मर्माणि पञ्चधा भिद्यन्ते ॥ ४८

५११-तत् पुनर्मर्म मांसादिसन्निपातस्तेषां मिश्रीभावे नैकत्रावस्थाने तेन हेतुना तस्मिन् पीडितेऽधिक प्राणानामाबाधो भवति । मांसादीनां पञ्चानां यद्यपि मिश्रीभावेन सर्व मर्म भवति । तथापि योऽयं मांसमर्मसिरा मर्म इत्यादिव्यपदेश स बाहुल्यकृत एव । यत्र मांसस्य बाहुल्य तत्र मांसेन व्यपदेश । यत्र सिराणां तत्र सिराभिरेवमन्यत्रापि वाच्यम् । एवं मांसादिभेदेन **पञ्च मर्माणि** ५११

५० मांसमर्माणि ।

५१२ तद्यथा-तलहृदयेन्द्रबस्तिगुदस्तनरोहितान्येकादश मांसमर्माणि ॥ ४९

५१२—तत्रैकादश **मांसमर्माणि**-तद्यथा चतुर्षु करचरणेषु चत्वारि तलहृदयानि । चत्वारीन्द्रबस्तय एको गुदो द्वे स्तनरोहित इति ५१२

५१ सिरामर्माणि ।

५१३-ऊर्वीलोहिताख्यनाभिहृदयस्तनमूलापस्तम्भापालापपार्श्वसन्धिबृहतीनीलामन्यामातृकाफणापाङ्ग—स्थपनीशृङ्गाटकान्येकचत्वारिंशत् सिरामर्माणि ॥ ५०

५१३—**एकचत्वारिंशत् सिरामर्माणि**। तद्यथा-चतस्र ऊर्व्यश्चत्वारि लोहिताक्षाणि, एका नाभिरेकं हृदयं, द्वे स्तनमूले, द्वावपस्तम्भौ, द्वावपालापौ, द्वौ पार्श्वसन्धी, द्वे बृहत्यौ, द्वे नीले[१२], द्वे मन्ये, अष्टौ मातृका ,द्वौ फणौ द्वावपाङ्गिका स्थपनी, चत्वारि शृङ्गाटकानीति ५१३

५२ अस्थिमर्माणि ।

५१४-क्षिप्रकूर्चकूर्चशिरोविटपकक्षाधराणि बस्त्यसविधुरोत्क्षेपा सप्तविंशति. स्नावमर्माणि ॥ ५१

५१४—**सप्तविंशति स्नावमर्माणि** । तद्यथा-करचरणेषु चत्वारि क्षिप्राणि, चत्वार कूर्चा , चत्वारि कूर्चशिरांसि, द्वे विटपे,[१४] द्वौ कक्षाधरौ, चत्वार्याणयः , एको बस्तिः , द्वावंसौ[१३], द्वे विधुरे, द्वावुत्क्षेपाविति ५१४

५१५-कटीकतरुणनितम्बांसफलकशंखास्त्वष्टावस्थिमर्माणि ॥ ५२

५१५—**अष्टावस्थिमर्माणि** । तद्यथा-द्वे कटीकतरुणे, द्वौ नितम्बौ, द्वावंसफलकौ, द्वौ शङ्खाविति ५१५

५४ सन्धिमर्माणि ।

५१६-गुल्फमणिबन्धजानुकूर्परकुकुन्दरकृकाटिकावर्तसीमन्ताधिपतयो विंशति. सन्धिमर्माणि ॥ ५३

५१६-**विंशति सन्धिमर्माणि** । तद्यथा-द्वौ गुल्फौ, द्वौ मणिबन्धौ, द्वे जानुनी, द्वे कूर्परे, द्वौ कुकुन्दरौ, द्वे कृकाटिके, द्वौ आवर्तौ, पञ्च सीमन्ता , एक अधिपतिरिति ५१६

५५ पुन पञ्चविधानि मर्माणि ।

५१७-पुनश्च पञ्चधा ॥ ५५

५१७-तानि च मांसादिभेदेन पञ्चधोक्तानि पुनरन्येन प्रकारेण सद्य प्राणहरत्वादिना पञ्चधोच्यन्ते । (१) कानिचित् सद्य प्राणहराणि । (२) कानिचित् कालान्तरप्राणहराणि । (३) अन्यानि विशल्यघ्नानि । (४) अन्यानि वैकल्यजननानि(५)अन्यानि रुजाकराणीति पञ्च प्रकारा ५१७

५६ सद्य प्राणहराणि ।

५१८ गुदबस्तिनाभिहृदयमातृकाशङ्खशृङ्गाटकाधिपतय एकोनविंशतिः सद्यः प्राणहराण्याग्नेयत्वात्तेषां सप्तरात्राभ्यन्तरं कालः ॥ ५६

५१८ तत्र सद्य प्राणहराणि गुदबस्तिनाभिहृदयानि चत्वारि, अष्टौ मातृका ,द्वौ शङ्खौ, चत्वारि शृङ्गाटकान्येकोऽधिपतिरित्येकोनविंशतिः। आग्नेयत्वमाशुमरणहेतु । सप्तरात्राभ्यन्तरं प्रथमदिवसादिति ५१८

५७ कालान्तरप्राणहराणि ।

५१९ तलहृदयक्षिप्रेन्द्रबस्तिवक्षोमर्मकटीकतरुणनितम्बपार्श्वसन्धिबृहतीसीमन्तास्त्रयस्त्रिंशत् कालान्तरप्राणहराणि । सौम्याग्नेयत्वात्तेषां पक्षाभ्यन्तरं कालः । तेष्वपि तु क्षिप्राणि कदाचिदाशु ॥ ५७

५१९-त्रयस्त्रिंशन्मर्माणि सौम्याग्नेयत्वात् कालान्तरेणविलम्बित प्राणहराणि । पक्षाभ्यन्तरे वा प्रहरादिवशादनियम । तद्यथा-चत्वारि तलहृदयानि, चत्वारि क्षिप्राणि, चत्वार इन्द्रबस्तय , अष्टौ वक्षोमर्माणि स्तनमूलस्तनरोहितापस्तम्भापालापाख्यानि, द्वे कटीकतरुणे, द्वौ नितम्बौ, द्वौ पार्श्वसन्धी, द्वे बृहत्यौ, पञ्च सीमन्ता इति, **त्रयस्त्रिंशत्** । तेष्वपि मध्ये क्षिप्राणि सद्य प्राणहराण्यपि भवन्ति ५१९

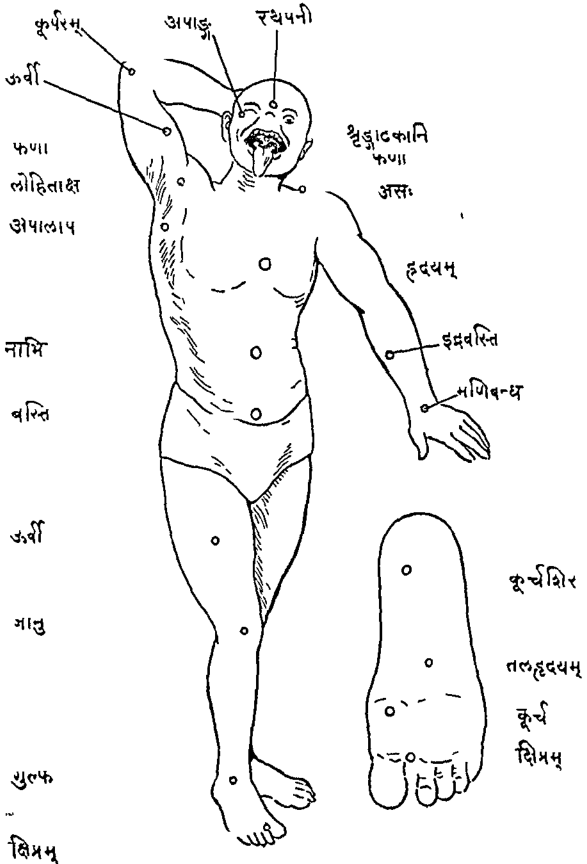
५८ विशल्यघ्नानि मर्माणि ।

५२०-उत्क्षेपौ स्थपनी च त्रीणि विशल्यघ्नानि, वायव्यत्वात् । शल्यमुखावरुद्धो हि यावदन्त वायुस्तिष्ठति तावज्जीवति ॥ ५८

५२०-**त्रीणि** विशल्यघ्नानि तानि **वायव्यानि** । शल्य आकृष्टे वायोर्व्रणे निर्गमनान्न जीवत्यत एव विशल्य घ्नन्ति न तु सशल्यम् । तत्र द्वावुत्क्षेपावेका स्थपनीति त्रीणि ५२०

१२ ऊर्वीलो°-क, १३ °टपा कक्षा°-क १४ °वदेव वा°-ग.

मर्मशारीरम् ।

कूर्परम्
अपाङ्ग
रथपनी
ऊर्वी
शृङ्गाटकानि
फणा
फणा
लोहिताक्ष
असः
अपालाप
हृदयम्
नाभि
इन्द्रबस्ति
बस्ति
मणिबन्ध
ऊर्वी
कूर्चशिर
जानु
तलहृदयम्
कूर्च
क्षिप्रम्
गुल्फ
क्षिप्रम्

५९ विकल्पकराणि मर्माणि ।

५२१—कूर्चजानुकूर्पराण्युर्वीलोहिताख्यविटपकक्षाधरकुकुन्दरासंपफलकनीलमन्याफणापाङ्गावर्ताश्चतुश्चत्वारिंशद्वैकल्यकराणि सौम्यत्वात्। सोमो हि स्थैर्यशैत्याभ्यां प्राणान् धारयति। तान्यपि च कदाचिदभिहतानि मारयन्ति ॥ ५९

५२१—चतुश्चत्वारिंशद्वैकल्यं कुर्वन्ति, साम्यत्वात् न मारयन्ति। तत्र चत्वारि कूर्चानि द्वे जानुनी, द्वौ कूर्परौ उतत्र आणयन्तत्र उर्व्य, चत्वारि लोहिताक्षाणि, द्वौ विटपौ, द्वौ कक्षाधरौ द्वौ कुकुन्दरौ, द्वावंसौ, द्वावंसफलकौ द्वे नीले, द्वे मन्ये द्वे कृकाटिके द्वे विधुरे द्वौ फणौ द्वावपाङ्गौ द्वावावर्ताविति । एतानि चतुश्चत्वारिंशत् कदाचिन्मारयन्त्यतिघातात् ५२१

६० रुजाकराणि मर्माणि ।

५२२—कूर्चशिरोगुल्फमणिबन्धास्त्वष्टौ रुजाकराण्यग्निवायुसोमगुणबाहुल्यात्। अग्निवायू हि विशेषेण रुजाकरौ। सामस्तु प्राणानवलम्बत इत्युक्तम् ॥ ६०

५२२—अष्ट मर्माणि रुजाकराणि साधारणाग्निवाय्वात्मकत्वात्। चत्वारि कूर्चशिरांसि, द्वौ गुल्फौ द्वौ मणिबन्धाविति अष्टौ ५२२

६१ आग्नेयत्वहेतुं परित्यजतां केषाञ्चन मर्मविषये मतम्।

५२३—अन्ये त्वाहु—मांसादीनां पञ्चानामपि विवृद्धानां समवायात्सद्यः प्राणहराणि। एकैकहीनानामल्पानां च क्रमादितराणि स्वभावत एव च ॥ ६१

५२३—अन्ये त्वाचार्या आग्नेयत्वं हेतुं परित्यज्य सद्यःप्राणहरत्वे पर्वोक्तमांसादिपञ्चकस्यानूनाधिकभावेन विवृद्धस्य हेतुत्वं वदन्ति। यदा गुदादीनामेकोनविंशतेर्मांसादीनां समानाधिकानां सन्निपातस्तदा सद्यःप्राणहरत्वमित्यर्थः । आदिशब्देनास्थिस्नायुसिरासन्धीनां ग्रहणम् । इतराणि कालान्तरप्राणहराणि चत्वार्येकैकेन हीनानां मांसादीनां स्वल्पानां च सन्निपाताद्भवन्तीति । तेन मांसादीनामेकेन हीनानां कालान्तरप्राणहराणि । द्विहीनानां विशल्यघ्नानि। त्रिहीनानां वैकल्यजननानि। एकस्यैव सद्भावाद्रुजाकराणि। सुश्रुत पठति द्वयोः सन्निपातादीनि, तत्र वक्ष्यामहे ५२३

६२ स्वभाववादिनां केषाञ्चनाचार्याणां मर्मविषये मतानि।

५२४—अन्ये वदन्ति—प्रतिनियतकर्माणि च मसूयायस्कान्तोपलानामिवाम्बुवह्निकालोहसश्लेषास्तथा च छिन्नेषु बहुमर्मस्वपि पाणिपादेषु स्वभावत एव न मृत्युः ६२

५२४—अन्ये त्वाचार्या न सौम्याग्नेयत्वादिकं हेतुं वदन्ति। नापि विशिष्टस्य मांसादेः सन्निपातम्। अपि तु स्वभावमेव हेतुत्वेनोद्दिशन्ति। यथा च मसूयादीनामम्बुजमादौ। तथा बहुमर्माश्रये पाणिपादे छिन्नेऽपि मृत्युर्न भवतीत्यत्रापि स्वभाव एव हेतुः ५२४

६३ इतरेषामाचार्याणां मर्मविषये उपपत्तिः ।

५२५—अपरे पुनरत्रापि हेतुमाहुः—पाणिपादच्छेदे हि सिराः सङ्कोचमायान्ति। ततोऽल्पासृक्प्रवृत्तेर्जीवितम्। मर्मवधे त्वतिरक्तस्रुतितो वायुवैकृतेन च मरणम्। तस्मान्मर्माभिहतस्य तदङ्गमाशु सन्धिदेशाच्छेदनीयम्। अतिहतानां तु मर्मणां यथास्वं पूर्वं पूर्वं च कर्म ईषदहतानामुत्तरोत्तरमेव ॥ ६३

५२५—अपरे इत्यादि सुबोधम्। तस्मान्मर्मण्यभिहतस्य तदङ्गं यस्मिन्मर्माश्रितं तत् सन्धिदेशाच्छेदनीयम्। सन्धौ छिन्ने सङ्कुचिताः सिरा रक्तं न मुञ्चन्त्यतो जीवितं न त्यजन्। तथा च मर्मणा सद्यःप्राणहरादिकं पञ्चविधं कर्मोक्तम्। तत्रातिहतानां मर्मणामात्मीयं कर्म पूर्वं पूर्वं च भवति। उक्तं भवति—गुदादीनामभिहतानां स्वकीयं सद्यःप्राणहरत्वमेव तथा च पूर्वासम्भवः । तलहृदयादीनामभिहतानां स्वं कर्म कालान्तरप्राणहरत्वं कदाचित्तु पूर्वमपि सद्यःप्राणहरत्वं भवति। उत्क्षेपादीनां स्वं कर्म विशल्यघ्नत्वं न तु पूर्वं सम्भवति। अथवा कालान्तरप्राणहरणमपि। कूर्चादीनामभिहतानां स्वं कर्म वैकल्यकरणम्। कदाचित्तु पूर्वमपि भवति कालान्तरप्राणहरम्। विशल्यघ्नत्वं पूर्वमपि न सम्भवत्यसम्भवात्। कूर्चशिरःप्रभृतीनां चाभिहतानां स्वं कर्म रुजाकरणम्। कदाचित्तु पूर्वमपि भवति वैकल्यकरमित्युक्तमभिहतानां यथास्वं पूर्वं पूर्वं च कर्म। यदा तु तानि मर्माणि प्रकारेण स्तोकेनाभिघातेनाभिहतानि भवन्ति ते वा ईषदभिहतानि भवन्ति तदा तेषामुत्तरमेव। तेन सद्यःप्राणहराणामीषदभिहतानामुत्तरं कर्म कालान्तरप्राणहरम्। कालान्तरप्राणहराणामीषदभिहतानामनन्तरमुत्तरं कर्म वैकल्यकरम्। विशल्यघ्नत्वं न सम्भवत्यनन्तरमपि। विशल्यघ्नानामीषदभिहतानामुत्तरं वैकल्यकरं कर्म भवति। वैकल्यकराणामीषदभिहतानामुत्तरं कर्म रुजाकरणमित्युक्तं यथोत्तरमेवेति ५२५

६४ मर्माणि पुनर्मानभेदेन पञ्चविधानि ।

५२६—पुनश्च पञ्चधा भिद्यन्ते। तद्यथा—६४

५२६—तान्येव मर्माण्येव मानभेदेन पञ्चविधानि ५२६

६५ स्वपाणितलमानानि मर्माणि ।

५२७—उर्व्यः कूर्चशिरांसि विटपे कक्षाधरे च द्वादश स्वपाणितलमितानि ॥ ६५

५२७—उर्व्यादीनि द्वादश मर्माणि स्वपाणितलमानानि चत्वारि चत्वारि द्वे, द्वे इति द्वादश ५२७

६६ षडङ्गुलानि मर्माणि ।

५२८—गुल्फौ मणिबन्धौ स्तनमूले च षडङ्गुलानि ॥ ६६

१५ °ताक्षविट—क १६ °न्दरांसफ—ग १७ °माद्विरास्थ्यन्यानि। एक—क ख १८ हिलोहस—ग ख १९ °मुत्तरमे°—ख २० क्षाधरौ च द्वा—क

५२८-गुल्फादीनि पट्‌त्र्यङ्गुलानि द्वे, द्वे, द्वे इति पट् ५२८

६७ त्र्यङ्गुलानि मर्माणि ।

५२९-जानुनी कूर्परे च चत्वारि त्र्यङ्गुलानि ॥ ६७

५२९-जानुद्वय कूर्परद्वय चेति चत्वारि त्र्यङ्गुलानि ५२९

६८ पाणितलसमितानि मर्माणि ।

५३०-कूर्चौ गुदो बस्तिर्नाभिर्हृदय नीले मन्ये मातृका. सीमन्ताः शृङ्गाटकानि चैकोनत्रिंशत् पाणितलसमितानि ॥ ६८

५३०-कूर्चादीन्येकोनत्रिंशत् स्वहस्ततलप्रमाणानि ५३०

६९ अर्धाङ्गुलमानानि मर्माणि ।

५३१-शेषाणि पट्पञ्चाशदङ्गुलदलप्रमाणानि ॥ ६९

५३१-शेषाणि पट्पञ्चाशदङ्गुलदलप्रमाणानि अङ्गुलदलमर्धाङ्गुलम् । तथा च धन्वन्तरिः पठति 'शेषाणि चाङ्गुलमितार्धसमानि देहे' इति ५३१

टिप्पणी—सु. शा ६-२९

७० मतान्तरेण मर्ममानानि ।

५३२-अन्ये पुनराहुः-॥ ७०

७१ व्रीहिप्रमाणानि मर्माणि ।

५३३-व्रीहिप्रमाणानि क्षिप्राणि ॥ ७१

७२ कलायप्रमाणानि मर्माणि ।

५३४-कलायप्रमाणाः स्तनरोहितोत्क्षेपा. ॥ ७२

७३ केचिन्मतेन तिलप्रमाणानि मर्माणीति कथनम् ।

५३५-तथाऽन्ये तिलप्रमाणान्यपि मर्माणीच्छन्ति ७३

५३२-स्वधीगम्य शेषम् ५३२-५३५

७४ तन्त्ररीति ।

५३६-भवन्ति चात्र-॥ ७४

५३६-भवन्ति चात्रेति श्लोका उच्यन्ते ५३६

७५ अक्षीणायुषा मर्मोपघातो नोत्पद्यते ।

५३७-मर्मण्यासेऽपि देहेऽस्मिन्नायुर्मर्माणि रक्षति ।
आयुष्याण्येव सेवेत सदा तस्माद्विचक्षणः ७५

५३७-अस्मिन् देहे मर्मभि स्पर्शमात्रप्राणहरैर्व्याप्तेऽपि तानि मर्माण्यभिघातादिभ्य आयू रक्षत्यक्षीणायुषा हि मर्मोपतापो नोत्पद्यते । तस्माद्धेतोरायुष्याण्येव वस्तूनि सेवेत विचक्षण । तदेव विद्धमर्मावाधेभ्यो रक्षति ५३७

७६ स्वल्पोऽपि मर्माभिघातोऽतिशयेन बाधते ।

५३८-मर्माभिघातःस्वल्पोऽपि प्रायशो बाधतेतराम् ।
रोगा मर्माश्रयास्तद्वत् प्रक्रान्ता यत्नतोऽपि च ॥

५३८-यथा मर्मण्यभिघात स्वल्पोऽपि बाधतेतरामतिशयेन बाधते । तथा ये मर्माश्रिता रोगास्ते प्रयत्नेन प्रक्रान्ताश्चिकित्सितुमारब्धास्तद्वत् स्वल्पा अपि बाधन्तेतरामित्यर्थ । तस्माद्यत्नेन पालयेदिति तात्पर्यार्थ ५३८

७७ मर्मभग्नस्य मुमूर्षोर्लक्षणानि ।

५३९-विक्षिप्यते भृश सीदन् भ्रान्तो भ्रमति वेपते ।
ऊर्ध्वं श्वसिति कृच्छ्रेण स्रस्तगात्रो मुहुर्मुहुः ७७
हृदयं दह्यते चास्य नैकस्थानेऽवतिष्ठते ।
मर्मोपघातान्मरणमेतैर्लिङ्गै. समश्नुते ॥ ७८

५३९-मर्माणि भग्नस्य मुमूर्षोर्मरणलक्षणानि विक्षिप्यते भृश सीदन्नित्यादिनोच्यन्ते । मरणमश्नुते प्राप्नोतीति सबन्ध ५३९

७८ अतिरक्तस्रुतेरपि जीवितस्य हानि ।

५४०-अमर्मविद्धोऽपि नरश्छेदभेदादिपीडितः ।
अतिनिस्सृतरक्तश्च सद्यस्त्यजति जीवितम् ७९
अतोऽन्यथा जीवति तु विद्धः शरशतैरपि ।

५४०-न केवल तु मर्मविद्ध एव जीवित त्यजति यावदमर्मविद्धोऽपि रक्तस्यातिस्रुते सद्य एव जीवित जहाति । अतोऽन्यथा यथोक्तवैपरीत्ये मर्मव्यधे रक्तास्रुतौ च शरशतैरपि विद्धो जीवति ५४०

७९ मर्मविद्धचिकित्सा ।

५४१-पुण्यवान्नियतायुश्च न कथञ्चिन्न जीवति ८०
तस्मादा चरमोच्छ्वासाच्चिकित्सेदेव यत्नत. ॥
तद्बन्धुमित्रानुमत. प्रत्याख्यायातुर भिषक् ८१

इति वैद्यपतिसिंहगुप्तस्य सूनोर्वाग्भटस्य कृतावष्टाङ्गसंग्रहसंहितायां शारीरस्थाने मर्मविभागो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

५४१-तथा यश्च पुण्यवान् सुकर्मा यश्च नियतायु स न कश्चिन्न जीवति सर्वथा जीवतीत्यर्थ । नियतायुर्यस्य बलवता दैवेन कर्मणा च आयुर्नियतकाल कृतम्-तस्मात्पथ्याक्षीणायुर्जीवत्यतो मर्मविद्धमातुर प्रत्याख्याय आचरमोच्छ्वासाच्चिकित्सेत् । तस्यातुरस्य बन्धवादीनामनुमत सन् एतावता सिध्यभावेऽप्ययशो न लभत इति ५४१

इति श्रीमन्महामहोपाध्यायेन्दुविरचितायामष्टाङ्गसङ्ग्रहव्याख्यायां शशिलेखाया शारीरस्थाने सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

प्रकृतिभेदीय अष्टमोऽध्यायः ।

(उपोद्घात)

शरीरविचार । प्रकृत तस्य चावयवपरिच्छेद कृत । सम्प्रति दोषादिभेदेन प्रकृतिप्र रनाथमध्यायारम्भ ।

१ प्रतिज्ञा ।

५४२-अथात प्रकृतिभेदीय शारीर व्याख्यास्याम इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षय ॥ १

२ सप्त प्रकृतय ।

५४३-सप्त प्रकृतयो दोषै पृथक् ससर्गेण साम्येन च भवन्ति ॥ २

५४३-सप्तप्रकृतिभ्यो दोषप्रकृतीना प्राधा यात ता एवा दावुच्यन्ते-सप्त प्रकृतय इत्यादि । वातादिभि पृथक् तिस्र, ससर्गे । तिस्र , सन्निपातेनैका ५४३

३ प्रकृतीनामुत्पत्ति ।

५४४-तत्र शुक्रार्तवगर्भाशयकालेषु मातुश्चाहार विहारयोरेकोऽनेको वा यो दोषो भवत्याधिक्येन तेनाऽऽमरणाद्विषवल्ल्यामिवो पद्यमानस्य कृमार्विषेण सविषकृमेरिव वृश्चिकादेराशीविषस्येव वा स्वविषेण प्रकृतिजायते ॥ ३

५४४-ननु च कदा वातादय प्रकृतीना कार ता या तीत्याह-तत्रेत्यादि । शुक्रादिष्वधिको य एव दोषा भवति पृथक् सयुक्तो वा तेनैव पुरुषस्य प्रकृति सपद्यते । गर्भाशयकालो यावद्गर्भाशयावस्थानम । कथ पुरुषस्य प्रकृतिर्जायत इत्याह-यथा विषवल्ल्यामुत्पद्यमानस्य कृम विषेण प्रकृतिजायते । यथा वा सविषस्य कृमेर्वृश्चिकादेर्यथा वा आशीविषस्य सर्पस्य विषेणा मरणा त्तस्मिन्नपि विषेण वृश्चिकादीना प्रकृतिर्भवत्येव दोषैरपि पुरुषस्य तत्रैवाह ५४४

४ शरीरोत्पत्तिहेतवो दोषा विरुद्धा अपि न परस्परोपमर्दका ।

५४५-तस्मात्तन्मयतया शुक्रार्तवयोर्देहस्य भावित्वात् प्राकृतत्वाच्च तावता तेन दोषेण न विहन्यते। तद्गुणैरेव चास्य शरीरमुपक्रियते। ततश्च तद्गुण प्रतिपक्षै सहसा न बाध्यते॥ ४

५४५-तस्मादित्यादि । तन्मयतया सत्र यास्तैर्दोषमय तया शुक्रार्तवयोस्तथाविधदैवकर्मपरिपाकवशेन देहस्यावश्य भावित्वात् तथैव च देहस्य प्रकृतित्वाद्वातादिना शुक्र शोणितस्य देहारम्भे अल्पापि या परिणति सा न विहन्यते। तच्छुक्रशोणितमपि चाहारसमेव ततस्तद्गुणैर्बीजाद्यदोषगुणै शरीरमुपक्रियत। न चास्य स्वारम्भकदोषविपरीतगुणैरा हारविहारैर्झटिति शरीर बाध्यते ५४५

५ शुक्रशोणितसपातकाले विकृतिमति दोष उल्बणे सति गर्भासभव , तस्य वैकारिकत्व वा ।

५४६-तस्या त्ववस्थाया विकृतिमति दोषे उल्बणे नैव गर्भ सभवति। सभव एव वा विपद्यते। विकृतो वा भवति ॥ ५

५४६-यदा पुनस्तस्यामवस्थाया शुक्रशोणितसपातकाले विकृतिमद्दोष उद्धतो भवति, तदा गर्भो न सभवत्येव । सभव काले एव वा व्यापद्यत विनश्यति। अथवा विकृतो भवति ५४६

६ वातादीना द्वैविध्यम्।

५४७-तथा च कश्चिदाहु-द्विविधा वातादय प्राकृता वैकृताश्च ॥ ६

७ प्राकृतवातादीना स्वरूपम्।

५४८-तत्र प्राकृता सप्तविधाया प्रकृतेर्हेतुभूता शरीरकजन्मान ॥ ७

८ धातुसज्ञका वातादय ।

५४९-त शरीरधारणाद्धातुसज्ञा ॥ ८

९ विकृताना वातादीना स्वरूपम्।

५५०-दोषाख्याना विकृताना बीजभूता । मुमूर्षो स्वरूपाच्चलन्ति ॥ ८

१ प्रकृतौ त्रयाणा सानिध्येऽपि एकव्यपदेशे हेतु ।

५५१-सर्वे ह्यपि च देहे सन्निहितेषु प्रकृतावुल्बणेन व्यपदेश ॥ ९

५४७-५५१-तथा चत्यादिना उक्तमेव पक्ष द्रढयति। सुबोधम्। प्राकृता शरीरकज मत्वाच्छरीरधारणेन धातुसज्ञा लभन्ते। ते प्राकृता दोषसज्ञकाना वैकृताना वातादीना बीजभूता । त च प्राकृता यो न मुमूर्षुस्तस्य स्वरूपान्न चलन्ति। यावज्जीवितमेतत्स्वरूपरूपा इत्यर्थ । ये तु जन्मन उत्तरकाल सभवन्ति ते वैकृता । यद्यपि च प्रकृत्यवस्थाया सर्वे वातादय सन्निहिता भवन्ति, तथापि य एव तेषामधि कस्तेनैव प्रकृतेर्व्यपदेश ५४७-५५१

११ वैकृताना प्राकृतैरसभूतत्वम्।

५५१-वैकृतास्तु गर्भादभिनिस्सृतस्याहाररसस्य मला सभवन्ति। प्राकृते ववरोहन्ति ॥ ११

५५१-य च वैकृतास्ते यद्यपि गर्भादभिनि सृतस्याहार मला फेनभूते कफम्' इत्यादिनोक्ता सभवन्ति, तथापि त सभूतास्तत्रैव प्राकृतेष्वेव वातादिष्ववरोहन्ति। सजातीयत्वादेकीभवन्तीत्यर्थ ५५१

---

२२ व्याम । स-क ख २३ भूताना मु-क ख २४ हारमलात्सभवन्त प्राक °हाररसात्सभवन्त प्रा-ख २५ °कृतेष्वेवरोह-क ख

१२ वैकृताना देहोपकारकत्वं देहदूषकत्वं च।

५५२-ते कालादिवशेन स्वप्रमाणवृद्धिक्षययोगाद्देहमनुगृह्णन्ति दूषयन्ति च ॥ १२

५५२-ते च वैकृता प्राकृतैरङ्गीभूता कालादिविशेषापेक्षया केनचित्स्वप्रमाणेन स्थिता देहमनुगृह्णन्ति। तथा वृद्धिक्षययोगात्तु देहं दूषयन्ति ५५२

१३ ओजस प्रमाणम्।

५५३-तद्वदोजोऽपि परं हृदयस्थमष्टबिन्दुप्रमाणमाधारं प्रासृतिकस्य रसात्मकस्यौजस क्षयवृद्धिभाज ॥ १३

५५३-ओजोऽपि तद्वदेव वातादिवत् स्वप्रमाणेन स्थित देहमनुगृह्णाति वृद्धिक्षयाभ्या युक्त देहं दूषयति च। तच्चोज परं मानेनाष्टबिन्दुप्रमाणं प्रासृतिकस्य महत ओजस आधारस्तदायत्तयोगक्षेमत्वान्महत ५५३

१४ वातप्रकृतिलक्षणम्।

५५४-अथ स्वदोषगुणानुरोधाद्वातप्रकृतिस्तनुरूक्षस्तब्धाल्पाङ्गदन्तनखरोमनेत्रस्वर. शीतद्विडुद्धपिण्डिक सशब्दसन्धिगामी शीघ्रारम्भक्षोभग्रहणविस्मरणश्लथधृतिमतिगतिदृष्टिस्वभावसौहार्दस्तेनोऽनार्यो मत्सर्यजितेन्द्रिय. प्रियगान्धर्वेतिहासहासविलासकलहमृगयोद्यानयात्र. स्निग्धोष्णमधुराम्ललवणान्नपानकाङ्क्षोपशयश्च भवति। अपि च

> **अल्पवित्तबलजीवितनिद्र.**
> **क्षामवाग्धमनिसततगात्रः।**
> **दुर्भगोऽतिबहुभुग्बहुभाषी**
> **नास्तिक स्फुटितकेशकराङ्घ्रि. ॥**
> **किञ्चिदुन्मिषितदुर्मुखसुप्त-**
> **स्त्रस्यति क्रथति खादति दन्तान् ॥**
> **शुष्करूक्षविषमासु सरित्सु**
> **व्योम्नि शैलशिखरेषु च याति ॥**

५५४-अथ प्रकृतीना विशेषेण लक्षणमुच्यते अथेति। तत्र वातप्रकृति पुरुष स्वस्य दोषस्य वातस्य गुणानुरोधात् कायस्य च कारणानुरोधाद्धेतो रूक्षत्वादिगुणयुक्तो भवति । स्तब्धान्यल्पानि चाङ्गादीनि यस्य स तथोक्त । उद्वद्धे ह्रस्वकठिने पिण्डिके यस्य। जङ्घाया पश्चिमे भागे पिण्डाकृति मांस पिण्डिका। सशब्दै सन्धिभिर्गच्छतीति सशब्दसन्धिगामी। गच्छतो जान्वादिसन्धिभि शब्दो भवतीत्यर्थ । शीघ्र आरम्भादिर्यस्य स तथोक्त । चला अनेकरूपा धृत्यादयो यस्य स तथोक्त । मत्सरो गुण अस्यास्तीति मत्सरी। तथा अजितेन्द्रिय । तथा प्रियाणीष्टानि गान्धर्वादीनि यस्य स तथोक्त । गान्धर्वं गेयमितिहास पूर्ववृत्तम् । विलासो लीला। मृगया मृगवधक्रीडा । यात्रा पुरान्तरगमनम्। स्निग्धादिगुणमन्नपानमाकाङ्क्षते। तदेव चास्योपशेते सुखाय कल्पते। अपि चेति समुच्चये । अल्पानि वित्तादीनि यस्य स तथोक्त । वित्त धनम्। जीवितमायु । धमनीभि स्नायुभि सततं व्याप्त गात्रं यस्य। दुष्टो भगो यस्य।

> ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशस श्रिय ।
> वैराग्यस्याथ मोक्षस्य षण्णा भग इति स्मृति ॥

बहु भाषते य स बहुभाषी। नास्तिक अदृष्टं नास्तीति मन्यते। तथा स्फुटिता केशादयो यस्य । अनुन्मिषः किञ्चिदुन्मिषितनेत्र दुर्मुखश्च भवति। प्रसुप्तश्च त्रासादियुक्तो भवति। क्रथन शुमनामाशिव्द । स्वप्ने च शुष्कादिगुणासु सरित्सु याति। व्योम्नि च शैलशिखरेषु च। इति वातप्रकृतिलक्षणानि ५५४

१५ पित्तप्रकृतिलक्षणम्।

५५५-पित्तप्रकृतिरुष्णगौरगात्रस्ताम्रनखनयनजिह्वौष्ठपाणिपादतल शिथिलसन्धिबन्धमांसः करभकपिलविरलमृदुकेशरोमा मध्यबलायुरल्पशुक्रव्यवायापत्य. शूरोऽभिमानी शीघ्रवलीपलितपलितपिप्लुव्यङ्गक्षुत्पिपासो मेधावी दुर्भग स्वादुतिक्तकषायशीताभिलाषोपशयश्च भवति। अपि च—

> **दयितमाल्यविलेपनमण्डनः**
> **सुचरित शुचिराश्रितवत्सलः ॥**
> **विभवसाहसबुद्धिबलान्वितो**
> **भवति भीषु गतिर्द्विषतामपि ॥**
> **धर्मद्वेषी स्वेदन पूतिगन्धि-**
> **र्भूर्युच्चारक्रोधपानाशनेर्ष्य ।**
> **सुप्त पश्येत् कर्णिकारान् पलाशान्**
> **दिग्दाहोल्काविद्युदर्कानलांश्च ॥ १५**

५५५-पित्तप्रकृतिलक्षणान्युच्यन्ते-उष्णेत्यादि। उष्णानि गौराणि च गात्राणि यस्य। ताम्राणि ताम्रवर्णानि नखादीनि यस्य। शिथिलाश्च सन्धिबन्धमांसा यस्य। तथा करभकपिलानि विरलानि मृदूनि च केशरोमाणि यस्य। मध्यबलो मध्यायुरल्पशुक्रोऽल्पव्यवायोऽल्पापत्यश्च। तथा शूरोऽभिमानवांश्च। तथा शीघ्राणि शीघ्रोत्पत्तीनि वल्यादीनि यस्य। वलयश्चर्मसङ्कोचा । सलति शीर्णरोमत्वम् । पलित केशशौक्ल्यम्। पिप्लुर्नारुक कृष्णो मांसाङ्कुर । मेधा प्रज्ञा विद्यते यस्य स मेधावी। स्वाद्वादिकमाकाङ्क्षति। तदेव चास्योपशेते। अपि चेति समुच्चये। दयितानि प्रियाणि माल्यादीनि यस्य । विभवादिभिरन्वितश्च भवति। शत्रूणामपि भीषु गतिस्त्राता। तथा प्रभूतोच्चारादियुक्त । स्वप्ने च कर्णिकारादीन् पश्यति। पलाशकर्णिकारा लोहितपुष्पवृक्षा । दिग्दाहो दिशा लौहित्येन दाह इव। इति पित्तप्रकृतिलक्षणानि ५५६

१६ कफप्रकृतिलक्षणम्।

५५६-कफप्रकृतिस्तु दूर्वेन्दीवरशरकाण्डान्यतमवर्णः

२६ °ल्पपित्तव°-क. २७ °तद्दृङ्मुख सु°-क, °तद्वक्त्रसुखसु °-ख. २८ °रावृतव°-क

समसुविभक्तस्निग्धस्थिरसुकुमारश्लिष्टमांससन्धिबन्धः परिपूर्णचारुगात्रो महोरस्कोरुबाहुर्व्यक्तसितासित प्रसन्नायतविशालपक्ष्मलेक्षणः सिंहदुन्दुभिघनघोषः क्षुत्पिपासाशीतसहिष्णुर्बहुभाषी सत्यसत्त्वचिर शायपमानानुल्पनो दृढप्रवृत्तवैरः पशल सत्य वादी स्मृतिमान् धृतिमानलोलुपो बाल्येऽप्यरोदन कटुतिक्तकषायरूक्षरसप्रियश्च भवति । अपि च-

अल्पव्याहारव्यापाराऽनीहः
प्राज्यायुर्वित्तो दीर्घदर्शी वदान्यः ।
श्राद्धो गम्भीरः स्थूललक्षः क्षमावान्
नार्यो निद्रालुर्दीर्घसूत्रः कृतज्ञः ॥
ऋजुर्विपश्चित्सुभगः सलज्जो
भक्तो गुरूणां दृढसौहृदश्च ।
स्वप्ने सपद्मान् सविहङ्गमालान्
स्तोयाशयान् पश्यति तोयदांश्च ॥

५५६-कफप्रकृतिलक्षणमाह-दूर्वादयतसमानवर्ण । ... तथा समानानि सुविभक्तानि स्निग्धानि स्थिराणि सुकुमाराणि श्लिष्टानि च मांससन्धिबन्धानि यस्य । तथा परिपूर्ण चारु च गात्रं यस्य । महोरस्कः महोरुमहाबाहुश्च । व्यक्तासितासिते प्रसन्ने आयते विशाले पक्ष्मले चाक्षिणी यस्य । सिंहादिसमानघोषः । क्षुदादिसहिष्णुः । बहुभाषी ... । मान्यमनुल्पनं च चिरेण ... यस्य । अल्पव्याहारः । अल्पौ व्याहारादयो यस्य । व्याहारो वाग्व्यापारः । ईहा कायिकी चेष्टा । प्राज्यं प्रभूतमायुर्वित्तं च यस्य । दीर्घदर्शी ... । वदान्यो ... । श्रद्धा विद्यते यस्यासौ श्राद्धः । गम्भीरः ।

यस्य प्रसादः कोपो वा ... ।
भावस्थो नोपलक्ष्येत तद्गाम्भीर्यमिति स्मृतम् ॥

स्थूललक्ष- योऽल्पं दातुं न शक्नोति स्थूललक्षः स उच्यते । सुहृत्यम्नभाव ... । सुबोधम् । इति कफप्रकृतिलक्षणम् ५५६

१७ समप्रकृतिलक्षणम् ।

५५७-उभयलक्षणसंकरे तु संसर्गप्रकृतिः ॥ १७

५५७-त्रयाणां समप्रकृतीनामुभयप्रकृतिलक्षणं विज्ञेयम् ५५७

१८ समप्रकृतिलक्षणम् ।

५५८-सर्वगुणसमुदिते समदोषप्रकृतिः ॥ १८

५५८-यस्तु सर्वैर्गुणैः समुदितः स समदोषप्रकृतिः ... । ... गर्हणीयवातादिप्रकृतिलक्षणपरित्यागः । तथा दोषाधिक्यहेतुत्वात् ५५८

१९ नित्यातुराः प्रकृतयः ।

५५९-तत्राद्यास्त्रयो नित्यातुरा दोषानुशयितप्रकृतित्वात् । विपर्ययतश्च द्वन्द्वप्रकृतयः । तेषु हि गुणमिश्र विकारकारिषु क्षुत्पिपासादिष्वेवारोग्यव्यपदेशः ॥ १९

५५९-तत्र सप्तसु प्रकृतिषु मध्ये आद्यास्त्रयो वातपित्तश्लेष्माणो दोषानुशयितत्वान्नित्यातुराः । नित्योपक्रमणीया इत्यर्थः । अत एव दोषानुशयितत्वाद्द्वन्द्वप्रकृतयः विपर्ययतो नित्यातुराः । अतिशयेन नित्यत्वात् पथ्यादीनाम् । एतेषु पृथग्भिन्नप्रकृतिषु योऽयमारोग्यव्यपदेशः स गुणमिश्रविकारकारित्वात्तथा यथा लोके ... स्वभावेष्वपि क्षुत्पिपासादिष्वारोग्यव्यपदेशः ५५९

२० नित्यातुराणां चिकित्सा ।

५६०-तस्माद्विपरीतगुणेन विधिना दोषोपक्रमणीयाक्तेन तानुपाचरेत् । समसत्त्वरसेन सात्म्यना त्यथ सुविहितेन च ॥ २०

५६-तस्मात्तान्प्रकृतियुक्तान् प्रकृतिदोषविपरीतगुणेन दोषोपक्रमणीयोक्तेन विधानेनोपाचरेत् । अत्यर्थं पुनः सप्तमप्रकृतिं समसत्त्वेन सात्म्येनोपाचरेदिति सम्बन्धः । ऋतुविहितेन विधानेन च । इति वातादिभिः सप्त प्रकृतयः ५६०

२१ मानसदोषप्रकृतयः ।

५६१-दोषवच्च गुणैरपि सत्त्वादिभिः सप्त प्रकृतयो भवन्ति । तास्तदभिनिर्वृत्तैरेव यथोक्तैः शौचादिभिः जानीयात् ॥ २१

५६१-न केवलं वातादिभिरेव दोषैः सप्त प्रकृतयो भवन्ति यावद्गुणैरपि सत्त्वरजस्तमोभिः संयुक्तैः पृथग्भूतैश्च सप्तैव प्रकृतयो भवन्ति । ताश्च सत्त्वादिप्रकृतयस्तदभिनिर्वृत्तैः सत्त्वाद्यभिनिर्वृत्तैः शौचास्तिक्यादिभिर्लक्षणैर्जानीयात् । तत्र शौचेनास्तिक्येन शुक्लभक्त्या वेदमतिमत्त्वेन च युक्तं सत्त्वप्रकृतिं विद्यात् । बहुभाषित्वेन मानित्वेन क्रुधा दम्भेन मात्सर्येण च युक्तं रजः प्रकृतिं विद्यात् । भयेनाज्ञानेन निद्रया आलस्येन विषादित्वेन च युक्तं तमःप्रकृतिं विद्यात् । लक्षणसंकरेण च संसृष्टप्रकृतीर्नर्ध्यवस्येदिति गुणैः सप्त प्रकृतयः ५६१

टिप्पणी-च० शा० ४ ३६-५८

२२ जात्यादिविशेषाः सप्त प्रकृतयः ।

५६२-तथा पुनः सप्त प्रकृतयो जातिकुलदेशकालवयोबलप्रत्यात्मसंश्रयाः । दृश्यन्ते हि पुरुषाणां जात्यादिनियतास्ते ते भावविशेषाः ॥ २२

५६२-तथा जात्यादिविशेषैः सप्तापि सप्तविधत्वं प्रकृतेर्भवति । यस्माद्दृश्यन्ते ते भावविशेषा जात्यादिनियताः । जात्या यथा-ब्राह्मणो मधुरप्रायाहाररुचिरसाहसिको बहुलभीतिः ... क्षत्रियः साहसत्वादियुक्तो भवति । एवं ... मपि यथासम्भवं प्रायोदर्शनेन वाच्यम् । एवं कुलेनापि पुंसां विशेषो दृष्टः । तथा च क्वचित् कुलेनैव मद्यलोलुपाः । क्वचित् पिशितगुडग्रामगृध्नवः । अपरे तु क्षारलवणजनित

१२ वैकृताना देहोपकारकत्व देहदूषकत्व च।

५५२–ते कालादिवशेन स्वप्रमाणवृद्धिक्षययोगाद्देहमनुगृह्णन्ति दूषयन्ति च ॥ १२

५५२–ते च वकृता प्राकृतरेकीभूता कालादिविशेषापेक्षया केनचित्स्वप्रमाणेन स्थिता देहमनुगृह्णन्ति। तथा वृद्धिक्षययोगात्तु देह दूषयन्ति ५५२

१३ ओजस प्रमाणम्।

५५३–तद्वदोजोऽपि पर हृदयस्थमष्टबिन्दुप्रमाणमाधार प्रासृतिकस्य रसात्मकस्यौजस क्षयवृद्धिभाज ॥ १३

५५३–ओजोऽपि तद्वदेव वातादिवत् स्वप्रमाणेन स्थित देहमनुगृह्णाति वृद्धिक्षयाभ्या युक्त देह दूषयति च। तत्रौज पर मानेनाष्टबिन्दुप्रमाण प्रासृतिकस्य मतत ओजस आधारस्तदायत्तयोगक्षेमत्वान्मतत. ५५३

१४ वातप्रकृतिलक्षणम्।

५५४–अथ स्वदोषगुणानुरोधाद्वातप्रकृतिस्तनुरूक्षस्तब्धाल्पाङ्गदन्तनखरोमनेत्रस्वर शीतद्विड्बद्धपिण्डिक: सशब्दसन्धिगामी शीघ्रारम्भक्षोभग्रहणविस्मरणश्चलधृतिमतिगतिदृष्टिस्वभावसौहार्दस्तेनोऽनार्यो मत्सर्यजितेन्द्रिय प्रियगान्धर्वेतिहासहासविलासकलहमृगयोद्यानयात्र स्निग्धोष्णमधुराम्ललवणान्नपानकाङ्क्षोपशयश्च भवति। अपि च

अल्पवित्तबलजीवितनिद्र.
क्षामवाग्धमनिसंततगात्र.।
दुर्भगोऽतिबहुभुग्बहुभाषी
नास्तिक स्फुटितकेशकराङ्घ्रि ॥
किञ्चिदुन्मिषितदुर्सुप्तसुप्त-
स्वस्यति क्रथति खादति दन्तान् ॥
शुष्करूक्षविषमासु सरित्सु
व्योम्नि शैलशिखरेषु च याति ॥

५५४–अथ प्रकृतीना विशेषेण लक्षणमुच्यते अथेति। तत्र वातप्रकृति पुरुष स्वस्य दोषस्य वातस्य गुणानुरोधात् कार्यस्य च कारणानुरोधाद्धेतो रूक्षत्वादिगुणयुक्तो भवति । स्तब्धान्यल्पानि चाङ्गादीनि यस्य स तथोक्त । बद्धे ह्रस्वकठिने पिण्डिके यस्य। जङ्घाया पश्चिमे भागे पिण्डाकृति मास पिण्डिका। सशब्दै सन्धिभिर्गच्छतीति सशब्दसन्धिगामी। गच्छतो जान्वादिसन्धिभि शब्दो भवतीत्यर्थ । शीघ्र आरम्भादिर्यस्य स तथोक्त । चला अनेकरूपा धृत्यादयो यस्य स तथोक्त । मत्सरो गुण अस्यास्तीति मत्सरी। तथा अजितेन्द्रिय । तथा प्रियाणीष्टानि गान्धर्वादीनि यस्य स तथोक्त । गान्धर्व गेयमितिहास पूर्ववृत्तम् । विलासो लीला। मृगया मृगवधक्रीडा। यात्रा पुरान्तरगमनम्। स्निग्धादिगुणमन्नपानमाकाङ्क्षते। तदेव चास्योपशेते सुखाय कल्पते। अपि चेति समुच्चये । अल्पानि वित्तादीनि यस्य स तथोक्त । वित्त धनम् । जीवितमायु । धमनाभि स्नावभि. संतत व्याप्त गात्र यस्य। दुष्टो भगो यस्य।

ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशस श्रिय ।
वैराग्यस्याथ मोक्षस्य षण्णा भग इति स्मृति ॥

बहु भाषते य स बहुभाषी। नास्तिक अदृष्ट नास्तीति मन्यते। तथा स्फुटिता केशादयो यस्य। प्रसुप्तश्च किञ्चिदुन्मिषितनेत्र उन्मिषितमुखश्च भवति। प्रसुप्तश्च श्वासादियुक्तो भवति। क्रथन मुखनासादिशब्द । स्वप्ने च शुष्कादिगुणासु सरित्सु याति। व्योम्नि च शैलशिखरेषु च। इति वातप्रकृतिलक्षणानि ५५४

१५ पित्तप्रकृतिलक्षणम्।

५५५–पित्तप्रकृतिरुष्णगौरगात्रस्ताम्रनखनयनजिह्वौष्ठपाणिपादतल शिथिलसन्धिबन्धमास. करभकपिलविरलमृदुकेशरोमा मध्यबलायुरल्पशुक्रव्यवायापत्य. शूरोऽभिमानी शीघ्रवलीखलतिपलितपिप्लुव्यङ्गक्षुत्पिपासो मेधावी दुर्भग स्वादुतिक्तकषायशीताभिलाषोपशयश्च भवति। अपि च—

दयितमाल्यविलेपनमण्डन
सुचरित शुचिराश्रितवत्सल. ॥
विभवसाहसबुद्धिबलान्वितो
भवति भीषु गतिर्द्विषतामपि ॥
धर्मद्वेषी स्वेदन पूतिगन्धि-
र्भूर्युच्चारक्रोधपानाशनेर्ष्य ।
सुप्त पश्येत् कर्णिकारान् पलाशान्
दिग्दाहोल्काविद्युदर्कानलांश्च ॥ १५

५५५–पित्तप्रकृतिलक्षणान्युच्यन्ते–उष्णेत्यादि। उष्णानि गौराणि च गात्राणि यस्य। ताम्राणि ताम्रवर्णानि नखादीनि यस्य। शिथिलाश्च सन्धिबन्धमासा यस्य। तथा करभकपिलानि विरलानि मृदूनि च केशरोमाणि यस्य। मध्यबलो मध्यायुरल्पशुक्रोऽल्पव्यवायोऽल्पापत्यश्च। तथा शूरोऽभिमानवाश्च। तथा शीघ्राणि शीघ्रोत्पत्तीनि वल्यादीनि यस्य। वलयश्चर्मसंकोचा । खलति शीर्णरोमत्वम्। पलित केशशौक्ल्यम्। पिप्लुर्नाम कृष्णो मासाङ्कुर । मेधा प्रज्ञा विद्यते यस्य स मेधावी। स्वाद्वादिकमाकाङ्क्षति। तदेव चास्योपशेते। अपि चेति समुच्चये। दयितानि प्रियाणि माल्यादीनि यस्य । विभवादिभिरन्वितश्च भवति। शत्रूणामपि भीषु गतिस्त्राता। तथा प्रभूतोच्चारादियुक्त । स्वप्ने च कर्णिकारादीन् पश्यति। पलाशकर्णिकारा लोहितपुष्पवृक्षा । दिग्दाहो दिशा लौहित्येन दाह इव। इति पित्तप्रकृतिलक्षणानि ५५६

१६ कफप्रकृतिलक्षणम्।

५५६ कफप्रकृतिस्तु दूर्वेन्दीवरशरकाण्डान्यतमवर्ण:

२६ °ल्पपित्तव°–क. २७ °तद्वद्सुख सु°–क, °तद्वत्सु खसु °–ख. २८ °रावृतव°–क

समसुविभक्तस्निग्धस्थिरसुकुमारश्लिष्टमांससन्धिरत्र च परिपूर्णचारुगात्रो महोरुर्महाबाहुर्व्यक्तसितासित प्रसन्नायतविशालपक्ष्मलाक्ष सिंहदुन्दुभिघनघोष क्षुत्पिपासाद्यसहिष्णुर्बहुओजश्शुक्र स्थानापत्यचिर शापनाल्पानुल्पना दृढमन्युर्धृतिमान् पण्डित सत्य वादी स्मृतिमान् धृतिमान् ...लुपो बाल्यऽप्यरोदन कटुतिक्तकषायोष्णरूक्षल्पाहारश्च भवति। अपि च-

अल्पाहारल्पपानाशनेह
प्राज्यायुर्वित्तो दीर्घदर्शी वदान्य ।
श्राद्धो गम्भीर स्थूललक्ष क्षमावान्
नार्यो निद्रालुर्दीर्घसूत्र कृतज्ञ ॥
ऋजुर्विपश्चित्सुभग सलज्जो
भक्तो गुरूणां दृढसौहृदश्च ।
स्वप्ने सपद्मान् सविहङ्गमालान्
स्तोयाशयान् पश्यति तोयदांश्च ॥

५५६-कफप्रकृतिलक्षणमुच्यते-दूर्वादिवत्सममानवर्ण। इन्दीवरनालोत्पलम्। तथा समानानि सुविभक्तानि स्निग्धानि स्थिराणि सुकुमाराणि श्लिष्टानि च मांससन्धिबन्धानि यस्य। तथा परिपूर्ण चारु च गात्र यस्य। महान्तावूरू बाहू च यस्य स महोरुमहावाहुश्च। व्यक्तसितासित प्रसन्न आयत विशाल पक्ष्मले चाक्षिणी यस्य। सिंहादिसमानघोष। क्षुदादिसहिष्णु। बह्वोजस्त्वादियुक्त। सा यमनुल्पन च चिरेण पुष्यति यस्य। अपत्य बहुबाधम्। अल्पा व्याहारचेष्टो यस्य। व्याहारो वाग्व्यापार। ईहा कायिकी चेष्टा। प्राज्य प्रभूतमायुर्वित्त च यस्य। दीर्घदर्शी कार्यप्रावित्। वदान्यो बहुभाषी। श्रद्धा विद्यते यस्यासौ श्राद्ध। गम्भीर।

यस्य प्रसादात् क्रोधशोकभयादय ।
भावस्था नोपलक्ष्य ते तद्गाम्भीर्यमिति स्मृतम् ॥

स्थूललक्ष- योऽल्प दातु न शक्नोति स्थूललक्ष स उच्यते। सुहृद्यस्य भाव सौहृदम्। सुबोधम्। इति कफ प्रकृतिलक्षणम् ५५६

१७ समप्रकृतिलक्षणम्।

५५७-समस्तलक्षणसंकर तु ससर्गप्रकृति ॥ १७

५५७-त्रयाणा समस्तप्रकृतीनामुभयप्रकृतिलक्षण विशेष्यम् ५५७

१८ समदोषप्रकृतिलक्षणम्।

५५८-सर्वगुणसमुदित समदोषप्रकृति ॥ १८

५५८-यस्तु सर्वरेव गुणै समुदित स समदोषप्रकृति ज्ञातव्य । गुणशब्देन गर्हणीयवातादिप्रकृतिलक्षणपरि त्याग । तथा दोषाधिक्यहेतुत्वात् ५५८

१९ नित्यातुरा प्रकृतय ।

५५९-तत्राद्यास्त्रयो नित्यातुरा दोषानुशयितप्रकृतित्वात्। विशेषतश्च द्वन्द्वप्रकृतय । तेषु हि गुणमिश्र विकारकारिषु क्षुत्पिपासादिष्विवारोग्य व्यपदेश ॥ १९

५५९-तत्र सप्तसु प्रकृतिषु मध्ये आद्यास्त्रयो वातपित्त श्लेष्मजा दोषानुशयितत्वाद्धेतोर्नित्यातुरा । नित्योपक्रमणी या इत्यर्थ । अत एव दोषानुशयितत्वाद्धेतो समप्रकृतय विशेषतो नित्यातुरा । अतिशयेन नित्यत्वात् पथ्यादी नाम्। एतेषु पृथङ्मिश्रप्रकृतिषु योऽयमारोग्यव्यपदेश स गुणमिश्रविकारकारित्वात्तथा यथा लोके रुक्करणस्वभावेष्वपि क्षुत्पिपासादिष्वारोग्यव्यपदेश ५५९

२० नित्यातुराणा चिकित्सा।

५६०-तस्माद्विपरीतगुणेन विधिना दोषोपक्रमणी यौक्तेन तानुपाचरेत्। समसर्वरसेन सात्म्यतया त्य यथ सुविहितेन च ॥ २०

५६०-तस्मात्तान् प्रकृतियुक्तान् प्रकृतिदोषविपरीतगुणेन दोषोपक्रमणीयोक्तेन विधानेनोपाचरेत् । अन्त्य पुन सर्वसमप्रकृतिक समसर्वरसेन सात्म्येनोपाचरेदिति सत्र ध ऋतुविहितचर्याविधानेन च । इति वातादिभि सप्त प्रकृतय ५६०

२१ मानसदोषप्रकृतय ।

५६१-दोषवच्च गुणैरपि सत्त्वादिभि सप्त प्रकृतयो भवन्ति। तास्तदभिनिर्वृत्तैरेव यथार्थं शास्त्रादिभि जानीयात् ॥ २१

५६१-न केवल वातादिभिरेव दोषै सप्त प्रकृतयो भवन्ति यावद् गुणैरपि सत्त्वरजस्तमोभि सयुक्ते पृथग्भूतैश्च सप्तैव प्रकृतयो भवन्ति। ताश्च सत्त्वादिप्रकृतयस्तदभिनिर्वृत्त सत्त्वाद्यभिनिर्वृत्तै शौचास्तिक्यादिभिर्लक्षणैर्जानीयात्। तत्र शौचेनास्तिक्येन शुक्लधर्मरुचित्वेन मतिमत्त्वेन च युक्त सत्त्वप्रकृति विद्यात्। बहुभाषित्वेन मानित्वेन क्रुधा दम्भेन मात्सर्येण च युक्त रज प्रकृति विद्यात्। भयेना ज्ञानेन निद्रया आलस्येन विषादित्वेन च युक्त तम प्रकृति विद्यात्। लक्षणसकरे च ससर्गप्रकृतीनध्यवस्येदिति गुण सप्त प्रकृतय ५६१

टिप्पणी-च शा ४ ३६-५६

२२ जात्यादिविशेषेण सप्त प्रकृतय ।

५६२-तथा पुन सप्त प्रकृतयो जातिकुलदेशकाल वयोबलप्रत्यात्मसश्रया । दृश्यन्ते हि पुरुषा ॥ जात्या दिनियतास्ते ते भावविशेषा ॥ २२

५६२-तथा जात्यादिविशेषेणापरमपि सप्तविधत्व प्रकृते र्भवति। यस्माद्दृश्यन्ते ते भावविशेषा जात्यादिनियता । जात्या यथा-ब्राह्मणो मधुरप्रायाहाररुचिरसाहसिको बहुल भीति शौचाद्यसत्त्वादियुक्तो भवति। एव राजन्यादीना मपि यथासभव प्रायोदर्शनेन योज्यम्। एव कुलेनापि पुमास्त्रिविधा दृष्टा । तथा च केचित् कुलेनैव मद्यलोलुपा । केचित् पिशितगुरुग्रासगृध्नव । अपरे तु क्षारलवणानित

जडिमानं सततमपि सोढुमसमर्थाः । केचित् पुनः प्रत्युतेऽपि ग्रीष्मसमये तत्ताक्ष्णाधिकतरशोषदायेनरतीक्ष्णदीधितिपादानापि कालवद्गुणकलापानिवाभिमन्यन्त इत्येवमादि चिन्त्यम् । देशविशेषेण तु पुरुषाणा प्रसिद्धा एव विशेषा । एव कालवयोबलानामपि वाच्यम् । अत्यात्मसंश्रयो हि विशेषो य एकस्मिन्नेव शरीरे दृश्यते स्वभावविशेष । इति प्रकृतिसप्तकम् ५६२

२३ प्रकृतीनामपरिसङ्ख्येयत्वम् ।

५६३ सत्त्वादीनां च तरतमयोगाच्छरीरविशेषेभ्यश्चान्योन्यानुविधायित्वाच्च भेदाश्रयमसङ्ख्येयं भवति । शरीरमपि सत्त्वादीननुरुध्यते । सत्त्वादयोऽपि शरीरम् ॥ २३

५६३–आसां च प्रकृतीनां सप्तविधानां सत्त्वादीनां संयोगेन तरतमयोगाच्छरीरविशेषेभ्यो हेतुभ्योऽन्योन्यानुविधायित्वाद्भेदाश्रय भेदप्रकारो भेदपारीनिपात्तिः प्रकृतीनामसङ्ख्येय भवति । यस्मात् सत्त्वादयोऽपि कार्यविशेषसम्पादनाय शरीरमनुरुध्यन्ते । तथा शरीरमपि सत्त्वादीन ५६३

टिप्पणी–च. शा ४ ३६

२४ सत्त्वादिभेदादनूकभेद ।

५६४-सत्त्वाद्यसंख्यभेदावेशाच्च रूपस्वरचारित्रानुकरणमप्यनूकशब्दवाच्यमसंख्यभेदं भवति । तदावेशस्त्वनन्तरजन्माभ्यासवासनया जन्यते । तस्माद्देवमानुपतिर्यक्प्रेतनारकाणां तत्तद्विशेषाणां च यथायथमेवानूकं पुरुषस्यान्ववेक्षेत ॥ २४

५६४–तथा सत्त्वादीनामनन्तरोक्तेन प्रकारेणासङ्ख्यो भेदस्तस्यावेशादन्यसंबन्धिना रूपादीनामनुकरण सादृश्यमसङ्ख्यभेद भवति । तस्य च रूपाद्यनुकरणस्यानूक इति नाम । ननु सत्त्वादिभेदावेशस्य किं कारणमित्याह–तदावेशस्त्वित्यादि । अनन्तरेभ्यो जन्मभ्यो येयमभ्यासवासना तया जन्यते । तस्माच्च रूपाद्यनुकरण सत्त्वाद्यावेशात्ततो देवादीनामानूक–रूपसत्त्वाद्यनुकरण पुरुषस्यान्ववेक्षेत ५६४

२५ वयसस्त्रैविध्यम् ।

५६५–वयस्त्रिविधं बाल मध्यं वृद्ध च । तत्राषोडशाद्वर्षाद्बालम् । आ षष्टेर्मध्यम् । ततो वृद्धम् ॥ २५

५६५–वयस्त्रिविधमित्यादि सुबोधम् ५६५

२६ बाल्यम् ।

५६६–तेष्वपि स्तन्याहारोभयवृत्त्या बालं त्रिविधम् । तस्मिन् देहप्रमाणवृद्धिः श्लेष्मोद्रेकश्च । तेन बालस्य स्नेहमार्दवसौकुमार्याल्पक्रोधत्वसौभाग्यानि भवन्ति २६

५६६–तत्र बाल वयस्त्रिविधम् । क्षीरवृत्त्यान्नवृत्त्या क्षीरान्नवृत्त्या च । तस्मिन् बाले वयसि क्रमेण देहप्रमाणवृद्धिर्भवति । तेन वर्धमानत्वेन श्लेष्मोद्रेकेण च बालस्य स्नेहादीनि भवन्ति ५६६

२७ मध्य वयः ।

५६७ मध्यमपि त्रिविधं यौवनं संपूर्णत्वमपरिहाणिश्च । तस्मिन् पित्तोद्रेकः । तेन दीप्ताग्निना प्रज्ञाधिकत्वपरिपाको व्यवसायश्च । तत्राऽऽत्रिंशतो यौवनमाचत्वारिंशतः सर्वधात्विन्द्रियबलवीर्यपौरुषस्मरणवचनविज्ञानग्रहणगुणसंपूर्णत्वमत. परमपरिहाणिः ॥ २७

५६७–मध्यमपि त्रिविधमित्यादि सुबोधम । त्रिविधेऽपि मध्ये पित्तोद्रेकादिकम् । चत्वारिंशत परमपरिहाणिर्न वृद्धिर्नाप्यपचय ५६७

२८ वृद्ध वय. ।

५६८–वृद्ध तु शश्वत् क्षीयमाणधात्विन्द्रियादिगुणं वलीखलतिकासश्वासास्रिसादादिभिरभिभूयमानं जीर्णं भवनमिवाभिवृष्टमवसीदति । तस्मिन्मारुतोद्रेकः । तेन श्लेष्मसारमाससन्ध्यस्थिता त्वक्पारुष्यमवनाम. कायस्य वेपथुः कासः श्वास. श्लेष्मसिंघाणकोदीरणं धातुक्षयश्च ॥ २८

५६८–वृद्ध तु शश्वत् समन्तात् क्षीयमाणधात्वादिगुण वल्यादिभिरभिभूयमानमवसीदतीति संबन्ध । क्षीयमाणा पूर्वोक्ता वपु स्थैर्यादयो गुणा शश्वत्समन्तात् । वल्यश्चर्मसंकोचा । पलित केशरोम्णा शौक्ल्यम् । आदिग्रहणेनेवप्रकाराणा ग्रहणम् । तथाऽवसीदति यथा जीर्ण भवनमभिवृष्ट जलेन सिक्तम । तस्मिन वार्धके श्लथ शिथिल साराद्रिक भवति । साराणि वक्ष्यन्ते । कायस्यावनाम कुब्जत्वम् । वेपथु कम्प । श्लेष्मसिंघाणकौ नामाम्नात । तयोदीरणमिति सर्वं वातोद्रेकात् । इति वय ५६८

२९ बाल्याद्यवस्थाविषये मतान्तरोपन्यास ।

५६९–अन्ये पुनराहु —२९

५६९–अन्ये पुनराचार्या इदमाहु –५६९

३० बाल्यादीना क्रमाद्दशकेषु व्यपगम ।

५७०-बाल्यं वृद्धिः प्रभा मेधा त्वक् शुक्राक्षिश्रुतीन्द्रियम् । दशकेषु क्रमाद्धेति मन. सर्वेन्द्रियाणि च ॥ ३०

५७०–क्रमाद्दशसु दशकेषु बाल्यादिकक्रम व्येति व्यपगच्छति । तत्र [प्रथमे] दशके बाल्य व्यपगच्छति । द्वितीये वृद्धि । तत पर न वर्धत इत्यर्थ । तृतीये प्रभा । चतुर्थे मेधा । पञ्चमे त्वक् व्यपगच्छति । अन्यथा भवतीत्यर्थ । षष्ठे शुक्रम् । सप्तमे अक्षीन्द्रियम् । अष्टमे श्रुतीन्द्रियम् । नवमे मन । दशमे सर्वेन्द्रियाणि ५७०

३१ वर्षशतजीविनो मनुष्याः ।

५७१–एवं वर्षशतमायुष. प्रमाणमस्मिन् काले ॥ ३१

५७१–एव स्थिते सर्वथाऽस्मिन् काले कलौ वर्षशतमायुष. प्रमाणम् ५७१

३२ °धानत्वाच्च भेदग्रमस°–क ख, ३३ °नुरुध्यन्ते स°–क ख ३४ °स्यान्वेक्षे°–क, °स्यान्वीक्षे°–ख. ३५ °ध्यमम् । त° क ख. ३६ तु श्व श्व क्षी°–क ख. ३७ °खलितका°–क, ख ३८ श्लथासा°–क ख ३९ °थु कासश्वासश्लेष्म°–क. ख. ४० °साधान्ति म°–क. ख.

३२ कर्मविशेषाद्वयसो यूनाधिक्यभाव ।

५७२–सन्ति पुन कर्मविशेषादूनाधिकवर्षशतजीविनो मनुजा ॥ ३२

५७२–केचित्तु मनुष्या दैवस्य पौरुषस्य च कर्मणो विशेषा न्नाधिकवर्षशतजीविनोऽपि सन्ति ५७२

३३ न्यूनाधिकजीविना वयसस्त्रिधा विभाग ।

५७३–तेषां यथोक्तै प्रकृतिविशेषैरायुष प्रमाणमुपलभ्य वयस्त्रिधा विभजेत् । अपि च–॥ ३३

५७३–तेषामूनजीविनामधिकजीविना च वयस्त्रिधा विभजेत् । तेन पञ्चाशद्वर्षजीविनामपि शैशवयौवनवार्धक्यानि यथैव भा गनयकल्पनया तथा विशत्यायुषा च । ननु विमे ऊनवर्षशतायुष, इमे शतवर्षसमायुष, इमे अधिकवर्षसमायुष, इति कथ ज्ञायन्त इति चेदुच्यते—तेषां यथोक्तै प्रकृतिविशेषैरायुष प्रमाणमुपलभ्येति । उक्ता प्रकृतिविशेषा वातादि पैत्तिक श्लैष्मिकाद्यास्त्विभिन्न । तैर्हि प्रमाणमायुष परिज्ञायते । यथा–वातेन स्वल्पायुषो भवति पित्तेन मध्यायुष, कफेन दीर्घायुष । एव सयोगेन तारतम्येन चायुषस्तारतम्यमप्यूह्य । तथा सात्त्विका दीर्घायुष, राजसा मध्यायुषस्तामसा स्वल्पायुष । तथा जातिकुलादिविशेषादायुषो विशेष प्रसिद्ध । अपि चेति समुच्चये–५७३

३४ अपुण्यवशादायुष प्रतिवत्सरस्य ह्रास ।

५७४–वर्षे वर्षे क्षयं याति नृणां याते शते शते ।

आयुषोऽपुण्यबाहुल्याद्यदा यन्मानमिष्यते ॥३४

५७४–नृणा पुरुषा । यत्र यस्मिन् काले कृतयुगादौ दश वर्षशतादयो दशवर्षादयो वा यदायुषो मानमिष्यते तेन मानेन सवत्सरशते पूर्णे एक सवत्सरोऽपुण्यबाहुल्याद्वर्षस्य क्षय याति । तेनैतदुक्त भवति–यस्य यदा सवत्सरशतमायुष प्रमाण स एकेन सवत्सरेणोनवर्षशत जीवतीत्यर्थ । अनेन क्रमेण सहस्राधिकजीविना दशवर्षजीविनां च भागकल्पनया च क्षय आयुषो वाच्य- ५७४

३५ बलस्य त्रैविध्यम् ।

५७५–बलमपि त्रिविध भवति । सहज, कालकृतं, युक्तिकृत च । तत्र सहज देहसत्त्वयो प्राकृतम्, कालकृतमृतुविभागज वय कृत च, युक्तिकृतं पुनराहारविहारोत्थमूर्जस्करयोगज च ॥ ३५

५७५–न केवल पुरुषे वयस्त्रिविध यावत्सहजत्वादिभेदेन बलमपि त्रिविधम् । तत्र सहज देहसत्त्वस्वभावायातम् । कालकृत हेमन्ताद्यृतुप्रजनित वयोविशेषकृत च । युक्तिकृतमाहारादिविशेषजमूर्जस्करयोगज च । ऊर्जस्कर रसायनवाजीकरणादि ५७५

३६ बलवृद्धिकरा भावा ।

५७६–तद्वृद्धिकरास्त्विमे च भावा भवन्ति । तद्यथा—बलवत्पुरुषे देशे जन्म तद्विधे च काले, सुखश्च कालयोगो बीजक्षेत्रगुणसंपच्चाहारसत्त्वसंपत्त्स्वभावो यौवनं व्यायामो हर्षश्च ॥ ३६

५७६–तस्य त्रिविधस्यापि बलस्य वक्ष्यमाणा भावा वृद्धिकरा । तद्यथा—यस्मिन् देशे पुरुषा बलवन्तो भवन्ति तत्र देशे जन्म, यस्मिन् काले च बलवन्तो भवन्ति तस्मिन् काले जन्म, सुखश्च कालयोग समयोग । बीजगुणमाद्यगुणस्य परिपूर्णतादिकम् । क्षेत्रगुणो मातु स्वभावाहारादिविशेष । तथा जातस्य शरीरादिसंपत्तय स्वभावादिकमेतेति बलस्य वृद्धहेतु ५७६

३७ देहस्थिता अष्टौ साराणि ।

५७७–तथा साराण्यष्टौ त्वग्रक्तमांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्रसत्त्वात्मकान्युत्तरोत्तरवराणि बलमानज्ञानार्थमुपदिश्यन्ते ॥ ३७

५७७–अस्य च बलस्य मानविशेषपरिज्ञानार्थ त्वगाद्यात्मकान्यष्टौ साराण्युक्तानि । तानि च यथोत्तरमन्यानि श्रेष्ठानि । तत्र त्वक्सारवान् बली भवति, ततो रक्तसारवान्, ततो मांससारवान्, ततो मेदस्सारवानित्येवमादि सत्त्व यावत् । त्वगेव सारमेव सर्वत्र योज्यम् । एतावता बलमानपरिज्ञानदर्शनेन भिषग्बल जानीयात् ५७७

३८ बलबलत्वारोपचयापचयाभ्या बलाबलकल्पना न कार्या ।

५७८–अपि च— न सुक्ष्मदेहमात्रदर्शनादेव भिषगयमुपचयन् महाशरीरत्वाद्बलवानयं कृशत्वादल्पशरीरत्वाद्वाऽल्पबल इति । तथासमयमप्यन्यथा दृष्टं गजसिंहे ॥ ३८

५७८–शरीरमात्रदर्शने भिषग बल उक्तन्यायेन मुह्यन् । अयमित्यादिना माहे हेतुरुच्यते । तदुभयमुपचयेन बलवत्त्व कृशत्वेन चाल्पबलत्वम् । गजसिंहयोर्यथा विपरीतेन दृष्टम् । सिंह कृशोऽप्यतिबली गज स्थूलोऽप्यल्पबल इति ५७८

३९ सर्वसारसंपदुपेतस्य गुणा ।

५७९–तत्र सर्वे सारैरुपेतो भवत्यतिबल परमगौरवयुक्त क्लेशक्षम सर्वारम्भेष्वात्मनि प्रत्ययवान्, कल्याणाभिनिवेशी, स्थिरशरीर, सुसमाहितगति, सानुनादस्निग्धगम्भीरमहास्वर, सुखैश्वर्यवित्तोपभोगसम्मानभाग्मन्दजरामय, प्रायस्तुल्यगुणविस्तीर्णापत्यो दीर्घायुश्च ॥ ३९

५७९–तत्र सर्वसारसंयुक्तोऽतिबलत्वादिगुणो भवति । प्रत्ययवान् नानारम्भेषु संभावितफल । कल्याणेषु दृष्टादृष्टेष्वभिनिवेशो यस्य । सहानुनादादिभिर्वर्तते स्वरो यस्य तथा सुखादिभाक् । ऐश्वर्यं प्रभवनम् । मन्दौ जरामयौ यस्य । प्रायस्तुल्यरात्मसदृशैर्गुणैर्विस्तीर्णा यपत्यानि यस्य । दीर्घायुश्च भवति ५७९

४० असारस्य यथासारयोगो ॥ ।

५८०–तद्विपरीतस्त्वसार । मध्यो मध्यगु ॥ ४०

५८०–या विद्यमानसर्वसारगुणवैपरीत्ययुक्तो भवति सोऽ

४१ भोग समा –क ख,

सार । यस्य तु मध्यमानि साराणि स गुणैरपि मध्यो भवति ५८०

४१ शरीरावयवानामुत्सेधविस्तारायामपरिणाहा ।

५८१-(१)प्रमाण पुन. स्वांगुलै । पादांगुष्ठप्रदेशिन्यौ द्व्यङ्गुलायते,तिस्रोऽन्या क्रमेणोत्तरोत्तरं पञ्चमभागहीनास्तत्रखहीना वा । चतुरङ्गुलायताः पृथक् प्रपदपादतलपार्ष्ण्य पट्पञ्चचतुरङ्गुलविस्तृताश्चतुर्दशैवायामेन पादश्चतुर्दशैव परिणाहेन । तथा गुल्फौ जवामध्य च । चतुरङ्गुलोत्सेध पाद । अष्टादशायामा जघा ऊरुश्च । चतुरङ्गुलं जानु । त्रिंशदङ्गुलपरिणाह ऊरु. । (२) पैडायामौ मुष्कमेढ्रावष्टपञ्चपरिणाहौ । पोडशविस्तारा कटी पञ्चाशत्परिणाहा । दशागुलं वस्तिशिर. । द्वादशांगुलमुदरम् । दशविस्तारे द्वादशायामे पार्श्वे । द्वादशोत्सेध त्रिकम् । अष्टादशोत्सेध पृष्ठम् । द्वादशक स्तनान्तरम् । द्व्यङ्गुल स्तैनपर्यन्तम् । चतुर्विशत्यङ्गुलविशाल द्वादशोत्सेधमुर.। द्व्यङ्गुलं हृदयम् । (३) अष्टकौ स्कन्धौ कक्षे च । पट्कावसौ। पोडशकौ प्रबाहू। पञ्चदशकौ प्रपाणी । द्वादशांगुलौ पाणी । तत्रापि पञ्चांगुला मध्यमाङ्गुलिः । ततोऽर्धांगुलहीने प्रदेशिन्यनामिके । सार्धत्र्यङ्गुलौ कनिष्ठिकाङ्गुष्ठौ । (४) चैतुरङ्गुलोत्सेधा द्वाविंशतिपरिणाहा शिरोधरा । द्वादशोत्सेधं चतुर्विंशतिपरिणाहमाननम् । (५) पञ्चाङ्गुलमास्यम् । चतुरंगुल पृथक् चिबुकौष्ठनासाद्व्यन्तरकर्णललाटम् । त्रिभागाङ्गुलविस्तारा नासापुटमर्यादा । द्व्यङ्गुलायतमंगुष्ठोदरविस्तृत नेत्रम् । तत्र शुैक्लात्तृतीयांशं कृष्णम् । कृष्णान्नवमांशा मसूरदलमात्रा दृष्टि । पडंगुलोत्सेध द्वात्रिंशत्परिणाहं शिर इति । सर्वं पुन शरीरमंगुलानि चतुरशीति ॥ ४१

५८१-अनन्तर शरीरावयवानामङ्गुलादिना प्रमाणमुच्यते- आयामो दैर्घ्यम् । विस्तारो व्यास । परिणाह परिवर्तुलता । तत्र पादाङ्गुष्ठ तत्समीपे चाङ्गुली आयामेन द्व्यङ्गुले। अन्यास्तिस्रोऽङ्गुल्य क्रमेण द्व्यङ्गुलस्य पञ्चमभागेन हीना प्रदेशिन्या मध्यमा ततोऽनामिका तत कनिष्ठेति । यथोत्तरार्थ प्रपदादेत्रय प्रत्येकमायामेन चतुरंगुलम् । प्रपदमङ्गुल्यनन्तर पादाग्र पादतलम् । पादमध्य पार्ष्णि खुडिकाभागस्तत्र च प्रपद विस्तारेण पडङ्गुलम् । पादतल पञ्चाङ्गुलम् । पार्ष्णि चतुरङ्गुला । द्वे चत्वारीति गुणानि । चतुर्दशायामेन पाद । परिणाह. पादपृष्ठात पादतल यावत् । गुल्फजवामध्ये अपि परिणाहेन चतुर्दशाङ्गुले । पादस्योत्सेध क्षितिलग्नात्प्रभृति गुल्फो यावत् स चतुरङ्गुल । सुबोधम् । मुष्कावष्टाङ्गुलपरिणाहौ पडायामौ । मेढ्र. पञ्चपरिणाह पडायाम कटी मेढ्रमुष्कयोरुपरिभागे । दशाङ्गुल बस्तिशिर आयामेन मेढ्रमूलान्नाभिप्रदेशो यावत् । सुगेमम् । त्रिकश्च कट्या पश्चोत्सेधादोन्नत्यम । स्तनपर्यन्त स्तनपार्श्वम् । द्व्यङ्गुल हृदयमिति । अत प्रभृति कनिष्ठिकाङ्गुष्ठावित्येवमन्तम । आयामो विज्ञेय । आस्य पञ्चाङ्गुल चिबुकादिक पृथक् प्रत्येक चतुरङ्गुलमायामेन । द्व्यन्तर दृष्टिमण्डलयोर्मध्यम् । नासापुटयोर्या मर्यादा मासमयी । त्रिभागाङ्गुलमङ्गुलस्य तृतीयो भाग । तृतीयांशो नेत्रभागाच्छुक्लात् । मसूरदलमात्रा घनत्वेन ५८१

४२ समप्रमाणशरीरलक्षणम् ।

५८२-तदायामविस्तारस्य सममुच्यते ॥ ४२

५८२-इत्युक्त समप्रमाण शरीर सममित्युच्यते ५८२

४३ अवयवपरिमाणस्य चातुर्विध्यम् ।

५८३-तत्र यथोक्तपरिमाणमिष्टमनिष्ट हीनमधिकं वा ॥ ४३

५८३-यथोक्तायामविस्तारोत्सेधेन समेन परिमाणमिष्टम । तथाऽत्यन्तदीर्घत्वाद्यियुक्तमनिष्टम् । हीनाधिकप्रमाणावयवमनिष्टम् ५८३

४४ ह्रस्वदीर्घादिभेदेनाष्टौ शरीराणि ।

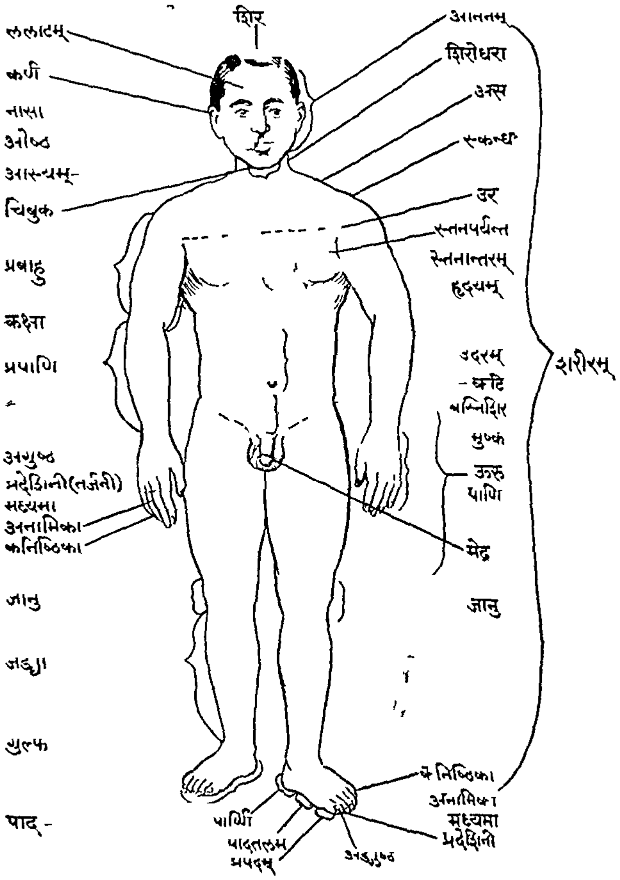
५८४ तैथाऽतिह्रस्वदीर्घगौरकृष्णरोमशारोमस्थूल - कृश चेति ॥ ४४

४५ इष्टशरीरलक्षणम् ।

५८५-इष्ट च पुनर्महाशरीरदशनवदनहनुस्तनाग्रपृष्ठस्वरसुपचितोरुस्फिक्कटीवक्षोग्रीवाताल्वकसुभयगुण - पाणिपादचिबुककर्णललाटम्, सूक्ष्माक्षिदन्तनखांगुलिपर्वकेशम्, दीर्घांगुलिसक्थिबाहूच्छ्वासेक्षितनेत्राजिह्मम्, विस्तीर्णास्याधरोष्ठाजिह्वाललाटकर्णपीठवक्षोऽल्पमेढ्रग्रीवाकेशम्, स्निग्धत्वक्चकरजनयनदशनस्वनम्, स्थिरेन्द्रियत्वङ्नखकेशपार्श्वम्, गम्भीरनाभिसन्धिस्वरम्, गूढजत्रुपृष्ठवंशदन्तमूलम्, रक्तताल्वोष्ठनखनेत्रान्तमाताम्रजिह्वाहस्तपादतलम्, कृष्णकेशभ्रूनेत्रपक्ष्मतारकम्, शुक्लशुक्लमण्डलदशनचरितसुसंहतचित्तस्कन्धललाटोदरमुखनखपादम् नीचैर्बद्धकर्णस्तननासाग्रचङ्क्रमणम्, घनस्कन्धकन्धरादन्ताङ्गुलित्वक्सौहार्दम्, तनुनखमध्याजिह्मम्,वृत्तस्फिग्ग्रीवानखम्, समपृष्ठदन्तललाटोक्षितम्, तथानुपूर्वपूर्ववृत्तावूरू, दक्षिणावर्ता नाभि., अकृष्टान्तरौ स्तनौ भ्रुवौ च, कूर्माकृतयो नखा. पादौ च, ऋज्वास्य नासावंशश्च, अनुल्बणे हनू, वेपश्च, श्लक्ष्णं तालु जिह्वा च, नातिस्थूलकृशावोष्ठौ देहबन्धश्च, सस्पन्दं हृदय शङ्खौ मन्ये च, सोष्मतालुपादोदर निःश्वासश्च, पृष्ठतोऽवनतौ रोमशौ च कर्णौ, ईषत्प्रलम्बिन्यौ भ्रुवौ, वलिन सुश्लिष्टसन्ध्यर्धचन्द्राकृतिललाटमातपत्रोपम शिर., नैकमूला मृदव केशा, गूैढं च सिरास्थिसन्धि, प्रकृतियुक्तानि वातमूत्र-

४२ पडायामेन । मुष्क°-ग ४३ पर्यन्त च-क ४४ स्कन्धे क°-ग ४५ चतुरुत्से°-क ख ४६ शुक्लतृतीयांश - कृष्ण कृ°-क ख ४७ °था ह्रस्व°-ग ४८ °हाशिरोदश-क ख. ४९ °यनस्व°-क ख ५० °कृशुष्क म°-क ५१ °नु पूर्ववृ°-ग ५२ °लिभ सुश्लि°-ख ५३ °ढ सि°-ग

अंगप्रत्यंगानि ।

शिर
ललाटम्
कर्ण
नासा
ओष्ठ
आस्यम्
चिबुक
प्रबाहु
कक्षा
प्रपाणि
अङ्गुष्ठ
प्रदेशिनी(तर्जनी)
मध्यमा
अनामिका
कनिष्ठिका
जानु
जङ्घा
गुल्फ
पाद
आननम्
शिरोधरा
अंस
स्कन्ध
उर
स्तनपर्यन्त
स्तनान्तरम्
हृदयम्
उदरम्
कटि
बस्तिशिर
मुष्क
ऊरु
पाणि
मेढ्र
जानु
शरीरम्
कनिष्ठिका
अनामिका
मध्यमा
प्रदेशिनी
पार्ष्णि
पादतलम्
प्रपदम्
अङ्गुष्ठ

पुरीषगुह्यानि, हसितरदितानि च चेष्टितानि, तथा जातानुलिप्तमध प्रसृतानुपूर्व्या गुणयदिष्ट शरीर मिति । भवति चात्र—४५

५८५-इत्युक्ते यत्राधिक्य हीनता नेष्टा त दर्शयति इष्ट पुनरित्यादि—नखादि रदा ता गुणवन्ति तान्व तानि । ल्लाटा नमुन्नमयगुण महदुपचित च । येना तानि सूक्ष्माणि। निम्ना तानि दीर्घाणि वक्ष पयन्त विस्तीर्णम्। केशा ता यल्पानि । स्वना नानि स्निग्धानि । पाश्व तानि स्थिराणि दृढानि। स्वरा तानि गम्भीराणि । दन्तमूलानि गूढा नतुल्य ानि। नेत्रान्तानि रक्तानि। पा तला तानि ताम्राणि। तारका तानि कृष्णानि। चरिता नानि शुद्धानि। ऊध्व ल सितमसित ट ल। पादा नमुन्नतम्। चित्तस्थैर्यत्वमौदार्यम्। बकल ॥ त नातैल्पु इत्यर्थ। सौहार्दा तानि घनानि। जिमा तानि तनूनि। मध्य वायस्य। नखा तानि वृत्तानि। इश्चिता त समम। इश्चित सनम रूपम्। सुवाघम्। प्रकृष्ट दरम नर यथो। देहरूपो देह। स्पन्न्चल्नन्। अवावायव प्रा ने प्रल्म्बि यौ। वलिनत्वादित्युक्तं ल्ग म्। यस्यो विच ने यस्य। पामादिपाठान्न। सुस्पिष्टे शलम धी यत्र। स्थिर केशा न मातपत्रोपमम्। केशा बहुमूला। वातादीनि प्रकृतियुक्तानि। हसितादीनि चेष्टिता यपि। एव लक्षणानि। एवम न तरोक्तैर्लक्षणैयुक्त शरीरमिष्ट भवति। गतानुगतिकम् ५८५

४६ दीर्घायुर्लक्षणम् ।

५८६-उत्तरोत्तरसुक्षेत्रे गर्भोऽत्यति नीरजम् ।
आयामनानविस्तारैवर्धमान शनै शुभम् ॥
इति सर्वगुणोपेत शरीरे शरदा शतम् ।
आयुरैश्वर्यमिष्टाश्च सत्र भावा प्रतिष्ठिता ॥ ४६

५८६-उत्तरोत्तर सुक्षेत्रेऽत्यति शुक्र वपु शुभम्। क्षेत्रवत् क्षेत्रम्। गर्भाधानात् प्रभृति वनमानावस्था यावत् तदुत्त रादुत्तर नागन परिपूर्ण यत्र। गर्भादित्व नीरजम्। क्रमण आयामादिभिर्वर्धमानम्। इत्यन तरोक्तेन प्रकारेण सर्वगुणोपते शरीरे शरदा शतमायु प्रतिष्ठितम्। सर्वे च भावा इष्टा प्रतिष्ठिता। यथोक्तगुणा ये त ५८६

४७ सात्त्विकराजसतामसाना लक्षणम् ।

५८७-अनुत्सेकमदैन्यं च सुख दु ख च सेवते ।
सत्त्ववास्तम्यमानस्तु राजसो नव तामस ॥ ४७

७८७-य सात्त्विक पुरुष स यदा सुखमुपभुङ्क्ते तदा नुत्सेकं कुलोपभुङ्क्ते। यदा च दु खमुपभुङ्क्त तदा अदैन्य कृत्वा। सुखदु खयोरेमेव यथा सत्त्ववान भवतीत्यथ यस्तु राजस स सुखमपि स्तभ्यमान सेवते। दु खमपि स्तभ्यमान स्वचावत्स्मरदैन्य। तामसो नैव सुखमुपभुङ्क्ते, नापि दुःखदु खम्। तत्कारण सन्निधानेऽपि शठत्वात्सुख दु ख न इत्यथ। अथवा तामसो नेवानुत्सेकमदैन्य च सुखदु खे सेवते। नव च स्तभ्यमान सेवते। अपि तु सात्मक सुख सवत। मदैयो दु ख मेवत इति ५८७

४८ पुण्यायुर्वृद्धिकरा भावा ।

५८८-दानशीलदयासत्यब्रह्मचर्यकृतज्ञता ।
रसायनानि मैत्री च पुण्यायुर्वृद्धिकृद्गण ॥ ४८

इति वैद्यपतिसिंहगुप्तस्य सुनावाग्भटस्य कृतावष्टाङ्ग सग्रहसहिताया शारीरस्थान प्रकृतिभदीयो नाम अष्टमोऽध्याय ॥ ८॥

५८८-तथा दानादको गण पुण्यायुर्वृद्धिकृदिति ५८८

इति श्रीमहामहोपाध्यायेन्दु विरचितायामष्टाङ्गसङ्ग्रहव्याख्याया शशिलेखाया सूत्रस्थान अष्टमोऽध्याय ॥ ८ ॥

टिप्पणी—अथ चतुर्थाध्यायप्रभृत्यष्टमाध्याय यावद्-त्स्यस्थताष्टाङ्गसङ्ग्रहस्थलक्षणा यथार्थ चरकसुश्रुतयामूलवचनानि समुचित्य सगृह्य ते—

पञ्चमोऽध्याय ।

(२२२) च शा ७ ५ सु शा ५ ३, ४ –५, ३५ १२ (२२३) च शा १ १६,१७,६३,६४,६५ ६६, ६७–सु १ ४६,४७ सु शा १ ८,११, ३ ३६,४६ (२२४) सु शा १ १६ ३ ३९ (२२५) सु शा १ २० (२२६) सु शा १ २० (२२७) सु शा १ २० (२२८) सु शा १ २० (२२९) सु शा १ २ (२३०) च शा १ २९ (२३१) च शा ७७ –सु. ८१० (२३२) च शा १ २७ २८ (२३३) च शा ४ १२ सु शा १ १९ (२३४) च शा ४ १२, सु शा १ १९ (२३५) च शा ४ १२ सु शा १ १९ (२३६) च शा ४ १२, सु शा १ १९ (२३७) च शा ४ १२ सु शा १ १९ (२३८) च शा ३ १२ (२३९) च शा ३ १३ (२४०) च शा ३ १४ (२४१) च शा ३ १७ (२४२) च शा ३ १८ (२४३) च शा ३ १९, ४ ३७–४४ सु शा ४ ८१–८७ (२४४) च शा ३ १९, ४ ४५–५१, सु शा ४ ८८–९४ (२४५) ३ १९ ४ ५२–५६ सु शा ४ ९५–९९ (२४६) च सू. १ ५६ (२४७) च शा ४ ६ ६४ सु शा १ १६ (२४८) च सु ३ १२ (२४९) च शा ७४ सु शा ४४ (२५१) च शा ७४ (२५२) च शा ७४ (२५३) च शा ७४ (२५४) च शा ७४ (२५५) च शा ७४ (२५६) च शा ७४ (२५७) सु शा ४४ (२५८) सु शा ४४ (२५९) सु शा ४४ (२६०) सु शा ४४

५५ मात्मप्रति नी –च ख ५६ स्तवास्तम्यमा –क ख ५७ °कृद्गुण । इति च क ख

(२६१) सु शा ४४ (२६२) सु शा ४४ (२६३) सु शा ४४ (२६४) सु शा. ४४ (२६५) सु शा ४५,६,७ (२६६) सु. शा ४.५ (२६७) सु शा ४८ (२६८) सु शा ४.१०,११ (२६९) सु शा ४१२,१३ (२७०) सु शा ४१४,१५ (२७१) सु शा ३.४१६,१७ (२७२) च. चि १५ ५६,५७,-सं ३२, सु शा ४१८,१९,-उ ४० १६९ (२७३) सु शा. ४२०,२१,२२,२३, च चि २.४४६-५० (२७५) च. सू. ८८, शा ७.७, सु शा १४ (२७६) च सू ८११, सु शा १४ (२७७) च सू. ८१०,-शा ७७, सु शा १५ (२७८) च शा ७७, सु शा १४ (२७९) च शा १.२५-२६, सु. शा.१.५ (२८०) च सू ८४-६,-शा ११८-२३, सु शा. १४ (२८१) सु. शा. ५८ (२८२) सु शा, ५८,३९ (२८३) च शा ७१० (२८४) सु. शा. ४२५ (२८५) सु शा ४२५ (२८६) सु शा ४ २५. (२८७) सु शा ४३१ (२८८) सु शा ४.२६, २७. (२८९) सु शा ५९ (२९१) च सू ३०३-शा ७.८, सु शा. ४.३१,३२ (२९३-२९४) सु उ ११३-१९ (२९५) सु उ ११८ (२९६) सु शा ११८ (२९९) सु शा ४२८. (३००) सु शा ४ ३१ (३०१) च सू ७९. (३०२) च शा ७९,-सू २९३ (३०३) सु शा ५११ (३०४) सु शा ५१२ (३०५) सु शा ५१३ (३०६) सु. शा ५१४ (३०७) सु शा ५१५ (३०८) सु शा ५१६. (३०९) सु शा ५१७. (३१०) सु शा ५१८. (३११) सु शा. ५१९ (३१२) सु शा ५१९. (३१३) सु शा ५१९ (३१४) सु शा. ५२० (३१५) सु शा ५२६ (३१६) सु शा ५.२६ (३१७) सु शा ५२६ (३१८) सु शा. ५२६ (३१९) सु शा ५२७,२८ (३२०) सु शा ५२८ (३२१) च शा ७१४, सु शा. ५२९ (३२२) सु. शा ५२९ (३२३) सु शा ५२९ (३२४) सु शा. ५२९ (३२५) सु शा ५३०,३१ ३२ (३२६) सु शा ५३३,३४,३५. (३२७) सु शा ५३६ (३२८) च शा ७१४, सु शा. ५३७ (३२९) सु शा. ५ ३७ (३३०) सु शा ५३७ (३३१) सु शा. ५३७ (३३२) सु शा ५३९ (३३३) सु शा ५३९,४३, ४४ (३३४) सु शा ५४० (३३५) च ७१४, सु शा ९९ (३३६) च शा ७१४ (३३७) सु शा ९९ (३३८) च सू. ३० २५,-वि ५४ (३३९) च वि ५३. (३४०) च शा. ७१५ (३४१) च शा ७१५ (३४२) च. शा ७१५ (३४३) च शा ७१५ (३४६) सु नि १०१८ (३४७-३४८) सु सू १५ ४१-४२, च वि ५२४ (३४९) सु सू. १५ ४०-४१ (३५०-३५१) च. शा ७१७. (३५२) च शा ७१८ (३५३) च शा. ८१९

५४ोऽध्याय ।

(३५४) सु शा ७१ (३५५) च सू. ३०.८-९. (३५६) सु शा ७३. (३५७) सु शा. ७.२०. (३५८) सु. शा ७२२ (३५९) सु शा ७२० (३६०) सु शा ७ २२ (३६१) सु शा ७२०,२२ (३६२) सु शा. ७२१,२२ (३६३) सु शा ७२२ (३६४) सु शा ७२२ (३६५) सु शा ७२२. (३६६) सु. शा ७२२ (३६७) सु शा, ७२२ (३६८) सु शा ७.२२. (३६९) सु शा. ७२२ (३७०) सु शा. ७. २२ (३७१) सु शा. ७.२२ (३७२) सु शा ७२२ (३७३) सु शा ७२२ (३७४) सु शा. ७.२२. (३७५) सु शा. ७.२२. (३७६) सु शा ७२२ (३७७) सु शा. ७६ (३७८) सु शा ७.१८ (३७९) सु शा ७१८ (३८०) सु शा ७१८ (३८२) सु शा ७१८ (३८३) सु. शा ९.१ (३८४) सु शा ७३. (३८५) सु शा. ७४,५ (३८६) सु. शा ७५ (३८७) सु शा. ९४ (३८८) सु शा. ९.५. (३८९) सु शा ९७ (३९०) सु शा ९.९ (३९१) च शा. ७.१२ (३९२) च शा ७१२ (३९३) च वि ५.५, सु शा ९.१२ (३९४) च वि ५८।१, सु शा ९१२ (३९५) च वि ५१० (३९६) च वि ५८।१ (३९७) च वि ५२६ (३९८) च वि ५८।२, सु शा ९ १२ (३९९) च वि ५.११. (४००) च वि ५८।२ (४०१) च. वि ५२६ (४०२) च वि ५८।३, सु शा ९१२ (४०३) च वि. ५१२,२६ (४०४) च वि ५८।४, सु. शा. ९१२ (४०५) च वि ५८।४, सु शा. ९१२ (४०६) च. वि ५८।४, सु. शा ९.१२. (४०७) च वि ५८।४, सु शा. ९. १२ (४०८) च वि ५८।४ (४०९) च वि ५८।४ (४१०) च वि ५८।४, सु. शा ९१२ (४११) च. वि ५.८।५, सु शा ९१२. (४१२) च वि ५८।६, सु शा ९१२ (४१३) च वि ५८ (४१४) च वि. ५.२३. (४१५) सु शा. ९१२. (४१६) सु शा ९ १२. (४१७) सु शा. ९१२. (४१८) च सू ३० १२, सु शा ९.३ (४१९) सु शा. ९३ (४२०) च. वि ५.९ (४२१) च वि. ५.९. (४२२) च वि ५९ (४२३) च चि १५,३८,३९ (४२४) च चि १५ ३,४० (४२५) च चि १५ ३,१३,१४,१५, ३८-४०, सु सू २१९,१० (४२६) च चि १५४४. (४२७) च. चि १५ ५६. ५७, सु सू २१ १०, ३५ २४,२७ (४२८) च चि. १५. ३९ (४२९) च चि १५.६-८ (४३०) च चि १५ ९३-११ (४३१) च. चि १५ १३,१४ (४३२) च सू. २८.४, चि १५ १५ (४३३-४३४) च.सू. २८.५.-चि ८३९, १५.२० (४३५) च सू. २८४. (४३६) च चि १५ ३६, सु सू १४ १३,१४,१६, ४६ ५२६ (४३७) च चि १५ १८ (४३८) च चि १५ १६,१८, सु सू १४३-६,१०,११,१२,१३, १५.५,४६.५२७ (४३९) च. चि

१५ १६,१७,१८ सु सू १४ १०, १५ ५, ४६ ५२७ (४४०) च चि १५ १६,१७,१८–सू २८ ४ सु सू १४ १०, १५ ५, ४६ ५२७ (४४१) च चि १५ १६, १७,१८, सु सू १४ १०, १५ ५ ४६ ५२७ (४४२) च चि १५ ३६ १९ –सू २८,४, सु सू १४ १०, १५ ५ ४६ ५२७ (४४३) च चि १५ १६,१९ सु सू १४ १०, १५ ५, ४६ ५२७ (४४४) च चि १५ १६, –सू १० ७४,३० ७ सु सू १५ ५,२१,२२,२३ २४ (४४५) च चि १५ १९ २८ ३–११ सु नि १ ५–२० (४४६) च सू २७ ३४९,३५० २८ ३ १५ ३६,३७ (४४७) च चि ३ ५६ ५७ (४४८) च वि ६ १२, सु सू ३५ २४ (४४९) च वि ६ १२, सु सू ३५ २४ (४५०) च वि ६ १२ सु सू ३५ २४ (४५१) च वि ६ १२, सु सू ३५ २४ (४५२) च वि ६ १२ सु सू ३५ २४ (४५३–४५४) सु सू ३५ २६ (४५५) च वि ५ २५ (४५६) च वि ५ २३ (४५७) च वि ५ २४ (४५८) सु शा १० १० (४५९) च चि १५ २०,२१ (४६०) सु सू ४६ ५२७ (४६१) सु सू ३५ २५ (४६२) च वि १५ ४

सप्तमोऽध्याय ।

(४६३) सु शा ६ १ (४६४) च शा ७ १४,–चि २६ ३ (४६५) च सि ९ ३, सु शा ६ ५ (४६६) सु शा ६ २४ (४६७) सु शा ६ २४ (४६८) सु शा ६ २४ (४६९) सु शा ६ २४ (४७०) सु शा ६ २४ (४७१) सु शा ६ २४ (४७२) सु शा ६ २४ (४७३) सु शा ६ २४ (४७४) सु शा ६ २४ (४७५) सु शा ६ २४ (४७६) सु शा ६ २४ (४७७) सु शा ६ २४ (४७८) सु शा ६ २४ (४७९) सु शा ६ २४ (४८०) च शा ७ ९ सु शा ६ २५ (४८१) च शा ७ ९ –चि २६ ३ –सू २९ ३४ –सि ९ ४,६ सु शा ६ २५ (४८२) च शा ७ ९,–सि ९ ४,६ सु शा ६ २५ (४८३) च शा ७ ९,–सि ९ ४,६,–चि २६ ३, सु शा ६ २५ (४८४) सु शा ६ २५ (४८५) सु शा ६ २५ (४८६) सु शा ६ २५ (४८७) सु शा ६ २५ (४८८) सु शा ६ २६ (४८९) सु शा ६ २६ (४९०) सु शा ६ २६ (४९१) सु शा ६ २६ (४९२) सु शा ६ २६ (४९३) सु शा ६ २६ (४९४) सु शा ६ २६ (४९५) च शा ७ ९, सु शा ६ २७ (४९६) सु शा ६ २७ (४९७) च शा ७ ९ –चि २६ ३,–सि ९ ४ सु शा ६ २७ (४९८) सु शा ६ २७ (४९९) सु शा ६ २७ (५००) सु शा ६ २७ (५०१) च सू २९ ३ सु शा ६ २७ (५०२) सु शा ६ २७ (५०३) सु शा ६ २७ (५०४) सु शा ६ २७ (५०५) सु शा ६ २७ (५०६) सु शा ६ २७ (५०७) सु शा ६ २७ (५०८) सु शा ६ १९ (५०९) सु सू २५ ३४ ३५ २६ १३,१४,१५ (५१०) च चि २६ २ (५११) सु शा ६ ३,१५ (५१२) च शा ७ ९ सु शा ६ ७ (५१३) सु शा ६ ७ (५१४) सु शा ६ ७ (५१५) सु शा ६ ७ (५१६) सु शा ६ ७ (५१७) सु शा ६ ८ (५१८) सु शा ६ ९,२३ (५१९) सु शा ६ १ ,११,१६ २३ (५२०) सु शा ६ ११,१६,२३ (५२१) सु शा ६ १२,१३,१६,२३ (५२२) सु शा ६ १४,१६ (५२३) सु शा ६ १७ (५२४) सु शा ६ ३१,३२,३३ (५२६, २७) सु शा ६ २८ (५२८) सु शा ६ २८ (५२९) सु शा ६ २८ (५३०) सु शा ६ २९ (५३१) सु शा ६ २९ (५३८) सु शा ६ ४१,४२

अष्टमोऽध्याय ।

(५४३ ५४८) च वि ८ ९५ सु शा ४ ६२,६३ (५४४) च वि ८ ९५ सु शा ४ ७७ ७९ (५४५) च चि २६ २०३ सु शा ८ ६३ (५४७) च १७ ११७ (५४९) च शा ६ १८ (५५०) सु शा ४ ७८ (५५१) सु शा ४ ६३ (५५३) च सू १७ ७४ सु सू १५ २३ २८ (५५४) च वि ८ ९८ सु शा ४ ६४–६७ (५५५) च वि ८ ९७ सु शा ४ ६८–७१ (५५६) च वि ८ ९६, सु शा ४ ७२ ७६ (५५७) च वि ८ ९९ सु शा ४ ७७ (५५८) च वि ८ १० सु शा ४ ७७ (५५९) च सू ७ ४०, (५६०) च सू १५ –६२ ६ ५, ७ ४२, (५६१) च शा ४ ३६–४६ सु शा ४ ८१–९९ (५६२) च इ १ ५ (५६३) च शा ४ ३६ (५६४) च शा ४ ३६–४६ (५६५) च वि ८ १२२ सु सू ३५ २९ (५६६) च वि ८ १२२ सु सू ३५ २९ (५६७) च वि ८ १२२ सु सू ३५ २९ (५६८) च वि ८ १२२ सु सू ३५ २९ (५७१) च शा ६ २९ वि ३ ३१–३७ ८ १२२ (५७२) च वि ३ ३५–३७ ८ १२२ (५७३–५७४) च वि ३ ३०–३२ (५७५) च सू ६ ८ ११ ३६ (५७६) च शा ६ १३ (५७७) च वि ८ ११२–११४ सु सू ३५ १६ (५७८) च वि ८ ११५ (५७९) च वि ८ ११ (५८०) च वि ८ १२,१३ (५८१) च वि ८ ११७ सु सू ३५ १२ (५८२) च वि ८ ११७ (५८३) च वि ८ ११७ सु सू ३५ १४, १५ (५८४) च सू २१ ३ (५८५) सु सू ३५ ४ (५८६) सु सू ३५ ४–६,७–११ (५८८) च सू ८ २९ –वि, ११ ७–८

धातुपोषणक्रम परिशिष्टम् ।

(च चि अ. १५)

अथ मादानकर्मा तु प्राणः कोष्ठं प्रकर्षति ।
तद्द्रवैर्भिन्नसङ्घातं स्नेहेन मृदुतां गतम् ॥ ६ ॥
समानेनावधूतोऽग्निरुदर्यः पवनोद्वहः ।
काले भुक्तं समं सम्यक् पचत्यायुर्विवृद्धये ॥७॥
एवं रसमलायान्नमाशयस्थमधः स्थितः ।
पचत्यग्निर्यथा स्थाल्यामोदनायाम्बुतण्डुलम् ॥८॥

आयुर्वेददीपिका—सम्प्रति सम्प्राप्तस्यान्नस्याग्निना यथा पाको भवति, यथा च पच्यमानमन्नं देहधात्वादिरूपतामापद्यते, तदाह—अन्नमित्यादि । मुखप्रवेशादारभ्यान्नस्य व्यापार इहोच्यते । आदानमाहारग्रहणम् तत् कर्म यस्य स तथा, प्रकर्षतीति नयति । द्रवैरिति पानीयादीभिः । भिन्नसङ्घातमित्यवयवशैथिल्यमापन्नम् । काले इति बुभुक्षाकाले । भुक्तं समिति मात्राप्रकृत्यादिसमम् । समानेनावधूत इति अग्निपार्श्वस्थितेन समानेन सधुक्षित, अथ च समान प्राकृतत्वाद् वायो वायुरिव अन्न सधुक्षणो भवति न वैषम्यकरः, विकृतस्तु वैषम्य करोति, तेन वातेन विषमोऽग्निर्भवतीति चोपपन्नं भवति । एते च द्रवादय पाचकस्याग्नेः सहाया भवन्तीत्यनेन ग्रन्थेनोच्यते । 'आहारपरिणामकरास्त्विमे भावा भवन्ति तद्यथा—ऊष्मा वायुः क्लेदः स्नेहः कालः समयोगश्च' (शा. अ.६ १४) इति । उदर्य पाचक इत्यर्थ । 'पवनोद्वह' इत्यग्निविशेषण केचित् पठन्ति, सम्यगिति भुक्तविशेषण केचित् पठन्ति, तदा सम्यगित्यनेन मात्रासात्म्यमुच्यते । सम्यग्ग्रहणेन तु प्रकृत्यादिसमपदुच्यते। आयुर्विवृद्धये इति शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसयोगानुवर्तनाय तद्विवृद्धये च । रसमलाय इति ताद्र्थ्ये चतुर्थी । आशयस्थमित्यामाशयस्थम् । अधःस्थित इत्यनेन अग्नेरूर्ध्वज्वलनस्वभावतया ऊर्ध्वस्थान्नपाके सामर्थ्य सूचयति। अन्नार्थे यथेत्यादिना दृष्टान्तमाह ॥ ६–८ ॥

अन्नस्य भुक्तमात्रस्य षड्रसस्य प्रपाकतः ।
मधुराद्यात् कफो भावात्फेनभूत उदीर्यते ॥ ९ ॥
परं तु पच्यमानस्य विदग्धस्याम्लभावतः ।
आशयाच्च्यवमानस्य पित्तमच्छमुदीर्यते ॥ १० ॥
पक्वाशयं तु प्राप्तस्य शोष्यमाणस्य वह्निना ।
परिपिण्डितपक्वस्य वायुः स्यात्कटुभावतः ॥११॥

आयुर्वेददीपिका—एवं स्थूलपाकक्रममभिधाय, अवान्तरमणुपाकक्रममाह—अन्नस्येत्यादि । भुक्तमात्रस्येति भुक्तानन्तरमेव । षड्रसस्येति प्राशस्त्येनाभिधान, किंवा षड्रसस्यापि प्रथमं मधुरता निरुक्ता भवतीति दर्शयति । प्रपाकत इति प्रथमपाकत ,प्रशब्द आदिकर्मणि । मधुरश्चासौ आद्यश्चेति मधुराद्य, किंवा 'मधुरात् प्राक् कफोद्भव' इति पाठ । फेनभूत इति फेनसदृशोऽघन इत्यर्थ । परमिति आद्यमधुरपाकानन्तरम् । विदग्धस्येति पक्वापक्वस्य । अम्लभावत इति जाताम्लस्वरूपत । आशयादामाशयात् । च्यवमानस्य अधोभाग वायुना नीयमानस्य, अनेन च पित्तस्थानसम्बन्ध विदग्धाहारस्य दर्शयति । अच्छमित्यघनम् । उदीर्यते इति पित्तमुत्पद्यते, अम्लं च पित्तमम्लभावादाहारस्य उत्पद्यत इति युक्तमेव । पक्वाशयं तु प्राप्तस्येति मलरूपतया पक्वाशयगतस्य । शोष्यमाणस्य वह्निनेति यद्यप्यूर्ध्वं दाहक्षमो वह्नि, तथाऽप्यधस्थाधोगतस्य वह्निना शोष्यमाणत्व पक्वाशयगतरयाप्युपपन्नम् । यतश्चाधोगमने सम्यग्वह्निव्यापारो नास्ति, अत पच्यमानस्येति पद परित्यज्य शोष्यमाणस्येति कृतम् । परिपिण्डितपक्वस्येति परिपिण्डितरूपतया मलरूपतया पक्वस्य । वायु स्यात् कटुभावत इति परिपिण्डितावस्थोत्कृतकटुता वायोरुत्पद्यते । एवमादिना षट्रसाहारस्यावस्थापाको भवति । ननु यद्यन्नावस्थापाकवशात् षणामेव रसाना कफादिकर्तृत्वमुच्यते, तत 'कटुतिक्तकषायाणा विपाक प्रायश कटुः' (सू अ. २६ ५८) इत्यादिना यो विपाक उच्यते स विरुध्यते, अवस्थापाकेनैव बाधितत्वात्, नैव, न ह्यवस्थापाकोऽयं रसस्वभाव निष्ठापाक बाधते,किंत्ववस्थाया स्वकार्य करोति, तेन रसादयोऽपि स्वकार्य कुर्वन्ति, अवस्थापाकोऽपि स्वकीय कार्यं करोति, यथा मधुरतिक्तादिद्रव्येऽन्ने उपयुक्ते मधुरोऽपि स्वकार्य करोति, तिक्तादयश्च स्वकार्य कुर्वन्ति, अयं तु विशेष यन्मधुरादयस्यावस्थापाकस्य मधुरादय श्लेष्मजनका रसा अनुगुणा भवन्ति तदा स बहुश्लेष्माणं जनयति, यदा त्ववस्थापाको विपरीतकटुकादिपरिगृहीतो भवति तदा स्तोकमात्र कफ जनयति, एव पित्तजनकेऽवस्थापाकेऽपि वाच्यम् । 'कटुतिक्तकषायाणा (सू.अ २६) इत्यादिनोक्तस्त्रिधा विपाकस्तु रसमलविवेककालो भिन्नकाल एवावस्थापाके. सममिति न विरोध । स च भिन्नकालोऽप्यवस्थापाककार्यदोषानुगुणतयाऽननुगुणतया वा अवस्थापाकाहितदोषाणा वर्धन क्षपण वा करोतीति तस्याभिधान शास्त्रे प्रयोजनवदेव । यद्यपि सर्वमन्नमवस्थाया विदह्यते, तथाऽपि येऽत्यर्थ विदाहिनस्त एव विदाहिन इत्युच्यन्ते, विशेषविदाहकर्तृत्वात् । अन्ये त्वाहु—न षड्रसादप्यन्नात् सामान्यनावस्थापाके कफाद्युत्पत्तिः, किंतु षड्रसादन्नात् प्रथमे पाके मधुरोऽभ्युद्भूतो रस स कफ जनयति, तथा पित्त विदाहावस्थायामुद्भूतादम्लरसादुत्पद्यते, एव वायुरपि आहारकटुतावस्थाया भवतीति । अन्ये त्वाहु यत्, नान्नस्याग्निसंयोगान्मधुराद्यावस्थिक भवति, किंतु कफादिस्थानेषु मनुष्याणा स्वभावादेव मधुरादयो रसास्तिष्ठन्ति, ते चान्नं स्वस्वभाव नीत्वा कफादीञ्जनयन्ति । उक्त हि तन्त्रान्तरे " मधुरो हृदयादूर्ध्व रसः कोष्ठे व्यवस्थित । तत सवर्धते श्लेष्मा शरीरबलवर्धन ॥ नाभीहृदयमध्ये च रसस्त्वम्लो व्यवस्थित. । स्वभावेन मनुष्याणा तत पित्त विवर्धते ॥ अधो नाभ्यास्तु सर्वेक कटुकोऽवस्थितो रस । प्राय श्रेष्ठतमस्तत्र प्राणिना वर्धतेऽनिल ॥ तस्माद्विपाकस्त्रिविधो रसाना नात्र सशय "—इति । इह तु तत्रेत्यादिग्रन्थार्थालोचनया यथोक्त एव ग्रन्थार्थो न्याय्य । तन्त्रान्तरे तु श्लेष्मपित्तगतमधुराम्लरसौ वर्णयन्ति, ते कफाद्यधिगता रसा अस्माकमपि पाकसहकारितया अनुमता एव। यत्तु श्लेष्मजनकाशस्यैवावस्थापाके श्लेष्मकर्तृत्वमित्युक्त, तदनुमतमेव, एव य श्लेष्मजनकोंऽश आहारगत स स्थानमहिम्ना तदाहारस्य मधुरतामापाद्य श्लेष्माणं विशेषेण जनयतीति ब्रूम । यत्तु, अनेनावस्थापाकेन कफपित्तयोरीरणमात्र क्रियते न तु वृद्धि, वृद्धिर्निष्ठापाके एव भवतीति वदन्ति, तदुपपत्तिशून्य भाति, किंच, अवस्थापाकात् कफपित्तयोर्वृद्धि, तथा निष्ठापाकाच्च मलरूपतया उत्पाद इति युक्त पश्याम. ॥ ९ – ११ ॥ (च.चि.१५.१२–१५)

रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसान्मेदस्ततोऽस्थि च ।
अस्थ्नो मज्जा ततः शुक्रं शुक्राद्गर्भः प्रसादजः ॥ १६ ॥

चिन्द्रा०व्याख्या—सम्प्रति प्रसाद न्यायक्रमेण च ... इत्याह—रसादित्यादि । प्रसादेन इत्यस्य लिङ्गविपरिणामः रक्तमित्यादिषु प्रत्येकं सम्बध्यते । प्रसादेन रसात् रक्तं प्रसादजम्, तत्र रसात् प्रसादजम् रक्तम् ... प्रसादजमित्यादि योज्यम् । रसात् प्रसादजमिति रसात् पाकं जायते च प्रसादात्परस्माच्च जायते एव रक्तात् पाकं जायते च प्रसादात्परस्माच्च मांसं जायते इत्यादि व्याख्येयम् । ... रसाद्रक्तमित्यादि ... गर्भः प्रसादजमिति ... । ननु "गुर्वी ..." इत्यादि रसात् ' इत्यादिना चरके (२८ ४) रसात् रक्तादिधातुपुष्टिः ... तु रसाद्रक्तमित्यादिना रसात् रक्तादिधातुपुष्टेरिति विरोधः । नैवम्, ... धातुपोषकमेव, ... रसात् पाकं, ... तथैव ... । अन्ये ... धातुपुष्टिमाहुः ... तत्र धातुपोषकत्वेन व्याख्यातम् ... रसगतं प्रसादं ... रक्तादिधातुपोषणं ... अन्ये तु रसाद्रक्तादि ... धातुपोषणं ... सर्वाङ्गगत रसः ... पूर्वपूर्वधातुपरिणाम उत्तरोत्तरधातूत्पत्ति, यथा—सर्वाङ्गगता ... क्षीरादपि ... दधि ततो नवनीतं ततो घृतं ... इत्यर्थः । ... रसस्थानगतः ... रक्तस्थानमव्याप्य ... रक्तस्थानेन ... पोषयति तथा रक्तमांसं ... मांसगतं प्राप्य ... मांसपोषणं ... मांसगतं ... मांसोत्पत्तिपर्यन्तं ... एवमुत्तरोत्तरधातून् रस एव प्लावयति, यथा—... केदारकुल्यान्यायेन ... उक्तं ... यत्—" रस ... परिवर्तमानः ... परिवर्तनमापद्यमानः ... विपरीतलक्षणमापद्यते—" इति, तथा सुश्रुते चि— "... धातूनाम्— (१४ ११) इत्यादिना तथा "स खलु ... (सु सू स्था अ १४ १४) इत्यादिना रसेनैव रक्तादिधातुपोषणमनेन व्याख्यातम् । किंवा आहाररस ... मार्गे ... रसादिरसमत्तिरितरमात् ... समानाशन तर्पयति, तत्र च प्रत्यासन्न धातुरसपोषको ... पुष्णाति, यदु

... विद्धत्यातुरतः ... सम्बन्धि ... पोषणं ... रक्तधातुपोषक ... भवति ... मांसपोषका रसभागा मांस पोषयति ... मांसधात्वग्निपाकरसादुत्पन्ना ... पोषको रसभागो ... स्वस्थानपरिणतः ... रसात् ... यत्—"रसाद्रक्तमित्यादिना ... प्रथमं रसात् ... उत्पत्तिः ... चिरेण ... नाम मासेनेति ... ननु ... सर्वेषां धातूनां प्रादुर्भावः —इत्यादि ... तत्र ... अहोरात्रात् ... प्रत्यावर्तत्वात् ... प्रत्याख्यातमनेन ... भवति ... इति क्षीरदधिन्यायकेदारीकुल्यान्यायखलेकपोतन्यायादिभिः धातुपोषणक्रमः । ... परिणामे विरुद्धत्वं ... रस ... स्वोपदेशम् ... गर्भरूपे ... गुर्वादि ... अथ क्षीरादि... मूर्च्छितास्य ... भवति, ... पोषयति ... रसादि ... रसस्य प्रत्यात्मनियतः ... रक्तादिधातुपोषणमात्रं ... पोषकत्वेन तथा ... सस्थानस्थितस्य ... पोषकत्वम् ... तदुक्तं ... वृद्धिः विवृद्धिमेत्यवश्यम् । ... युगपत् प्रसादस्य ... यदि विशिष्यते स च— (च चि स्था अ १५ ३६) इत्यादि । तदुक्तं ... एवोपपन्नम् ... मांसादिना ... मांसादेव पोषणं तदपि ... तदनुसारेणाऽऽहारतः ... तदुपपद्यते । वृष्य तु प्रसादात् यथा स्तने ... पीतं ... विदूरादि शुक्र प्रसादात् ... याति तथा ... वृष्योत्पन्नो रसो रक्तादिधातुन् ... मात्राधिक्यमाति सद्यः । ... यम् । ... । ... सर्वधातुव्याप्त्या ... भवति ... । यत्तु ... (चि ८ ५८) ... विवक्षमाणत्वात् ... इत्युक्तं तत्र ... धातुपोषणाभिप्रायेण व्यवस्थाप्यते । यत् "एवैतस्मिन् धातौ नीति ... —धातुभिः धातौ अवस्थानकाल ... पूर्वपूर्वधातुपुष्टिपरावलेः ... व्यवस्थाप्यते । एवमाद्यो ... परिगृहीतवाङ्गे ... — ... अनारीकरान्याये । ... सन्ततज्वरस्य ... युक्तमित्याहुः तत्र ... न तत्ज्वरस्य ... दापयितु ... व्यापकतया "यथा धातूनां मूत्र पुरीष ... "—(च चि अ ३ ५६) इत्यादिनोक्तम् । दोषाणां तु कुपितानां संप्राप्ति विनापि विषमव्यापित ... सावरसमये ... धात्वादिव्यापकं सर्वधातुस्थगोऽपश्यत इति ॥ १६ ॥

आयुर्वेददीपिका—पाकजन्यानां रसादीनामुत्पाद क्रमेणाह **रसादित्यादि** । रसाद्रक्तं प्रसादजं, ततो रक्तान्मांसं प्रसादजं, मांसान्मेदः प्रसादज-मित्यादि यावच्छुक्राद्गर्भः प्रसादज इति । प्रसादज-शब्देन रसादिभ्यः प्रसादांशजन्या रक्तादयः, किट्टांश-जन्यास्तु वक्ष्यमाणाः कफादय इति । शुक्रस्ति निर्मलतया प्रसादज एव गर्भो भवति, न तु मलजन्यं किञ्चित् । केचित्तु शुक्रमलतया श्मश्रूणि वदन्ति, तन्न, तन्त्रेऽनभिधानात् । तथा शुक्रमलं यदि श्मश्रूणि स्युस्तदा स्त्रीणामपि सशुक्रतया श्मश्रूणि भवेयुः, स्त्रियश्च सशुक्रा एव, परं तासां शुक्रं गर्भारम्भकं न भवतीत्यादि प्रतिपादितं प्राक् । अन्ये तु गर्भप्रसादजशब्देन नपुंसकेन ओजोऽभिदधति । प्रसादज इत्यत्र जातशब्दः पोषण एव वर्तते, नापूर्वोत्पादे, रक्तादयो हि गर्भात्प्रभृत्येवोत्पन्ना रसादिभिः पोष्यन्ते, तत्र च त्रिधानूत्पादं व्याख्यातारो वर्णयन्ति—तत्र रसः स्वाग्निपच्यमानो रक्ततां याति, रक्तं मांसतामित्यादि पूर्वपूर्वधातुपरिणामा-दुत्तरोत्तरधातूत्पादः, यथा क्षीराद्दधि भवति, दध्नो नवनीतं, नवनीताद्घृतं, घृताद् घृतमण्डः, इत्येकः पक्षः । किंवा रस एव रक्तं प्रथमं प्लावयति, तत्र च रक्तस्थानसंबन्धाद्रक्तसादृ-श्यमनुभवति, रक्तं च रक्तसमानेनांशेन पोषयति, ततो रक्तमाप्लाव्य मांसमाप्लावयति, तत्रापि मांसपोषणं करोति, मांससादृश्यतामनुभवति, एवमुत्तरोत्तरधातून् रस एवाप्ला-वयति वर्धयति च, यथा केदारनिर्मित्त कुल्याजलं प्रत्या-सन्नं केदारं तर्पयित्वा क्रमेण केदारिकान्तराणि आप्ला-वयति । किंवा आहाररस उत्पन्नो भिन्नैरेव मार्गै रसरुधि-रादीनि समानेनांशेन तर्पयति, तत्र च यः प्रत्यासन्नो धातु-स्तत्पोषको धातुभागस्तं शीघ्रं पुष्णाति, यस्तु विदूरो धातुस्तस्य विदूरमार्गतया चिरेण पोषणं भवति, एवं भिन्नै-रेव मार्गैर्धातूनां पोषणं भवति, यथा खले उत्पतितानां कपोतानां भिन्नदिग्गामिनां स्वीयस्वीयमार्गेणैव गच्छतां गम्यदेशस्य प्रत्यासन्नविप्रकृष्टत्वादिभेदेन शीघ्रं चिरेण च गमनं भवति, तद्वत् । इति क्षीरदधिन्याय-केदारीकुल्यान्याय-खलेकपोतन्यायात् त्रेधा धातुपोषणक्रमः । तत्रेह शब्दार्थपर्या-लोचनया **केदारीकुल्यान्यायः क्षीरदधिन्यायो** वा सगत एव, खलेकपोतन्यायस्तु मनाग्दुर्घटः । तस्मिन् हि पक्षे रसाद्रक्तं प्रसादजमित्यर्थव्युत्पादनं दुःशकं, प्रपञ्चितं चैत-द्विविधाशितपीतीये, (सू. २८.४) तत्रैवानुसरणीयः प्रपञ्चः । ननु, विविधाशितपीतीये आहाररसाद्रसादिपुष्टिरुक्ता 'पुष्यन्ति त्वाहाररसाद्रसरुधिर°' (सू. अ २८.४) इत्यादिना, तत्र रसद्वयं स्वीकृतम्, इह त्वेक एव रक्तपोषको रस इति कथं न विरोधः ? । मैवं, तत्रापि आहाररसशब्देन आहारजः प्रसादोऽभिधीयते, स च रसग्रहणगृहीत एव । यतो द्विविधो रसः—स्थायी, पोषकश्चेति, तेन तत्र धातुपोषकपोष्यरसा-शयोर्भेदविवक्षया भेद उक्तः, इह स्थायिपोषकरसांशावप्ये-कतया निर्दिष्टौ, स्थायिरसपोषकरसमागयोः स्थानभेदाभ-भावादेकत्वम् एवं कृत्वा सप्तधातुकं शरीरमुच्यते । एतदपि विविधाशितपीतीये एव प्रपञ्चितम् ॥ १६ ॥

रसात् स्तन्यं तथा रक्तमसृजः कण्डराः शिराः ।
मांसाद्वसा त्वचः षट् च मेदसः स्नायुसन्धयः ॥१७

शिवदाससेनव्याख्या सम्प्रति प्रसादजन्यतां धातू-नामभिधाय उपधातूनामप्याह **रसादित्यादि** । अत्रापि रसात् स्तन्यं प्रसादजमित्यादि योज्यम् । रक्तमिति स्त्रीणां रजः मासि रक्तमप्युप-धातुरूपम्, रसादेव रक्तं प्रसादभागजन्यमित्यर्थः । उक्तं च सुश्रुते,—"रसादेव स्त्रिया रक्तं रजःसंज्ञं प्रवर्तते" (सु. सू स्था अ १४.६) इति । एतच्च रजोरूपं रक्तं रसजन्य-मपि धातुशोणितवत् न शीघ्रं जायते, किन्तु शुक्रवन्मासे-नैव । तदुक्तं सुश्रुते—"एवं मासेन रसः शुक्रीभवति स्त्रीणां चार्तवम्—" (सू. १४.१४) इति । अन्ये तु—"घृतकुम्भो यथैवाग्निमाश्रितः प्रविलीयते । विसर्पत्यार्तवं पुंसां तथा स्त्रीणां समागमे—" इत्यत्र यथा आर्तवशब्देन शुक्रमु-च्यते तथा स्त्रीणां च आर्तवमित्यत्रापि आर्तवशब्दः शुक्र एव वर्तते न तु रजसि, रजो हि रसाद्रक्तवत् शीघ्रमेव जायते न तु मासेन इत्याहुः । तन्न इत्यन्ये, विसर्पत्यार्तव-मित्यादावपि स्त्रीणामार्तवं पुंसां समागमे सति विसर्पतीति योजनया आर्तवशब्दस्य रजोवचनत्वेनाप्युपपत्तेः । वस्तु-तस्तु आर्तवस्य रक्तरूपता यद्यपि मासादर्वाग्भवति तथापि तस्यार्तवरूपता गर्भाशयप्राप्त्यैव भवति, गर्भाशयप्राप्तिस्तु मासेनैव भवतीति कृत्वा मासेनार्तवं भवतीति सुश्रुतेनो-क्तम् । उक्तं हि विश्वामित्रेण—"सूक्ष्माः केशप्रतीकाशा बीजरक्तवहाः शिराः । गर्भाशयं पूरयन्ति मासाद्बीजाय कल्पते—" इति । तत्र बीजभूतरक्तं बीजरक्तमार्तवमित्यर्थः । असृजः कण्डरा इति स्थूलस्नायवः । मेदसः स्नायुसन्धयः इत्यनेन तु मेदसः सूक्ष्मस्नायुपोषकमिति ज्ञेयम् । चरके हि कण्डराशब्दः स्थूलस्नायुवाची, सुश्रुते च स्थूलशिरावाचीति ज्ञेयम् । एते च स्तन्यादयः शरीरधारका अपि उपधातु-शब्देनैवोच्यन्ते, न तु धातुशब्देन, धातुशब्दप्रवृत्तेर्धारण-पोषणनिमित्तत्वात् । तेन ये शरीरं धारयन्ति धातूंश्च पुष्णन्ति रसादयस्त एव मुख्यतया धातुशब्दवाच्या न स्तन्यादयः, ते हि शरीरं धारयन्त्येव न तु किंचित् पुष्णन्ति । उक्तं हि भोजे,—"शिरास्नायुरजःस्तन्यत्वचो गति विवर्जिताः । धातुभ्यश्चोपजायन्ते तस्मात्ते उपधातवः" इति । अत्र गतिविवर्जिता इत्यनेन धात्वन्तरपोषणाय गतिर्निषेध्यते । अत एव धातुभ्यश्चोपजायन्त एव न तु परं जनयन्तीत्यर्थः । यत्तु 'किंचिद्दोषप्रशमनं किंचिद्धातुप्रदूषणम्" (च सू १.६७) इत्यत्र धातुशब्देन दोषाणामपि ग्रहणम्, तद्गौण-धातुशब्दप्रयोगाज्ज्ञेयम् । उक्तं हि,—"दोषा अपि धातुसंज्ञां लभन्ते—" इति । शुक्रस्याप्योजःपोषकतया धारणपोषण-योगोऽस्तीति धातुत्वमखण्डितमेव । ओजस्तु यद्यपि न धातुषु नाप्युपधातुषु पठितं तथापि तत् सप्तधातुसाररूपतया सप्त-धात्वन्तर्गतमेवेति ज्ञेयम् । अत एव तस्याचार्यैरपि पृथङ्नोक्तिः ॥ १७

आयुर्वेददीपिका—धातूना पोष माभिधायोपधातुपो षमाह—रसात् स्तन्यमित्यादि । रसात् स्तन्य प्रसादज, तथा रक्तमपि रजसंज्ञं रसादेव प्रसादभागजन्य, उक्तं च सुश्रुते—"रसादेव स्त्रिया रक्तं रजःसंज्ञं प्रवर्तते" (सु सू अ १४६) इति। एतच्च रजो रसजन्यमपि सूक्ष्मतया चिरेणैव जायते, यदुक्तं सुश्रुते—'एवं मासेन रसः शुक्रीभवति स्त्रीणा चार्तवम्' (सु सू अ १४।१४) इति। असृज च . . स्थूलस्नायव , मेदसस्तु सूक्ष्मस्नायुपोषण 'मेदस स्नायुसंधय' इत्यनेन वक्तव्यम्। इह हि क . शब्देन स्थूलस्नायुरुच्यते सुश्रुते तु स्थूलसिरा। ते च रसादयो यो धातव तत्पोषणाच्छरीरपोषका अप्युपधातुशब्देनोच्यते, रसादयस्तु शरीरधारकतया धातव तत्पोषकतया च धातुशब्देनोच्यते, उक्तं च भोज,—"सिरास्नायुरज—स्तन्यत्वचो गतिविवर्जिता । धातुभ्यश्चोपजाय ते तस्मात्त उपधातव "—इति। अत्रापि हि 'धातुभ्यश्चोपजायते' इत्यनेन जाय त एव, पर न जनयन्तीत्युक्तम्। शुक्र तु ओजोजनकत्वात् धातवन्तर्गतमेव। ओजस्तु इह न धातुषु नाप्युपधातुषु पठित, तस्य सप्तधातुसाररूपतया सप्तधातुत्वात्, अत एव तस्यासिरपि पृथङ्नोक्त ॥ १७॥

(सुश्रुते सू अ १४)

रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसान्मेदः प्रजायते ।
मेदसोऽस्थि ततो मज्जा मज्ज्ञः शुक्रं तु जायते १०

निबन्धसंग्रह व्याख्या—शोणितप्रकरणे येषामपि धातूना क्रमेणोत्पत्तिं दर्शयन्नाह रसाद्रक्त मित्यादि। मु स वाप्यो रसो यदृच्छाहारतो प्राप्य रागमुपैतीत्यनेनैव रसादेव रक्तस्य भवने उक्ते रसात् पुन शोणितभवनवचनं नियमार्थम्। तेन रसात् क्रमात्प या शोणितमेव भवति नापरं धातव इति। एतेन सु ।स्त्र सर्वधातुषु रसमच्चारादनेनैव सर्वधातुपोषणमिति तन्त्रान्तरीय वचो निरस्तम्। ननु, यदि परिणमन्ति रसादयो रक्तादिभावेन तर्हि सर्वेषामुच्छेद स्यात्? अन्यतरथा परिणाम इति चत्तर्हि सर्वषा पूर्वेषामभावः स्यादुत्तरेषा बाहुल्यमिति? नैतदस्ति। तेषा रसादीना मलस्थूलसूक्ष्मभागविशेषेण त्रिविध परिणामो भवति तद्यथा—अन्नात् पच्यमानाद्विण्मूत्रं मल, सारो रस, रसादनिपक्वात् मल कफ, स्थूलो भागो रस अणुभागो रक्त रक्तादभिपक्वात् मल पित्त, स्थूलभाग शोणित, अणुभागस्तु मांसमिति ततोऽप्यात्मपाकेन पच्यमाना मल श्रोतसाव ।क्षिप्रजननात्मिकातोमल स्थूलो भागो मांस, सूक्ष्मा मेद, ततोऽपि निजवह्निपच्यमाना मल स्वेद, स्थूला शा मेद एव, सूक्ष्मभागोऽस्थि, ततोऽपि पच्यमाना मल केशलोम श्मश्रूणि स्थूलोऽस्थि, सूक्ष्मस्तु मज्जा ततोऽपि मज्जा पावकपच्यमाना मलो नयनपुरीषत्वचा स्नेह , स्थूलो भागो मज्जा, सूक्ष्म शुक्र, तत पुन पच्यमानान्न मलो नोत्पद्यते सहस्रधाध्मातसुवर्णवत्, स्थूला भाग शुक्रमेव स्नेहभाग सूक्ष्मश्चौजोभूतं ओज । पूर्वोक्त एवार्थ श्लोकाभ्या कथ्यते,—
स्थूलसूक्ष्ममलै सर्वे भिद्यते धातवस्त्रिधा। स्व स्थूलोंऽश सूक्ष्मश्च मल याति तन्मल । स्वाग्निभि पच्यमानेषु मल षट्सु स्रोतसु। न शुक्रे पच्यमानेऽपि हेमनीवाक्षये मल "—इति। आकृष्य एवौपस पुस श्मश्रुपातोद्भवश्मश्रु शुक्रमल इत्येके। तत्र, श्मश्रुहीनस्यापि शुक्रदर्शनात्। ननु मांसान्मेद प्रजायत इत्यनर्थक, 'मज्ज्ञ शुक्रं तु जायते' इत्यनेनैव क्रियापदेन प्रजायत इत्यस्यार्थस्य लब्धत्वात्। सत्य, प्रजायत इति क्रियापद रसादीना भेद पर्यन्ताना विशिष्टकार्योत्पाददर्शनार्थम्। एत एवोपधातव स्वभावा दुत्पद्य ते न पुनरस्थ्यादिभ्य इति। तथाहि—रसात् स्तन्य मार्तव च, रक्तात् कण्डरा सिराश्च, मांसाद्वसा त्वच , मेदस स्नायुसंधय इति। शुक्र तु जायत इति द्वितीयजायते ग्रहणेन शुक्रे विशिष्टभवत्ता उक्तेति, शुक्रं हि स्वाग्निपच्यमानमपि नाणुभागमुत्पादयति। अन्ये तु 'मेद प्रजायत' इत्यत्र 'प्रवर्तते' इति पठन्ति, शुक्रं तु जायते' इत्यत्र शुक्रस्य सभव' इति पठन्ति, व्याख्यानयन्ति च—सभवशब्दोऽत्र पोषणे न त्वपूर्वोत्पादने यतो रसादीना शुक्रान्तानामागर्भा देवोत्पत्तिरिति ॥ १०॥

(अ हृ॰ शा अ ३ ६२-६३)

रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसान्मेदस्ततोऽस्थि च ।
अस्थ्नो मज्जा ततः शुक्रं शुक्राद्गर्भः प्रजायते ॥

सर्वाङ्गसुन्दरा—रसात्–धातुरसादाहाररसेन सह वर्तमानात्, रक्त प्रजायते–स धातुरसस्तथाभूतो रक्ततया स पचत। तावद्यावत्स एव गर्भत्वेनेति योज्यम्। अत्र चोदयन्ति। ननु, यद्याहाररसो यानविक्षिप्तो रसधातुना सहैकतापरिणमन् क्रमेण रक्तादीन् भावान् गर्भावसानान् परिणमति। तर्हि कथमुक्तं 'सारस्तु सप्तभिर्भूयो यथास्वं पच्यतेऽग्निभि'। इति? अत्रोच्यते। कार्ये कारणोपचारादेतदुक्तमित्यवहि। मारकार्येषु रसरक्तादिषु सप्तभिर्धात्वग्निभि पच्यमानेषु 'सारस्तु सप्तभिर्भूयो यथास्व पच्यतेऽग्निभि ।' इत्युक्तम्। तस्माद्रसादिधातव एव साराख्यामूलकारणादुत्थिता परमार्थेन पच्य त इति बोध्यम्। ननु, यदि क्रमेणाहाररसात् रसात् रक्त मांसमित्यादिक्रम आस्थाय तत्कथमुक्तं (श्लो ६८)–"यानेन रसधातुर्हि विक्षेपोचितकर्मणा।' इति? अत्र हि युगपदिति च निर्दिश्यते। युगपत्–एककाल, यानेन रसो देहे विक्षिप्यते। विक्षिप्ताच्च रसात् सर्वधातूत्पत्तिरिति प्रत्यगायि। इह च रसरक्तमांसादिकमाहाररसाद्धातुनिष्पत्तिरित्युच्यते। तदेतत् परस्परविरुद्धमिव लक्ष्यते। ब्रूम। युगपच्छब्दोऽत्रशीघ्रार्थ। तथा चोवाच साङ्ख्य (सा का ३)–"युगपच्चतुष्टयस्य तु वृत्ति क्रमशश्च तस्य निर्दिष्टा।' इति। अस्यार्थ–मनोबुद्ध्यहङ्कारास्त्वक्चक्षुश्रोत्रादीना मध्याद्यतम त्वेव चतुष्टयमेतत्। अस्य च वृत्तिर्युगपन्निर्दिष्टा क्रमेण च। तत्र युगपद्वृत्तिरुत्पलपत्रशतसूचीभेदन्यायेन। क्रमेण च वृत्ति यथा,–चक्षुरादि रूपादिक पश्यति मनस्तत्र संशेते, बुद्धि र्निश्चिनोति, अहं करोमीत्यहङ्कार उद्यमयति। तदेवमपि युगपत्क्रमाभ्या च विक्षेपो न विरुद्ध । अस्त्वेतत्। रसधातुरित्येतत्कथमुक्तम्? यतो रसाख्यो धातुस्तेन न विक्षिप्यते

किन्तर्हि ? आहाररस । अत एव धातुशब्दोपादानमनर्थकम् । श्रृणु । धातुशब्द आधाराभिधेयत्वेनेहोपात्तो रसस्य देहधारणत्व दर्शयितुम् । सर्वेषा हि धातूना यद्देहधारणस्वभावत्व तदाहाररसाप्यायितानामेषाम्, न त्वनाप्यायितानाम् । अत स आहाररसो धातूनामाधार —उद्भवस्थानम् । यथा,-लोके हेमादीना य आधार प्रतिनियतो विशिष्टा मृत् स धातुसज्ञया भण्यते । इय मृद्धेमधातुरिय रजतधातुरिति । एवमाहाररसो व्यानेन विक्षिप्यते, न रसाख्यो धातु. इति स्थितमेतत् । किञ्च, आहाररसादेककाल सप्तसु धातुस्रोत सु प्रवेशितादृसरक्तादयो धातव उत्पद्यन्ते, इति यद्येष एककालधातुपोषणपक्ष आश्रीयते तदानीमिद विरुध्यते—" पूर्वो धातु पर कुर्याद्वृद्ध क्षीण श्च तद्विधम् । " (हृ. सू. अ. ११ ३५) इति । यत सर्वे धातव आहाररसेन युगपद्व्यानविक्षिप्तेन स्वे स्वे स्रोतस्यवतिष्ठमाना स्वातन्त्र्येणाहाररसाप्यायिता पुष्यन्ति, अनाप्यायिता क्षय यान्ति । तदेव कथ पूर्वस्य धातोर्वृद्धौ परस्य वृद्धि पूर्वस्य धातो क्षये परस्य क्षय स्यात् ? न हि कदाचिद्भुक्ते मैत्रे तृप्ते चैत्र सुहित स्यात् । अतृप्ते वाऽसुहित: स्यात् । तथा स्थूलस्य मेद एवोपचीयत इति दृष्टम् । न च सम कृत्वा सप्तसु धातुस्रोत सु विनिक्षिप्ते रसे मेदसोऽधिका वृद्धि कथञ्चिदुपपद्यते । क्रमपरिणामपक्षे तु स्थूलस्याहाररसो रसधातुतया परिणमति । रसधातू रक्ततया, रक्तधातुर्मांसतया, मासधातुमेदस्तया परिणमति । मेदस आहारपूर्णस्य स आहाररसो मेदस्त्व प्राप्त पुन प्रतिस्रोतोन्यानेन मासस्य विशेषवती वृद्धि करोति, अनन्तर रक्तस्य, अनन्तर रसस्य । पुनश्च रसधातुरतिपूर्णो रक्तस्य वृद्धि विधत्ते, रक्त धातुर्मासस्य, मासधातुमेदस ,इत्येवमतिस्थूलस्य मेदोवद्रसादयो मासावसाना अप्युपचीयन्ते । अस्थ्यादयश्चास्थ्यादिस्रोतसा मेदसाऽऽवृतत्वान्न तथोपचीयन्ते । तस्मादाहाररसेन मेदोभावेन परिणमता उदकपरिपूर्णाभिनवमृत्कुम्भजललवस्यन्दनन्यायेनास्थ्यादयो धातव. केवलमाप्याय्यन्ते, न तु तथोपचीयन्ते । तथा च मुने (च सू अ २१.४)– " स्थूलस्य मेद एवोपचीयते, न तथेतरे धातव । " इति । अस्य ह्ययमर्थ –मेदसो येऽन्येऽस्थ्यादय शुक्रावसानास्ते न तथोपचीयन्ते, न पुन पूर्वे रसादयो धातव स्थूलस्य नोपचीयन्त इति । अत एवाह मुनि (च. सू अ २१.९)– " मेदोमासातिवृद्धत्वाच्चलस्फिगुदरस्तन । अयथोपचयोत्साहो नरोऽतिस्थूल उच्यते ॥ " इति । अपि च, यदि क्रमपरिणामपक्षो नोररीक्रियेत तदानी गर्भस्य शुक्रधातुसारोत्पन्नस्य रसादयो मज्जावसाना धातवो न स्यु । कारणानुविधायीनि हि कार्याणि भवन्तीत्युक्तम् । क्रमपरिणामपक्षे पुन शुक्रप्रसादस्य सर्वधातुप्रसादरूपतया परिणतत्वात् स शुक्रप्रसादो गर्भतया परिणमस्तथारूप एव परिणमिति । कारणानुरूपत्वात्कार्याणाम् । तथा च बीजकारणे वटधवप्ररोहादौ सकलान्यवस्य तत्पदार्थजातानि तथारूपाण्यव्यक्तरूपतया तान्यवतिष्ठन्ते । यानि कार्यरूपतया परिणमन्ति सर्वाण्यभिव्यक्तिं यान्ति कार्ये दृश्यन्ते । ननु, क्रमपरिणामपक्षे धातोर्धात्वन्तरोत्पत्तावाश्रीयमाणाया यो यो धातुर्धात्वन्तरभावेन देहे परिणमति । तस्य तस्य धातोर्धात्वन्तरभावेन परिणतत्वादभाव प्राप्नोति पूर्वस्य पूर्वस्य । ततश्च शुक्रप्रसादस्यैव देहे सद्भाव स्यात्, न रसादीना धातूनाम् । तथा चैवमाहारविनिवृत्तावपि स्त्रीगमनसामर्थ्य स्यात्, शुक्रस्य विद्यमानत्वात् । अत्रोच्यते । अनवच्छिन्नप्रवाहसन्तानक्रमेणाशिकतया धातूना धात्वन्तरभावापत्ति , न तुल्यकाल सर्वैरवयवैरुत्पत्ति । इति कृत्वा यो यो धातुर्धात्वन्तरभावेन देहे परिणमति न तस्य तस्य धातो पूर्वस्याभाव प्राप्नोति, सर्वैरवयवैरपरिणतत्वात् । तदेव सर्वथा **क्रमपरिणामपक्ष** एवाश्रयितु **न्याय्य** । तथा **चाष्टाङ्गसङ्ग्रहे**ऽप्यभिहितम् (शा. ४३६)– "तत्राहाररसो व्यानविक्षिप्तो यथास्व सप्तसु धातवग्निषु क्रमात्पच्यमान स्वात्मभावप्रच्युतिसमनन्तरमेव प्राप्तरक्तादिधातुसज्ञक कालवदस्खलितप्रमाणो देहमूर्जयित्वा" इत्यादि । तथा **चरकसंहितायां** दृढबलोऽप्याह (चि. अ.१५ १४)–"रसाद्रक्त ततो मास मासान्मेदस्ततोऽस्थि च । अस्थ्नो मज्जा । तत शुक्र शुक्राद्गर्भ प्रसादज (च चि१५.२१ ३५)इत्युक्तवन्तमाचार्य शिष्योऽस्त्विदमचोदयत् । रसाद्रक्त विसदृशात्कथ देहेऽभिजायते ॥ रसस्य न च रागोऽस्ति स कथ याति रक्तताम् । रसाद्रक्तात् स्थिर मास कथ तज्जायते नृणाम् ॥ रसाद्रक्तात्तथा मासान्मेदस श्वेतता कथम् । श्लक्ष्णाभ्या मासमेदोभ्या खरत्व कथमस्थिषु ॥ खरेष्वस्थिषु मज्जा च केन स्निग्धो मृदुस्तथा । मज्जश्च परिणामेन यदि शुक्र प्रजायते ॥ कथ सर्वगत शुक्र प्रवदन्ति मनीषिण । अथ प्रसादान्मज्ज्ञश्च शुक्र भवति देहिनाम् ॥ छिद्र न दृश्यतेऽस्थ्ना च तन्नि सरति वा कथम् । एवमुक्तस्तु शिष्येण गुरु प्राहेदमुत्तरम् तेजो रसाना सर्वेषामम्बुजाना यदुच्यते । पित्तोष्मण स रागेण रसो रक्तत्वमृच्छति ॥ वाय्वम्बुतेजसा युक्त रक्त मासत्वमृच्छति । श्लेष्माण च समाश्रित्य मास स्नेहाभिसयुतम् ॥ स्थिरता प्राप्य शौक्ल्य च मेदो देहेऽभिजायते । पृथिव्यग्न्यनिलादीना सङ्घात श्लेष्मणा वृत ॥ खरत्व प्रकरोत्यस्य जायतेऽस्थि ततो नृणाम् । करोति तत्र सौषिर्यमस्था मध्ये समीरण ॥ मेदसा तानि पूर्यन्ते स्नेहो मज्जा तत स्मृत. । तस्मान्मज्ज्ञश्च य स्नेह: शुक्र सञ्जायते तत ॥ वाय्वाकाशादिभिर्भावे सौषिर्य जायतेऽस्थिषु । तेन स्रवति तच्छुक्र नवात्कुम्भादिवोदकम् ॥ स्रोतोभि स्यन्दते देहात्समन्ताच्छुक्रवाहिभि । हर्षेणोदीरित रागात्सङ्कल्पाच्च मनोभवात् ॥ विलीन घृतवच्छायामोष्मणा स्थानविच्युतम् । बस्तौ सम्भृत्य निर्याति स्थलान्निम्नमिवोदकम् । " इति । तथा चरकमुनिरापे साक्षादभिजगे (चि अ ८.३९)–" स्रोतसा च यथास्वेन धातु पुष्यति धातुना । " इति । तथा (च सू अ २८ ३) 'धातवो हि धात्वाहारा प्रकृतिमनुवर्तन्ते । " इति । नग्नजिदप्याह " तत्राहाररसात्पूर्व रसधातुर्विवर्द्धते । रक्तधातू रसाच्चैव रक्ताख्यान्मासमेव च ॥ मेदोधातुस्ततो मासादस्थ्याख्यो मेदसस्तथा । मज्जधातुस्ततोऽस्थ्याख्यान्मज्ज्ञ शुक्राख्य एव च ॥ शुक्रात्पर च गर्भस्य सम्भव. परिकीर्तित ।" इति । तस्मात्क्रमपरिणामपक्ष एव युक्त ।६२-६३

विकृतिविज्ञानम् ।

विकृताङ्गविज्ञानीयो नवमोऽध्यायः ।

(उपोद्घात)

शरीरमाधानाद् प्रभृत्यपवर्ग यावत्स्मिन् स्थाने निर्णीयते तत्राङ्ग जीवित चानेन प्रकार । निर्णीत तस्य मृत्यु नाम तदरिष्टपरिज्ञान निर्णीत पश्चात्स्वाद्ध्यानाथ मध्यायारम्भ ।

१ प्रतिज्ञा ।

*** अथातो विकृताङ्गविज्ञानीयमध्यायं व्याख्या स्याम । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षय ॥ १

*** अथ यदि पूर्वम् आग्नेयम् । विकृतमरण जन्मान्तरप्रादुर्भाव, परामत्ता, स्नेहा तरगमन पश्चात्त । नमता विनाश इति पर्याया । अथवा विकृति स्वभाव वर्णाद् यथाभाव । तस्य विज्ञानमधिकृत्य कृतम्नथारूः ८८

२ रिष्टलक्षणम् ।

५८९-स्वस्थानामातुराणां वा पुरुषाणां देहा तरा भिन्नाभिन्नामापथविषयमतीता सर्वशरीरव्यापिना त्वापा घनाधना इव वपमायुष क्षय सञ्चय ताऽऽस्मा त्स्वभावविपर्यासं जनयन्ति । तत्पमामता रिष्टमि त्याहु ॥ २

५८९-स्वस्थातुरवि भेषानपक्षया सर्वेषा पु पा । देहा तराभिलाषिणा मुमूर्षूणा दोषा प्रकृतिविपर्यास जनयन्ति । तद्रिष्टमित्याहु । एनावता विकृता रिष्टमितु क्रमा विभूता दोषा ? औषधविषयमतीता -असाध्या । सर्व शरीर व्यापिन स त आयुष क्षय सूचय ताऽऽस्मादविकम्पित प्राप्ते विपर्यासं जनयन्ति । तत्र वर्णादीना क्रमेण विकृतया निर्दिश्य ते-८९

३ प्राकृता वर्णा ।

५९०-तत्र गौर श्याम कृष्णो गौरश्याम कृष्ण श्याम इति देहे प्रकृतिवर्णा । तद्भेदाश्च पद्मगौराद्य

५९०-पञ्च तावत् प्राकृता प्रधानवर्णा -गौर, श्याम कृष्ण, गौरश्याम, कृष्णश्यामश्चेति । पद्मगौराद्यस्तभेदा भेदा । तत्र पद्मगौरश्च स्वर्गौर गौरगौर इत्यवमाद्यो गौर भेदा । कपिलश्यामो दूर्वाङ्कुरश्यामो नमश्याम इत्य मादय श्यामभेदा । प्रियंगु श्यामो न श्यामो घृतश्याम इत्यवमादयो गौरश्यामभेदा । कज्जल गौ कोकिलकृष्ण, षट्पदकृष्ण इत्यवमादय कृष्णभेदा । अतसीकृ नमाल कृष्ण इत्यवमाद्य कृष्णश्यामभेदा । इति प्रकृति वर्णा ५९०

४ विकृता वर्णा ।

५९१-नीलश्यामताम्रहारिद्रशुक्लादयस्तु विकृतय ४

५९१-श्यामाऽरुणलोहितस्ताम्रोऽभिमत्य । हारिद्रा हरितालसम । शुक्लस्तु शङ्खकुन्दाद्सम्य ५९१

५ रिष्टरूपा वर्णा ।

५९२-तत्र प्रकृतिविकृतिवर्णा युगपदङ्गेऽर्धकदेश या मर ॥ ५ ॥ ५

५९२-शरीरे शरीरकदेशे वा विभक्तौ प्रकृतिविकृतिवर्णौ मरणाय ५९२

६ ग्लान्युपचयादीना प्रकृतिभेदायोक्ताना च भावाना रिष्टत्वम् ।

५९३-एतेन ग्लान्युपचयदौर्बल्यरौक्ष्यस्नेहादयस्तथा प्रकृतिभेदीयोक्ता महदुपचयसूक्ष्मदीर्घाणां सर्वेषा च स्नेपादिविभागत प्रतिनियताना भावानामनिमित्त ता न्यथात्वमुक्त भवति ॥ ६

५९३-एतेन ग्लान्युपचयादीनि व्याख्यातानि विरुद्धयो युगपच्छरीर स्नानानिमित्त सुरग मरणायेत्यर्थ । तथा महत्त्वादियुक्ताना शरीरप्रभृतीनामस्र ॥ युक्त दीर्घ त्वयुक्तानामस्युर्यानिमरमान्यत्वत्र मरणायेत्येवमाद्य प्युक्त भवति ५९३

७ खादीना पञ्चभूताना छाया ।

५९४-छायास्तु शरीरे पञ्च । तत्र खात्-अपलश्च्या काशनीलनिर्मला सस्नेहा नभसः । वातात्-पांशुभ स्मरूक्षा ररुण ॥ श्यावा निष्प्रभा स्वदप्रतिषधि तेजस-दुतहुताशनविद्युत्सतपनीयरक्त । दृष्टिसुखा अम्भस-वैदूर्यवद्वनीलविमल । घना सुस्निग्धा भुवः-। रुचिराभा घना स्थिरा स्निग्धा शुद्धा श्यामा श्वेता च ॥ ७

५९४-खादिमहाभूतमय्य पञ्च छाया शरीर सम्भवन्ति । छाया कान्ति । सुवर्णम् । सम्प्रभव सदीप्तिरिव । छायाया गन्धामभवात्तन्धारस्य ग धो विशेष । द्रुतहुताशनादिव द्रुक्ता । तपनीय सुवर्णम् । तस्य संतप्तस्य सन । घना स्फुटो पलक्षया । भुव पृथिव्या । रुचिराभा रमणीयदीप्ति । शुद्धाधम् ५९४

८ रिष्टरूपा छाया ।

५९५-तासां वायव्या विनाशाय क्लेशाय चान्ति महता ॥ ८

९ सुखरूपाच्छाया ।

५९६-शेषास्तु सुखादया ॥ ९

१० सप्त प्रभा ।

५९७-सप्त प्रभा रक्ता, पीता, पाण्डुरा, सिताऽसिता, श्यावा, हरिता च ॥ १०

५९७-रक्तादिका सप्तप्रकारा प्रभा । प्रभा दीप्ति । श्यावा नातिलोहित ५९७

५७ °त्याम । स्व°-क ख ५८ °त्र गौरोऽगौर श्यामोऽश्याम कृष्णो कृष्ण इ-च ख ५९ देहम्-ख, ग, ६० °न ग्ला यु°-क ख ६१ पादिमा°-ग,

११ शोभना प्रभा ।

५९८-ताः स्निग्धा विकाशिन्योऽमला. शुभाः ॥ ११

५९८-स्निग्धत्वादियुक्ता. प्रभा शुभा ५९८

१२ अशुभा प्रभा ।

५९९-विपरीतास्त्वशुभाः ॥ १२

५९९-यथोक्तविपरीता रौक्ष्यादिगुणा विपरीताः ५९९

१३ प्रभाच्छाययोर्भेदक लक्षणम् ।

६००-तयोर्विशेषाः-छाया वर्णमाक्रामत्यासन्ना च लक्ष्यते पञ्चभूतात्मिका च । प्रभा तु वर्णं प्रकाशयति विप्रकृष्टाल्लक्ष्यते तेज.प्रभवैव च ॥ १३

६००-छायाप्रभयो' शास्त्रकार स्वय लक्षण दर्शयति-वर्णमाक्रामति प्रतिद्वन्द्वीभूतेव वर्णस्यात्मान प्रकाशयति निकटे च लक्ष्यते। सा पृथिव्यादिपञ्चमहाभूतसमुदायकार्यम। प्रभा तु केवल तेज प्रभवा सती वर्णं प्रकाशयति विप्रकृष्टाच्च लक्ष्यते ६००

१४ अक्षिकुमारिकादर्शनप्रयुक्त रिष्टम् ।

६०१-यस्य दृष्टौ प्रतिच्छायामयी कुमारिका न दृश्यते स परासुः ॥ १४

६०१-यस्य दर्पणादौ प्रतिच्छायाया प्रतिविम्बेऽक्षिण कुमारिका न दृश्यते स परासुर्मृतकल्प । परागता असवो यस्येति कृत्वा ६०१

१५ विगर्हिता प्रतिच्छाया ।

६०२-यस्याऽऽतपादर्शादिष्वकस्मात् प्रतिच्छाया छिन्ना भिन्ना हीनाऽधिकाऽऽकुला नष्टा जिह्माऽवाक्शिरा विशिरा द्विशिरा विस्तृताऽन्यथा वा विकृता वा दृश्यते ॥ १५

६०२-यस्य यस्य देह इदमिद दृश्यते स स गतासुरिति सवन्ध । सुवोधम् । प्रतिच्छाया प्रतिविम्बम् । छिन्ना द्विधा गता । भिन्ना सच्छिद्रा । अधिका अङ्गेन स्वप्रमाणाद्वा । आकुला अपरिस्फुटावयवा । नष्टया दृष्टया न दृश्यते । जिह्मा मलिनेव । अधोमुख शिरो यस्या अतद्भूतस्यापि सा अवाक्शिरा. । विकृता स्वप्रमाणाद्विस्तीर्णा । अन्यथेति स्वप्रमाणात् सक्षिप्ता ६०२

१६ ललाटाश्रय रिष्टम् ।

६०३-यस्य ललाटं न स्विद्यति ॥ १६

६०३-ललाटं न स्विद्यति प्राय अकस्मादिति स्मर्तव्यम् ६०३

१७ केशरोमाश्रय रिष्टम् ।

६०४-यस्य केशरोमाण्यनभ्यक्तान्यभ्यक्तवद् दृश्यन्ते ॥ ७

१८ नयनाश्रयाणि रिष्टानि ।

६०५-नयने[६३] चातिप्रविष्टे निर्गते विस्तृते संक्षिप्ते संक्षिप्तभ्रूणी विनभ्रूणी जिह्मे विषमे विभ्रान्तदर्शने हीनदर्शने नकुलाभे कपोताभे अलातवर्णे नीलादिविकृतवर्णे अतिचले स्तब्धस्रस्ते प्रस्नुते अत्युन्मिषिते अतिनिमिषिते लुलितपक्ष्मणी वा ॥ १८

६०५-विभ्रान्त मिथ्याविषयक दर्शन ययोस्ते विभ्रान्तदर्शने। स्रस्ते मुक्तसन्धिवन्धने। स गतायु ६०५

१९ नासिकाश्रयाणि रिष्टानि ।

६०६-नासिका वातिविवृतातिसंवृता कुटिला-स्फुटिता पिटकाचिता[६४] शुष्का वा स गतायुः ॥ १९

२० ओष्ठाश्रय रिष्टम् ।

६०७-यस्याधोधरोष्ठौ यात्युत्तरोष्ठश्चोर्ध्वमुभौ वा पक्वजम्बूनीलौ ॥ २०

२१ दन्ताश्रय रिष्टम् ।

६०८-दन्ता वातिरूक्षास्ताम्राः श्यावाः पङ्किताः[६५] पुष्पिताः सशर्करा वा सहसा वा पतन्ति ॥ २१

टिप्पणी-स गतायुरित्युपरितनेन सवन्ध ।

२२ जिह्वाश्रय रिष्टम् ।

६०९-जिह्वा वा जिह्मा स्तब्धा सुप्ताऽवलिप्ता गुर्वी श्यावा ध्ना शुष्का विसर्पिणी कण्टकाचितेव वा ॥ २२

२३ गण्डललाटहन्वाश्रय रिष्टम् ।

६१०-यस्य गण्डललाटहनुवन्धनानि[६६] स्थानाच्च्युतानीव स्रस्तानि ॥ २३

२४ शिरोधरापृष्ठगत रिष्टम् ।

६११-यस्य न धत्ते शिरः शिरोधरां पृष्ठं वा स्वभारम् ॥ २४

२५ हनुगत रिष्टम ।

६१२-हनू वा पिण्डमास्यस्यम् २५

२६ मेढ्रवृषणाश्रय रिष्टम् ।

६१३-यस्योत्सिक्तं मेढ्रमतिनिस्सृतौ वा वृषणावतो विपर्ययो वा ॥ २६

२७ मूत्राश्रय रिष्टम ।

६१४-यस्य मूत्रमत्युष्णम् ॥ २७

२८ प्रस्तुतरक्ताश्रय रिष्टम् ।

६१५-यस्य विपदोपाद्विना खेभ्य. सरोमकूपेभ्यो रक्तं प्रवर्तते ॥ २८

२९ अङ्गलाघवगौरवगत रिष्टम् ।

६१६-यस्यानिमित्तमङ्गान्यतिलघून्यतिगुरूणि वा स्युः स मुमूर्षुः ॥ २९

६०७-६१६-यस्याध इत्यादि सुबोधम् । पुष्पिता कुसुमाचिता इव यथा निचुला पुष्पिता भवन्ति । शर्करा चूर्णम् । अत उक्ताद्विपर्ययोऽतिनिस्सृत मेढ्रमुत्सिक्तौ वृषणौ स मुमूर्षुरिति योज्यम् ६०७-६१६

३० स्वराश्रित रिष्टम् ।

६१७-यस्यैकोऽनेको वा स्वरो गद्गदा[६७]व्यक्तः क्षामो दीनो वा सहसा लक्ष्यते ॥ ३०

६३ °यने वातिप्र°-क ६४ °ता पिटिकाचि°-क ख. ६५ °भा पङ्किला पु°-ख. ६६ °वन्धानि स्था°-ग ६७ °द्गदो व्य°-ग

बाष्प रिष्टम् ३१

६१८–या या विपरसुवति । यस्य या यद्वा भूप मूष्वसुरा ८ नति ॥ ३१

३२ ... रिष्टम् ।

६१९–यस्या ... तिर्यग्गोऽतिद्भस्य पुतिगन्धि सुर्गा यथा ॥ ३२

३३ अगुल्लि रिष्टम् ।

६२०–यस्याद् ... आयम्यमाना न ... ॥ ३३

३४ ... रिष्टम् ।

६२१–यस्या योन्याऽपि ... ॥ ३४

३५ ... रिष्टम् ।

६२२–यस्यष्टोऽनिष्टो वा ... ॥ ३५

३६ ... रिष्टम् ।

६२३–यस्य शरीर परस्यास्मीरस्या...दूषाम क्षिकादयस्यनति भवन्ति वा ॥ ३६

३७ ... रिष्टम् ।

६२४–यस्य मतता ... नित्यं शीतेषु वा कुमुदोत्प ... विगत मात्पाणितमिव च यस्य ॥ ३७

३८ ... रिष्टम् ।

६२५–यस्य च ... शरीरे युगपन्महा भूतानां ... ॥ ३८

३९ ... ।

६२६–सर्वे त ... ॥ ३९

६१७–६२६–यस्मैरा ... शरीर ... ६१७–६२६

४० ... रिष्टम् ।

६२७–यस्या ... ।
... ॥
... शरीर यस्य दहिन ।
... जीवितम् ॥

४१ ... रिष्टम् ।

६२८–हरिताभा शिरा यस्य रोमकूपाश्च संवृता ।
साऽम्लाभिलाषी पुरुष पित्तात् मरणमश्नुते ॥

४२ ... रिष्टम् ।

६२९–यस्य गोमय ... चूर्णं मूर्ध्नि मुखेऽपि वा ।
... मूर्ध्नि धूमा वा मासात् तस्य जीवितम्

४३ ... रिष्टम् ।

६३०–मूर्ध्नि भ्रुवोवा कुर्वन्ति सीम ... तथा ।
मृत्युं ... ॥

४४ ... रिष्टम् ।

६३१–यस्य ... पूर्वं ... ।
आर्द्र ... न जीवति ॥

४५ ... रिष्टम् ।

६३२–... जठरे चातिशीतता ।
भिन्नं पुरीषं तृष्णा च यथा ... ॥

४६ ... रिष्टम् ।

६३३–मूत्रं पुरीषं निष्ठयूतं शुक्रं चाप्सु निमज्जति ।
निष्ठयूतं बहुवर्णं वा यस्य ... नश्यति

४७ ... रिष्टम् ।

६३४–स्वरस्य दुर्बलीभावं हानिं च बलवर्णयोः ।
रोगवृद्धिमयुक्त्या च दृष्ट्वा मरणमादिशेत् ॥

४८ ... रिष्टम् ।

६३५–अपस्मारं ... मरणमात्मनः ।
... दूरतः परिवर्जयेत् ॥

६२७–६३५–यस्यापूर्वा ... सुबोधम् । ... शरीर ... दूरतः परिवर्जयेत् ६२७–६३५

४९ ... रिष्टानि ।

६३६–उष्मा ... गतोष्माणं ... ।
... बुद्धिमान् परिवर्जयेत् ॥

५० ... रिष्टानि ।

६३७–या ... शीताङ्गो या विद्यते ।
उष्णाङ्ग्या च शीतात स प्रतापिपासार्त ॥

५१ ... रिष्टम् ।

६३८–यस्य ... छाया कण्ठे ... ।
अवश्य ... सोऽचिरादयमाविष्ट ॥

इति वैद्यपतिसिंहगुप्तस्य सूनोर्वाग्भटस्य कृतावष्टाङ्गसङ्ग्रहसंहितायां शारीरस्थाने विकृतविज्ञानीयो नाम नवमोऽध्यायः ९ ॥

६३६–६३८–... सुबोधम् । ... प्राप्नोति । छाया ... इति ६३६–६३८

इति श्रीम ... विरचितायामष्टाङ्गसङ्ग्रहव्याख्यायां ... शारीरस्थाने नवमोऽध्याय ॥ ९ ॥

६८ ... –ग ६९ ... –ग ७० ... –घ ७१ ... शारीर विकृतिविज्ञा –ग

विकृतेहाविज्ञानीयो दशमोऽध्यायः ।

(उपोद्घातः)

छायादीनां विकृतिमुक्त्वा चेष्टादीनां विकृतिपरिज्ञानार्थमध्यायारम्भः ।

१ प्रतिज्ञा

६३९-अथातो विकृतेहाँविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः । इति हस्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

६३९-अथेत्यादि पूर्ववद्व्याख्येयम् । ईहाया प्राधान्येनात्र निर्देशः ६३९

२ आकाशादिगतं रिष्टम् ।

६४०-घनीभूतमिवाकाशमाकाशमिव यो घनम् ।
अमूर्तमिव मूर्तं च मूर्तं चामूर्तवत् स्थितम् ॥
तेजस्व्यतेजस्तद्वच्च शुक्लं कृष्णमसच्च सत् ।
अनेत्ररोगश्चन्द्रं च बहुरूपमलाञ्छनम् ॥
जाग्रद्रक्षांसि गन्धर्वान् प्रेतानन्यांश्च तद्विधान् ।
रूपं व्याकृति तद्वच्च यः पश्यति स नश्यति ॥

३ अरुन्धत्याद्यनवलोकने रिष्टम् ।

६४१ सप्तर्षीणां समीपस्थां यो न पश्यत्यरुन्धतीम् ।
ध्रुवमाकाशगङ्गां वा न स पश्यति तां समाम् ॥

४ मेघाद्यभावेऽपि तच्छब्दश्रवणादौ रिष्टम् ।

६४२ मेघतोयौघनिर्घोषवीणापणववेणुजान् ।
श्रृणोत्यन्यांश्च यः शब्दानसतो न सतोऽपि वा ॥

५ कर्णनिष्पीडनस्वराश्रयं रिष्टम् ।

६४३-निष्पीड्य कर्णौ श्रृणुयान्न यो धुकधुकास्वनम्

६ गन्धरसस्पर्शविपर्ययाश्रयं रिष्टम् ।

६४४-तद्वद्गन्धरसस्पर्शान्मन्यते यो विपर्ययात् ॥

७ दीपगन्धानाघ्राणाश्रयं रिष्टम् ।

६४५-सर्वशो वा न यो यश्च दीपगन्धं न जिघ्रति ।

८ रसाश्रयं रिष्टम् ।

६४६-विधिना यस्य दोषाय स्वास्थ्यायाविधिना रसाः

९ अङ्गाश्रयं रिष्टम् ।

६४७-यः पांसुनेव कीर्णाङ्गो योऽङ्गे घातं न वेत्ति वा ।

१० अकस्मादतीन्द्रियदर्शनाद्रिष्टम् ।

६४८-अन्तरेण तपस्तीव्रं योगं वा विधिपूर्वकम् ।
जानात्यतीन्द्रियं यश्च तेषां मरणमादिशेत् ॥ १०

११ जिह्वा-मुख-नेत्र-मूर्धाश्रयं रिष्टम् ।

६४९-जिह्वा श्यावा, मुखं पूति, सव्यमक्षि निमज्जति ।
खगा वा मूर्ध्नि लीयन्ते यस्य तं परिवर्जयेत् ११

६४०-६४९- घनीभूतं कठिनीभूतमाकाशं शून्यमेवमादि सर्वं यो विपर्यस्तं पश्यति स नश्यतीति सबन्धः । लाञ्छनमिन्दोश्चिह्नं शशः । समाः संवत्सरः । असतः शब्दाञ्छृणोति । सतोऽपि वा न श्रृणोत्येवमादेस्तेषां मरणमादिशेदित्यनेन सबन्धः । गन्धादीनि च स्वभावविपर्ययाणि मन्यते । नैव वा सर्वेण सर्वं यो मन्यते । तेन विधिना शास्त्रोक्तेन प्रकारेण । तद्विपर्ययेणाविधिना । विधिपूर्वको योगः पातञ्जलादिशास्त्रदृष्टेन विधिना सपादितः । अतीन्द्रियमविषयमिन्द्रियाणां स्वर्गादि । सुबोधम् ६४०-६४९

१२ पादस्पर्शच्युताश्रयं रिष्टम् ।

६५०-निकषन्निव यः पादौ च्युतांसः परिसर्पति १२

१३ हितान्नसेवायामपि बलक्षये रिष्टम् ।

६५१-हीयते बलतः शश्वद्योऽन्नमश्नन् हितं बहु १३

१४ विण्मूत्राल्पत्वबाहुल्याश्रयं रिष्टम् ।

६५२-योऽल्पाशी बहुविण्मूत्रो बह्वाशी चाल्पमूत्रवित् ।

१५ अल्पान्नाशित्वेऽपि कफप्रवृत्तौ, प्रदीर्घश्वासे च रिष्टम् ।

६५३-यो वाऽल्पाशी कफेनार्तो दीर्घं श्वसिति चेष्टते ॥

१६ श्वासनिश्वासस्पन्दाश्रयं रिष्टम् ।

६५४-दीर्घमुच्छ्वस्य यो ह्रस्वं निःश्वस्य परिताम्यति ।
ह्रस्वं च यः प्रश्वसिति व्याविद्धं स्पन्दते भृशम्

१७ प्रपाणिकाकुञ्चनपूर्वकं शिरोविक्षेपे रिष्टम् ।

६५५-शिरो विक्षिपते कृच्छ्रायोञ्चयित्वा प्रपाणिकौ ।
यो ललाटात्स्रुतस्वेदः श्लथसन्धानबन्धनः १७

१८ उत्थाप्यमानस्य मूर्च्छायां रिष्टम् ।

६५६-उत्थाप्यमानः सम्मुह्येद्यो बली दुर्बलोऽपि वा ।

१९ मुहुः पादप्रसारणाकुञ्चनपूर्वकमुत्तानस्वापे रिष्टम् ।

६५७-उत्तान एव स्वपिति यः पादौ विकरोति च १९

२० शयनासनादसद्वस्तुजिघृक्षायां रिष्टम् ।

६५८-शयनासनकुड्यादेर्योऽसदेव जिघृक्षति ॥ २०

२१ अहास्य हसनौष्ठलेहनाश्रयं रिष्टम् ।

६५९-अहास्यहासी संमुह्यन् यो लेढि दशनच्छदौ ॥ २१

२२ उत्तरोष्ठलेहनफूत्काराश्रयं रिष्टम् ।

६६०-उत्तरोष्ठं परिलिहन् फूत्कारांश्च करोति यः ॥ २२

२३ कृष्णपीतादिछायाभिद्रवणे रिष्टम् ।

६६१ यमभिद्रवति छाया कृष्णा पीताऽरुणापि वा २३

२४ भिषग्भेषजादिद्वेषे रिष्टम् ।

६६२-भिषग्भेषजपानान्नगुरुमित्रद्विषश्च ये ।
वशगाः सर्व एवैते विज्ञेयाः समवर्तिनः २४

६५० ६६२-निकषन्निवेत्यादेर्वशगा सर्व एवैत इत्यादिना सबन्धः । सुबोधम् । परिताम्यति वैक्लव्यं याति अञ्चयित्वा आकुञ्च्य । प्रपाणिकं कूर्परमणिबन्धान्तरम् शयनादेः पादौ विकरोति । यस्तु असद्वस्तु ग्रहीतुमिच्छति । अहा

७२ °हाविज्ञानीयं शारीरं व्या°-ख, ७३ °म । घनी°-क, ख, ७४ मूर्तं वाऽमू°-ग, ख, ७५ योगं चावि°-क, ७६ मुह्येधोले°-क,

स्ये वस्तुनि ह्मतीति तयोक्त । कृष्णादिका छाया यम भिद्रवति यमम्यागच्छति । स समवर्तिनो वशग । समवर्ता वैवस्वत ६५०-६६२

२५ ग्रीवाललाटहृदयेषु प्रस्वेदे शैत्ये च रिष्टम् ।

६६३-ग्रीवाललाटहृदयं यस्य स्विद्यति शीतलम् ।
उष्णोऽपर प्रदेशश्च शरणं तस्य देवता २५

६६३-तस्य देवता शरण लोकान्तरम्यास्त त्राय त नान्यच्छरण तस्यत्यथ ६६३

२६ अणुज्योतिष्ट्वानेकाभत्वादौ रिष्टम् ।

६६४-योऽणुज्योतिरनेकाभो दुश्छायो दुर्मना सदा २६

२७ बलिभुग्भिर्बलिनामभक्षणे रिष्टम् ।

६६५ बलिं बलिभुजो यस्य प्रणीत नोपभुञ्जते २७

२८ नीर्निमित्त मधाशोभादिलाभे रिष्टम् ।

६६ -निर्निमित्त च यो मेधा शोभामुपचयं श्रियम् ।
प्राप्नोत्यतो वा विभ्रश स प्राप्नोति यमक्षयम् २८

२९ गुणदोपमय्या प्रकृतेरन्यथात्वे रिष्टम् ।

६६७-गुणदोपमयी यस्य स्वस्थस्य व्याधितस्य वा ।
याऽन्यथात्व प्रकृति पण्मासान्न स जीवति २९

३० भक्तिशीलादीनामहेतुक निवृत्तौ रिष्टम् ।

६६८-भक्ति शील स्मृतिस्त्यागो बुद्धिर्बलमहेतुकम् ।
पडेतानि निवर्तन्ते षड्भिर्मासैर्मरिष्यत ॥ ३०

३१ मत्तवद्गतिकम्पमोहे रिष्टम् ।

६६९-मत्तवद्गतिवाक्कम्पमोहा मासान्मरिष्यत ॥ ३१

३२ केशलुञ्चनव नाया अज्ञाने रिष्टम् ।

६७ -नरनात्यजानन् लोहात् केशलुञ्चनवेदनाम् ३२

३३ कण्ठामयादृते आहारस्य कण्ठाप्रापणे रिष्टम् ।

६७१-न याति यस्य चाहार कण्ठ कण्ठामयादृते ३३

३४ भृत्यानां प्रातिकूल्ये रिष्टम् ।

६७२-प्रेष्या प्रतीपता या ति प्रताकृतिरदीर्यत ३४

३५ सतत निद्रायामनिद्राया वा रिष्टम् ।

६७३-यस्य निद्रा भवेन्नित्या नैव वा न स जीवति ३५

३६ अश्रुभिर्ववनपूरे चरणस्वेदे, चक्षुषोराकुलत्वे च रिष्टम्

६७४-वक्त्रमापूर्यतेऽश्रूणा स्विद्यतश्चरणौ भृशम् ३६
चक्षुश्चाकुलता याति यमराष्ट्र गमिष्यत ।

३७ मनोरमा प्रद्वेषे रिष्टम् ।

६७५-यैः पुरा रमते भावैररतिस्तैर्न जीवति ॥ ३७

टिप्पणी-वक्त्रमिति- वक्त्रमापूर्यतेऽश्रुभि ' इति सुश्रुत पाठ (सू ३१ २३)

६६४ ६७५-अणुज्योति स्वल्पप्रभा । अनेकाभो व्याक्षि प्तचित्त । मदा कारण विनैवविध । बलिभुजो वायसादय । अतो वा मेधादितो विभ्रशम् । यमक्षय यमसद्म । गुणमयी प्रकृति सत्त्वादिजा । दोषमयी वातादिजा । ताश्चोक्ता । परमवधि पण्मासात् । पृथग्भूता । मत्तवत्वादयो

मासान्मरिष्यतो भवति । लुञ्चनमपनयनम् । प्रेष्या भृतका । प्रतीपता प्रतिकूलत्वम् । प्रताकृति प्रतजातीय । उदीर्यते उच्यते । अकारणादश्रूणा वक्त्रमापूर्यते । पूरणयोगे षष्ठी । चरणौ स्विद्यत । तैर्भावैररति सन् न जीवति । न विद्यते रतिर्यस्यासावरति ६६४-६७५

३८ पृष्टोऽपि भिषङ्मरण न कथयन्न चिकित्सेच्च ।

६७६-कथयन्न च पृष्टोऽपि दु श्रव मरणं भिषक् ।
गतासोर्बहुमित्रस्य न चच्छेत्त चिकित्सितुम् ॥

३९ परासोर्मृतानुबन्धात्क्रियावैफल्यम् ।

६७७-यमदूतापिशाचाद्यैर्यत् परासुरुपास्यते ।
घ्नन्ति रौपधवीर्याणि तस्मात्तं परिवर्जयेत् ३९

६७६ ६७७-गतासोर्मुमूर्षोर्बहुभ्यो मित्रेभ्यश्च भिषङ्मरण । न कथयेत् । न च त गतासु चिकित्सितुमिच्छेत् । कुतश्चिकि त्सितुं नेच्छेदित्याह-यदस्मात् परासुर्यमदूतादिभिरौपधवी र्याणि घ्नद्भिरुपास्यते । अत परित्यजेत् । अन्यथा वैद्यो यशसा परिहीयते । तच्च द्रक्ष्यति ६७६-६७७

४० रिष्टारिष्टविज्ञाने चरकमतम् ।

६७८-अरिष्टं नास्ति मरण, दृष्टरिष्टे च जीवितम् ।
अरिष्टे रिष्टविज्ञानं न च रिष्टेऽप्यनिपुणात् ४०

चरकस्यति वचन—(इं २५)

६७८—अरिष्टम्-रिष्टम् विना नास्ति मरणम् । दृष्टे रिष्टे जीवित नास्ति । इति चरकाचार्यानुमते । तत्र केचि चोदयन्ति-दृष्टे रिष्टेऽपि जीवित, दृष्टेऽदृष्टेऽपि मरण मिति तान् प्रति चरक समर्थयति । अरिष्ट इत्यादि यो निपुणो भिषङ् न भवति तस्यैतद् भ्रान्तिज्ञानमिति चरकस्य वचनम् ६७८

४१ रिष्टारिष्टज्ञाने सुश्रुतमतम् ।

(सू २८ ५) सुश्रुतेन तु पठ्यते ।

६७९-ध्रुव हि रिष्टे मरणं ब्राह्मणैस्तत् किलामल ।
रसायनतपोजपतत्परैश्च निवार्यते ४१

६७९—सुश्रुत पुनराह-यद्यपि रिष्टे ध्रुव मरण तथापि अमलैर्निर्मलैर्ब्राह्मणै रसायनादिपरैश्च त मरण निवार्यते ६७९

४२ कृष्णात्रेयमतेन रिष्टाना द्वैविध्यम् ।

६८०-कृष्णात्रेयो द्विधा रिष्टं स्थिरास्थिरविभेदत ।
दोषाणामपि बाहुल्याद्रिष्टाभास समुद्भवेत् ।
तद्दोषाणा शमे शाम्येत्स्थायस्त्ववश्य तु मृत्यवे ४२

६८ —कृष्णात्रेयोऽपि द्विविध रिष्टमाह-स्थिरमस्थिर च । दोषबाहुल्याज्जातमस्थिरम् । तच्चामरणम् । दोषा णा वातादीनाम् ६८०

४३ रिष्टविज्ञानप्रयोजनम् ।

६८१-आयुर्वेदफल कृत्स्न यदायुर्ज्ञे प्रतिष्ठितम् ।
रिष्टज्ञानादतस्तस्मात्सर्वदैव भवेद्भिषक् ४३

७७ °मुप्याकु -ग ७८ °मरापेग ग -ख

इति वैद्यपति सिंहगुप्तस्य सुनोर्वाग्भटस्य कृतावष्टाङ्गसङ्ग्रहसंहितायां शारीरस्थाने विकृतेहाविज्ञानीयो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

६८१ रिष्टविज्ञानप्रयोजनमुच्यते। यत्प्रसादायुर्वेदफलमायुष. परिपालन कृत्स्न निरवशेपमायुशे जीवितपरिज्ञानवति भिषजि प्रतिष्ठित तस्मात्सर्वदेव परिज्ञान आदृतो भवेदिति ६८१

इति श्रीमन्महामहोपाध्यायेन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां शशिलेखायां शारीरस्थाने दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

विकृतव्याधिविज्ञानीय एकादशोऽध्यायः ।

(उपोद्घातः)

चेष्टादीना स्वरूप दर्शयित्वा व्याधीना मारणात्मकाना लक्षणपरिज्ञानार्थमध्यायारम्भ ।

१ प्रतिज्ञा ।

६८२-अथातो विकृतव्याधिविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः। इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः १

२ हेत्वादिभिरतिमात्रैर्व्याध्युद्भवे रिष्टम् ।

६८३ सर्वैर्यथास्वं हेतुप्राग्रूपरूपैरतिमात्रैर्यस्य व्याधिरुत्पद्यते ॥ २

३ व्याधितमुखकरजदनोदराश्रयाणि रिष्टानि ।

६८४-व्याधितस्य वा यस्याशु मुखे पिप्लुव्यङ्गलेखातिलकालका । करजदनेषु वा पुष्पाण्युदरे वा नानावर्णा. सिरा ॥ ३

४ चक्षुर्नासिकाश्रयाणि रिष्टानि ।

६८५-यस्य शुष्यतो नेत्रोपदेहो वर्त्मनासिकान्यतरश्वयथुर्वर्त्मस्रसो वा ॥ ४

५ क्षुत्तृष्णयोर्बहुभिरप्यन्नपानैरप्यशान्तयो रिष्टानि।

६८६-यस्य क्षीणस्य क्षुत्तृष्णा वा हृद्यैर्बहुभिरप्यन्नपानैर्न शाम्यति ॥ ५

६ मुखात्सफेनरक्तस्रुतौ कुक्ष्युरसो शूले च रिष्टम् ।

६८७-यस्य सफेनमसृक् प्रसिच्यते । कुक्षिशूलं च।-उरसो वा॥-६

७ मुखान्नीलपीतलोहितश्लेष्मनिर्गमे रिष्टम्।

६८८-यस्य श्लेष्मा नीलपीतलोहितो बहुशश्च ॥ ७

८ ग्रीवावमर्द-जिव्हाशोप-कण्ठास्यगुदपाकरूपाणि रिष्टानि

६८९-यस्य बलवान् ग्रीवावमर्दो जिह्वाशोप कण्ठास्यगुदपाकश्च ॥ ८

९ आमाशयपरिकर्तिकातितृष्णाशकृद्भेदाश्रयाणि रिष्टानि।

६९०-यस्यामाशयोत्था परिकर्तिकातिऽतृष्णा शकृद्भेदश्च ॥ ९

१० पक्वाशयोत्थपरिकर्तिकातृष्णातिमात्रगुदग्रहाश्रयाणि रिष्टानि।

६९१-यस्य पक्वाशयोत्था परिकर्तिकाऽतितृष्णातिमात्रश्च गुदग्रहः ॥ १०

११ सज्ञानाशपूर्वक कण्ठे घुर्घुरकशब्दे रिष्टम् ।

६९२-यस्यामपक्वाशयान्यतरमाश्रित्य संज्ञां च हत्वा वायु. कण्ठे घुर्घुरकं करोति ॥ ११

टिप्पणी-श्वमार्जारादीना कोपादन्तर्गतशब्दो घुर्घुरा शब्द उच्यते ६९२

१२ तृष्णाभिवृद्धिहृच्छूल्यो रिष्टम् ।

६९३-यस्य क्षीणस्य तृष्णाभिवृद्धिर्हृदि शूलं च ॥ १२

१३ सतृष्णयोर्हिध्मातीसारयोराध्मानातीसारयोर्वा रिष्टम् ।

६९४-तथा हिध्मारक्तातिसारौ वाऽऽध्मानातीसारौ वा भृशं सतृष्णौ स परासुरिति ॥ १३

६८३-६९४-यस्य सर्वैरित्यादे· स परासुरित्यनेन सबन्ध । यथास्व हेत्वादिभिरतिमात्रैरिति । ज्वरो हेत्वादिभि परिपूर्णस्तथा रक्तपित्तादिष्वपि वाच्यम । क्षीणस्य सत क्षुत् बहुनाप्यन्नेन न शाम्यति । तृट्वा बहुना पानेन । सफेनमसृक ष्ठीवनवत् मुखात् प्रसिच्यते । उरसो वा शूलमित्यनुवर्तते । श्लेष्मा प्रसिच्यत इत्यनेन च सबध्यते। ग्रीवावमर्दादिगुदपाकान्त युगपद्वर्तते । शकृद्भेदान्त वस्तु युगपत्। परिकर्तिकाद्यतिमात्रगुदग्रहान्त वस्तु युगपत्। पक्वाशयस्य छेदनमिव या वेदना सा परिकर्तिका । सज्ञा हत्वा अचेतन कृत्वा । घुर्घुरकमव्यक्तशब्दविशेषम् ६८३-६९४

१४ तन्त्ररीति ।

६९५-भवति चात्र-॥ १४

६९५-भवति चात्रेति समुच्चये—६९५

१५ ज्वररिष्टानि।

६९६-ज्वरो निहन्ति बलवान् गम्भीरो दैर्घरात्रिकः।
सप्रलापभ्रमश्वास. क्षीणं, शून, हतानलम् ॥
अक्षामं, सक्तवचनं, रक्ताक्षं, हृदि शूलिनम् ।
सशुष्ककास. पूर्वाह्णे योऽपराह्णेऽपि वा भवेत्॥
बलमांसविहीनस्य श्लेष्मकाससमन्वित. ।

१६ रक्तपित्तरिष्टानि।

६९७-रक्तपित्तं, भृशं रक्तं, कृष्णमिन्द्रधनुष्प्रभम् ॥
तन्निहारिद्रहरितं रूपं रक्त प्रदर्शयेत् ।
रोमकूपप्रविसृतं कण्ठास्यहृदये सजत् ॥

७९ °मः। स°-क. ८० °ह्वागोफ क°-ख. ८१ °श्वास क्षी°-क ८२ नम् । सशुष्क का°-ग.

वाससोऽरञ्जनं पूति वेगवच्चातिभूरि च ।
वृद्धं पाण्डु वरच्छर्दिकासश्वासातिसारिणम् ॥

१७ कासश्वासारिष्टानि ।

६९८–कासश्वासौ ज्वरच्छर्दितृष्णातीसारशोफिनम् ।

१८ राजयक्ष्मारिष्टानि ।

६९९–यक्ष्मा पार्श्वरुजानाहरक्तच्छर्दिसतापिनम् ॥

१९ छर्दिरिष्टानि ।

७००–छर्दिर्वेगवती मूत्रशकृद्गन्धि सचन्द्रिका ।
सास्रविट्पूयरुक्कासश्वासवत्यनुषङ्गिणी ॥

२० तृष्णारिष्टानि ।

७०१–तृष्णाऽपरोगक्षपित बहिर्जिह्व विचेतनम् ।

२१ मदात्ययरिष्टानि ।

७०२–मदात्ययोऽतिशीतार्त क्षीणं तैलप्रभाननम् ॥

२२ अर्शोरिष्टानि ।

७०३–अर्शांसि पाणिपन्नाभिगुदमुष्कास्यशोफिनम् ।
हृत्पार्श्वाङ्गरुजार्छर्दिपायुपाक ज्वरातुरम् ।

२३ अतीसाररिष्टानि ।

७०४–अतीसारो यकृत्पिण्डमांसधावनमेचकैः ।
तुल्यस्तैलघृतक्षीरदधिमज्जवसासवैः ॥
मस्तुलुङ्गमषीपूयवेसवाराम्बुमाक्षिकैः ।
अतिरक्तासितस्निग्धपूत्यच्छघनवेदन ॥
कबुर स्रवन् धातून् निष्पुरीषोऽथवाऽतिविट्
तन्तुमान् मक्षिकाक्रान्तो राजीमांश्च द्रकैर्युत
शी पायुवलि मुक्तनाल पवास्थिशूलिनम् ।
सस्तपायु बलक्षीणमन्नमेवोपवेशयन् ।
तृट्श्वासज्वरच्छर्दिदाहानाहप्रवाहिक ॥

२४ अश्मरीरिष्टानि ।

७०५–अश्मरी शूनवृषण बद्धमूत्र रुजार्दितम् ।

६९६ ७०५–ज्वर इत्यादि सुबोधम् । गम्भीरोऽन्तर्वेग । दैर्घरात्रिको बहुकालप्ररूढ । अपराह्णे श्लेष्मकासमन्वित इत्यनेनसम्बन्ध । सजन् शरुजन् वाससोऽरञ्जनधौतस्यापि । वृद्ध गतवयस्क कम । रक्तपित्त यत्न । निहन्ति, तथा पाण्ड्वादियुक्त कम । कासश्वासौ ज्वरादियुक्तम् । सहास्र ष । वतत इति मासविट् तथा पूयादिमती । अनुषङ्गिणी चिरप्रभफा । अन्यन रोगेण ज्वरादिना क्षपितम् । मचकमनेकवर्णम् । मस्तुलुङ्ग कपालमज्जा । वेसवार कुट्टित मासम् । कबुरो वर्णविशेष । शाणपायुवलित्वादियुक्तमती सारो निहन्ति । शाणा पायुवल्यश्च यस्य तम् । मुक्तनाल स्रस्तगुदबन्धम् । सह तृडादिभिवतत इति स तथोक्तोऽतिसार । प्रवाहिका–निरस्तानिका ६९६–७०५

२५ प्रमेहारिष्टानि ।

७०६–मेहमूढदाहपिटकामासकायातिसारिणम् ।

२६ प्रमेहपिटकारिष्टानि ।

७०७–पिटका मर्महृत्पृष्ठस्तनांसगुदमूर्धगा ॥
पर्वपादकरस्था वा मन्दोत्साह प्रमेहिणम् ।
सर्वे च मांससकोथदाहतृष्णामदज्वरैः ॥
विसर्पमर्मरोधहिध्माश्वासभ्रमकमैः ।

२७ गुल्मारिष्टानि ।

७०८–गुल्म पृथुपरीणाहो घन कूर्म इवोन्नत ।
सिरानद्धो ज्वरच्छर्दिहिध्माध्मानरुजान्वित ।
कासपीनसहृल्लासश्वासातीसारशोफवान् ॥

२८ उदरारिष्टानि ।

७०९–विष्मन्नसनहृश्वासशोफहिध्मा वरभ्रमैः ।
मूर्च्छाऽरुच्यतिसारैश्च जठर हन्ति दुर्बलम् ॥
शूनाक्ष कुटिलोपस्थमुपक्लिन्नतनुत्वचम् ।
विरेचनहृतानाहमानह्यन्त पुन पुन ॥

२९ पाण्डुरोगारिष्टानि ।

७१०–पाण्डुरोग श्वयथुमान् पीताक्षिनखदर्शनम् ॥

३० शोफरिष्टानि ।

७११–तन्द्रादाहारुचिच्छर्दिमूर्च्छाध्मानातिसारवान् ।
अनेकोपद्रवयुत पादाभ्या प्रसृतो नरम् ।
नारीं शोफो मुखाद्धन्ति कुक्षिगुह्याद् भावपि ॥
राजीचित स्रवञ्छर्दिज्वरश्वासातिसारिणम् ।
ज्वरातिसारौ शोफान्ते श्वयथुर्वा तयो क्षये ॥
दुर्बलस्य विशेषेण जायन्तेऽन्ताय देहिन ।
श्वयथुयस्य पादस्थ परिस्रस्ते च पिण्डिके ॥
सीदत सक्थिनी चैव त भिषक् परिवर्जयत् ।

७०६ ७११–तृडादिभियुक्त मेहो हन्ति आमाम कोथो मासक्लेद पिटका शराविकाद्या मर्मादिगा । हृदुरस्य प्राधा यात पृथ नह्य । मन्दोत्साह प्रमेहिण चता घ्नन्ति । ताश्च पिटका मांसकोथादिभि कारणै सर्व विशेषानपेक्ष्या घ्नन्ति । मर्मणा हृदयकण्ठादीना सम तता यास्तास्तथोक्ता । नठरमुदरमपि मूर्च्छादिभि वार म्भूतैर्हन्ति दुर्बलत्वादि युक्त च पुरुष हन्ति । उपस्थ मेढ्रम् । विरेचनहृतानाहः सन् पुन पुनरानह्यते । पादाभ्या प्रथम प्रसृत श्वयथु पुमाम हन्ति । मुखात् प्रसृता नारी हन्ति । न तु पुरुषम् । कुक्षिगुह्याभ्या प्रसृत उभय हन्ति पुरुषमपि नारीमपि । राजीभिश्चित श्वयथुस्तथा स्रवन् छर्द्यादियुक्त हन्ति । शोफस्यान्ते शोफे निवृत्ते ज्वरातिसारौ । ज्वरातिसारयोर्वा क्षये शोफ । एवंविधा ज्वरातिसारशोफा सर्वस्य तावत् जायन्ते । दुर्बलस्य पुंसो विशेषेण ताय जायन्ते । अतो मरणम् ७०६–७११

३१ मुखहस्तपादाना शोषे शोफे वा रिष्टम् ।

७१२–आनन हस्तपादौ च विशेषाद्यस्य शुष्यत ।
शूयेते वा विना देहात्स मासाद्याति पञ्चताम् ॥

---

८३ कबुर प्र–क ८४ 'पायू बले क्षी'–क ८५ 'शयद । स–ग ८६ 'शन । त'–क ८७ 'स्तपाद च वि–ग

३२ अतिशयितोदरशोफयो रिष्टम्।

७१३-उदरी यश्च शोफी वा स्वं न पश्यति मेहनम्।
यस्य वा जठरोन्नामात् परिधानं न तिष्ठति॥

३३ विसर्परिष्टानि।

७१४-विसर्पः कासवैवर्ण्यज्वरमूर्च्छाङ्गभङ्गवान्।
भ्रमास्यशोफहृल्लासदेहसादातिसारवान्॥

३४ कुष्ठरिष्टानि।

७१५-कुष्ठं विशीर्यमाणाङ्गं रक्तनेत्रं हतस्वरम्।
मन्दाग्निं जन्तुभिर्जुष्टं हन्ति तृष्णातिसारिणम्॥

३५ वातरोगरिष्टानि।

७१६-वायुः सुप्तत्वचं भुग्नं कम्पशोफरुजातुरम्।

३६ वातरक्तरिष्टानि।

७१७-वातास्रं मोहमूर्च्छायमदास्वप्नज्वरान्वितम्॥
शिरोग्रहारुचिश्वाससंकोचस्फोटकोथवत्।

३७ सद्योजीवितहरा विकाराः।

७१८-शिरोरोगारुचिश्वासमोहविड्भेदतृड्भ्रमैः॥
घ्नन्ति सर्वामयाः क्षीणस्वरधातुबलानलम्।

३८ क्षीणे आतुरे वातव्याध्यादयोऽष्टौ असाध्या।

७१९-वातव्याधिरपस्मारी कुष्ठी रक्त्युदरी क्षयी॥
गुल्मी मेही च तान्क्षीणान्विकारेऽल्पेऽपि वर्जयेत्

३९ त्रिपक्षायुष्कस्य रुग्णस्य लक्षणम्।

७२०-बलमांसक्षयस्तीव्रो रोगवृद्धिररोचकः॥
यस्यातुरस्य लक्ष्यन्ते त्रीन् पक्षान्न स जीवति।

४० वाताष्ठीलारिष्टानि।

७२१-वाताष्ठीलाऽतिसंवृद्धा तिष्ठन्ती दारुणा हृदि॥
तृष्णयाऽनुपरीतस्य सद्यो मुष्णाति जीवितम्।

७१२-७२१-यस्य देहो न तथा शुष्यति यथा हस्तपादस पञ्चता मरणाख्या मासाद्धाति। पञ्चभूतानां पृथग्भावः पञ्चता। उदरीत्यादौ मासात्स न जीवतीत्यनुवर्तते। विसर्प इत्यादौ हन्तीति स्थितम्। तृड्वन्तमतीसारिणं च कुष्ठं हन्ति। मदमूर्च्छाये वक्ष्येते। शिरोग्रहादिमत् वातास्रं हन्ति। सर्वामयाश्च ज्वरादयः शिरोरोगादिभिः कारणभूतैर्हन्ति। क्षीणस्वरधातुत्वादियुक्तं वातव्याधिराक्षेपकादि। वातव्याधिना अपस्मारादिभिश्चार्तान् स्वल्पेऽपि विकारे क्षीणदेहान् सतो वर्जयेत्। सुबोधम्। तृष्णया परि समन्तादितो व्याप्तः परीतस्तस्य मुष्णातीति वाताष्ठीलेत्यनेन सबध्यते। अष्ठीलेव प्रस्तरमयी वायुना वाताष्ठीला ७१२-७२१

४१ मुमूर्षुलक्षणानि।

७२२-शैथिल्यं पिण्डिके वायुर्नीत्वा नासां च जिह्मताम्
क्षीणस्यायम्य मन्ये वा सद्यो मुष्णाति जीवितं(१)
नाभीगुदान्तरं गत्वा वंक्षणौ वा समाश्रयन्।
गृहीत्वा पायुहृदये क्षीणदेहस्य वा बली॥(२)
मलान् बस्तिशिरोनाभि विबध्य जनयन् रुजम्
कुर्वन् वंक्षणयोः शूलं तृष्णां भिन्नपुरीषताम् (३)
श्वासं वा जनयन् वायुर्गृहीत्वा गुदवंक्षणौ।
वितत्य पर्शुकाग्राणि गृहीत्वोरश्च मारुतः।
स्तिमितस्याततक्षस्य सद्यो मुष्णाति जीवितं(४)

७२२-नासां जिह्मां सकुञ्चितेव। नाभीत्यादौ वायुरिदमिदं कृत्वा सद्यो जीवितं मुष्णाति। नाभीगुदस्यान्तरं मध्यं गत्वा रुजा जनयन्। अथवा वक्षणौ समाश्रयन्। अथवा बली क्षीणे देहस्य पायुहृदये गृहीत्वा मलादीन् विबध्य रुजा जनयन् सद्यो मुष्णाति जीवितम्। मला दोषाः शकृदादयश्च। अथवा गुदवक्षणं गृहीत्वा पायुवक्षणयोः शूलं तृष्णां भिन्नपुरीषितां च कुर्वन्। श्वासं वा जनयन्। अथवा मारुतः पार्श्वकास्थीनामग्राणि वितत्य व्याप्योरश्च गृहीत्वा स्तिमितस्याततक्षस्य पुरुषस्य सद्यो मुष्णाति जीवितम् ७२२

७२३ सहसा ज्वरसंतापस्तृष्णामूर्च्छाबलक्षयः।
विश्लेषणं च सन्धीनां मुमूर्षोरुपजायते॥(५)

४२ श्लेष्मज्वररिष्टम्।

७२४-गोसर्गे वदनाद्यस्य स्वेदः प्रच्यवते भृशम्।
लेपज्वरोपतप्तस्य दुर्लभं तस्य जीवितम्॥(६)

७२३-७२४ ज्वरसतापादि सहसा मुमूर्षोरेवोपजायते नान्यस्य। गोसर्गो यस्मिन् काले गावो भवनान्निस्सरन्ति रात्र्यन्त इति यावत्। लेपो मुखस्योपलेपः ७२३-७२४

४३ मसूरिकारिष्टम्।

७२५-प्रवालगुलिकाभासा यस्य गात्रे मसूरिकाः।
उत्पद्याशु विनश्यन्ति न चिरात्स विनश्यति(७)

७२५-प्रवालगुलिकाः विद्रुमगुलिकास्ता इव भासन्ते। मसूरिका-मसूरिकाकृतिसंघाताः ७२५

४४ विस्फोटकरिष्टम्।

७२६ मसूरविदलप्रख्यास्तथा विद्रुमसन्निभाः।
अन्तर्वक्त्राः किणाभाश्च विस्फोटा देहनाशनाः

७२६-मसूरविदलं मसूरदलम्। अन्तर्वक्त्रा मध्यनिम्नाः। किणः करादौ व्रणग्रन्थिः। विस्फोटो ग्रन्थिः ७२६

४५ मुमूर्षुलक्षणानि।

७२७ कामिलाक्षणोर्मुखं पूर्णं शंखयोर्मुक्तमांसता।
संत्रासश्चोष्णताङ्गे च यस्य तं परिवर्जयेत् (९)

७२७-अक्ष्णोः कामिलेत्यादिकं यस्य तं परिवर्जयेत् ७२७

४६ असाध्यव्रणाः।

७२८-अकस्मादनुधावच्च विघृष्टं त्वक्समाश्रयम्।
चन्दनोशीरमदिराकुणपध्वाङ्क्षगन्धयः॥
शैवालकुक्कुटशिखाकुङ्कुमालमषोप्रभाः।
अन्तर्दाहा निरूष्माणः प्राणनाशकरा व्रणाः॥

८८ °च मन्न क°-क. ८९ °शु विलीयन्ते न चि°-क. ९० कामला°-क. ९१ °कुर्कदाशि°-क.

यो वातजो न शूलाय स्यात् दाहाय पित्तजः
कफजो न च पूयाय मर्मजश्च रुजे न च ॥
अचूर्णश्चूर्णकीर्णाभो यत्राकस्माच्च दृश्यते ।
रूपं शक्तिध्वजादीनां सर्वांस्तान् वर्जयेद् व्रणान् ॥

७२८-तथा त्वङ्मर्माश्रयं विरुद्धनाम्ना सद्यो मरणात् शल्यैरनुधावत् विसर्पवत्त्वं त परिवर्जयेदिति सम्बन्धः । चन्दनादि । वा शैवलाग्निप्रभा अ तदाहादियुक्ता व्रणा प्रा नाशयेत् । यो वातज इत्यादिना व्रणो विशेष्ये । यत्र यस्मिन् व्रणे शक्तिध्वजस्य गचक्रादिमन्त्रधि रूपमकस्माद् दृश्यते इत्येवं सर्वान् व्रणान् वर्जयेत् ७२८

४७ भगन्दरारिष्टम् ।

७२९-वि मूत्रमारुतवहं कृमिणं च भग दरम् ॥

७२९-विडादिवहं कृमिणं भगन्दरं च वर्जयेत् ७२९

४८ मुमूर्षुलक्षणानि ।

७३०-घट्टयन् जानुना जानु पादावुद्यम्य पातयन् ।
योऽपास्यति मुहुर्वक्त्रमातुरो न स जीवति ॥
दन्तैश्छिन्दन् नखाग्राणि तैश्च केशांस्तृणानि वा
भूमिं काष्ठेन विलिखन् लोष्टं लोष्टेन ताडयन् ॥
हृष्टरोमा सान्द्रमूत्रः शुष्ककासी ज्वरी च यः ।
मुहुर्हसन् मुहुः क्ष्वेडन् शय्यां पादेन हन्ति यः
मुहुश्छिद्राणि विमृशन्नातुरो न स जीवति ।
ऊर्ध्वश्वासं गतोष्मा । शूलोपहतवक्षणम् ॥
शर्म चानधिगच्छन्तं बुद्धिमान् परिवर्जयेत् ।
विकारा यस्य वर्द्धन्ते प्रकृतिः परिहीयते ॥
सहसा सहसा तस्य मृत्युर्हरति जीवितम् ।
यमुद्दिश्यातुरं वैद्यः संपादयितुमौषधम् ।
यतमानो न शक्नोति दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥
विज्ञातं बहुशः सिद्धं विधिवच्चावचारितम् ।
न सिध्यत्यौषधं यस्य नास्ति तस्य चिकित्सितम् ।
भवेद्यस्यौषधेऽन्ने वा कल्प्यमाने विपर्ययः ।
अकस्माद्वर्णगन्धादेः स्वस्थोऽपि न स जीवति
निवाते सेन्धनं यस्य ज्योतिश्चाप्युपशाम्यति ।
आतुरस्य गृहे यस्य भिद्यन्ते वा पतन्ति वा ॥
अतिमात्रममत्राणि दुर्लभं तस्य जीवितम् ।

७३०-य आतुरो मुहुर्वक्त्रमपास्यत्यपाक्षिपति । जानु जानुना घट्टयन् पादावुद्यम्य च पातयन् । तदिति नखाग्रे । क्ष्वेडन् शब्दं कुर्वन् । छिद्राणि कर्णनासादीनि स्रोतांसि विमृशन् । विकारा शारीरमानसा व्याधयः । प्रकृति स्वभावः सहसा झटिति । यमातुरमुद्दिश्य वैद्य औषधं सम्पादयितुं यतमानः सन् न शक्नोति । तस्यातुरस्य दुर्लभं जीवितम् । वर्णादिविपर्ययोऽकस्मादौषधेऽन्ने वा । ज्योतिरग्निः । अमत्रं भाजनम् ७३०

४९ आत्रेयमतेन रिष्टलक्षणम् ।

७३१-यन्नरं सहसा रोगो दुर्बलं परिमुञ्चति ॥
संशयप्राप्तमात्रेयो जीवितं तस्य मन्यते ।

इति वैद्यपतिसिंहगुप्तस्य सुनोर्वाग्भटस्य कृतावष्टाङ्गसंग्रहसंहितायां शारीरस्थाने विकृतव्याधिविज्ञानीयो नाम एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

७३१-यं दुर्बलं नरं सहसा रोगः परिमुञ्चति । तस्य नरस्यात्रेयो धन्वन्तरिः संशयप्राप्तं जीवितं मन्यते । संशयप्राप्तमिति कस्यचिज्जीवितमपि तस्य सम्भाव्यत इति प्रदर्शनार्थम् ७३१

इति श्रीमन्महामहोपाध्यायेन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां शशिलेखायां शारीरस्थाने एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

दूतादिविज्ञानीयो द्वादशोऽध्यायः ।

(उपोद्धात)

दूतादिविज्ञानीयमपि आयुष इष्टानिष्टतापरिज्ञानायमुपयुज्यत इति तदध्याययारम्भः ।

१ प्रतिज्ञा ।

७३२-अथातो दूतादिविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥ १

२ अध्यायप्रयोजनम् ।

७३३-निर्दिष्टं रिष्टमातुराश्रयम् । दूतस्यापि तु जाति-वेष-भाषा-चेष्टित-देश-काला वैद्यस्य च तत्सङ्गम-सङ्कल्प-प्रस्थान-प्रयाण-प्रवेशा ग्रहचारोऽपूर्वसम्भव-स्वप्नदर्शनानि च रोगिणः शुभाशुभं सूचयन्ति ॥ २

७३३-निर्दिष्टमित्यदिना शास्त्रकार स्वयमध्यायप्रयोजनं कथयति । दूतजात्यादयोऽपि रोगिणः शुभाशुभं सूचयन्तीति सम्बन्धः । जातिः ब्राह्मणादिका । भाषा वचनम् । चेष्टितं क्रिया । देशः उष्णशीतादिको विकारसमानासमानस्तद्वत् कालोऽपि च । वैद्यस्य च तत्समागमे यः सङ्कल्पस्तादिति दूतस्य यत्प्रदर्शनम् । प्रस्थानं स्ववेश्मनो निर्गमनम् । प्रयाणं पथि । प्रवेश आतुरवेश्मनि । ग्रहाणां चारो राशिगमनम् । अपूर्वसम्भवो वैद्यातुरसङ्गमे प्रथममयत्नेनोत्पत्तिरभूतपूर्वस्य शुभाशुभसूचकस्य ७३३

३ अशुभदूतलक्षणम् ।

७३४-तत्राऽऽतुराद्वर्णोत्तमोऽन्यात्रमन्यपाप ड षण्ढो मुण्डी जटिलः स्त्री व्याधितोऽनेकः ॥ ३

९२ शम वान -क ९३ ति च । अ -ख ९४ °स्याम । नि -च

४ अशुभदूतवेषादि ।

७३५–जीर्णविवर्णमलिनछिन्नार्द्रैकवसनः, पङ्कतैलदिग्धो रक्तमाल्यानुलेपनो विकृताङ्गरूपकर्मा खरोष्ट्रमहिषवाहनो विक्लवः, श्वसन्, रुदन् ॥ ४

५ अशुभदूतस्य भाषादि ।

७३६–निष्ठुरामङ्गलाभिधायी, दूरादाह्वयमानः ॥ ५

६ अशुभदूतस्य चेष्टितम् ।

७३७–तृणलोष्टतुषाङ्गारभस्मतुषसीसास्थिकेशशिरोललाटनासिकास्यदन्तजिह्वाग्रीवानखानामिकाङ्गुलिस्तनजठरनाभिपृष्ठकटीमेहनजङ्घाकपालपललोपलमुसलशूर्पोपानन्मार्जनीशस्त्रवस्त्रान्तदशाकार्पासभग्नच्युतस्थकाष्ठयष्टीतुलारज्जुपाशचर्मवेणुरिक्तभाजनस्नेहभाजनधरः पादाभ्यां भुवं मुञ्चन्, विलिखन्, गृहीत्वा पक्वं फलमसारं वा तद्विधमन्यद्वा ॥ ६

७ दूतागमनस्याप्रशस्तौ देशकालौ ।

७३८–विकारतुल्यगुणे च देशे काले वा दूतो वैद्यमुपसर्पन्नशुभः ॥

७३४-७३८–आतुरादित्यादेर्दूतो वैद्यमुपसर्पन्नशुभ इति संबन्धः । आतुरवर्णादुत्तमो वर्णो यस्य दूतस्य । यथा शूद्रस्य ब्राह्मणादीनां त्रयाणामन्यतमो दूतः । यथा वैश्यस्य ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यामन्यतरस्तथा क्षत्रियस्य ब्राह्मण इति । अन्याश्रमो भिन्नाश्रमः । चत्वार आश्रमाः । ब्रह्मचारी गृहस्थो यतिर्वानप्रस्थ इति । पाषाण्डा लिङ्गिनः । षण्ढः क्लीबः । स्त्रीदूतः । अनेको युगपद्बहवो दूताः । जीर्णादिवसनः । विवर्णो विशिष्टवर्णः । विक्लवो भीरुः । निष्ठुरो रूक्षः । अमङ्गलाभिधायी दूरादाह्वयमानो वैद्यम् । तृणादिस्पृक् । अनामिकाङ्गुलिः कनिष्ठाया पूर्वा । मार्जनी–शोधनी । भग्नच्युतौ तथाविधौ भाण्डौ । तथा काष्ठादिधरः । पादाभ्यां भुवनतलपादीनि मुञ्चन् । अथवा पादाभ्यां विलिखन् । अथवा पक्वं फलादि गृहीत्वा दूतो वैद्यमुपसर्पन्नशुभः । तद्विधमन्यत् छिन्नदुर्गन्धादि ७३४–७३८

८ दूतागमने शुभाशुभो देशः ।

७३९–तद्यथा-घृतोदकादिद्रवसमीपस्थमतिशीतस्तब्धः प्रत्युषसि श्लेष्मामयेऽशुभः । पित्तामये तु शुभः । तथा सेतुभङ्गे छर्दिमेहातिसारादिष्वशुभः, सेतुबन्धे तु शुभः॥ ८

७३९–विकारतुल्यगुणौ देशकालौ तद्यथेत्यादिना दर्शयति–श्लेष्मामयेषु घृतोदकादिसमीपस्थः वैद्यं दूतः उपसर्पन्नशुभः । पित्तामयेषु शुभः । छर्द्यादिषु सेतुभङ्गे अशुभः । सेतुबन्धे शुभः । देशः उक्तः ७३९

९ दूतागमनेऽशुभा वेला ।

७४०– तथामध्याह्नोभयसन्ध्यार्धरात्रिचतुर्थीषष्ठीनवमीपर्वदिनेषु ग्रहोपरागोत्पातदर्शनभरणीकृत्तिकार्द्राश्लेषामघामूलपूर्वासु चाशुभः ॥ ९

७४०–तथेत्यादिना कालः उच्यते–उभयसन्ध्या पूर्वा चापरा च । नक्षत्रं महारोगदेशान्तरविवक्षया । यश्च दूतः सुप्तादिकं वैद्यमुपतिष्ठति तं दूतं वैद्यो नानुयायात् ७४०

१० दूतागमने अशुभं वैद्यचेष्टितम् ।

७४१–यश्च वैद्यं सुप्तं नग्नं च भूमौ शयानमभ्यक्तं मुक्तकेशं दक्षिणाभिमुखं विक्लवं छिन्दन्तं भिन्दन्तमग्निपितृकार्यप्रवणमशस्तं चिन्तयन्तं कथयन्तं[९५] वोपतिष्ठति ॥ १०

७४१–यो वा इत्यादिभिषग्विशेषणम् ७४१

११ दूतस्याशुभचेष्टितम् ।

७४२–यो वा दिशं याम्यां प्रतिकृताञ्जलिर्विषमैकपादस्थः ॥ ११

७४२–विषमो भूमावसम्यक्स्थित एकपादस्तेन तिष्ठति यः ७४२

१२ अशुभमातुरसंश्रयदूतवाक्यम् ।

७४३–यस्मिन् व्याधिताश्रयं कथयति दूते भिषगशुभमिन्द्रियार्थमुपलक्षयेत् संकल्पयेद्वा तं च नानुयायात् ॥ १२

७४३–यस्मिन् व्याधिताश्रयमातुरमुद्दिश्य दूते कथयत्यशुभमिन्द्रियार्थं शब्दस्पर्शादिकं भिषगनुभवति वा संकल्पयति वा तं दूतं नानुयायात् ७४३

१३ वैद्यस्य प्रयाणे रीतिः ।

७४४–अतोऽन्यथा पुनः करुणापेशलेन मनसा सौमनस्यवता मातापितृसमेनातुरस्यात्यन्तमारोग्यमाशंसमानेन प्रयातव्यम् ॥ १३

७४४–अतो यथोक्तादातुराद्वर्णोत्तम इत्यादिदर्शिताद्विपरीत्ये करुणापेशलत्वादियुक्तेन भिषजा आतुरं द्रष्टुं प्रयातव्यम् ।

१३ अष्टोत्तरशतं मङ्गलानि ।

७४५प्रस्थानगमनप्रवेशेषु दधिमधुघृतलाजपुष्पाक्षतौदुम्बरार्श्वत्थमुक्तामणिछत्रदूर्वाङ्कुरादर्शकन्याध्वजस्यन्दनार्द्रपदाक्षा नृपश्रीतरुभद्रपीठानि, सस्यानि, मत्स्यौ हयौ हंसचाषौ, वृष·, केसरी, दक्षिणावर्तशंखाब्जासिद्धार्थकारोचनाः स्वस्तिकस्तोरणम्, कचिका वेणवो वरवधूर्मदसिक्तगण्डो गजस्तोयलम्बोऽम्बुदः पूर्णकुम्भो हरिद्रा त्रिरिन्द्र· फलान्यार्द्रमांसं सितं चामरं गौः सवत्साऽङ्गना पुत्रिणी, मानुषं वर्धमानं, सहस्त्रं नराणां, प्रयुक्तानि यानानि, धन्वन्तरिर्वामनो ब्राह्मणो भूमिरभ्युद्धृता, सिद्धमन्त्र वराहश्च तोयोत्थितस्त्रीणयन मधुसूदन–स्कन्द–पद्मासना., लोकपालाः सुराः, खं दिशोऽग्निः, सरांसि, स्रवन्त्य , समुद्रा मरुतो, मारुतो, ज्योतिषं, धर्मशास्त्राणि, तीर्थानि, काव्य, धर्मार्थकामामृत वालखिल्यादयो, वेदवाक्यं निधिः, कौस्तुभ.,काञ्चन, माणिभद्रः, सुमेरुः, प्रियङ्गु., प्रदीपो, वर्णामोदको, दितिरादितिररुन्धती

९५ °थयन्त चोप°–क.

ऋद्धि , सौवि तुर्मोकारनाद्वा, शची, देवसेना, स्वधा शान्ति लक्ष्मी , सरस्वत्यपत्य, क्षमा, स्वस्तिश दा वषट्कार ॐकारपु नाह-धर्मक्रियार्थ तदष्टोत्तर मङ्गलाना शत दर्शनात्, स्पर्शनात्, कीत नाच्चाशुभानि व्यपोह्यार्थसिद्धिं दिश त्युत्तमाम्। अपि च—॥ १४

७४५-वैश्वस्याऽयस्य च दध्यादिक मङ्गलानामष्टोत्तरशत दर्शनादिभ्योऽशुभानि यपोह्य उत्तमामथसिद्धि ददाति। अक्षता यवा । स्य दन रथादि । अष्टापद चतुरङ्गफलक। अक्षा पाशा । श्रीतरुर्बिल्ववृक्ष । भद्रपीठं देवासन चतु ष्कोणम्। स्वस्तिक आकारविशेष । कीचका वेणवो ये वेणवो वायुना शब्दायन्ते । वरवधूरुत्तमा स्त्री। वर्धमान मल्लकविशेष । याना पश्चादानि प्रयुक्तानि । बोधक ।न धन्व तरिर्विन्नाष्टित । वामनो य कश्चित् । तथा ब्राह्म । वराह सूकर तोयमध्यादुत्थित सन् । अमृत शब्द एव । माणिमन्त्रो यक्षविशेष । दितिरसुरमाता । अदिति सुरमाता । देवसेना तत्सज्ञा । स्वधा पित णाम्। शान्ति धर्मस्य । अपत्य स्वस्य । क्षमा धर्मस्य । स्वस्तीत्यय शब्द । अपि चेति समुच्चये ७४५

टिप्पणी—अस्मिन्सूत्रे एव पाठान्तराणि दृश्य ते-दुर्वाङ्कुर -दुर्वाङ्कुश ,अष्टापदाक्षा —अष्टापदशारा ,धर्माथ कामामृतम्–धर्मार्थकामामितम्, ऋद्धि–बुद्धि , स्वधा–सुधा।

१५ प्रस्थानादिषु वामा पक्षिण ।

७४६-पुन्नामान पक्षिणो वामो शिवा ॥ १५

७४६-पुन्नामानो ये स्त्रीव्यञ्जना अपि पुरुषाभिधाना चाषादयस्ते वामा शिवा शुभा प्रस्थानादिषु ७४६

१६ दक्षिणा प्राणिन ।

७४७-शिवा श्यामा पिङ्गला कोकिलाऽरला छुच्छु द री सुकरी गृहगोधिकैकशफाश्च स्त्रीनामानो दक्षिणा । शिखी चपकश्येन ।जाजकपयश्च ॥ १६

७४७-शिवादयो दक्षिणा शिवा इति सब ध । शिवा प्रसिद्धा । श्यामा। पिङ्गला । अरला चेति पक्षिविशेषा । छुछु दरी गन्धमूषिका। गृहगोधिका मुसली । एकशफा वटवादि । स्त्रीनामान शिख्यादयश्च दक्षिणा शिवा । शिखी मयूर । चपक प्राणिविशेषस्तत्सज्ञक ७४७

१७ प्रवेशे पशुपक्षि णामवस्थानम्।

७४८-प्रवेशे तु विपरीता ॥१७

७४८-ये वामा उक्तास्त प्रवेश दक्षिणा शुभा ये च दक्षिणा उक्तास्ते प्रवेशे वामा ७४८

१८ प्रस्थानादिषु श्वसृगालयोरवस्थानम्।

७४९-स्वत्र च दक्षिणाद्वाम ।मनमिष्ट श्वसृगाल यो ॥१८

१९ प्रस्थानादिषु मृगविहङ्गयोरवस्थानम।

७५०-विपरीत मृगविहङ्गयो ॥ १९

७४९-मृगविहङ्गयोर्विपरीत वामाद्दक्षिणमनम्। सर्वत्र प्रस्थानादिषु ७५०

२० प्रस्थानादिषु दर्शनीया प्राणिन ।

७५१-सवथापि दर्शनं भरद्वाजचापभासनकुलानाम्

७५१-सवथा सवप्रकार पुर पश्चात् प्रवशे प्रस्थाने चेत्येवमादि भरद्वाजादीना दर्शनम् ७५१

२१ कीर्तने एव प्रस्थानादिषु शिवा प्राणिन ।

७५२ – शशसर्पाखुविगोधाजाविकसूकराणा तु कीर्तनमिष्टम् । न दर्शन विरुत वा ॥ २१

७५२-शशादीना कीर्तन पर्यायेणापि कीर्तनमेवेष्ट। शस्त न दर्शनम्। दर्शन विरुत चैव नो कीर्तनमिति विपरी ताथ ७५२

२२ प्रस्थानादिषु ऋक्षवानरयो कीर्तनमनिष्टम्।

७५३-विपरीतमृक्षवानरयो ॥ २२

२३ प्रस्थानादिषु सवथा अशिवा प्राणिन ।

७५४-सर्वमपि त्वनिष्ट सरटकुक्कुटबिडालोलूका नाम् ॥ २३

७५४-सरटादीना सबन्धि सवमनिष्टदर्शन विरुत कीतन च ७५४

२४ व्याधिविशेषेण छेद भद रुद्ध प्रवतनादिशब्दानां प्राशस्त्यम्।

७५५-तथा ग्रन्थ्यर्बुदादिषु छेदन द इष्टो गुल्मोदरा दिषु भेदन दोऽतीसाररक्तपित्तादिषु रुद्धशब्दाऽश्मर्यु दरादिषु प्रवतनशब्द इति । एवमन्येऽपि ध्वनयो यो ज्या ॥ २४

७५५-ग्र थ्यादिषु छेदनशब्द इष्ट । गुल्मादिषु भेदशब्द रक्तपित्तातिवलत्रादिग्रहणेन वमनविर चनवस्त्यादीना ग्रह णम्। एवमन्ये ध्वनयो योज्या । यथा पाण्डुरोगे शून शब्द । कासे क्षतशब्द । श्वासे छिन्न । यक्ष्मिण स्थित इत्येवमादि ७५५

२५ स्थिरादिशब्दाना ध यवादित्रा ॥ शब्दाना च प्राशस्त्यम्।

७५६-सर्वत्रैव च स्थिरस्थावरवर्द्धमानत्राताचलध्रुव क्षेमशिवादय शब्दा ध यवादित्रस्वराश्च श्रेष्ठा ॥ २५

७५६-स्थिरादिश दा ध याना च वादित्रा । ध्वनय सवत्र श्रेष्ठा ७५६

२६ चिकित्साप्रतिषेधका शब्दा ।

७५७–क्षतहतपतितादग्धनष्टभग्नच्छेदभेददाहहाहा प्रतिषेधादिशब्दाश्चिकित्साप्रतिषेधाय ॥ २६

७५७-क्षतादय प्रस्तुतप्रतिषेधाय भवन्ति । शब्दा इति क्षतादिभिरभिसम्बध्यते । तेन क्षतादि पर्याया णामपि ग्रहणम् अ मा नो-न प्रतिषेधशब्दा । आदिग्रहणेन निवृ यादि पर्याया । ग्रहणम्। अथवा प्रतिषेध इत्यय शब्द आदि र्येषा शब्दाना ते प्रतिषेधादय प्रतिषेधप्रवरा । इत्यर्थ ७५७

९६ °मा शुभा –क ख ९६ °मान मद°–क ख ९७ शिखिमल्लकग्रीकारयनगजा –क ९८ शिवि म ल्लूकमारण्ड क्षातनम –ख ९९ जाद्यचक्र–क ख १० ०००शुङ्कुरादि –क १०१ पुरावतादि°–क ख

२७ [illegible] निकित्साप्रतिषिद्ध [illegible] ।

७५८–दीक्षायां च निशि कृता पश्चिमुखभवनयो र्यक्षे वा रूक्षशुक्रे सवक्रीरविचेटे । नशिभे वा [illegible] ॥ २७

७५८–दीक्षित्यादि [illegible] । दीक्षा [illegible] प्राच्या [illegible] [illegible] [illegible] नान [illegible] याम्या [illegible] वारुणी [illegible] कौबेरी नाम [illegible] चैत्रमानवी [illegible] पावनी [illegible] ककुभा [illegible] [illegible] [illegible] प्रथमे [illegible] द्वितीये [illegible] चतुर्थे [illegible] प्रथमे निशायामे [illegible] च सम्प्रति रविर्या भुक्त्वा [illegible] यासुपन [illegible] ति सा [illegible] माया [illegible] शान्ता [illegible] दिशि [illegible] सुनाल [illegible] फल्यास्थाडि [illegible] रोक्ष्यादिषुक्ते ७५८

२८ चिकित्साप्रतिषेधक दर्शनम् ।

७५९–दर्शनं च तृणपल्लवकाष्ठभारकर्परकलोष्टादीनां कण्टकोर्ध्वपादयानशयनासनादिभग्नोपस्करस्य [illegible] मधवसातलतिलगर्भिणीश्वपाकव्यसनिमृतानां च २८

७५९–तृणादीनां दर्शनं चिकित्साप्रतिषेधाय । पल्लव [illegible] करक । ऊर्ध्वगा पादा येषां यानादीनाम् । उपस्कर उपकरणद्रव्यम् । श्वपाकश्चण्डाल [illegible] । [illegible] मृत शवम् ७५९

२९ आतुरगृहप्रवेशे विघ्नम् ।

७६०–प्रवेशे चातुरगृहात् पूर्वोक्तमादृत्यानिर्गमं । प्रविष्टस्य तु भिषजो न सत्कारो लाभतुष्टिस्तुतयश्च शुभा ॥ २९

७६०–पूर्वोक्तानि मङ्गल्यानि घृतादीनि । तेषामातुरगृहान्निर्गमो वैद्यस्य प्रविशत ७६०

३० चिकित्साया प्रतिकूलानि ग्रहनक्षत्राणि ।

७६१–आतुरस्य वक्रानुवक्रा ग्रहा गर्हितस्थानस्थाः ३०

७६१–[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ७६१

३१ [illegible] ।

७६२ [illegible] ॥ ३१

७६२–[illegible] ७६२

३२ [illegible] ।

७६३–[illegible] [illegible] गर्हितनक्षत्रभ [illegible] ॥ ३२

७६३–[illegible] ७६३

([illegible]प्रकरणम् ।)

३३ [illegible] ।

७६४–स्वप्नाश्च [illegible] शुभाशुभास्तु यमाद्यो हरः-अतोऽनुभूत श्रुतो दृष्टः संकल्पितो भाविको दोषजश्च ॥ ३३

७६४–[illegible] । [illegible] दर्शन [illegible] [illegible] अनुभूतः [illegible] भाविक [illegible] दोषजो [illegible] ७६४

३४ [illegible] ।

७६५–त [illegible] पञ्चविधोऽफल । तथा यथास्वप्रकृतिविस्मृतो दिवानिद्रयोऽतिदीर्घो नातिह्रस्वश्च ॥ ३४

७६५–[illegible] पञ्च अफला । भाविकदोषजौ सफलौ । [illegible]ऽपि यथास्वप्रकृतिर्निष्फल । यथा–वातप्रकोपाज्ज । पित्तप्रकोपा पित्तज । एवं कफेऽपि [illegible] । तथा दिवा दृष्टश्च निष्फल । विस्मृतादिदोषोऽपि निष्फल । विस्मृतो य साधु न स्मर्यते ७६५

३५ रात्रे पूर्वपरभागविशेषेण फलविशेष ।

७६६–पूर्वरात्रेऽल्पं चिराच्च फलं करोति । गोसर्गे महत्सद्यश्च ॥ ३५

१०२. °पज सत्कारोलाभस्तुष्टि स्तुतश्च शुभाशुभा । आ°–क. १०३ वेनकाशनि°–क

७६६-निद्रादौ दृष्ट स्वप्नोऽपि शुभाशुभश्चिरात् फल मल्प च करोति । गोसर्गो रात्रे क्षय तस्मिन् सद्य फल महाफल च । शुभश्च स्वप्न स्वप्नान्तर तर निन्द्यानुपहतो महत् फल ददाति सद्यश्च ७६६

३६ महत्फलजनकस्वप्नोपाया ।

७६७-निन्द्या च पुनरनुपहत प्रतीपैर्वा वचोभिर्वा नयमनियमादिभिवा ॥ ३६

७६७-तथा प्रतीपैर् स्वप्नप्रतिकूलैर्वचोभिर्नोपहत । अथवा स सव स्वप्नो दानादिभिर्महत् सद्यश्च फल ददाति । यम इन्द्रियाणा विषयेभ्यो निवृत्ति । नियम सद्वृत्तम् । आदिग्रहणन मा।म नादाना ग्रहणम् ७६७

३७ ज्वरजनक स्वप्न ।

७६८-तत्र य प्रेतै सह मद्य पिबन् शुनाऽऽकृष्यते, स हन्यते ज्वरेण ॥ ३७

३८ रक्तपित्तजनक स्वप्न ।

७६९-यो लाक्षारक्तामम्बर पश्यति या वा रक्त देह । यवस्थो हसन्नाया ह्रीयते स रक्तपित्तेन ॥ ३८

३९ यक्ष्मजनक स्वप्न ।

७७०-यो याम्या दिश खरोष्ट्रमहिषवराहान्यतमेन स यक्ष्मणा ॥ ३९

४० गुल्मजनक स्वप्न ।

७७१-यस्य कण्टकिनी लता वशस्तालो वा हृदि जायते स गुल्मेन ॥ ४०

४१ शिरच्छेदजनक स्वप्न ।

७७२-यस्य शिरसि म शिरारोगण वा शिरच्छेदनेन

४२ कुष्ठजनक स्वप्न ।

७७३-यस्य नग्नस्य घृताक्तस्याग्निमनर्चिष जुह्वतो जायन्ते पद्मा उरसि स कुष्ठेन ॥ ४२

४३ प्रमेहजनक स्वप्न ।

७७४-यश्चण्डालै सह स्नेह पिबति स प्रमेहे । ॥ ४३

४४ उन्मादजनक स्वप्न ।

७७५-यो रक्षोभि सह नृत्यन् सु निमज्जति स उन्मादेन ॥ ४४

४५ अपस्मारजनक स्वप्न ।

७७६-यो मत्त सोऽपस्मारेण ॥ ४५

४६ नेत्ररोगजनक स्वप्न ।

७७७-यश्चन्द्रसूर्ययोरुपरागं पश्यति तस्य नेत्ररोग उपजायते ॥ ४६

४७ नेत्रविनाशजनक स्वप्न ।

७७८-यस्तयो पतन तस्य नेत्रविनाश ॥ ४७

७६८-७७८-तत्रेत्यादिना स्वप्नविशेषान् दर्शयति-सुबोधम् । प्रेता निकृष्टा भूतविशेषा । यस्य हृदि कण्टकालतादिक जायते स गुल्मेन हन्यत इति सब ध । यस्य पुन कण्टकिलतादिक शिरसि जायते स शिरोरोगेण हन्यते । शस्त्रेण कृत्वा शिर च्छेदेन मरणभूतेन हन्यते । सर्वत्र मृतायाँ तद्धन्यत इति सबध्यते । उपरागो राहुच्छायया तयोरिति च न्द्रसूर्ययो ७६८-७७८

४८ छर्दिजनक स्वप्न ।

७७९-य शष्कुलीरपूपाश्चाऽभ्यवहृत्य प्रतिबुद्धश्छर्दयति ॥ ४८

७७९-शष्कुली तिलकृता छर्दयति तथैव यत् स्वप्ने जग्धम् ७७९

४९ स्वस्थातुरयोरिष्टफला स्वप्ना ।

७८०-यस्य शिरसि लतादयो जायन्ते वयासि च निलीयन्ते मौण्ड्य वा भवति, यो गृध्रोलूककाकाद्य प्रेतपिशाचरक्षोद्रविडान्ध्रस्त्रीचण्डालाद्यैर्वा परिवार्यते, दक्षिणाभिमुखो वा स्त्रिया नृत्यन्नाकृष्यते अन्तावसायिभिर्वा स्वय वा दिग्वासा याति शून्याटवीं वा कपिरथेन प्रेतै प्रव्रजितैर्वा परिष्वज्यते नग्ना रक्ता स्रज धारयति, पङ्कादिग्धो हसति, नृत्यति वा, वेत्रवनाव टकतृणगहने रूरूत्यत, पतति वा पासूपधानायां भुवि, वल्मीकभस्मश्मशानश्वभ्रायतनेषु वा पङ्ककूपकलुषोदकेषु वा मज्जति, स्रोतसा वा ह्रियते, रक्तकुसुमवना भूमि गुहाम धकाराचिता पापकमालय सबाध जननीं वा प्रविशति, मत्स्येन वा ग्रस्यते। श्मश्रुकर्म च यो गात्रवृद्धिं विवाहं चानुभवति शैल प्रासादात्पतत्यारोहति वा कूपेषु पाषाणशाल्मली कोविदारकिंशुकपारिभद्रकान्या वा पराजीयते, बध्यते, छद्यति विरिच्यते, हृष्यति, लभते वा हिरण्यलोहलवणतैलपिण्याककापासानश्नाति पक्वान्नं, पिबति मद्य,सह वाऽस्य याति,निर्भत्स्यते वा कुपितै पितृभि चन्द्रार्कतारादीपदैवतानेत्रदशनान्यनुपततो नश्यतो वा पश्यति चक्षु वा बाहुभङ्ग वा विभिद्यमानं पुरुषान् वा नग्नान् कषायवाससोऽमौञ्यान् दण्डपाश हस्तान् कृष्णा रक्ताक्षान् स्त्रियं वा कृष्णशुक्लदन्तां दीर्घकेशस्तनीं कालरात्रिरूपां ते व्याधिता पञ्चतामाप्नुवन्ति स्वस्थास्तु जीवितसंदेहमिति। भवति चात्र-॥ ४९

७८०-लतादयो लतावल्लताला । वयासि पक्षिण । गृध्रादिभि परिवारणम् । आन्ध्रद्रविडौ दाक्षिणात्यजनपद नामनी । अन्तावसायिनश्च डोमादय । वन काष्ठविशेष । वल्मीकादिषु वा पतति । वल्मीक पिपीलिकास्थानम् । सबाध सङ्कटम् । जननी माता वयो वृद्धियथा बाल्ये यौवन बाधक वा । यूपादान् वा आरोहति । चन्द्रादीन् पततो नश्यतो वा य पश्यति । एवमनुच्छष्कुल्यपूपादिकं दृष्ट्वा व्याधिता निश्चित पञ्चत्व प्राप्नुवन्ति । स्वस्थास्तु जीवित संदेहमिति। भवति चात्रेति पद्यार म्भ त तरिति ७८

५० स्वप्नाना संप्राप्ति ।

७८१-मनोवहानां पूर्णत्वात् स्रोतसा प्रबलैर्मलै । दृश्य ते दारुणा स्वप्ना विनाशाभिमुखात्माभि

१०४ यो रक्षो-' अयमंशो गपुस्तके नास्ति । १०५ ते शीघ्र वा भ -क १०६ नृत्य न्याऽऽकृ'-क ख
१०७ 'ध्यते, वायसादिभिर्वा स्व -क ख १०८ गुहान्धक'-क

५१ शुभफलप्रद स्वप्न ।

७८२–अकल्याणमपि स्वप्नं दृष्ट्वा तत्रैव य. पुनः।
पश्येत् सौम्यं शुभं तस्य शुभमेव फल भवेत्

५२ प्रशस्ता स्वप्ना ।

७८३-देवान् द्विजान् गोवृषभान् जीवत सुहृदो नृपान्
साधून्यशस्विनो वह्निमिद्धं स्वच्छाञ्जलाशयान्
कन्या कुमारकान् गौरान् शुक्लवस्त्रान् सुतेजसः
नराशनं दीप्ततनुं समन्ताद्रुधिरोक्षितम् ॥ ५३
यः पश्येल्लभते यो वा छत्रादर्शविषामिषम्।
शुक्ला सुमनसो वस्त्रममेध्यालेपन फलम् ॥
शैलप्रासादसफलवृक्षसिंहनरद्विपान्।
आरोहेत् गोऽश्वयान च तरेन्नदह्रदोदधीन् ५५
पूर्वोत्तरेण गमनमगम्यागमन मृतिः।
सबाधाशिस्रुति. स्पर्शास्तारकाचलभास्वताम्
रोदनं पतितोत्थान द्विषतां चावमर्दनम्।
यस्य स्यादायुरारोग्य वित्त स बहुशोऽश्नुते

७८१-७८३–मनोवहानामित्यादि सुबोधम। देवानित्यादिना शुभा स्वप्ना उच्यन्ते। देवानित्यादेर्य. पश्येदिति सबन्ध। तथा छत्रादीनि यो लभते शैलादीश्चारोहेत्, नद्यादीश्च तरेत्, पूर्वोत्तरगमनादिक च यस्य स्यात्स आयुरादिकम-श्नुते। नराशनो राक्षस। उक्षित सिक्तम्। सुमनस पुष्पाणि। ह्रदो गम्भीर। अगम्या सकुल्यान्त्यजातिश्च। मृतिर्मरणम् ७८१-७८३

५३ अप्रशस्त स्वप्न ।

७८४–पितृदेवद्विजातीना क्रुद्धभीतकृशात्मनाम्।
मलिनाम्बरपुष्पाणां दर्शनं न प्रशस्यते ॥ ५८

५४ पित्रादीना तुष्टाना दर्शन भाषण च स्वप्ने हितम्।

७८५–तेषामेव तु तुष्टानां शुद्धपुष्पाम्बरात्मनाम्।
दर्शनं शस्यते स्वप्ने तैश्च संभाषण शुभम् ॥ ५९

५५ स्वप्नदर्शने चिकित्सा ।

७८६–दृष्ट्वा स्वप्नान् दारुणान् शोभनान वा
प्रात. स्नातः सर्षपानग्निवर्णान्।
हुत्वा सावित्र्या सर्पिषाक्तांस्तिलान्वा
पूत. पापैर्मुच्यते व्याधिभिश्च ॥ ६०

७८४-७८६–पितृप्रभृतीना शुभानामपि क्रुद्धात्मना सता मलिनाम्बरपुष्पधारिणा च दर्शन नेष्यते। तेषामेव पित्रादीना तुष्टादिगुणाना दर्शन शस्यत इति सबन्ध। तैरिति तुष्टादि-गुणै पित्रादिभि ७८४-७८६

५६ आरोग्यलक्षणम्।

७८७–मङ्गलाचारसंपन्नः परिवारस्तथातुरः।
श्रद्दधानोऽनुकूलश्च प्रभूतद्रव्यसंग्रह ॥ ६१
सत्त्वलक्षणसंयोगो भक्तिर्वैद्यद्विजातिषु।
चिकित्सायामनिर्वेदस्तदारोग्यस्य लक्षणम् ६२

७८७–मङ्गलाचारसपन्नादिकमारोग्यलक्षणम्। प्रभूताना द्रव्याणा संग्रहस्तथोक्त। सत्त्वलक्षणानि शौचास्तिक्या-दीनि ७८७

५७ शारीरस्थानशब्दविवृत्ति ।

७८८–इत्यत्र जन्ममरणं यतः सम्यगुदाहृतम्।
शरीरस्य तत. स्थानं शारीरमिदमुच्यते ॥ ६३

इति वैद्यपति सिंहगुप्तस्य सुनोर्वाग्भटस्य कृतावष्टाङ्ग संग्रहसहितायां शारीरस्थाने दूतादिविज्ञानीयो नाम द्वादशोऽध्याय. ॥ १२ ॥

७८८–स्थाननाम निरुच्यते। अस्मिन् स्थाने शरीरस्य जन्मन प्रभृति मरण यावद्यत. सम्यगुदाहृत प्रदर्शितम्। अत स्थान शारीरमुच्यत इति ७८८

इति श्रीमहामहोपाध्यायेन्दुविरचितायामष्टाङ्ग-संग्रहव्याख्यायां शशिलेखायां शारीरस्थाने द्वादशोऽध्याय ॥ १२ ॥

॥ इति शारीरस्थानं समाप्तम् ॥

१०९ °क्षित। य. प°–क. ख. ११० °तां चोपम°–क. १११ °सपन्नपरि°–ग. ११२ °दस्तदेवारोग्यल°–क.

नवमाऽध्याय ।

टिप्पणी—अथ विकृतिविज्ञानप्रतिपादकानामष्टानामग्रह शारीरस्थानगतानां नवमाद्दशमैकादशद्वादशाध्यायानां मूलवचनानि समुच्चित्य संगृह्यन्ते—

(५८८) च इ १ ६,७,८९ सु सू ३२१ (५८९) सु स ३२३ (५९०) च इ ११०, सु सू ३२३ (५९१) च इ ११२ सु स ३२३ (५९२) च इ ११२,२१,२२ सु स ३२३ (५९३) च इ ११३, १४,२३ २४ सु सू ३२८ (५९४) च इ ७१ ११, १२ सु स ३११,२ (५९५) च इ ७१३ (५९६) च इ ७१३ (५९७) च इ ७१४ (५९८) च इ ७१५ (५९९) च इ ७१५ (६००) च इ ७१६,१७ (६०१) च इ ७३ (६०२) च इ ७४,५,६ (६०३) च इ ३५ सु सू ३२४ (६०४) च इ ८९ सु स ३२४ (६०५) च इ ३६ सु सू ३१ ,१० (६०६) च इ ८१० सु स ३१८ (६०७) च इ ८१२ सु स ३१५ (६०८) च ८१३ सु स ३१६ (६०९) च इ ७२० ८१४ सु सू ३१७ (६१०) च इ ३५ (६११) च इ ८२२ (६१२) च इ ८२२ (६१३) च इ ७३० सु स ३२४ (६१५) च चि ४१७ सु सू ३११७ (६१६) सु स ३१२४ (६१७) च इ ११८ (६१८) सु स ३११५ (६१९) च इ ३६ सु स ३०१ (६२०) च इ ३६ (६२१) सु स २९४४ (६२२) च इ २१०१३१६ सु स २८१०,११,१२ (६२३) च इ २२१,२२ (६२४) च इ ३६ (६२५) च इ ११२२ (६२६) च इ २२२ (६२७) च इ ११९,१३ सु सू ३२४ (६२८) च इ ९५ (६२९) च इ १२३ सु स २२४ (६३०) च इ ८६,७ (६३१) च इ १२५ सु स ३२४ (६३२) च इ ६११ १०१३ (६३३) च इ ९१८,१९, सु स ३२४ (६३४) च इ ९१२ (६३५) च इ ९१४ (६३६) च इ ९१३ (६३७) सु स ३०७८

दशमोऽध्याय ।

(६४०) च इ ६७,८ ११ १३,१ १७ सु सू ३० १८ (६४१) च इ ११५ सु सू ३०२० (६४२) च इ ४१९ सु सू ३०४५ (६४३) च इ ४२० (६४४) च इ ४२१ २२ २३ सु सू ३ १४१५ (६४५) सु सू ३०१३,१४ (६४६) सु सू ३०११, १२ (६४७) सु सू ३ ८,९ (६४८) च इ ४२४ (६४९) सु सू ३१ २२ ३२४ च इ ५२८ (६५०) च इ १२४ (६५१) च इ ७२३ (६५२) च इ ७२१ २२ सु सू ३२४ (६५३) च इ ७२६ (६५४) च इ ८१५-७२५ (६५५) च इ ८२६ (६५६) च इ ७१९ सु सू ३११२ (६५७) सु स ३११२ (६५८) च इ ११ १९ (६५९) च इ ११ २० सु सू ३२४ (६६०) सु स ३११६ (६६१) सु सू ३१३ (६६२) च इ ११२१ सु सू ३२४ (६६४) च इ ११३ (६६५) च इ ११४ (६६६) च इ ११६ (६६७) सु स ३०३ (६६८) च इ ११७ (६६९) च इ ११ १ (६७०) च इ ३६ (६७१) च इ ८-५९११ सु स ३११ ११ (६७२) च इ १२ ५९ (६७३) च इ ११२४ सु स ३११५ (६७४) सु सू ३११२३ (६७५) च इ ११३ सु सू ३११२६ (६७६) च इ १२ ६२,६३,६४ (६७७) सु स ३१३१,३२ (६७८) च इ २५ सु स २८ ५ (६७९) सु स २८ ५ (६८०) च इ ७२५,९ १५ (६८१) च इ ११२८

एकादशोऽध्याय ।

(६८२) च इ ५१, सु स ३३१ (६८३) च इ ५४,५-चि ३५० (६८४) च इ ११४,२२, २४,२५ (६८५) च इ ३५ (६८६) सु सू ३१२८ (६८७) च इ ९२१ (६८८) च इ ६१५ (६८९) च इ ११ १५ (६९०) च इ १०१५ अ (६९१) च इ १०१६ (६९२) च १०१७, सु स २८ १६ (६९३) च इ ९९ (६९४) च इ ६ ७,८,९ (६९६) च चि ३५ ५२ ५३,-इ ६१०, सु सू ३३ १६ (६९७) च नि २२४,२५ २६,७-चि ४ १७,१८,१९,२ सु सू ३३२८ (६९८) सु सू ३१ २० (६९९) च इ ९७ सु स ३३२० (७००) च चि २०१९ (७०१) च चि २९,१ सु उ ४८ १५ (७०३) च चि १४ २६ २७ सु स ३३१ (७०४) च चि १९ १३ सु उ ४ १९,२ ,२१ (७०५) सु सू ३३ १२ (७०६) च नि ४४८ सु नि ६२४ (७०७) च सू १७ १०७ १०८,१०९,११ ,१११ सु नि ६२० (७०८) च चि ५१७,१६९ १७ ,१७१ सु स ३३ २१ (७०९) च इ ९८९,१०, सु सू ३३१४ (७१०) सु सू ३३२३ (७११) च सू १८ १६ १७,१८-२ ६ १८ १३ सु सू ३११९ (७१२) च ११ १२ (७१४) च चि २१ ३९ (७१५) सु सू ३३९ (७१६) सु सू ३३७ (७१७) च चि २९ ३१ ३ ,३३ ३४ सु नि १४९ ५० (७१९) च इ ९८९, सु स ३३ ८५ (७२०) च इ ०२२ (७२१) च इ १ ८ (७२२) च इ १ ५,७,८, १०,१२,१३ ११,९ (७२३) च इ ८२३* (७२४) च इ ८२४ (७२५) च इ ११ १४ (७२७) च इ ७१८ (७२८) सु स २८ १० ११,१२ १३ १४ १५ १८,१९ (७२९) सु स ३३ ११ (७३०) च इ ८१७,१८२० ९१३ ६२४ १२ ६, ७८,३८,३९ (७३१) च इ ९१५

द्वादशोऽध्याय ।

(७३२, च. शा १२ ९, सु. सू २९ १ (७३३) सु. सू २९ ३,४ (७३४) च शा १२ १६, सु सू. २९ ५,६ (७३५) च. इ. १२ १८, सु सू २९ ६,७,८,१२,१४ (७३६) सु सू २९ ९ (७३७) च इ १२ १९,२०, सु सू २९ ११,१२,१३ (७३८) च इ. १२ १५ (७३९) सु सू २९ २०,२१,२२ (७४०) च इ १२ ६८,६९. ७०, सु सू २९ १७,१८,१९ (७४१) च इ. १२ १०, ११,१२, सु सू २९ १५,१६.१७ (७४२) सु सू २९ १४ (७४३) च इ १२ २१ (७४४) सु सू १०३ (७४५) च इ १२ ७१–८०, सु सू २९ २७–३३ सु सू २९ ३६ (७४७) सु सू २९ ३६ (७४८) (७४९) सु सू २९ ३६ (७५०) च इ १२ २९,३० (७५१) सु सू २९ ३६ (७५२) सु सू २९ ३६,३७ (७५४) च इ १२ २९,३० (७५५) सु सू २९ ४२,४३ (७५६) च इ १२ ७९ सु सू २९ ३०,३१ (७५७) च इ १२ २६, सु सू २९ ४४, ४५ (७५८) च इ १२ २९,३०, सु सू २९ ३४,३५ (७५९) च इ. १२ १९,२०, सु सू २९ ४७,४८ (७६०) च इ १२ ३३, सु सू २९ ५२ (७६१) सु सू ३२ ४ (७६२) सु सू ३२ ४ (७६३) सु सू ३२ ४, च इ १२ ३६,३७ (७६४) च. इ ५ ४३ (७६५) च इ ५ ४४ सु सू २९ ६७ (७६६) च इ ५ ४५ (७६७) च इ ५ ४५ (७६८) च इ ५ ९ सु. सू २९.६८ (७६९) च इ ५ १०,११ (७७०) च इ ५ ८ (७७१) च इ ५. १३ सु सू २९ ६९ (७७२) सु. सू २९.६९ (७७३) च इ. ५ १४,१५ (७७४) च इ ५ १६.१७ (७७५) च इ ५ २०,२१ सु सू २९ ६८ (७७६) च इ ५ २२,२३ सु सू २९ ६८ (७७७) च इ. ४ १४ (७७८) च इ ५ ३५ (७७९) च इ ५ २५ सु सू २९ ७० (७८०) च इ ५ २७–४० (७८१) च इ ५ ४१ (७८२) च इ ५ ४६ (७८३) च इ १२ ८२–८६, सु सू २९ ७५–८१ (७८५) च इ १२ ८८ (७८६) सु सू २९ ७१–७४ (७८७) च इ १२ ८०,८१,८७ (७८८) च शा ८ ६९

(९६ षण्णवतितमपृष्ठादपकर्ष)

उक्ता सार्द्धास्त्रयो व्यामा. पुंसामन्त्राणि सूरिभि. ।
अर्द्धव्यामेन हीनानि योषितोऽन्त्राणि निर्दिशेत ८४

१२८–उण्डुकश्च कटी चापि त्रिक वस्तिश्च वङ्क्षणौ॥
कण्डराणा प्ररोह स्यान्मेढ्रोऽध्वा वीर्य्यमूत्रयो.॥

१२९–स एव गर्भस्याधान कुर्य्याद्गर्भाशये स्त्रिया ।
शङ्खनाभ्याकृतिर्योनिस्त्र्यावर्ता सा च कीर्तिता

१३०–तस्यास्तृतीये त्वावर्ते गर्भशय्या प्रतिष्ठिता ।
वृषणौ भवत सारात्कफासृङ्मांसमेदसाम् ॥८७॥

१३१–वीर्य्यवाहिशिराधारौ तौ मतौ पौरुषावहौ ।
गुदस्य मानं सर्वस्य सार्द्ध स्याच्चतुरङ्गुलम् ॥८८॥

१३२–तत्र स्युर्वलयस्तिस्र. शङ्खावर्तनिभास्तु ता
प्रवाहिणी भवेत्पूर्वा सार्द्धाङ्गुलमिता मता८९

१३३–उत्सर्जनी तु तदध सा सार्द्धाङ्गुलसम्मिता
तस्याध. संवरणी स्यादेकाङ्गुलसमा मता ॥९०

अर्द्धाङ्गुलप्रमाण तु बुधैर्गुदमुख मतम् । मलोत्स-
र्गस्य मार्गोऽय पायुर्देहे विनिर्मित. ॥ ९१ ॥

१३४–पुंसः प्रोथौ स्मृतौ यौ तु, तौ नितम्बौ च योषित ।

तयो. कुकुन्दरे स्याता, सक्थिनी त्वङ्गमष्टमम्
१३५–तदुपाङ्गानि च प्रमो जानुनी पिण्डिकाद्वयम्।
जङ्घे द्वे, घुटिके, पार्ष्णि तले, च प्रपदे तथा ।
पादाङ्गुल्यस्तत्र दश तासा नखा दश ॥ ९२ ॥

–भावप्रकाश पू खं. ३

प्राणानिलस्य शरीरव्यापारः

१३६–नाभिस्थः प्राणपवन. स्पृष्ट्वा हृत्कमलान्तरम्४८
कण्ठाद्बहिर्विनिर्याति पातुं विष्णुपदामृतम् ।
पीत्वा चाम्बरपीयुष पुनरायाति वेगतः ॥ ४९ ॥
प्रीणयन्देहमखिल जीवयञ्जठरानलम् ।

–शार्ङ्गधरसंहिता । प्रथम खं. अ. ५

पुण्यपत्तनस्थायुर्वेदविद्यालयप्रधानाध्यापक–पण्डितरामचन्द्रशास्त्रिकिञ्जवडेकरेण प्रतिसंस्कृतः

टिप्पण्या च परिष्कृतः।

महामहोपाध्यायेन्दुविरचितशशिलेखाव्याख्यया समेतश्च

श्रीमद्वाग्भटविरचितः

अष्टाङ्गसङ्ग्रहः।

शारीरपरिशिष्टम्।

— १ —

सर्वभूतचिन्ताशारीरम्।

१–अथातः सर्वभूतचिन्ताशारीरं व्याख्यास्यामः ॥१॥ यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥२॥

२–सर्वभूतानां कारणमकारणं सत्त्वरजस्तमोलक्षणमष्टरूपमखिलस्य जगतः सम्भवहेतुरव्यक्तं नाम। तदेकं बहूनां क्षेत्रज्ञानामधिष्ठानं समुद्र इवौदकानां भावानाम् ॥३॥

३–तस्मादव्यक्तान्महानुत्पद्यते तल्लिङ्ग एव तल्लिङ्गाच्च महतस्तल्लक्षण एवाहङ्कार उत्पद्यते, स त्रिविधो वैकारिकस्तैजसो भूतादिरिति। तत्र वैकारिकादहङ्कारात्तैजससहायात्तल्लक्षणान्येवैकादशेन्द्रियाण्युत्पद्यन्ते, तद्यथा—श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणवाग्घस्तोपस्थपायुपादमनांसीति। तत्र पूर्वाणि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि, इतराणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि, उभयात्मकं मनः। भूतादेरपि तैजससहायात्तल्लक्षणान्येव पञ्चतन्मात्राण्युत्पद्यन्ते, तद्यथा—शब्दतन्मात्रं स्पर्शतन्मात्रं रूपतन्मात्रं, रसतन्मात्रं, गन्धतन्मात्रमिति तेषां विशेषाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः तेभ्यो भूतानि व्योमानिलानलजलोर्व्यः एवमेषा तत्त्वचतुर्विंशतिर्व्याख्याता ॥४॥

४–तत्र, बुद्धीन्द्रियाणां शब्दादयो विषयाः कर्मेन्द्रियाणां यथासङ्ख्यं वचनादानानन्दविसर्गविहरणानि ॥५॥

५–अव्यक्तं महानहङ्कारः पञ्चतन्मात्राणि चेत्यष्टौ प्रकृतयः शेषाः षोडश विकाराः ॥६॥

६–स्वः स्वश्चैषां विषयोऽधिभूतं स्वयमध्यात्मम् अधिदैवतं तु—बुद्धेर्ब्रह्मा, अहङ्कारस्येश्वरः मनसश्चन्द्रमा, दिशः श्रोत्रस्य, त्वचो वायुः, सूर्यश्चक्षुषः, रसनस्यापः, पृथिवी घ्राणस्य वाचोऽग्निः, हस्तयोरिन्द्रः, पादयोर्विष्णुः, पायोर्मित्रः, प्रजापतिरुपस्थस्येति ॥७॥

७–तत्र सर्व एवाचेतन एष वर्गः, पुरुषः पञ्चविंशतितमः कार्यकारणसंयुक्तश्चेतयिता भवति। सत्यप्यचैतन्ये प्रधानस्य पुरुषकैवल्यार्थं प्रवृत्तिमुपदिशन्ति क्षीरादींश्चात्र हेतूनुदाहरन्ति ॥८॥

८–अत ऊर्ध्वं प्रकृतिपुरुषयोः साधर्म्यवैधर्म्ये व्याख्यास्यामः। तद्यथा—उभावप्यनादी, उभावप्यनन्तौ, उभावप्यलिङ्गौ, उभावपि नित्यौ, उभावप्यनपरौ, उभौ च सर्वगताविति। एका तु प्रकृतिरचेतना त्रिगुणा बीजधर्मिणी प्रसवधर्मिण्यमध्यस्थधर्मिणी चेति, बहवस्तु पुरुषाश्चेतनावन्तोऽगुणा अबीजधर्माणोऽप्रसवधर्माणो मध्यस्थधर्माणश्चेति ॥९॥

९–तत्र कारणानुरूपं कार्यमिति कृत्वा सर्व एवैते विशेषाः सत्त्वरजस्तमोमया भवन्ति तदञ्जनत्वात्तन्मयत्वाच्च तद्गुणा एव पुरुषा भवन्तीत्येके भाषन्ते ॥१०॥

वैद्यके तु—

स्वभावमीश्वरं कालं यदृच्छां नियतिं तथा ॥
परिणामं च मन्यन्ते प्रकृतिं पृथुदर्शिनः ॥११॥
तन्मया नैव भूतानि तद्गुणान्येव चादिशत् ॥
तश्च तल्लक्षणः कृत्स्नो भूतग्रामो व्यजन्यत ॥१२॥
तस्योपयोगोऽभिहितश्चिकित्सा प्रति सर्वदा ॥
भूतेभ्यो हि परं यस्मान्नास्ति चिन्ता चिकित्सिते

१०–यतोऽभिहितं—तत्सम्भवद्रव्यसमूहो भूतादिरुक्तः भौतिकानि चेन्द्रियाण्यायुर्वेदे वर्ण्यन्ते, तथेन्द्रियार्थाः ॥१४॥

भवति चात्र

इन्द्रियेणेन्द्रियार्थं तु स्वं स्वं गृह्णाति मानवः ॥
नियतं तुल्ययोनित्वान्नान्येनान्यमिति स्थितिः ॥१५

११-न चायुर्वेदशास्त्रेषूपदिश्यन्ते सर्वगताः क्षेत्रज्ञा नित्याश्च असर्वगतेषु च क्षेत्रज्ञेषु नित्यपुरुषप्रत्यापकान् हेतूनुदाहरन्ति, आयुर्वेदशास्त्रसिद्धान्तेष्वसर्वगताः क्षेत्रज्ञा नित्याश्च, तिर्यग्योनिमानुषदेवेषु सञ्चरन्ति धर्माधर्मनिमित्तम्, त एतेऽनुमानग्राह्याः परमसूक्ष्माश्चेतनावन्तः शाश्वता लोहितरेतसोः सन्निपातेष्वाभिव्यज्यन्ते, यतोऽभिहितं--पञ्चमहाभूतशरीरिसमवायः पुरुष इति, स एष कर्मपुरुषश्चिकित्साधिकृतः ॥ १६ ॥

१२-तस्य सुखदुःखे इच्छाद्वेषौ प्रयत्नः प्राणापानावुन्मेषनिमेषौ बुद्धिर्मनः सङ्कल्पो विचारणा स्मृतिर्विज्ञानमध्यवसायो विषयोपलब्धिश्च गुणाः ॥ १७ ॥

१३-सात्त्विकास्तु-आनृशंस्यं संविभागरुचिता तितिक्षा सत्यं धर्म आस्तिक्यं ज्ञानं बुद्धिर्मेधा स्मृतिर्धृतिरनभिषङ्गश्च ॥

१४-राजसास्तु-दुःखबहुलताऽनटनशीलताऽधृतिरहङ्कार आनृतिकत्वमकारुण्यं दम्भो मानो हर्षः कामः क्रोधश्च ॥

१५-तामसास्तु-विषादित्वं नास्तिक्यमधर्मशीलता बुद्धेर्निरोधोऽज्ञानं दुर्मेधस्त्वमकर्मशीलता निद्रालुत्वं चेति ॥ १८ ॥

१६-आन्तरिक्षास्तु-शब्दः शब्देन्द्रियं सर्वच्छिद्रसमूहो विविक्तता च, ॥

१७-वायव्यास्तु-स्पर्शः स्पर्शेन्द्रियं सर्वचेष्टासमूहः सर्वशरीरस्पन्दनं लघुता च,

१८-तैजसास्तु-रूपं रूपेन्द्रियं वर्णः सन्तापो भ्राजिष्णुता पक्तिरमर्षस्तैक्ष्ण्यं शौर्यं च, ॥

१९-आप्यास्तु-रसो रसनेन्द्रियं सर्वद्रवसमूहो गुरुता शैत्यं स्नेहो रेतश्च, ।

२०-पार्थिवास्तु-गन्धो गन्धेन्द्रियं सर्वमूर्तसमूहो गुरुता चेति ॥ १९ ॥

२१-तत्र सत्त्वबहुलमाकाशं, रजोबहुलो वायुः, सत्त्वरजोबहुलोऽग्निः, सत्त्वतमोबहुला आपः, तमोबहुला पृथिवीति ॥ २० ॥

श्लोकौ चात्र भवतः ।

२२-अन्योन्यानुप्रविष्टानि सर्वाण्येतानि निर्दिशेत् ॥
स्वे स्वे द्रव्ये तु सर्वेषां व्यक्तं लक्षणमिष्यते ॥ २१ ॥
२३-अष्टौ प्रकृतयः प्रोक्ता विकाराः षोडशैव तु ॥
क्षेत्रज्ञश्च समासेन स्वतन्त्रपरतन्त्रयोः ॥ २२ ॥

इति श्रीसुश्रुतसंहितायां शारीरस्थाने सर्वभूतचिन्ताशारीरं नामाध्यायः प्रथमः ।

— २ —

गर्भोत्पत्तिः ।

२४-तत्र (तयोः स्थावरजङ्गमयोर्मध्ये) चतुर्विधो भूतग्रामः संस्वेदजरायुजाण्डजोद्भिज्जसंज्ञः (सु. सू. १ ३०) ।

२५-शुक्रार्तवसंयोगो गर्भत्वमुपैति (च)

२६-रक्तलक्षणमार्तवं गर्भकृच्च (सु. सू. १५ ७) ।

२७-तत्र स्त्रीपुंसयोः संयोगे तेजः शरीराद्वायुरुदीरयति, ततस्तेजोऽनिलसन्निपाताच्छुक्रं च्युतं योनिमभिप्रतिपद्यते संसृज्यते चार्तवेन, ततोऽग्नीषोमसंयोगात् संसृज्यमानो गर्भाशयमनुप्रतिपद्यते (सु शा ३ ४) (अग्नीषोमीयत्वाद्गर्भस्य) ।

२८-शुक्रशोणितजीवसंयोगे तु खलु कुक्षिगते गर्भसंज्ञा भवति (च शा. ४ ५)

२९-पुरुषस्यानुपहतरेतसः स्त्रियाश्चाप्रदुष्टयोनिशोणितगर्भाशयाया यदा भवति संसर्गः ऋतुकाले, यदा चानयोस्तथैव युक्ते च संसर्गे शुक्रशोणितसंसर्गमन्तर्गर्भाशयगतं जीवोऽवक्रामति सत्त्वसम्प्रयोगात्तदा गर्भोऽभिनिवर्तते (च. शा. ३ ३)

३०-क्षेत्रज्ञो वेदयिता स्प्रष्टा घ्राता द्रष्टा श्रोता रसयिता पुरुषः स्रष्टा गन्ता साक्षी धाता वक्ता यः कोऽसावित्येवमादिभिः पर्यायवाचकैर्नामभिरभिधीयते दैवसङ्गाद्क्षयोऽव्ययोऽचिन्त्यो भूतात्मना सहान्वक्षं सत्त्वरजस्तमोभिर्दैवासुरैरपरैश्च भावैर्वायुनाऽभिप्रेर्यमाणः, गर्भाशयमनुप्रविश्यावतिष्ठते (सु शा ३ ४)

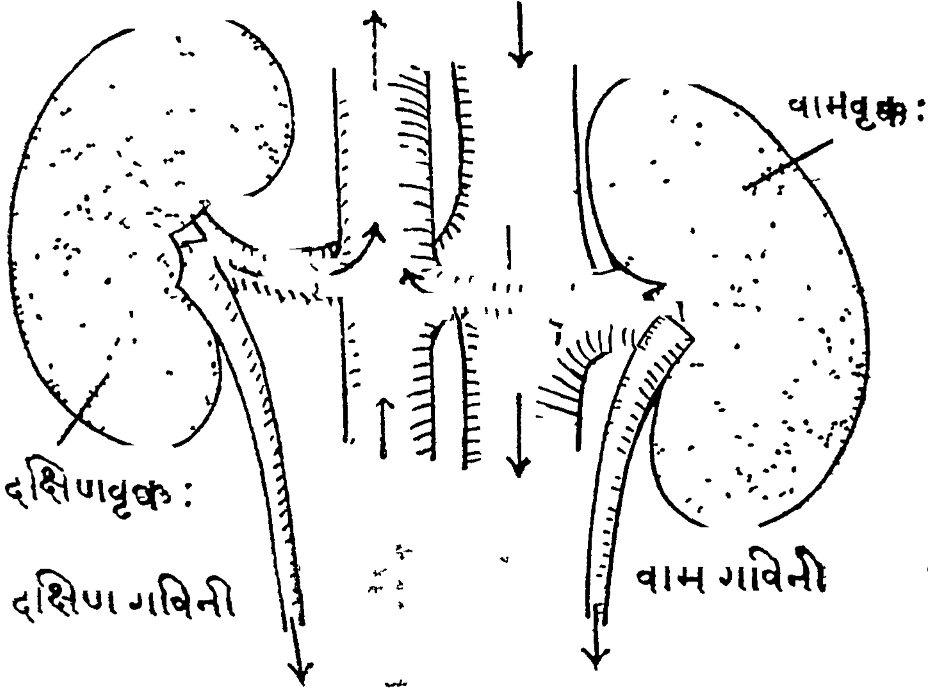
३१ तेजो यथार्करश्मीनां स्फटिकेन तिरस्कृतम् नेन्धनं दृश्यते गच्छत्सत्त्वो गर्भाशयं तथा, कारणानुविधायित्वात्कार्याणां तत्स्वभावता नानायोन्याकृतीः सत्त्वो धत्तेऽतो द्रुतलोहवत् (अ. हृ शा १ ३ ४)

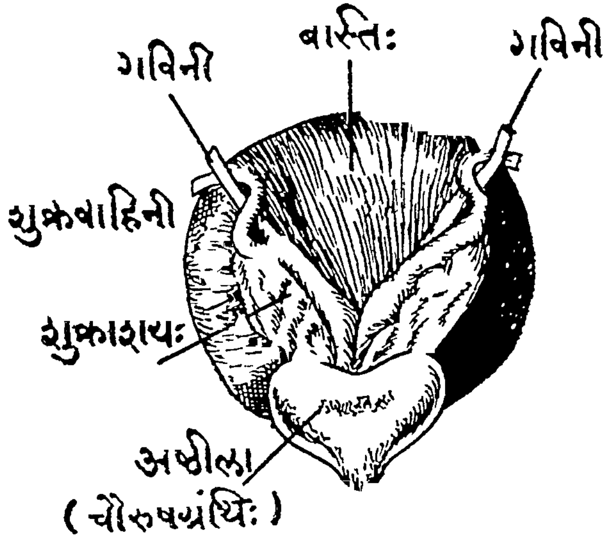
३२-शुक्रशोणितं गर्भाशयस्थमात्मप्रकृतिविकारसंमूर्च्छितं 'गर्भ' इत्युच्यते, तं चेतनावस्थितं वायुर्विभजति, तेज एनं पचति, आपः क्लेदयन्ति, पृथिवी संहन्ति, आकाशं विवर्धयति, एवं विवर्धितः स यदा हस्तपादजिह्वाघ्राणकर्णनितम्बादिभिरङ्गैरुपेतस्तदा 'शरीरम्' इति संज्ञां लभते (सु शा ५.३)

३३-इतरेषां (पृथिवीवाय्वाकाशानां) अप्यत्र भूतानां सान्निध्यमस्त्यणुना विशेषेण, परस्परोपकारात्परस्परानुग्रहात्परस्परानुप्रवेशाच्च (सु. शा. ३ ३)

३४-भूतैश्चतुर्भिः सहितः सुसूक्ष्मैर्मनोजवो देहमुपैति देहात् (च. शा. २. ३१)

वृक्कौ गविन्यौ वस्तिश्च ।

३५-स्मात्ममातापितृसम्भवानि ।
भूतानि विद्याद्दश षट् च षड् ।
चत्वारि तत्रात्मनि सश्रितानि ।
स्थितस्तथात्मा च चतुर्षु तेषु ।
भूतानि मातापितृसम्भवानि ।
रजश्च शुक्रं च वदन्ति गर्भ ।
आप्यायते शुक्रमसृक् च भूतै-।
र्यैस्तानि भूतानि रसोद्भवानि ।
भूतानि चत्वारि तु कर्मजानि ।
न्याय्य मलीनानि विशन्ति गर्भम् (च शा २ ३३-३)।
३६-रूपादि रूपप्रभव प्रसिद्ध (च शा २ ३६)
३७-गर्भस्तु खल्वन्तरिक्षवाय्वग्नितोयभूमिविकार श्चेतनाधिष्ठानभूत एवमनया युक्त्या पञ्चमहाभूत विकारसमुदायात्मको गर्भश्चेतनाधात्वधिष्ठानभूत स ह्यस्य षष्ठो धातुरुक्त (च शा ४ ६)
३८-देहग्रहणेऽपि प्रवर्तमान पूर्वतरमाकाशमसृजत्, ततः क्रमेण व्यक्ततरगुणान् धातून् वाय्वादिकांश्चतुर एवमपि तु गुणोपादानमणुना कालेन भवति (च शा ४ ८)
३९-बीजात्मकैर्महाभूतैः सूक्ष्मैः सत्त्वानुगैश्च स मातुश्चाहाररसजैः क्रमात् कुक्षौ विवर्धते
(अ हृ शा १ २)
४०-तत्र यानि यानि देहेऽस्मिन् तत्र शब्दो विविक्तता
...तत्स्पर्शत्वक्... वहदमपपत्तिः
आस्यात् जिह्वा रसश्च प्राणश्च यानि पार्थिवम्
(अ हृ शा ३ ३ ४)

— ३ —

शरीरे केचन विशिष्टा अवयवाः ।

गुदम्

४१-असृजः श्लेष्मणश्चापि यः प्रसादः परो मतः ।
तं पच्यमानं पित्तेन वायुश्चाप्यनुधावति ॥
ततोऽस्यान्त्राणि जायन्ते गुदं वस्तिश्च देहिनः ॥
(सु शा ४ २६-२७)

उत्तरगुदमधरगुदं मातृतः सम्भवति (च शा ३-१२)
अथ महत् छिद्रम् (च शा ७ १२)

४२-तत्र स्थूलान्त्रप्रतिबद्धमर्धपञ्चाङ्गुलं गुदमाहु । तस्मिन् वल्यस्तिस्रोऽध्यर्धाङ्गुलान्तरसंभूता (१)प्रवाहणी (२)विसर्जनी (३)संवरणी चेति चतुरङ्गुलायताः सर्वास्तिर्यगेकाङ्गुलोच्छ्रिता ॥
शङ्खावर्तनिभाश्चापि उपर्युपरि संस्थिता
गजतालुनिभाश्चापि वर्णतः सम्प्रकीर्तिता ।
रोमान्तेभ्यो यवाध्यर्धो गुदोष्ठ परिकीर्तित
प्रथमा तु गुदौष्ठादङ्गुलमात्रे (सु नि अ २ ५,६,७)
४३-(गुदं) बहिर्मुखं स्रोतस् (सु शा ५ १०)
४४-पायु कर्मेन्द्रियम् (च शा ७ ७)

—०—

वस्ति

४५-असृज श्लेष्मणश्चापि य प्रसाद परो मत ।
तं पच्यमानं पित्तेन वायुश्चाप्यनुधावति ॥
ततोऽस्यान्त्राणि जायन्ते गुदं वस्तिश्च देहिन
(सु शा ४ २६, २७)

४६ वस्तिस्तु स्थूलगुदमुष्कसेवनीशुक्रमूत्रवाहिनीनां नाडीनां मध्ये मूत्राधारोऽम्बुवहानां सर्वस्रोतसामुदधिरिवापगानां प्रतिष्ठा (च सि अ ९ ४)

४७-सर्वेषां पुनर्मूत्ररोगाणामधिष्ठानं वस्ति । स समस्तमभिहितं प्राक् (अ सं शा ४८१) स चाधोमुखोऽपि मूत्रवहनाडीषु सूक्ष्ममुखसहस्रनिस्यन्देन मूत्रास्ये नापूर्यते नद्या इव समुद्रोऽप्सु निमग्नकुम्भोऽपि पार्श्वभ्योऽम्भसा पूर्यते (अ सं नि-अ ९)

४७ (अ)-नाभिपृष्ठकटिमुष्कगुदवङ्क्षणशेफसाम् ।
एकद्वारस्तनुत्वक्को मध्ये वस्तिरधोमुखः
अलाबुवत्स रूपेण सिरास्नायुपरिग्रहः
४७(आ)-पक्वाशयगतास्तत्र नाड्यो मूत्रवहास्तु याः
तर्पयन्ति सदा मूत्रं सरितः सागरं यथा
सूक्ष्मत्वान्नोपलभ्यन्ते मुखान्यासां सहस्रशः
नाडीभिरुपनीतस्य मूत्रस्यामाशयान्तरात्
जाग्रतः स्वपतश्चैव स निस्यन्देन पूर्यते
आमुखात् सलिले न्यस्त पार्श्वेभ्यः पूर्यते नवः ।
घटो यथा, तथा विद्धि वस्तिर्मूत्रेण पूर्यते
(सु नि ३ २१-२३)

गवीन्यौ

४७ (इ)-यत् आन्त्रेषु गवीन्योर्यद् वस्तावधिसंश्रितम्
एवा ते मूत्रं मुच्यतां बहिर्बालिति सर्वकम्
एष मन्त्र अथर्ववेदस्य प्रथमकाण्डे प्रथमानुवाके तृतीयासूक्ते मूत्राघातप्रसङ्गे शरशलाकया मूत्रसंस्रावप्रसङ्गे एष्यते। अस्य चेदं सायणभाष्यम्-

आन्त्रेषु उदरान्तर्गतेषु पुरीतत्सु । अधिसंश्रयथानुवाद । यत् मूत्र संश्रितं समवस्थितं रोगवशात् बहिरनिर्गच्छन्निरुद्धमभूत् । तथा गवीन्यो आन्त्रेभ्यो विनिर्गतस्य मूत्रस्य मूत्राशयप्राप्तिसाधने पार्श्वद्वयस्थे नाड्यौ गवीन्यौ-इत्युच्यते। तयोरपि यत् मूत्र संश्रितम् । तथा वस्तौ-धनुराकारो मूत्राशयो वस्तिरुच्यते तत्रापि यत् मूत्रं संश्रितमस्ति। ते तव अस्थानेषु निरुद्धं तत् मूत्र एव । एवम् यथापूर्वं मुच्यतां निर्गच्छतु। निर्गमनप्रकारमेवाह सर्वकं सर्वं तत् मूत्रम् बाल अनुकरणशब्दोऽयम् । इति-इवात्मकं शब्द कुर्वत् बहि शरीराद् बाह्यप्रदेशे मुच्यतामिति सम्बन्ध ।

फुप्फुसः

४८शोणितफेनप्रभवः फुप्फुसः (सुश्रुत. शा ४ २५)
(डल्हण'-हृदयलग्नस्वनामख्यात.) तत् (हृदयस्य) वामे फुप्फुसप्लीहौ ।

उदानवायोराधार फुप्फुस प्रोच्यते बुधै
-शार्ङ्गधर प्रथमखण्ड अ ५ ४३

हृदयम्

४८(अ)-चतुर्थे मासि सर्वाङ्गप्रत्यङ्गविभाग प्रव्यक्तो भवति । गर्भहृदयप्रव्यक्तिभावाच्चेतनाधातुरभिव्यक्तो भवति, कस्मात् ? तत्स्थानत्वात । तस्माद्गर्भश्चतुर्थे मास्यभिप्रायामिन्द्रियार्थेषु करोति (सु. शा ३ १८)

४९-सर्वाङ्गाभिनिर्वृत्तिर्युगपदिति धन्वतरिः तदुपपन्न सर्वाङ्गानां तुल्यकालाभिनिर्वृत्तत्वाद्धृदयादीनाम् सर्वाङ्गानां ह्यस्य हृदयं मूलमधिष्ठान च केषाचिद्भावानाम् न च तस्मात्पूर्वाभिनिर्वृत्तिरेषां तस्माद्धृदयप्रभृतीनां सर्वाङ्गाना तुल्यकालाभिनिर्वृत्ति, सर्वे भावा ह्यन्योन्यप्रतिबद्धा , तस्माद्यथाभूतदर्शन साधु (च. शा ६ २१.)

५०-अपरा चास्य मातु प्रसक्ता हृदये, मातृहृदय ह्यस्य तामपरामभिसप्लवते सिराभि स्यन्दमानाभि (च शा ६ २३)

स तस्य रसोबलवर्णकर सपद्यते, स च सर्वरसवानाहारः स्त्रिया ह्यापन्नगर्भायास्त्रिधारस. प्रतिपद्यते-स्वशरीपुरष्टये, स्तन्याय, गर्भवृद्धये च । स तेनाहारेणोप ष्टब्धः वर्तयत्यन्तर्गतः ॥ च ६. २३

५१-हृदयं मातृजम् (सु शा. ३. ३३)

५२-हृदय चेतनाधिष्टानमेकम् (च शा ७ ८)

५३-शोणितकफप्रसादज हृदयम्, तदाश्रया हि धमन्य प्राणवहा तस्याधो वामत प्लीहा फुप्फुसश्च, दक्षिणतो यकृत् क्लोम च तद्धृदयं विशेषेण चेतनास्थान, अतस्तस्मिंस्तमसाऽऽवृते सर्वप्राणिन स्वपन्ति। (सु० शा. ४. ३१)

५४-पुण्डरीकेण सदृश हृदय स्यादधोमुखम्
जाग्रतस्तद्विकसति स्वपतश्च निमीलति ॥
(सु शा४० ३१ ३२)

५५-दिवा प्रबुध्यतेऽर्केण हृदय पुण्डरीकवत् ।
(चरक)

५६-हृदय बुद्धेर्मनसश्च स्थानम् (सु शा ३ ३१)

५७-हृदये दश धमन्य. प्राणापानौ मनो बुद्धिश्चेतना महाभूतानि च नाभ्यामारा इव प्रतिष्ठितानि बहुभिश्च तन्मूलैर्मसंज्ञकै स्रोतोभिर्गगनमिव दिनकरकैर्व्याप्तमिदं शरीरम् । (च सि ९ ४)

५८-अर्थे दश महामूला. समासक्ता महाफला.।
महच्चार्थश्च हृदय पर्यायैरुच्यते बुधै ॥
षडङ्गमङ्गं विज्ञानमिन्द्रियाण्यर्थपञ्चकम् ।
आत्मा च सगुणश्चेतश्चिन्त्य च हृदि संश्रितम् ।
(च सू ३० ३,४)

५९-प्रतिष्ठार्थं हि भावानामेषां हृदयमिष्यते
गोपानसीनामागारकर्णिकेवार्थचिन्तकैः ।
तस्योपघातान्मूर्च्छायं भेदान्मरणमृच्छति ।
यद्धि तत स्पर्शविज्ञान धारि तत्तत्र संश्रितम्।
तत परस्यौजस स्थान तत्र चैतन्यसग्रह. ।
हृदय महदर्थश्च तस्मादुक्त चिकित्सकैः ॥
तेन मूलेन महता महामूला मता दश ।
ओजोवहाः शरीरेऽस्मिन् विधम्यन्ते समन्तत.।
येनौजसा वर्तयन्ति प्रीणिता. सर्वदेहिन
यदृते सर्वभूताना जीवित नावतिष्ठति ।
यत सारमादौ गर्भस्य यत्तद्गर्भरसाद्रस ।
सवर्तमान हृदय समाविशति यत् पुरा ।
यस्य नाशात्तु नाशोऽस्ति धारि यद्धृदयाश्रितम्
यच्छरीररसस्नेह प्राणा यत्र प्रतिष्ठिता.
तत्फला बहुधा वा ता. फलन्तीव महाफला ॥
(च सू ३० ५-११)

६०-शिरोहृदयबस्त्यादिमर्माण्यस्था च सन्धय. ।
तन्निबद्धा शिरास्नायुकण्डराद्याश्च मध्यम'
(रोगमार्ग' अ) (हृदय सू १२.४७)

६१-बुद्धिमेधाभिमानोत्साहैरभिप्रेतार्थसाधनात्साधक हृदयस्थ पित्तम् । (अ. सं सू २०)

क्लोम ।

६२-उदकवहानां स्रोतसा तालु मूल क्लोम च।
(च वि ५.१०)

६३-उदकवहे द्वे (स्रोतसी) तयोर्मूलं तालु क्लोम च।
(सु शा. ९.१२)

६४-उदकवाहिनां (स्रोतसा) तालु मूल क्लोम च
(अ. स शा ५)

६५-पित्ताऽनिलौ प्रवृद्धौ सौम्यान्धातूंश्च शोषयत.। रसवाहिनीश्च नाडीर्जिह्वामूलगलतालुक्लोम्न. संशोष्य नृणां देहे कुरुतस्तृष्णां महाबलावेतौ ।
(च चि २२ ३,४)

६६-प्रदुष्टानामिद विज्ञान जिह्वाताल्वोष्ठक्लोमशोष पिपासा चातिप्रवृद्धां दृष्ट्वा उदकवहान्यस्य स्रोतांसि प्रदुष्टानीति विद्यात् । (च वि. ५ १०)

६७-क्लोमजाया (विद्रध्यां) पिपासामुखशोषगलग्रहा । (च सू १७ १०१)

६८-श्वासो यकृति हिक्का च पिपासा क्लोमजेऽधिका
(सु. नि ९ २२)

६९-श्वासो यकृति रोधस्तु प्लीन्युच्छ्वासस्य तृट् पुन. गलग्रहश्च क्लोम्नि स्यात् सर्वाङ्गप्रग्रहो हृदि ।
(अ सं नि ११)

७०-अभ्वप्रशोषी स्रस्ताङ्ग. सम्भृष्टपरुषच्छाविः । प्रसुप्तगात्रावयव शुष्कक्लोमगलानन ॥(सु उ ४१ २१)

७१-जिह्वातालुगलक्लोमशोषे मूर्ध्नि च दापयेत् ।
(सु. उ ३९-१८२)

७२-क्षुद्रवातो यदा कोष्ठाच्चायामपरिघट्टित
कण्ठे प्रपद्यते हिक्का तदा क्षुद्रां करोति स
यत प्रवर्तते पूर्वं तत एव निवर्तते।
हृदयं क्लोम कण्ठं च तालुकं च समाश्रिता।
(च चि १७ ३४, ३७)

७३-विष्टब्धकार्थेया वेगोर्ध्वं द समभिवर्धते।
क्षुद्रिका नाम सा हिक्का जत्रुमूलात्प्रधाविता।
(सु उ ५० १२)

७४-उर कण्ठशिर क्लोमपर्वाण्यामाशयो रस।
मेदो घ्राणं रसनं च श्लेष्मस्थानानि। अत्राप्युरो विशेषेण।
(अ स सू १२ ३)

७५-पञ्चदश कोष्ठाङ्गानि तद्यथा-नाभिश्च हृदयं च क्लोम च। यकृच्च प्लीहा च वृक्कौ च बस्तिश्च पुरीषाधारश्चामाशयश्च पक्वाशयश्चोत्तरगुदं चाधरगुदं च क्षुद्रान्त्रं च स्थूलान्त्रं च वपावहनं चेति।
(च शा ७ १०)

७६-पञ्चदश कोष्ठाङ्गानि तद्यथा-नाभिश्च हृदयं च क्लोम च यकृच्च प्लीहा च इ० (भेलसंहिता शा ७)

७७-कोष्ठाङ्गानि स्थिता येषु हृदयं क्लोम फुप्फुसम्।
यकृत्प्लीहोण्डुक वृक्कौ नाभिडिम्भान्त्रबस्तय।
(अ ह शा ३ १२)

७८-मांसपेशिचया रक्तपद्माधारमधोमुखम्।
तस्य दक्षिणत क्लोम यकृत्तु फुप्फुसाश्रितम्।
समानवायुनाध्मातात्क्लोमादेहात्प्रपातितात्। किञ्चिद्विगलितं रक्तमुत्पद्यते क्लोमसंज्ञितम्। (अरुणदत्त शा ३ १२)

७९-नाडीषु हृदयक्लोमनिबद्धास्वष्टादश (मध्य)
(सु शा ५ २६)

८०-अष्टादश कण्डराजालनिबद्धा हृदयक्लोम नाडीषु (मध्य) (अ स)

८१-क हृदयनवरक्तमनाडीषु मण्डला (मध्य)
(सु शा ५ २७)

८२-हृदये चाक्षिकूटे च कण्ठे क्लोम्नि गुदे तथा।
ज्ञेया मर्मसन्धिस्तु भागेष्वेतेषु दर्शितम्
हे० आयुर्वेदरत्न (० १६१)

८३-बाह्याभिघाताद्वातादिदोषप्रकोपश्च तत्र हृदयस्थाभिहते कासश्वासबलक्षयकण्ठशोषक्लोमापकर्षजिह्वानिर्गमसुप्तताङ्गापस्मारोन्मादप्रलापचित्तनाशादयः स्युः। (च सि ९ ७)

८४-शोणितकफप्रसादजं हृदयं तस्याधो वामतः प्लीहा फुप्फुसश्च दक्षिणतो यकृत्क्लोम च।
(सु शा ४ ३१)

८५-तस्य (हृदयस्य) वामपार्श्वे प्लीहा फुप्फुसश्च दक्षिणतो यकृत् क्लोम च। (अ स शा २९१)

८६-यकृद्धृदयपार्श्वे (पार्श्वे) च क्लोम वक्ष स्थितं तु। (हस्त्या शल्य ९ ११)

८७-तस्मात्कर्मेण जातस्य हृदयं जायतेऽग्रत।
ततः सञ्जायते क्लोम यकृद् वृक्कौ ग्रन्थं तथा।
(हस्त्या० शा ९ ३०)

८८-यानि खल्वस्य गर्भस्य मातृजानि यानि चास्य मातृत सम्भवति तान्यनुव्याख्यास्याम। तद्यथा त्वक्च लोहितं च मांसं च मेदश्च नाभिश्च हृदयं च क्लोम च यकृच्च प्लीहा च वृक्कौ च बस्तिश्च पुरीषाधानं चामाशयश्च पक्वाशयश्चोत्तरगुदं चाधरगुदं च क्षुद्रान्त्रं च स्थूलान्त्रं च वपा च वपावहनं चेति मातृजानि।
(च शा ३ १०)

८९-स्नेहपीतस्य मद्याम क्षीणस्यातिरूक्षस्य वा।
अत्यम्बुपानाच्छ्लेष्मा मारुत क्लोम्नि संस्थित।
स्रोत सु रुद्धमार्गेषु कफश्चोदकमूर्च्छित।
वर्धयेत्तां तृष्णां तस्य स्थानादुदाहरेत्।
(च चि २२ ४३-४४)

* तदेतत्क्लोमस्थानविचार वहावकाशो नानाना सर्वेषामपि सम्यग्विमर्श विधाय--

" मुखविवराभ्यन्तरे तालुसमीपे जिह्वामूलगले कण्ठनाडिकावर्तिभागे एव क्लोमाभिधोऽवयव स्थित इति " स्वकीय सिद्धान्त क्लोमनिर्णयाख्य प्रबन्धे भूत पूर्वा नि भा आ सम्मेलनाध्यक्षा वैद्यप्रधाननाना चार्ययादिधिरदभाज उप्पपत्तननिवासिन कवड इत्युपाह्वा कृष्णशास्त्रीमहोदया प्रत्यपीपदन्।

शिर

९०-प्राणा प्राणभृता यत्र श्रिता सर्वेन्द्रियाणि च यदुत्तमाङ्गमङ्गानां शिरस्तदभिधीयते। (च सू १७ १२)

९१-शिरसि इन्द्रियाणि इन्द्रियप्राणवहानि च स्रोतांसि सूर्यमिव गभस्तय संश्रितानि (च सि ९ ४)

९२-मर्माणि बस्तं हृदयं शिरश्च
प्रधानभूतानि वदन्ति तज्ज्ञा।
प्राणाश्रयान् तानि पीडयन्ता
वातादयोऽसूनपि पीडयन्ति (चक्रपाणि च सि ९ ३)

९३-एकाधिकान्याधिपति शङ्ख कण्ठशिरो गुदम्।
हृदयं बस्तिनाभी च घ्नन्ति सद्यो हतानि वै (सु शा ९)

९४-ऊर्ध्वमूलमध शाखमृषय पुरुषं विदु।
मूलप्रहारिणस्तस्माद्रोगान् शीघ्रतरं जयेत्।

९५-सर्वेन्द्रियाणि यत्रास्मिन् प्राणा यत्र च संश्रिता
तेन तस्योत्तमाङ्गस्य रक्षायामादृतो भवेत्॥
(अ ह उ २४ ५८-५९)

नेत्रम्

९६-विद्यादद्व्यङ्गुलबाहल्यं स्वाङ्गुष्ठोदरसंमितम्।
द्व्यङ्गुलं सर्वत सार्धं भिषङ्नयनबुद्बुदम्॥
सुवृत्तं गोस्तनाकारं सर्वभूतगुणोद्भवम्। (सु उ १ १०)
मण्डलानि च सन्धींश्च पटलानि च लोचने।
यथाक्रमं विजानीयात् पञ्च षट् च षडेव च॥ १४

९७-पक्ष्मवर्त्म श्वेतकृष्णदृष्टीनां मण्डलानि तु ।
अनुपूर्वं तु ते मध्याश्चत्वारोऽन्त्या यथोत्तरम् ॥ १५ ॥
९८-दृष्टिं चात्र तथा वक्ष्ये यथा ब्रूयाद्विशारद ॥१२
नेत्रायामत्रिभागं तु कृष्णमण्डलमुच्यते ।
कृष्णात् सप्तममिच्छन्ति दृष्टिं दृष्टिविशारदा ॥१३॥
९९-पक्ष्मवर्त्मगत. सन्धिर्वर्त्मशुक्लगतोऽपर ।
शुक्लकृष्णगतस्त्वन्य कृष्णदृष्टिगतोऽपर. ।
तत कनीनकगत षष्ठश्चापाङ्गग' स्मृत ॥ १६ ॥
१००-द्वे वर्त्मपटले विद्याच्चत्वार्यन्यानि चाक्षिणि
जायते तिमिरं येषु व्याधि. परमदारुण ॥ १७ ॥
तेजो जलाश्रितं बाह्य तेष्वन्यत् पिशिताश्रितम् ।
मेदस्तृतीय पटलमाश्रितं त्वस्थि चापरम् ॥१८॥
पञ्चमांशसम दृष्टेस्तेषां बाहुल्यमिष्यते ।
१०१-सिराणां कण्डराणां च मेदसः कालकस्य च१९
गुणा कालात् परः श्लेष्मा बन्धनेऽक्ष्णो सिरायुतः ।
१०२-पलं भुवोऽग्नितो रक्तं वातात् कृष्णं सितं जलात ।
आकाशादश्रुमार्गाश्च जायन्ते नेत्रबुद्बुदे ॥
(सु उ १ ११)
१०३ ।।सूरदलमात्रा तु पञ्चभूतप्रसादजम् ।
खद्योतविस्फुलिङ्गाभामिद्धां तेजोभिरव्ययैः
आवृता पटलेनाक्ष्णोर्बाह्येन विवराकृतिम् ।
शितसात्म्यां नृणां दृष्टिमाहुर्नयनचिन्तकाः
(सु उ. ७. ३, ४)
१०४-नेत्रयोर्बाह्यतोऽपाङ्गौ भ्रुवो पुच्छान्तयोरध.
तयोपरि भ्रुवोर्निम्नावावर्तौ तन्मध्य मेषु उ (अ ह
शा. २, ७६)
१०५-द्वे पादमध्ये पृथसंनिवेशे
शिरे।ते ते बहुधा च नेत्रे ।
तान्रक्षणोद्वर्तनलेपनादीन्
पादप्रयुक्ताञ्नयन नयन्ति (अ ह उ १६, ६७)

०

-४-

अष्टाङ्गशारीरम् ।

१०६-तस्य त्वङ्गान्युपाङ्गानि ज्ञात्वा सुश्रुतशास्त्रतः ।
मस्तकादभिदीयन्ते शिष्या।' शृणुत यत्नत.॥६५
१०७-आद्यमङ्गं शिर. प्रोक्तं तदुपाङ्गानि कुन्तला' ।
तस्यान्तर्मस्तुलुङ्ग च ललाट भ्रुयुगं तथा ॥ ६६ ॥
१०८-नेत्रद्वयं तयोरन्तर्वर्तेते द्वे कनीनिके ।
दृष्टिद्वय कृष्णगोलौ श्वेतभागौ च वर्त्मनी ॥६७॥
१०९-पक्ष्माण्यपाङ्गौ, शङ्खौ, च कर्णौ तच्छ'कुली-
द्वयम् ।
पालिद्वय, कपोलौ, च नासिका च प्रकीर्तिता
॥ ६८ ॥
११०-ओष्ठाधरौ च, सृक्किण्यौ, मुख, तालु, हनु-
द्वयम् ।
दन्ताश्च दन्तवेष्टश्च, रसना, चिबुक गल ॥ ६९ ॥
१११-द्वितियमङ्ग ग्रीवा तु यया मूर्द्धा विधार्यते ।
तृतीय बाहुयुगल तदुपाङ्गान्यथ ब्रुवे ॥ ७० ॥
११२-तत्रोपरि मतौ स्कन्धौ, प्रगण्डौ भवतस्त्वध.।
कफोणियुग्मं तदध. प्रकोष्ठयुगलं तथा ॥ ७१ ॥
११३-मणिबन्धौ,तले,हस्तौ,तयोश्चाङ्गुलयो दश ।
नखाश्च दश ते स्थाप्या दश च्छेद्या प्रकी
र्तिता' ॥ ७२ ॥
११४-चतुर्थमङ्ग वक्षस्तु तदुपाङ्गान्यथ ब्रुवे ।
स्तनौ पुंसस्तथा नार्या विशेष उभयोरयम् ॥७३॥
११५-यौवनागमने नार्याः पीवरौ भवतः स्तनौ ।
गर्भवत्याः प्रसूतायास्तावेव क्षीरपूरितौ ॥ ७४ ॥
११६-हृदयं पुण्डरीकेण सदृशं स्यादधोमुखम् ।
जाग्रतस्तद्विकसति स्वपतस्तु निमीलति ॥ ७५ ॥
११७-आशयस्तत्तु जीवस्य चेतनास्थानमुत्तमम् ।
अतस्तस्मिंस्तमोव्याप्ते प्राणिन प्रस्वपन्ति हि ७६
११८-चेतनास्थानमुत्तममिति । अयमभिप्राय.
"चेतनानामधिष्ठानं मनो देहश्च सेन्द्रिय. ।
केशलोमनखाग्रान्नमलद्रवगुणैर्विना " ॥ ७७ ॥
इत्युक्तवता चरकेण सकलं शरीर चेतनास्था
नमुक्त तदपेक्षया हृदय विशेषतश्चेतनास्था.
नमिति ॥ ७५ ॥ ७६ ॥
११९-कक्षयोर्वक्षस सन्धी जत्रुणी समुदाहृते।
कक्षे उभे समाख्याते तयो. स्याता च वङ्क्षणौ७१
१२०-उदर पञ्चमञ्चाङ्ग षष्ठं पार्श्वद्वयं मतम् ।
सपृष्ठवंशं पृष्ठ तु समस्त सप्तम स्मृतम् ॥ ७८ ॥
१२१-उपाङ्गानि च कथ्यन्ते तानि जानीहि यत्नत. ।
शोणिताज्जायते प्लीहा वामतो हृदयादध.॥७९॥
१२२-रक्तवाहिशिराणां स मूल ख्यातो महर्षिभि -
हृदयाद्वामतोऽधश्च फुप्फुसो रक्तफेनज. ॥ ८० ॥
१२३-अधो दक्षिणतश्चापि हृदयाद्यकृत. स्थिति. ।
तत्तु रञ्जकपित्तस्य स्थान शोणितजं मतम् ॥८१॥
१२४-अधस्तु दक्षिणे भागे हृदयात् क्लोम तिष्ठति ।
जलवाहिशिरामूलं तृष्णाऽऽच्छादनकृन्मतम् ८२
१२५-क्लोम-तिलकम्, एतत्तु वातरक्तजम् । अत्र
वृद्धवाग्भटोऽप्याह--
१२६-" रक्तादनिलसंयुक्तात्कालीयकसमुद्भवः "
इति (अ. सं शा २९०)
१२७ गोद.शोणितयो. साराद् वृक्कयोर्युगल भवेत् ।
तौ तु पुष्टिकरौ प्रोक्तौ जठरस्थस्य मेदसः ॥ ८३ ॥

(९० नवतितमं पृष्ठवमलोकनीयम्)

अष्टाङ्गहृदयशारीरम् ।

पुण्यपत्तनस्थायुर्वेदविद्यालयप्रधानाध्यापक-पण्डितरामचन्द्रशास्त्रिकिञ्जवडेकरेण प्रतिसंस्कृत्य संग्रहस्थमूलवचनप्रदर्शिन्या टिप्पण्या परिष्कृतम् ।

अष्टाङ्गसङ्ग्रहसारभूतम्

अष्टाङ्गहृदयम् ।

तत्र

शारीरस्थानम् ।

गर्भावक्रान्तिः प्रथमोऽध्यायः ।

१-अथातो गर्भावक्रान्तिशारीरं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षय ।
२-शुद्धे शुक्रार्तवे सत्त्व. स्वकर्मक्लेशचोदितः ।
गर्भ. संपद्यते युक्तिवशादग्निरिवारणौ ॥ १ ॥
३-बीजात्मकैर्महाभूतैः सूक्ष्मैः सत्त्वानुगैश्च स. ।
मातुश्चाहाररसजै. क्रमात्कुक्षौ विवर्धते ॥ २ ॥
४-तेजो यथाऽर्करश्मीना स्फटिकेन तिरस्कृतम् ।
नेन्धनं दृश्यते गच्छत्सत्त्वो गर्भाशयं तथा ॥ ३ ॥
५-कारणानुविधायित्वात्कार्याणां तत्स्वभावता ।
नानायोन्याकृती. सत्त्वो धत्तेऽतो द्रुतलोहवत ॥४
६-अत एव च शुक्रस्य बाहुल्याज्जायते पुमान् ।
रक्तस्य स्त्री तयोः साम्ये क्लीब
७- शुक्रार्तवे पुनः ॥५॥
वायुना बहुशो भिन्ने यथास्वं बह्वपत्यता ।
८-वियोनिविकृताकारा जायन्ते विकृतैर्मलै. ॥ ६ ॥
९-मासि मासि रज. स्त्रीणा रसज स्रवति त्र्यहम् ।
वत्सराद्द्वादशादूर्ध्वं याति पञ्चाशतः क्षयम् ॥७॥
१०-पूर्णषोडशवर्षा स्त्री पूर्णविंशेन सङ्गता ।
शुद्धे गर्भाशये मार्गे रक्ते शुक्रेऽनिले हृदि ॥ ८ ॥
वीर्यवन्तं सुत सूते ततो न्यूनाब्दयो पुन ।
रोग्यल्पायुरधन्यो वा गर्भो भवति नैव वा ॥९॥
११-वातादिकुणपग्रन्थिपूयक्षीणमलाह्वयम् ।
बीजासमर्थं रेतोऽस्रम्
स्वलिङ्गैर्दोषजं वदेत् ॥ १० ॥
१२-रक्तेन कुणपं श्लेष्मवाताभ्या ग्रन्थिसन्निभम् ।
पूयाभ रक्तपित्ताभ्यां क्षीणं मारुतपित्तत. ॥११॥
१३-कृच्छ्राण्येतान्यसाध्य तु त्रिदोषं मूत्रविट्प्रभम् ।
१४-कुर्याद्वातादिभिर्दुष्टे स्वौषधम्
१५- कुणपे पुनः ॥१२॥
धातकीपुष्पखदिरदाडिमार्जुनसाधितम् ।
पाययेत्सर्पिरथवा विपक्वमसनादिभि. ॥ १३ ॥
१६-पलाशभस्माश्मभिदा ग्रन्थ्याभे
१७- पूयरेतसि ।
परूपकवटादिभ्याम्
१८- क्षीणे शुक्रकरी क्रिया ॥१४॥
१९-स्निग्ध वान्तं विरिक्त च निरूढमनुवासितम् ।
योजयेच्छुक्रदोषार्तं सम्यगुत्तरबस्तिभि· ॥१५॥
२० संशुद्धो विट्प्रभे सर्पिर्हिङ्गुसेव्यादिसाधितम् ।
पिबेत्
२१- ग्रन्थ्यार्तवे पाठाव्योषवृक्षकजं जलम् ॥१६॥
२२-पेय कुणपपूयास्रे चन्दन वक्ष्यते तु यत् ।
२३-गुह्यरोगे च तत्सर्वं कार्यं सोत्तरबास्तिकम् ॥ १७ ॥
२४-शुक्र शुक्लं गुरु स्निग्ध मधुरं बहल बहु ।
घृतमाक्षिकतैलाभ सद्गर्भाय
२५- आर्तव पुन. ॥ १८ ॥
लाक्षारसशशास्राभ धौत यच्च विरज्यते ।
२६-शुद्धशुक्रार्तवं स्वस्थ सरक्त मिथुन मिथ ॥ १९ ॥
स्नेहै पुंसवनै. स्निग्ध शुद्ध शीलितबस्तिकम् ।
नरं विशेषात्क्षीराज्यैर्मधुरौषधसंस्कृतै ॥ २० ॥
नारीं तैलेन माषैश्च पित्तलै. समुपाचरेत् ।
२७-क्षामप्रसन्नवदनां स्फुरच्छ्रोणिपयोधराम् ॥ २१ ॥
स्रस्ताक्षिकुक्षि पुंस्कामां विद्यादृतुमतीं स्त्रियम् ।
२८-पद्मं संकोचमायाति दिनेऽतीते यथा तथा ॥२२॥

टिप्पणी अथाष्टाङ्गहृदयमूलवचनानि सग्रहस्थानि प्रदर्शयाम ।तत्र ( ) एतच्चिन्हान्तर्गता अङ्का हृदयशारीरस्था. तद्बहिर्भूतास्तु सग्रहशारीरस्था इति बोद्धव्यम् । सोऽयमुपक्रम समन्वयाभ्यासिनामतीवोपकाराय स्यादिति मन्ये ।
(१)७५ (२) ७६ (३) ७६ (४)७६ (५)७७ (६) ७८ (७)७९ (८)८० (९)१०, (१०)३, ४,५ (११)२३ (१२) २४ (१३)२५ (१४) २६ (१५) ३४ (१६)३५ (१७) ३६ (१८) २२ (१९)४० (२०) ३७ (२१) ३८ (२२) ३९ (२३) ४० (२४) ६-९ (२५) २० (२६) २२ (२७) ४२ (२८) ४३

ऋतावतीते यानि सा शुक्र नात प्रतीच्छति ।
२९–मासनोपचितं रक्तं धमनीभ्यामृतौ पुन ॥२३॥
ईषत्कृष्णं विगन्धं च वायुर्योनिमुखान्नुदत् ।
३०–तत पुष्पेक्षणादेव कल्याणव्यायिनी त्र्यहम् ॥ २४
मृजालङ्काररहिता दर्भसंस्तरशायिनी ।
क्षैरेयं यावक स्तोक कोष्ठशोधनकर्शनम् ॥२५॥
पर्णे शरावे हस्ते वा भुञ्जीत ब्रह्मचारिणी ।
३१–चतुर्थेऽह्नि तत स्नाता शुक्लमाल्याम्बरा शुचि २६
इच्छन्ती भर्तृसदृशं पुत्रं पश्येत्पुर पतिम् ।
३२–ऋतुस्तु द्वादश निशा पूर्वास्तिस्रोऽत्र निन्दिता २७
एकादशी च युग्मासु स्यात्पुत्रोऽन्यासु कन्यका ।
३३–उपाध्यायोऽथ पुत्रीयं कुर्वीत विधिवद्विधिम् ॥२८
नमस्कारपरायास्तु शूद्राया मन्त्रवर्जितम् ।
३४–अवन्ध्य एवं संयोग स्यादपत्यं च कामत ॥२९॥
३५–सन्तोऽप्याहुरपत्यार्थं दम्पत्यो सङ्गतिं रह ।
३६–दुरपत्यं कुलाङ्गारो गोत्रे जातं महत्यपि ॥ ३० ॥
३७–इच्छेतां यादृशं पुत्रं तद्रूपचरिताश्च तौ ।
चिन्तयेतां जनपदांस्तदाचारपरिच्छदौ ॥ ३१ ॥
३८–कर्मान्ते च पुमान्सर्पि क्षीरशाल्योदनाशित ।
प्राग्दक्षिणेन पादेन शय्यां मौहूर्तिकाज्ञया ॥३२॥
आरोहेत् स्त्री तु वामेन तस्य दक्षिणपार्श्वत ।
तैलमाषोत्तराहारा तत्र मन्त्रं प्रयोजयेत् ॥ ३३ ॥
३९–'अहिरसि आयुरसि सर्वत प्रतिष्ठासि, धाता त्वा दधातु विधाता त्वा दधातु ब्रह्मवर्चसा भवेति'
'ब्रह्मा बृहस्पतिर्विष्णु सोम सूर्यस्तथाऽश्विनौ ।
भगोऽथ मित्रावरुणौ वीरं ददतु मे सुतम् ।' इति
४०–सान्त्वयित्वा ततोऽन्योन्यं संविशेतां सुमानसौ ।
४१–उत्ताना तन्मना योषित्तिष्ठेदङ्गै सुसंस्थितै ॥३४॥
तथा हि बीजं गृह्णाति दोषै स्वस्थानमास्थितै ।
४२– लिङ्गं तु सद्योगर्भाया योन्या बीजस्य सङ्ग्रह ३५
तृप्तिर्गुरुत्वं स्फुरणं शुक्रास्रानुबन्धनम् ।
हृदयस्पन्दनं तन्द्रा तृड्ग्लानिर्लोमहर्षणम् ३६
४३–अव्यक्त प्रथमे मासि सप्ताहात्कललीभवेत् ।
गर्भ पुंसवनान्यत्र पूर्वं व्यक्ते प्रयोजयेत् ॥ ३७
४४–बली पुरुषकारो हि दैवमप्यतिवर्तते ।
४५–पुष्ये पुरुषकं हैमं राजतं वाऽथवाऽऽयसम् ॥ ३८
कृत्वाऽग्निवर्णं निर्वाप्य क्षीरे तस्याञ्जलिं पिबेत्
४६–गौरदण्डमपामार्गं जीवकर्षभसैर्यकान् ॥३९॥
पिबेत्पुष्ये जले पिष्टानेकद्वित्रिसमस्तश ।
४७–क्षीरेण श्वेतबृहतीमूलं नासापुटे स्वयम् ॥ ४०
पुत्रार्थं दक्षिणे सिञ्चेद्वामे दुहितृवाञ्छया ।
४८–पयसा लक्ष्मणामूलं पुत्रोत्पादस्थितिप्रदम् ॥ ४१

नासयाऽऽस्येन वा पीतं वटशुङ्गाष्टकं तथा ।
४९–ओषधीर्जीवनीयाश्च बाह्यान्तरुपयोजयेत् ॥ ४२
५०–उपचार प्रियहितैर्भर्त्रा भृत्यैश्च गर्भधृक् ।
नवनीतघृतक्षीरै सदा चैनामुपाचरेत् ॥ ४३
अतिव्यवायमायासं भारं प्रावरणं गुरु ।
अकालजागरस्वप्नकठिनोत्कटकासनम् ॥ ४४
शोकक्रोधभयोद्वेगवेगश्रद्धाविधारणम् ।
उपवासाध्वतीक्ष्णोष्णगुरुविष्टम्भि भोजनम् ४५
रक्तं निवसनं श्वभ्रकूपेक्षां मद्यमामिषम् ।
उत्तानशयनं यच्च स्त्रियो नेच्छन्ति तत्त्यजेत् ४६
तथा रक्तस्रुतिं शुद्धिं वस्तिमामासतोऽष्टमात् ।
एभिर्गर्भ स्रवेदाम कुक्षौ शुष्येन्म्रियेत वा ४७
वातलैश्च भवेद्गर्भ कुब्जान्धजडवामन ।
पित्तलै खलति पिङ्ग श्वित्री पाण्डु कफात्मभि
व्याधींश्चास्या मृदुसुखैरतीक्ष्णैरौषधैर्जयेत् ।
५१–द्वितीये मासि कललाद्घन पेश्यथवाऽर्बुदम् ४९
पुंस्त्रीक्लीबा क्रमात्तेभ्य
५२– तत्र व्यक्तस्य लक्षणम् ।
क्षामता गरिमा कुक्षेर्मूर्च्छा छर्दिररोचक ५०
जृम्भा प्रसेक सदनं रोमराज्या प्रकाशनम् ।
अम्लेष्टता स्तनौ पीनौ सस्तन्यौ कृष्णचूचुकौ ५१
पादशोफो विदाहोऽन्ये श्रद्धाश्च विविधात्मिका
५३–मातुर्जस्य हृदयं मातुश्च हृदयेन तत् ५२
सम्बद्धं तेन गर्भिण्या नेष्टं श्रद्धाविमाननम् ।
५४–देयमप्यहितं तस्यै हितोपहितमल्पकम् ॥ ५३
५५–श्रद्धाविघाताद्गर्भस्य विकृतिश्च्युतिरेव वा ।
५६–व्यक्तीभवति मासेऽस्य तृतीये गात्रपञ्चकम् ५४
मूर्धा द्वे सक्थिनी बाहू सर्वसूक्ष्माङ्गजन्म च ।
सममेव हि मूर्धाद्यैर्ज्ञानं च सुखदु खयो ॥ ५५
५७–गर्भस्य नाभौ मातुश्च हृदि नाडी निबध्यते ।
यया स पुष्टिमाप्नोति केदार इव कुल्यया ५६
५८–चतुर्थे व्यक्तताङ्गानां
५९– चेतनायाश्च पञ्चमे ।
६०–षष्ठे स्नायुसिरारोमबलवर्णनखत्वचाम् ५७
६१–सर्वै सर्वाङ्गसम्पूर्णो भावै पुष्यति सप्तमे ।
६२–गर्भेणोत्पीडिता दोषास्तस्मिन् हृदयमाश्रिता ।
कण्डूं विदाहं कुर्वन्ति गर्भिण्या किक्किसानि च
६३–नवनीतं हितं तत्र कोलाम्बुमधुरौषधै ।
सिद्धमल्पपटुस्नेहं लघु स्वादु च भोजनम् ५९
चन्दनोशीरकल्केन लिम्पेदूरुस्तनोदरम् ।
श्रेष्ठया वैणहारिणशशशोणितयुक्तया ॥ ६०
अश्वघ्नपत्रसिद्धेन तैलेनाभ्यज्य मर्दयेत् ।
पटोलनिम्बमञ्जिष्ठासुरसै सेचयेत्पुन ६१

(२९) ४४ (३०) ८५ (३१) ४६ (३२) ४८–५४ (३३) ५५ (३७) ४७ (३८) ५६ (३९) ५७
(४०) ५८ (४१) ५९–६० (४२) ८१ (४३) ६३ (४४–४५) ५ ८ अ + + + (४६–४८) ६२ (४९) ६३
(५०) ६४, १२९ १३३ (५१) ८६ (५२) ८२ (५३) ९ –९१ (५४) ९२ (५५) ९३ (५६)
८६–८९ (५७) १०५–१०६ (५८) ९५ (५९) ९६ (६०) ९७ (६१) ९७ (६२) १४४ (६३) १४५

दार्वीमधुकतोयेन मृजां च परिशीलयेत् ।
६४-ओजोऽष्टमे सञ्चरति मातापुत्रौ मुहुः क्रमात् ॥
तेन तौ म्लानमुदितौ तत्र जातो न जीवति ।
शिशुरोजोऽनवस्थानान्नारी संशयिता भवेत् ६३
६५-क्षीरपेया च पेयाऽत्र सघृताऽन्वासनं घृतम् ।
मधुरैः साधितं शुद्ध्यै पुराणशकृतस्तथा ६४
शुष्कमूलककोलाम्लकषायेण प्रशस्यते ।
शताह्वाकल्कितो बस्तिः सतैलघृतसैन्धव ६५
६६-तस्मिंस्त्वेकाहयातेऽपि काल. सूतेरतः परम् ।
वर्षाद्विकारकारी स्यात्कुक्षौ वातेन धारितः ६६
६७-शस्तश्च नवमे मासि स्निग्धो मांसरसौदन. ।
बहुस्नेहा यवागूर्वा पूर्वोक्तं चानुवासनम् ६७
६८-तत एव पिचुं चास्या योनौ नित्यं निधापयेत् ।
६९-वातघ्नपत्रभङ्गाम्भः शीतं स्नानेऽन्वहं हितम् ६८
७०-नि स्नेहाङ्गी न नवमान्मासात्प्रभृति वासयेत् ।
७१-प्राग्दक्षिणस्तनस्तन्या पूर्वं तत्पार्श्वचेष्टिनी ६९
पुन्नामदौर्हृदप्रश्नरता पुंस्त्वप्रदर्शिनी ।
उन्नते दक्षिणे कुक्षौ गर्भे च परिमण्डले ॥ ७०
पुत्रं सूतेऽन्यथा कन्या या चेच्छति नृसङ्गतिम् ।
नृत्यवादित्रगान्धर्वगन्धमाल्यप्रिया च या ७१
७२-क्लीब तत्संकरे तत्र मध्यं कुक्षे. समुन्नतम् ।
७३-यमौ पार्श्वद्वयोन्नामात्कुक्षौ द्रोण्यामिव स्थिते ॥
७४-प्राक् चैव नवमान्मासात्सा सूतिगृहमाश्रयेत् ।
देशे प्रशस्ते सम्भारैः सम्पन्न साधकेऽहनि ७२
७५-तत्रोदीक्षेत सा सूतिं सूतिकापरिवारिता ।
७६-अद्यश्वःप्रसवे ग्लानिः कुक्ष्यक्षिश्लथता क्लमः ७४
अधोगुरुत्वमरुचि. प्रसेको बहुमूत्रता ।
वेदनोरूदरकटीपृष्ठहृद्बस्तिवङ्क्षणे ७५
योनिभेदरुजातोदस्फुरणस्रवणानि च ।
आवीनामनुजन्मातस्ततो गर्भोदकस्रुतिः ॥ ७६
७७ अथोपस्थितगर्भां तां कृतकौतुकमङ्गलाम् ।
हस्तस्थपुन्नामफलां स्वभ्यक्तोष्णाम्बुसेचिताम् ॥
पाययेत्सघृतां पेयां
७८ तनौ भूशयने स्थिताम् ।
आभुग्नसक्थिमुत्तानामभ्यक्ताङ्गीं पुनः पुनः ७८
अधोनाभेर्विमृद्नीयात्कारयेज्जृम्भचङ्क्रमम् ।
गर्भ. प्रयात्यवागेवं
७९- तल्लिङ्गं हृद्विमोक्षतः ॥ ७९
आविश्य जठरं गर्भो बस्तेरुपरि तिष्ठति ।
आव्योऽभित्वरयन्त्येनां
८०- खट्वामारोपयेत्तत.॥ ८०

अथ सपीडिते गर्भे योनिमस्याः प्रसारयेत ।
मृदु पूर्वं प्रवाहेत वाढमाप्रसवाच्च सा ॥ ८१
हर्षयेत्तां मुहुः पुत्रजन्मशब्दजलानिलैः ।
८१-प्रत्यायान्ति तथा प्राणाः सूतिक्लेशावसादिताः।
८२-धूपयेद्गर्भसङ्गे तु योनिं कृष्णाहिकञ्चुकैः ।
हिरण्यपुष्पीमूलं च पाणिपादेन धारयेत् ८२
सुवर्चलां विशल्यां वा
८३- जराय्वपतनेऽपि च ॥ ८३
कार्यमेतत्तथोत्क्षिप्य बाह्वोरेनां विकम्पयेत् ८४
कटीमाकोटयेत्पार्ष्ण्या स्फिजौ गाढं निपीडयेत ।
तालुकण्ठं स्पृशेद्वेण्या मूर्ध्नि दद्यात्स्नुहीपय. ८५
भूर्जलाङ्गलिकीतुम्बीसर्पत्वक्कुष्ठसर्षपैः ।
पृथग्द्वाभ्यां समस्तैर्वा योनिलेपनधूपनम् ॥८६॥
कुष्ठतालीसकल्कं वा सुरामण्डेन पाययेत् ।
यूषेण वा कुलत्थाना बिल्वजेनाऽऽसवेन वा॥८७
शताह्वासर्षपाजाजीशिग्रुतीक्ष्णकाचित्रकैः ।
सहिङ्गुकुष्ठमदनैर्मूत्रे क्षीरे च सार्षपम् ॥ ८८ ॥
तैलं सिद्धं हितं पायौ योन्या वाऽप्यनुवासनम् ।
शतपुष्पावचाकुष्ठकणासर्षपकल्कितः ॥ ८९ ॥
निरूहः पातयत्याशु सस्नेहलवणोऽपराम् ।
तत्सङ्गे ह्यनिलो हेतुः सा निर्यात्याशु तज्जयात् ९०
कुशला पाणिनाऽक्तेन हरेत्कॢप्तनखेन वा ।
८४-मुक्तगर्भापरां योनिं तैलेनाङ्गं च मर्दयेत् ॥९१॥
८५ मक्कल्लाख्ये शिरोबस्तिकोष्ठशूले तु पाययेत् ।
सुचूर्णितं यवक्षारं घृतेनोष्णजलेन वा ॥ ९२ ॥
धान्याम्बु वा गुडव्योषत्रिजातकरजोन्वितम् ।
८६-अथ बालोपचारेण बालं योषिदुपाचरेत् ॥९३॥
८७-सूतिका क्षुद्वती तैलाद्घृताद्वा महतीं पिबेत् ।
पञ्चकोलकिनीं मात्रामनु चोष्णं गुडोदकम् ॥९४
वातघ्नौषधतोयं वा, तथा वायुर्न कुप्यति।
विशुध्यति च दुष्टास्रं द्वित्रिरात्रमयं क्रम ॥९५॥
स्नेहायोग्या तु नि.स्नेहममुमेव विधिं भजेत् ।
पीतवत्याश्च जठरं यमकाक्तं विवेष्टयेत् ॥ ९६ ॥
जीर्णे स्नाता पिबेत्पेया पूर्वोक्तौषधसाधिताम् ।
त्र्यहादूर्ध्वं विदार्यादिवर्गक्वाथेन साधिता ॥९७॥
हिता यवागूः स्नेहाढ्या सात्म्यतः पयसाऽथवा ।
सप्तरात्रात्परं चास्यै क्रमशो बृंहणं हितम् ॥९८॥
द्वादशाहेऽनतिक्रान्ते पिशितं नोपयोजयेत् ।
८८-यत्नेनोपचरेत्सूतां, दुःसाध्यो हि तदामयः॥९९॥
गर्भवृद्धिप्रसवरुक्क्लेदास्रस्रुतिपीडनैः ।
८९-एवं च मासादध्यर्धान्मुक्ताहारादियन्त्रणा ।
गतसूताभिधाना स्यात्पुनरार्तवदर्शनात् ॥१००॥

(६४) ९८, ९९, १००, १०१ (६५) १४६ (६६) १०२ (६७) १४६ (६८) १४७ (६९) १४९ (७०-७२) १४७, १०८ (७३) सु शा ४, ३४ (७४) १५० (७५) १५१ (७६) १५२ (७७) १५३ (७८) १५४, १५७ (७९) ५६ (८०) १६० (८१) १६४ (८२) १६५ (८३) १६६ (८४) १७० (८५) १६७ (८६) १६९ (८७) १७० (८८) १७१-१७२ (८९) १७३

गर्भव्यापद्द्वितीयोऽध्याय ।

९०-अथाऽतो गर्भव्यापद शारीर व्याख्यास्याम ।
इति हस्माहुरात्रेयादयो महर्षय ।
९१-गर्भिण्या परिहार्याणा सेवया रोगतोऽपि वा ।
पुष्पे दृष्टेऽथवा शूलं बाह्यान्त स्निग्धशीतलम् ॥१
सेव्याम्भोजहिमक्षीरि वल्ककल्काज्यलेपितान् ।
धारयेद्योनिवस्तिभ्यामार्द्रार्द्रान् पिचुनक्तकान् ॥२
९२-शतधौतघृताक्ता वा तदम्भस्यवगाहयेत् ।
ससिताक्षौद्रकुमुदकमलोत्पलकेसरम् ॥ ३ ॥
लिह्यात् क्षीरघृत खादेच्छृङ्गाटककसेरुकम् ।
पिबेत्कान्ताब्जशालूकबालोदुम्बरवत्पय ॥४॥
शृतेन शालिकाकोलीद्विबलामधुकक्षुभि ।
पयसा रक्तशाल्यन्नमद्यात्समधुशर्करम् ॥ ५ ॥
रसैर्वा जाङ्गलै
९३- बुद्धिवर्जं चाऽस्मात्तमाचरेत् ।
९४-असम्पूर्णत्रिमासाया प्रत्याख्याय प्रसाधयेत ॥ ६
आमान्वय च
९५- तत्रेष्ट शीत रूक्षोपसंहितम् ।
उपवासो घनोशीरगुडूच्यरलुधान्यका ॥ ७ ॥
दुरालभापर्पटकचन्दनातिविषाबला ।
क्वथिता सलिले पान तृणधान्यादिभोजनम् ॥८
मुद्गादियूषैरामे तु जिते स्निग्धादि पूर्ववत् ।
९६-गर्भे निपातिते तीक्ष्ण मद्य सामर्थ्यत पिबेत् ॥९
गर्भकोष्ठविशुद्ध्यर्थमर्तिविस्मरणाय च ।
लघुना पञ्चमूलेन रूक्षा पेया तत पिबेत् ॥१०॥
पेयाममद्यपा कल्के साधिता पाञ्चकौलिके ।
बिल्वादिपञ्चकक्वाथे तिलोद्दालकतण्डुलै ॥११॥
मासतुल्यदिनान्येव पेयादि पतिते क्रम ।
लघुरन्नेहलवणो दीपनीययुतो हित ॥१२॥
दोषधातुपरिक्लेदशोषार्थं विधिरित्ययम् ।
स्नेहोऽरिष्टाश्चापि ऊर्ध्वं बल्यदीपनजीवना ॥ १४ ॥
९७-सञ्जातसारे महति गर्भे योनिपरिस्रवात् ।
वृद्धिमप्राप्नुवन् गर्भ कोष्ठे तिष्ठति सस्फुर ॥१४
उपविष्टकमाहुस्त, वर्धते तेन नोदरम् ।
९८-शोकोपवासरूक्षाद्यैरथवा योन्यतिस्रवात् ।
वाते क्रुद्धे कृश शुष्क गर्भो नागोदर तु तत् ।
उदर वृद्धम न न हीयते स्फुरणं चिरात् ॥ १६ ॥
९९-तयोर्बृहणवातघ्नमधुरद्रव्यसंस्कृतै ।
घृतक्षीररसैस्तृप्तिरामगर्भांश्च खादयेत् ॥ १७ ॥
तैरेव च सुतृप्ताया क्षोभणं यानवाहन ।
१००-लीनाख्ये निस्फुरे श्येनगोमत्स्यात्क्रोशबर्हिजा
रसा बहुघृता देया माषमूलकजा अपि ।
बालबिल्वं तिला माषा सक्तवश्च पयसा पिबेत् १९
समधमांस मधु वा कट्यभ्यङ्ग च शीलयेत् ।
हर्षयेत्सतत चैनामेव गर्भ प्रवर्धते ॥ २० ॥
१०१-पुष्टोऽन्यथा वर्षगणै कृच्छ्राज्जायेत, नैव वा ।
१०२-उदावर्तं तु गर्भिण्या स्नेहैराशुतरा जयेत् ॥२१॥
योग्यैश्च बस्तिभिर्हन्यात्सगर्भां स हि गर्भिणीम् ।
१०३-गर्भेऽतिदोषोपचयादपथ्यैर्दैवतोऽपि वा ॥२२॥
मृतेऽ तदुदर शीत स्तब्ध ध्मातं भृश व्यथम् ।
गर्भास्पन्दो भ्रमस्तृष्णा कृच्छ्रादुच्छ्वसन क्रम २३
अरति स्रस्तनेत्रत्वमावीनामसमुद्भव ।
१०४-तस्या कोष्णाम्बुसिक्ताया पिष्ट्वा योनौ प्रलेपयेत्
गुड किण्व सलवण तथान्त पूरयेन्मुहु ।
घृतेन कल्कीकृतया शाल्मलीतिलपिच्छया ॥२५॥
मन्त्रैर्योगैर्जरायूक्तैर्मूढगर्भो न चेत्पतेत् ।
अथापृच्छ्येश्वरं वैद्यो यत्नेनाशु तमाहरेत् ॥२६॥
हस्तमभ्यज्य योनिं च साज्यशाल्मलिपिच्छया ।
हस्तेन शक्य तेनैव
१०५- गात्रं च विषम स्थितम् ॥२७॥
आच्छनोत्पीडसंपीडविक्षेपोत्क्षेपणादिभि ।
आनुलोम्य समाकर्षेद्योनिं प्रत्यार्जवागतम् ॥२८॥
१०६-हस्तपादशिरोभिर्यो योनिं भुग्न प्रपद्यते ।
पादेन योनिमेकेन भुग्नोऽन्येन गुदं च य ॥२९॥
विष्कम्भौ नाम तौ मूढौ शस्त्रदारणमर्हत ।
१०७-मण्डलाङ्गुलिशस्त्राभ्यां तत्र कर्म प्रशस्यते ॥३०
वृद्धिपत्रं हि तीक्ष्णाग्र न योनाववचारयेत् ।
पूर्वं शिर कपालानि दारयित्वा विशोधयेत् ॥३१
कक्षोरस्तालुचिबुकप्रदेशेऽन्यतमे तत ।
समालम्ब्य दृढं कर्षेत्कुशलो गर्भशङ्कुना ॥३२॥
अभिन्नशिरस त्वक्षिकूटयो गण्डयोरपि ।
बाहुं छित्वांससक्तस्य वाताध्मातोदरस्य तु ॥३३
विदार्य कोष्ठमन्त्राणि बहिर्वा निरस्य च ।
कटीसक्तस्य तद्वच्च तत्कपालानि दारयेत् ॥३४॥
यद्यद्वायुवशादङ्ग सज्जेद्गर्भस्य खण्डश ।
तत्तच्छित्वाऽऽहरेत्सम्यग्रक्षेन्नारीं च यत्नत ॥३५
१०८-गर्भस्य हि गति चित्रा करोति विगुणोऽनिल ।
तत्रानल्पमतिस्तस्मादवस्थापेक्षमाचरेत् ॥३६॥
१०९-छिन्द्याद्गर्भं न जीवन्त मातरं स हि मारयेत् ।
सहात्मना, न चापेक्ष्य क्षणमप्युत्सृजीवितं ॥३७
११०-योनिसंवरणभ्रंशमक्कल्लश्वासपीडिताम् ।
पूत्युद्गारा हिमाङ्गीं च मूढगर्भां परित्यजेत् ॥३८॥

(९०) १७५ (९१) १७६ (९२-९३) १७७-१७९ (९४) १८०-१८१ (९५) १८२ (९६) १८३ (९७) १८४, १८५ (९८) १८६ (९९) १९१ (१००) १९६-१९७ (१०१) १८७ (१०२) १९८-१९९ (१०३) २०१ (१०४) २०९, २११, २१२ (१०५) २१३ (१०६) २१४ (१०७) २१५ (१०८) २०२, २०३, २०४ (१०९) २०६ २०५ (११०) २०४

१११-अथापतन्तीमपरां पातयेत्पूर्ववद्भिषक् ।
एवं निर्हृतशल्यां तु सिञ्चेदुष्णेन वारिणा ॥३९॥
दद्यादभ्यक्तदेहायै योनौ स्नेहपिचुं ततः ।
योनिर्मृदुर्भवेत्तेन शूलं चास्याः प्रशाम्यति ॥४०॥
दीप्यकातिविषारास्नाहिङ्ग्वेलापञ्चकोलकान् ।
चूर्णं स्नेहेन कल्कं वा क्वाथं वा पाययेत्ततः ॥४१॥
कटुकातिविषापाठाशाकत्वग्घिङ्गुतेजिनीः ।
तद्वच्च दोषस्यन्दार्थं वेदनोपशमाय च ॥ ४२ ॥
त्रिरात्रमेवं, सप्ताहं स्नेहमेव ततः पिबेत् ।
सायं पिबेदरिष्टं च तथा सुकृतमासवम् ॥४३॥
शिरीषककुभक्वाथपिचून् योनौ विनिक्षिपेत् ।
उपद्रवाश्च येऽन्ये स्युस्तान् यथास्वमुपाचरेत् ॥४४
पयो वातहरैः सिद्धं दशाहं भोजने हितम् ।
रसो दशाहं च परं लघुपथ्याऽल्पभोजना ॥४५॥
स्वेदाभ्यङ्गपरा स्नेहान् बलातैलादिकान् भजेत् ।
ऊर्ध्वं चतुर्भ्यो मासेभ्यः सा क्रमेण सुखानि च

११२-बलामूलकषायस्य भागाः षट् पयसस्तथा ।
यवकोलकुलत्थानां दशमूलस्य चैकतः ॥४७॥
निष्क्वाथभागो भागश्च तैलस्य तु चतुर्दश ।
द्विमेदादारुमञ्जिष्ठाकाकोलीद्वयचन्दनैः ॥४८॥
सारिवाकुष्ठतगरजीवकर्षभसैन्धवैः ।
कालानुसार्याशैलेयवचागुरुपुनर्नवैः ॥ ४९ ॥
अश्वगन्धावरीक्षीरशुक्लायष्टीवरारसैः ।
शताह्वाशूर्पपर्ण्येलात्वक्पत्रैः श्लक्ष्णकल्कितैः ॥५०
पक्वं मृद्वग्निना तैलं सर्ववातविकारजित् ।
सूतिकाबालमर्मास्थिहतक्षीणेषु पूजितम् ॥५१॥
ज्वरगुल्मग्रहोन्मादमूत्राघातान्त्रवृद्धिजित् ।
धन्वन्तरेरभिमतं योनिरोगक्षयापहम् ॥ ५२ ॥

११३-बस्तिद्वारे विपन्नायाः कुक्षिः प्रस्पन्दते यदि ।
जन्मकाले ततः शीघ्रं पाटयित्वोद्धरेच्छिशुम् ५३

११४-मधुकं शाकबीजं च पयस्या सुरदारु च ।
अश्मन्तकः कृष्णतिलास्ताम्रवल्ली शतावरी ॥५४
वृक्षादनी पयस्या च लता चोत्पलसारिवा ।
अनन्ता सारिवा रास्ना पद्मा च मधुयष्टिका ॥५५
बृहतीद्वयकाश्मर्यक्षीरिशृङ्गत्वचो घृतम् ।
पृश्निपर्णी बला शिग्रुः श्वदंष्ट्रा मधुपर्णिका ॥ ५६
शृङ्गाटकं बिसं द्राक्षा कसेरु मधुकं बला ।
सप्तैतान् पयसा योगानर्धश्लोकसमापनान् ॥५७
क्रमात्सप्तसु मासेषु गर्भे स्रवति योजयेत् ।

११५ कपित्थबिल्वबृहतीपटोलेक्षुनिदिग्धिकात् ॥५८॥
मूलैः शृतं प्रयुञ्जीत क्षीरं मासे तथाऽष्टमे ।
नवमे सारिवाऽनन्तापयस्यामधुयष्टिभिः ॥ ५९ ॥
योजयेद्दशमे मासि सिद्धं क्षीरं पयस्यया ।
अथवा यष्टिमधुकनागरामरदारुभिः ॥ ६० ॥

११६-अवस्थितं लोहितमङ्गनाया
वातेन गर्भं ब्रुवतेऽनभिज्ञाः ।
गर्भाकृतित्वात्कटुकोष्णतीक्ष्णैः
स्रुते पुनः केवल एव रक्ते ॥ ६१ ॥

११७-गर्भं जडा भूतहृतं वदन्ति
मूर्तैर्न दृष्टं हरणं यतस्तैः ।
ओजोशनत्वादथवाऽन्यवर्ण्यै-
र्भूतैरुपेक्ष्येत न गर्भमाता ॥ ६२ ॥

अङ्गविभागस्तृतीयोऽध्यायः ।

११८-अथातोऽङ्गविभागं शारीरं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

११९-शिरोऽन्तराधिर्द्वौ बाहू सक्थिनीति समासतः ।
षडङ्गमङ्गं प्रत्यङ्गं तस्याक्षिहृदयादिकम् ॥ १ ॥

१२०-शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धः क्रमाद्गुणाः ।
खानिलाग्न्यम्बुभुवाम्

१२१- एकगुणवृद्ध्यन्वयः परे ॥२॥

१२२-तत्र खात् खानि देहेऽस्मिन् श्रोत्रं शब्दो विविक्तता
वातात्स्पर्शत्वगुच्छ्वासा वह्नेर्दृग्रूपपक्तयः ॥ ३ ॥
आप्या जिह्वारसक्लेदा घ्राणगन्धास्थि पार्थिवम् ।

१२३-मृद्वत्र मातृजं रक्तमांसमज्जगुदादिकम् ॥ ४ ॥

१२४-पैतृकं तु स्थिरं शुक्रधमन्यस्थिकचादिकम् ।

१२५-चैतनं चित्तमक्षाणि नानायोनिषु जन्म च ॥ ५॥

१२६ सात्म्यजं त्वायुरारोग्यमनालस्यं प्रभा बलम् ।

१२७-रसजं वपुषो जन्म वृत्तिर्वृद्धिरलोलता ॥ ६ ॥

१२८ सात्त्विकं शौचमास्तिक्यं शुक्लधर्मरुचिर्मतिः ।

१२९-राजसं बहुभाषित्वं मानक्रुद्दम्भमत्सरम् ॥ ७ ॥

१३०-तामसं भयमज्ञानं निद्राऽऽलस्यं विषादिता ।

१३१-इति भूतमयो देहः

१३२- तत्र सप्त त्वचोऽसृजः ॥ ८ ॥
पच्यमानात्प्रजायन्ते क्षीरात्सन्तानिका इव ।

१३३-धात्वाशयान्तरक्लेदो विपक्वः स्वंस्वमूष्मणा ॥९॥
श्लेष्मस्नायवपराच्छन्नः कलाख्यः काष्ठसारवत् ।

१३४-ताः सप्त

(१११) २१६ (११२) २१७ (११३) २१८ (११४) २१९ (११५) २२० (११६) १५, १६ (११७) १७, १८, १९ (११८) २२१ (११९) २२२ (१२०) २३२ (१२१) २३२ (१२२) २३३-२३६ (१२३) २३८ (१२४) २३९ (१२५) २४० (१२६) २४१ (१२७) २४२ (१२८) २४३ (१२९) २४४ (१३०) २४५ (१३१) २४७ (१३२) २४९ (१३३) २६५ (१३४) २६६

१३५- सप्त चाधारा रक्तस्याद्य क्रमात् परे ॥ १० ॥
कफामपित्तपक्वाना वायोमूत्रस्य च स्मृता ।
१३६-गर्भाशयोऽष्टम स्त्रीणा पित्तपक्वाशयान्तरे ॥११॥
१३७-कोष्ठाङ्गानि स्थितान्येषु हृदयं क्लोम फुफ्फुसम् ।
यकृत्प्लीहोण्डुक वृक्कौ नाभिडिम्भा न्त्रवस्तय ॥१२
१३८-दश जीवितधामानि शिरोरसनव धनम् ।
कण्ठोऽस्र हृदय नाभिर्वस्ति शुक्रौजसी गुदम् १३
१३९-जालानि कण्डराश्चाङ्गे पृथक् षाडश निर्दिशेत् ।
षट् कूर्चा सप्त सीवन्यो मेढ्रजिह्वाशिरोगता ॥१४
शस्त्रेण ता परिहरेच्चतस्रो मांसरज्जव ।
१४०-चतुर्दशास्थिसंघाता , सीम ता द्विगुणा नव ॥१५
१४१-अस्थ्ना शतानि षष्टिश्च त्रीणि दन्तनखै सह ।
१४२-धन्वन्तरिस्तु त्रीण्याह सन्धीना च शतद्वयम् १६
दशोत्तर
१४३- सहस्रे द्वे निजगादात्रिनन्दन ।
१४४-स्नाव्ना नवशती
१४५- पञ्च पुसा पेशीशतानि च ॥ १७ ॥
१४६ अधिका विशति स्त्रीणा योनिस्तनसमाश्रिता ।

१४७-दश मूलसिरा हृत्स्थास्ता सर्व सर्वतो वपु ॥१८
रसात्मक वहन्त्योजस्तन्निबद्ध हि चेष्टितम् ।
१४८-स्थूलमूला सुसूक्ष्माग्रा पत्ररेखाप्रतानवत् ॥१९
भिद्यन्ते तास्तत सप्त शता यासा भवन्ति तु ।
१४९-तत्रैकैक च शाखाया शत, तस्मिन्न वेधयेत् ॥ २०
१५०-सिरा जालधरा नाम तिस्रश्चाभ्यन्तराश्रिता ।
१५१-षोडशद्विगुणा श्रोण्या तासा द्वे द्वे तु वङ्क्षणे २१
द्वे द्वे कटीकतरुणे शस्त्रेणाष्टौ स्पृशेन्न ता ।
१५२-पार्श्वयो षोडशैकैकामूर्ध्वगा वर्जयत्तयो ॥२२॥
१५३-द्वादशद्विगुणा पृष्ठे पृष्ठवंशस्य पार्श्वयो ।
द्वे द्वे तत्रोर्ध्वगामि या न शस्त्रेण परामृशेत् ॥२३
१५४-पृष्ठवज्जठरे तासा मेहनस्योपरि स्थिते ।
रोमराजीमुभयतो द्वे द्वे शस्त्रेण न स्पृशेत् ॥२४॥
१५५-चत्वारिंशदुरस्यासा चतुर्दश न वेधयेत् ।
स्तनरोहितमूलहृदये तु पृथग्द्वयम् ॥ २५ ॥
अपस्तम्भाख्ययोरेका तथाऽपालापयोरपि ।
१५६-ग्रीवाया पृष्ठवत्तासा नीले मन्ये कृकाटिके ॥२६॥
विधुरे मातृकाश्चाष्टौ षोडशेति परित्यजेत् ।
१५७-हन्वा षोडश तासा द्वे सन्धिबन्धकमणी ॥२७॥
१५८-जिह्वाया हनुवत्तासामधो द्वे रसबोधने ।
द्वे च वाच प्रवर्ति यौ
१५९- नासाया चतुरुत्तरा ॥२८॥
विशतिर्गन्धवेदिन्यौ तासामेका च तालुगाम् ।
१६०-षट्पञ्चाशन्नयनयोर्निमेषोन्मेषकमणी ॥ २९ ॥
द्वे द्वे, अपाङ्गयोर्द्वे च तासा षडिति वर्जयेत् ।
नासानेत्राश्रिता षष्टिर्ललाटे स्थपनीश्रिताम् ३०
तत्रैका, द्वे तथाऽऽवर्ता, चतस्रश्च कचान्तगा ।
सप्तैव वर्जयत्तासाम्
१६१- कर्णयो षोडशात्र तु ॥ ३१ ॥
द्वे शब्दबोधने शङ्खौ सिरास्ता एव चाश्रिता ।
द्वे शङ्खसन्धिगे तासाम्
१६२- मूर्ध्नि द्वादश तत्र तु ॥३२
एकैका पृथगुत्क्षेपसीम तास्वधिपतिस्थिताम् ।
इत्यवेध्याविभागार्थं प्रत्यङ्ग वर्णिता सिरा ॥३३॥
अवध्यास्तत्र कार्त्स्न्येन देहेऽष्टानवतिस्तथा ।
सकीर्णा ग्रथिता क्षुद्रा वक्रा सन्धिषु चाश्रिता
१६३-तासा शताना सप्ताना पादोऽस्रं वहते पृथक् ।
वातपित्तकफजुष्ट शुद्ध चैव स्थिता मला ॥३५॥
शरीरमनुदृह्णन्ति पीडय त्य यथा पुन ।
१६४-तत्र श्यावारुणा सूक्ष्मा पूर्णरिक्ता क्षणात्सिरा
प्रस्पन्दिन्यश्च वातास्र वह त
१६५- पित्तशोणितम् ।
स्पर्शोष्णा शीघ्रवाहिन्यो नीलपीता कफ पुन ३७
१६६-गौर्य स्निग्धा स्थिरा शीता
१६७- ससृष्ट लिङ्गसङ्करे
१६८-गूढा समस्थिता स्निग्धा रोहिण्य शुद्धशोणितम्
१६९-धम या नाभिसबद्धा विशतिश्चतुरुत्तरा ।
१७०-ताभि परिवृतो नाभिश्चक्रनाभिरिवारक ॥३९॥
ताभिश्चोर्ध्वमधस्तिर्यग्देहोऽयमनुगृह्यते ।
१७१-स्रोतासि नासिके कर्णौ नेत्रे पाय्वास्यमेहनम्
१७२-स्तनौ रक्तपथश्चेति नारीणामधिक त्रयम् ।
१७३-जीवितायतना य त स्रोतास्याहुस्तथापरा ॥४१॥
प्राणधातुमलाम्भोन्नवाहीनि
१७४- अहितसेवनात् ।

तानि दुष्टानि रोगाय, विशुद्धानि सुखाय च
१७५-स्वधातुसमवर्णानि वृत्तस्थूलान्यणूनि च
स्रोतासि दीर्घाण्याकृत्या प्रतानसदृशानि च ॥४३॥

(१३५) २८१ (१३६) २८२ (१३७) २८३ (१३८) ३०१ (१३९) ३०३-३०७ (१४०) ३०८-३०९ (१४१) ३१ (१४२) ३१५ (१४४) ३२१ (१४५) ३२८ (१४६) ३३२ (१४७) ३५५ (१४८) ३५६ (१४९) ३६३ (१५०) ३६४ (१५१) ३६५ (१५२) ३५२ (१५३) ३६७ (१५४) ३६८ (१५५) ३६९ (१५) ३७० (१५७) ३७१ (१५८) ३७२ (१५९) ३७३ (१६०) ३७४ (१६१) ३७५ (१६२) ३७६ (१६३) ३७७ (१६४) ३७८ (१६५) ३७९ (१६६) ३८० (१६७) ३८१ (१६८) ३८२ (१६९) ३८३ (१७०) ३८४-३८५ (१७१) ३९१ (१७२) ३९२ (१७३) ३९३ (१७४) ४१४ (१७५) ४५५

१७६ आहाराश्च विहाराश्च यः स्याद्दोषगुणैः समः ।
धातुभिर्विगुणो यश्च स्रोतसां स प्रदूषकः ॥४४॥
१७७-अतिप्रवृत्तिः सङ्गो वा सिराणां ग्रन्थयोऽपि वा
विमार्गतो वा गमनं स्रोतसां दुष्टिलक्षणम् ॥४५
१७८-बिसानामिव सूक्ष्माणि दूरं प्रविसृतानि च ।
द्वाराणि स्रोतसां देहे रसो यैरुपचीयते ॥ ४६ ॥
१७९-व्यधे तु स्रोतसां मोहकम्पाध्मानवमिज्वराः ।
प्रलापशूलविण्मूत्ररोधा मरणमेव वा ॥ ४७ ॥
१८० स्रोतोविद्धमतो वैद्यः प्रत्याख्याय प्रसाधयेत् ।
उद्धृत्य शल्यं यत्नेन सद्यःक्षतविधानतः ॥४८॥

१८१-अन्नस्य पक्ता पित्तं तु पाचकाख्यं पुरेरितम् ।
दोषधातुमलादीनामूष्मेत्यात्रेयशासनम् ॥ ४९ ॥
१८२-तदधिष्ठानमन्नस्य ग्रहणाद्ग्रहणी मता ।
सैव धन्वन्तरिमते कला पित्तधराह्वया ॥ ५० ॥
आयुरारोग्यवीर्यौजोभूतधात्वग्निपुष्टये ।
स्थिता पक्वाशयद्वारि भुक्तमार्गार्गलेव सा ॥५१
भुक्तमामाशये रुद्ध्वा सा विपाच्य नयत्यधः ।
बलवत्यबला त्वन्नमाममेव विमुञ्चति ॥ ५२ ॥
ग्रहण्या बलमग्निर्हि स चापि ग्रहणीबलः ।
दूषितेऽग्नावतो दुष्टा ग्रहणी रोगकारिणी ॥५३॥
यदन्नं देहधात्वोजोबलवर्णादिपोषणम् ।
तत्राग्निर्हेतुराहारान्न ह्यपक्वाद्रसादयः ॥ ५४ ॥
१८३-अन्नं कालेऽभ्यवहृतं कोष्ठं प्राणानिलाहृतम् ।
द्रवैर्विभिन्नसङ्घातं नीतं स्नेहेन मार्दवम् ॥५५॥
सन्धुक्षितः समानेन पचत्यामाशयस्थितम् ।
औदर्योऽग्निर्यथा बाह्यः स्थालीस्थं तोयतण्डुलम्
१८४-आदौ षड्रसमप्यन्नं मधुरीभूतमीरयेत् ।
फेनीभूतं कफं, यातं विदाहादम्लतां ततः ॥
पित्तमामाशयात्कुर्याच्च्यवमानं, च्युतं पुनः ।
अग्निना शोषितं पक्वं पिण्डितं कटु मारुतम् ॥ ५८
१८५-भौमाप्याग्नेयवायव्याः पञ्चोष्माणः सनाभसाः ।
पञ्चाहारगुणान्स्वान्स्वान्पार्थिवादीन्पचन्त्यनु
यथास्वं ते च पुष्णन्ति पक्वा भूतगुणान् पृथक्।
पार्थिवाः पार्थिवानेव शेषाः शेषांश्च देहगान्
१८६-किट्टं सारश्च तत्पक्वमन्नं संभवति द्विधा ।
तत्राच्छं किट्टमन्नस्य मूत्रं विद्याद्घनं शकृत् ॥६१
१८७-सारस्तु सप्तभिर्भूयो यथास्वं पच्यतेऽग्निभिः ।
१८८-रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसान्मेदस्ततोऽस्थि च ६२
अस्थ्नो मज्जा ततः शुक्रं शुक्राद्गर्भः प्रजायते।
कफः पित्तं मलाः खेषु प्रस्वेदो नखरोम च ६३
स्नेहोऽक्षित्वग्विशामोजो धातूनां क्रमशो मलाः।
१८९-प्रसादकिट्टौ धातूनां पाकादेवं द्विधर्च्छतः ॥६४॥
परस्परोपसंस्तम्भाद्धातुस्नेहपरम्परा ।
१९०-केचिदाहुरहोरात्रात्षडहादपरे, परे ॥ ६५ ॥
मासेन याति शुक्रत्वमन्नं पाकक्रमादिभिः ।
सन्तत्या भोज्यधातूनां परिवृत्तिस्तु चक्रवत् ॥६६
वृष्यादीनि प्रभावेण सद्यः शुक्रादि कुर्वते ।
प्राय करोत्यहोरात्रात्कर्मान्यदपि भेषजम् ॥६७
१९१-व्यानेन रसधातुर्हि विक्षेपोचितकर्मणा ।
युगपत्सर्वतोऽजस्रं देहे विक्षिप्यते सदा ॥ ६८ ॥
क्षिप्यमाणः खवैगुण्याद्रसः सज्जति यत्र सः ।
तस्मिन्विकारं कुरुते खे वर्षमिव तोयदः
१९२-दोषाणामपि चैवं स्यादेकदेशप्रकोपणम् ।
अन्नभौतिकधात्वग्निकर्मेति परिभाषितम् ॥७०॥
१९३-अन्नस्य पक्ता सर्वेषां पक्तॄणामधिपो मतः ।
तन्मूलास्ते हि तद्वृद्धिक्षयवृद्धिक्षयात्मकाः ७१ ॥
तस्मात्तं विधिवद्युक्तैरन्नपानेन्धनैर्हितैः ।
पालयेत्प्रयतस्तस्य स्थितौ ह्यायुर्बलस्थितिः ७२
१९४-समः समाने स्थानस्थे विषमोऽग्निर्विमार्गगे ।
पित्ताभिमूर्च्छिते तीक्ष्णो मन्दोऽस्मिन्कफपीडिते
१९५ समोऽग्निर्विषमस्तीक्ष्णो मन्दश्चैवं चतुर्विधः ।
१९६-यः पचेत्सम्यगेवान्नं भुक्तं सम्यक् समस्त्वसौ ७४
१९७-विषमोऽसम्यगप्याशु सम्यग्वाऽपि चिरात्पचेत् ।
१९८-तीक्ष्णो वह्निः पचेच्छीघ्रमसम्यगपि भोजनम् ७५
१९९-मन्दस्तु सम्यगप्यन्नमुपयुक्तं चिरात्पचेत् ।
कृत्वाऽऽस्यशोषाटोपान्त्रकूजनाध्मानगौरवम् ७६
२००-सहजं कालजं युक्तिकृतं देहबलं त्रिधा ।
तत्र सत्त्वशरीरोत्थं प्राकृतं सहजं बलम् ॥ ७७ ॥
वयस्कृतमृतूत्थं च कालजं, युक्तिजं पुनः ।
विहाराहारजनितं तथोर्जस्करयोगजम् ॥ ७८ ॥
२०१-देशोऽल्पवारिद्रुनगो जाङ्गलः स्वल्परोगदः ।
आनूपो विपरीतोऽस्मात् समः साधारणः स्मृतः
२०२ मज्जमेदोवसामूत्रपित्तश्लेष्मशकृन्त्यसृक् ॥८० ॥
रसो जलं च देहेऽस्मिन्नेकैकाञ्जलिवर्धितम् ।
२०३-पृथक्स्वप्रसृतं प्रोक्तमोजोमस्तिष्करेतसाम् ॥८१॥
२०४-द्वावञ्जली तु स्तन्यस्य चत्वारो रजसः स्त्रियाः॥
२०५-समधातोरिदं मानं विद्याद्वृद्धिक्षयावतः ॥ ८२ ॥

२०६-शुक्रासृग्गर्भिणीभोज्यचेष्टागर्भाशयर्तुषु ।
यः स्याद्दोषोऽधिकस्तेन प्रकृतिः सप्तधोदिता ८३

(१७६) ४५६ (१७७) ४५७ (१७८) ४५८ (१७९) ४१५ (१८०) ४१६ (१८१) ४२७-४२८ (१८२) २७२ (१८३) ४२९ (१८४) ४३० (१८५) ४३१ (१८६) ४३२-४३७ (१८७) ४३५ (१८८) ४३८-४४४, ४६० (१८९) ४३३ (१९०) ४५९ (१९१) ४३६,४४६ (१९२) ४२३ (१९३) ४२४, ४५३ (१९४) अ. सं. सू. १४. (१९५) ४४८ (१९६) ४४९,४५३ (१९७) ४५० (१९८) ४५१ (१९९) ४५२ (२००) ५७५ (२०१) अ. स सू ३४, अ स. कल्पस्था. अ. ८. (२०२) ३४१ (२०३) ३४२-३४३

२०७-विमुत्वादाशुकारित्वाद्बलित्वाद् यकोपनात् ।
स्वात न्त्र्याद्बहुरोगत्वाद्दोषाणा प्रबला निल ८४
२०८-प्रायोऽत एव पवनाध्युषिता मनुष्या
दोपात्मका स्फुटितधूसरकेशगात्रा ।
शीतद्विपश्चलधृतिस्मृतिबुद्धिचेष्टा
सौहाददृष्टिगतयोऽतिबहुप्रलापा ॥ ८५ ॥
अल्पवित्तबलजीवितनिद्रा
सन्नसक्तचलजर्जरवाच ।
नास्तिका बहुभुज सविलासा
गीतहासमृगयाकलिलोला ॥ ८६ ॥
मधुराम्लपटूष्णसात्म्यकाङ्क्षा
कृशदीर्घाकृतय सशब्दयाता
न दृढा न जितेन्द्रिया न चार्या
न च कान्तादयिता बहुप्रजा वा ॥ ८७ ॥
नेत्राणि चैषा खरधूसराणि
वृत्तान्यचारूणि मृतोपमानि
उन्मीलितानीव भवन्ति सुप्ते
शैलद्रुमास्ते गगन च यान्ति ॥८८॥
अधन्या मत्सराध्माता स्तेना प्रोद्बद्धपिण्डिका ।
श्वशृगालोष्ट्रगृध्राखुकाकानूकाश्च वातिका ॥८९॥
२०९-पित्त वह्निर्वह्निज वा यदस्मा-
त्पित्तोद्रिक्तस्तीक्ष्णतृष्णाबुभुक्ष ।
गौरोष्णाङ्गस्ताम्रहस्ताङ्घ्रिवक्त्र
शूरो मानी पिङ्गकेशोऽल्परोमा ॥९०॥
दयितमाल्यविलेपनमण्डन
सुचरित शुचिराश्रितवत्सल ।
विभवसाहसबुद्धिबलान्वितो
भवति भीषु गतिर्द्विषतामपि ॥९१॥
मेधावी प्रशिथिलसन्धिबन्धमासो
नारीणामनभिमतोऽल्पशुक्रकाम ।
आवास पलिततरङ्गनीलिकाना
भुङ्क्तेऽन्न मधुरकषायतिक्तशीतम् ॥९२॥
घर्मद्वेषी स्वेदन पूतिगन्धि-
र्भूर्युच्चारक्रोधपानाशनेर्ष्य ।
सुप्त पश्येत्कर्णिकारान्पलाशान्
दिग्दाहोल्काविद्युदर्कानलांश्च ॥९३॥
तनूनि पिङ्गानि चलानि चैषा
तन्वल्पपक्ष्माणि हिमप्रियाणि ।
क्रोधेन मद्येन रवेश्च भासा
राग व्रजन्त्याशु विलोचनानि ॥९४॥
मध्यायुषो मध्यबला पण्डिता क्लेशभीरव ।
व्याघ्रर्क्षकपिमार्जारयक्षानूकाश्च पैत्तिका ॥९५॥

२१०-श्लेष्मा सोम श्लेष्मलस्तेन सौम्यो
गूढस्निग्धश्लिष्टसन्ध्यस्थिमास ।
क्षुत्तृड्दु खक्लेशधर्मैरतप्तो
बुद्ध्या युक्त सात्त्विक सत्यसन्ध ॥९६॥
प्रियङ्गुदूर्वाशरकाण्डशस्त्र-
गोरोचनापद्मसुवर्णवर्ण ।
प्रलम्बबाहु पृथुपीनवक्षा
महाललाटो घननीलकेश ॥९७॥
मृद्वङ्ग समसुविभक्तचारुदेहो
बह्वोजोरतिरसशुक्रपुत्रभृत्य ।
धर्मात्मा वदति न निष्ठुर च जातु
प्रच्छन्न वहति दृढ चिर च वैरम् ॥९८॥
समदद्विरदेन्द्रतुल्ययातो
जलदाम्भोधिमृदङ्गसिंहघोष ।
स्मृतिमानभियोगवान्विनीतो
न च बाल्येऽप्यतिरोदनो न लोल ॥९९॥
तिक्त कषाय कटुकोष्णरूक्ष
मल्प स भुङ्क्ते बलवांस्तथाऽपि ।
रक्तान्तसुस्निग्धविशालदीर्घ
सुव्यक्तशुक्लासितपक्ष्मलाक्ष ॥१००॥
अल्पव्याहारक्रोधपानाशनेहः
प्राज्यायुर्वित्तो दीर्घदर्शी वदान्य ।
श्राद्धो गम्भीर स्थूललक्ष क्षमावा
नार्यो निद्रालुर्दीर्घसूत्र कृतज्ञ ॥ १०१ ॥
ऋजुर्विपश्चित्सुभग सलज्जो
भक्तो गुरूणा स्थिरसौहृदश्च ।
स्वप्ने सपद्मान्सविहङ्गमाला
स्तोयाशयान्पश्यति तोयदांश्च ॥ १०२ ॥
ब्रह्मरुद्रेन्द्रवरुणतार्क्ष्यहसगजाधिप ।
श्लेष्मप्रकृतयस्तुल्यास्तथा सिंहाश्वगोवृषै ॥ १०३
२११-प्रकृतीर्द्वयसर्वोत्था द्वन्द्वसर्वगुणोदय ।
२१२-शौचास्तिक्यादिभिश्चैव गुणगुणमयीवदेत् ॥१०४
२१३-वयस्त्वाषोडशाद्बाल तत्र धात्विन्द्रियौजसाम् ।
वृद्धिरासप्ततेर्मध्य तत्रावृद्धि पर क्षय ॥ १०५ ॥
२१४-स्व स्व हस्तत्रय सार्ध वपु पात्र सुखायुषो ।
न च यद्युक्तमुद्रिक्तरष्टाभिर्निन्दितैर्नि ॥१०६॥
अरोमशासितस्थूलदीर्घत्व सविपर्यय ।
२१५-सुस्निग्धा मृदव सूक्ष्मा नैकमूला स्थिरा कचा
२१६-लुलाटमुन्नत श्लिष्टशङ्खमर्धे दुसन्निभम् ।
२१७-कर्णौ नीचोन्नतौ पश्चान्महान्तौ श्लिष्टमासलौ १०८
२१८-नेत्रे व्यक्तासितासिते सुबद्धघनपक्ष्मणी ।
२१९-उन्नताग्रा महोच्छ्वासा पीनर्जुर्नासिका समा १०९

(२०४) ३४४,३४५ (२०५) ३४७ (२०६) ५४३-५४४ (२०७) च सू १२ ८ सु नि १ ५-९ (२०८) ५५४ (२०९) ५५५ (२१०) ५५६ (२११) ५५७,५५८ (२१२) ५६४ (२१३) ५५५-५७ (२१४) ५८१-५८४ (२१५-२३४) ५८५

२२०-ओष्ठौ रक्तावनुद्वृत्तौ
२२१- महत्यौ नोल्बणे हनू ।
२२२-महदास्यं
२२३-घना दन्ताः स्निग्धाः श्लक्ष्णाः सिताः समाः॥११०
२२४-जिह्वा रक्ताऽऽयता तन्वी
२२५- मांसलं चिबुकं महत् ।
२२६-ग्रीवा ह्रस्वा घना वृत्ता
२२७- स्कन्धावुन्नतपीवरौ ॥ १११ ॥
२२८-उदरं दक्षिणावर्तगूढनाभि समुन्नतम् ।
२२९-तनुरक्तोन्नतनखं स्निग्धमाताम्रमांसलम् ॥११२॥
दीर्घाच्छिद्राङ्गुलि महत्पाणिपादं प्रतिष्ठितम् ।
२३०-गूढवंशं बृहत्पृष्ठ
२३१- निगूढाः सन्धयो दृढाः ॥११३॥
२३२-धीरः स्वरोऽनुनादी च
२३३- वर्णः स्निग्धः स्थिरप्रभः ।
२३४-स्वभावजं स्थिरं सत्त्वमविकारि विपत्स्वपि॥११४
२३५-उत्तरोत्तरसुक्षेत्रं वपुर्गर्भादिनीरुजम् ।
आयामज्ञानविज्ञानैर्वर्धमानं शनैः शुभम् ॥११५
इति सर्वगुणोपेते शरीरे शरदां शतम् ।
आयुरैश्वर्यमिष्टाश्च सर्वे भावाः प्रतिष्ठिताः॥११६
२३६-त्वग्रक्तादीनि सत्त्वान्तान्यग्राण्यष्टौ यथोत्तरम् ।
बलप्रमाणज्ञानार्थं साराण्युक्तानि देहिनाम् ११७
२३७ सारैरुपेतः सर्वैः स्यात्परं गौरवसंयुतः ।
सर्वारम्भेषु चाशावान्सहिष्णुः सन्मतिः स्थिरः
२३८-अनुत्सेकमदैन्यं च सुखं दुःखं च सेवते ।
सत्त्ववांस्तप्यमानस्तु राजसो नैव तामसः ११९
२३९-दानशीलदयासत्यब्रह्मचर्यकृतज्ञताः ।
रसायनानि मैत्री च पुण्यायुर्वृद्धिकृद्गणः १२०

मर्मविभागश्चतुर्थोऽध्यायः ।

२४०-अथाऽतो मर्मविभागं शारीरं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।
२४१-सप्तोत्तरं मर्मशतम्
२४२- तेषामेकादशादिशेत् ।
पृथक्सक्थ्नोस्तथा बाह्वोस्त्रीणि कोष्ठे नवोरसि १
पृष्ठे चतुर्दशोर्ध्वं तु जत्रोस्त्रिंशच्च सप्त च ।
२४३-मध्ये पादतलस्याहुरभितो मध्यमाङ्गुलिम् २
तलहृन्नाम रुजया तत्र विद्धस्य पञ्चता ।
२४४-अङ्गुष्ठाङ्गुलिमध्यस्थं क्षिप्रमाक्षेपमारणम् ३
२४५-तस्योर्ध्वं द्व्यङ्गुले कूर्चः पादभ्रमणकम्पकृत् ।
२४६-गुल्फसन्धेरधः कूर्चशिरः शोफरुजाकरम् ॥ ४ ॥
२४७-जङ्घाचरणयोः सन्धौ गुल्फो रुक्स्तम्भमान्द्यकृत्
२४८-जङ्घान्तरे त्विन्द्रबस्तिर्मारयत्यसृजः क्षयात् ५
२४९-जङ्घोर्वोः सङ्गमे जानु खञ्जता तत्र जीवतः ।
२५०-जानुनस्त्र्यङ्गुलादूर्ध्वमाण्यूरुस्तंभशोफकृत्॥६॥
२५१-उर्वूरुमध्ये तद्वेधात्सक्थिशोषोऽस्रसङ्क्षयात् ।
२५२-ऊरुमूले लोहिताक्ष हन्ति पक्षमसृक्क्षयात् ७
२५३-मुष्कवङ्क्षणयोर्मध्ये विटपं षण्ढताकरम् ।
२५४-इति सक्थ्नो-
स्तथा बाह्वो-
२५५- र्मणिबन्धोऽत्र गुल्फवत्
कूर्परं जानुवत्कौण्य
२५६- तयोर्विटपवत्पुनः ।
कक्षाक्षमध्ये कक्षाधृक् कुणित्वं तत्र जायते ॥९॥
२५७-स्थूलान्त्रबद्धः सद्योघ्नो विड्वातवमनो गुदः ।
२५८-मूत्राशयो धनुर्वक्रो बस्तिरल्पास्रमांसगः ॥१०॥
एकाधोवदनो मध्ये कट्याः सद्यो निहन्त्यसून् ।
ऋतेऽश्मरीव्रणाद्विद्धस्तत्राप्युभयतश्च सः ॥११॥
मूत्रस्राव्येकतो भिन्नो व्रणो रोहेच्च यत्नतः ।
२५९-देहामपक्वस्थानानां मध्ये सर्वसिराश्रयः ॥१२॥
नाभिः, सोऽपि हि सद्योघ्नो
२६०- द्वारमामाशयस्य च ।
सत्त्वादिधाम हृदयं स्तनोरःकोष्ठमध्यगम् ॥१३॥
२६१-स्तनरोहितमूलाख्ये द्व्यङ्गुले स्तनयोर्वदेत् ।
ऊर्ध्वाधोऽस्रकफापूर्णकोष्ठो नश्येत्तयोः क्रमात्
२६२-अपस्तम्भावुरः पार्श्वे नाड्यावनिलवाहिनी ।
रक्तेन पूर्णकोष्ठोऽत्र श्वासात्कासाच्च नश्यति १६
२६३-पृष्ठवंशोरसोर्मध्ये तयोरेव च पार्श्वयोः ।
अधोऽसकूटयोर्विद्यादपालापाख्यमर्मणी ॥ १६ ॥
तयोः कोष्ठेऽसृजा पूर्णे नश्येद्घातेन पूयताम् ।
२६४-पार्श्वयोः पृष्ठवंशस्य श्रोणीकर्णौ प्रतिष्ठिते ॥१७॥
वंशाश्रिते स्फिजोरूर्ध्वं कटीकतरुणे स्मृते ।
तत्र रक्तक्षयात्पाण्डुर्हीनरूपो विनश्यति ॥१८॥
२६५--पृष्ठवंशं ह्युभयतो यौ सन्धी कटिपार्श्वयोः ।
जघनस्य बहिर्भागे मर्मणी तौ कुकुन्दरौ ॥१९॥
चेष्टाहानिरधःकाये स्पर्शाज्ञानं च तद्व्धात् ।
२६६--पार्श्वान्तरनिबद्धौ यावुपरि श्रोणिकर्णयोः ॥२०॥
आशयच्छादनौ तौ तु नितम्बौ तरुणास्थिगौ ।
अधःशरीरे शोफोऽत्र दौर्बल्यं मरणं ततः ॥२२॥

---

(२३५) ५८६ (२३६) ५७७ (२३७) ५७९ (२३८) ५८७ (२३९) ५८८ (२४०) ४६३ (२४१) ४६४ (२४२) ४६५ (२४३) ४६६ (२४४) ४६७ (२४५) ४६८ (२४६) ४६९ (२४७) ४७० (२४८) ४७१ (२४९) ४७२ (२५०) ४७३ (२५१) ४७४ (२५२) ४७५. (२५३) ४७६ (२५४) ४७७ (२५५) ४७८ (२५६) ४७९ (२५७) ४८० (२५८) ४८१ (२५९) ४८२ (२६०) ४८३ (२६१) ४८४-४८५ (२६२) ४८६. (२६३)४८७ (२६४) ४८८ (२६५) ४८९ (२६६) ४९०

२६७–पार्श्वान्तरनिबद्धौ च मध्ये जघनपार्श्वयो ।
तिर्यगूर्ध्वं च निर्दिष्टौ पार्श्वसन्धी तयोर्वधात्
रक्तपूरितकोष्ठस्य शरीरान्तरसम्भव ।
२६८–स्तनमूलार्जव भागे पृष्ठवंशाश्रये सिरे॥ २३॥
बृहत्यौ, तत्र विद्धस्य मरण रक्तसक्षयात्।
२६९–बाहुमूलाभिसम्बद्धे पृष्ठवंशस्य पार्श्वयो ॥२४॥
अंसयो फलके बाहुस्वापशोषौ तयोर्वधात्।
२७०–ग्रीवामुभयत स्नाव्नी ग्रीवाबाहुशिरोन्तर २५
स्कन्धांसपीठसम्बन्धावंसौ बाहुक्रियाहरौ।
२७१–कण्ठनाडीमुभयत सिरा हनुसमाश्रिता २६
चतस्रस्तासु नीले द्वे मन्ये द्वे मर्मणी स्मृते।
स्वरप्रणाशवैकृत्य रसाज्ञान च तद्वधे॥ २७॥
२७२–कण्ठनाडीमुभयतो जिह्वानासागता सिरा ।
पृथक् चतस्रस्ता सद्यो घ्नन्त्यसून् मातृकाह्वया
२७३ कृकाटिके शिराग्रीवासन्धी तत्र चल शिर ।
२७४–अधस्तात्कर्णयोर्निम्ने विधुरे श्रुतिहारिणी ॥२९॥
२७५–फणावुभयतो घ्राणमार्गं श्रोत्रपथानुगौ।
अन्तर्गलस्थितौ वेधाद्गन्धविज्ञानहारिणौ ॥३०॥
२७६–नत्रयान्तौ ह्यतोऽपाङ्गौ भ्रुवो पुच्छान्तयोरध ।
तथापरि भ्रुवोर्निम्नावावर्तावान्ध्यमेवु तु ॥ ३१ ॥
२७७–अनुत्कर्णे ललाटान्ते शङ्खौ सद्योविनाशना ।
२७८–केशान्ते शङ्खयोरूर्ध्वमुत्क्षेपौ, स्थपनी पुन ३२
भ्रुवोर्मध्ये, त्रयोऽप्यत्र शल्ये जीवदनुद्धृत ।
स्वय वा पतित पाकात्सद्यो नश्यति तूद्धृते ३३
२७९–जिह्वाक्षिनासिकाश्रोत्रखचतुष्टयसङ्गमे।
तालुन्यास्यानि चत्वारि स्रोतसा, तेषु मर्मसु
विद्धे शृङ्गाटकाख्येषु सद्यस्त्यजति जीवितम्।
कपाले सन्धयो पञ्च सीमन्तास्तेष्वयाध्वगा ३५
२८० भ्रमोन्मादमनोनाशैस्तेषु विद्धेषु नश्यति।
२८१–आन्तरो मस्तकस्योर्ध्वे सिरासन्धिसमागम ॥३६
रोमावर्तोऽधिपो नाम मर्म सद्यो हरत्यसून्।
२८२–विषम स्पन्दन यत्र पीडिते रुक् च मर्म तत्॥३७
२८३–मांसास्थिस्नायुधमनीसिरासन्धिसमागम ।
स्यान्मर्मेति च तेनाऽत्र सुतरा जीवित स्थितम्॥
बाहुल्येन तु निर्देश षोढैव मर्मकल्पना।
प्राणायतनसामान्यादक्य वा मर्मणा मतम्॥३९
२८४–मासजानि स्मृतो द्वाविंशतलहृत्स्तनरोहिता ।
२८५–शङ्खौ कटीकतरुण नितम्बावसयो फले ॥४०॥
अस्थ्न्यष्टौ
२८६– स्नावमर्माणि त्रयोविंशतिराणय ।
कूर्चकूर्चशिरोऽपाङ्गक्षिप्रोत्क्षेपासवस्तय ॥४१॥
२८७–गुदापस्तम्भविधुरशृङ्गाटानि नवादिशत्।
मर्माणि धमनीस्थानि
२८८– सप्तत्रिंशतिसिराश्रया ॥४२॥
बृहत्यौ मातृका नीले मन्ये कक्षाधरौ फणा।
विटपे हृदय नाभि पार्श्वसन्धी स्तनान्तरे ॥४३॥
अपालापौ स्थपन्यूर्वश्चतस्रो लोहितानि च।
२८९–सन्धौ विंशतिरावर्तौ मणिबन्धौ कुकुन्दरौ॥४४
सीमन्ता कूर्परौ गुल्फौ कृकाटिके जानुनी पति।
२९०–मांसमर्म गुदाऽयेषां स्नाम्नि कक्षाधरा तथा॥४५
विटपौ विधुराख्य च, शृङ्गाटानि सिरासु तु।
अपस्तम्भावपाङ्गौ च धमनीस्थ न तैः स्मृतम् ४६
२९१–विद्धेऽजस्रमसृक्स्रावो मासधावनवत्तनु ।
पाण्डुत्वमिन्द्रियाज्ञान मरण चाशु मासजे॥४७
२९२–मज्जान्वितोऽच्छो विच्छिन्नस्रावो रुक्
चास्थिममणि।
२९३–आयामाक्षेपकस्तम्भा स्नावजेऽभ्यधिक रुजा ४८
यानस्थानासनाशक्तिर्वैकल्यमथवाऽन्तव ।
२९४–रक्त सशब्दफेनोष्ण धमनीस्थे विचतम ॥४९॥
२९५–सिरामर्मव्यधे सान्द्रमजस्र बहुसृक्स्रवत्।
तत्क्षयात्तड्भ्रमश्वासमोहहिध्माभिर तक ॥५०॥
२९६–वस्तु नूकरिवाकीर्णे रूढे च कुणिखञ्जता।
बलचेष्टाक्षय शोष पर्वशोफश्च सन्धिज ॥५१॥
२९७–नाभिशङ्खाधिपापानहृच्छृङ्गाटकबस्तय ।
अष्टौ च मातृका सद्यो निघ्नन्त्येकान्नविंशति ५२
सप्ताह परमस्तेषा काल कालस्य कर्षणे।
२९८–त्रयस्त्रिंशदपस्तम्भतलहृत्पार्श्वसन्धय ॥५३॥
कटीतरुणसीम तस्तनमूले न्द्रबस्तय ।
क्षिप्रापालापबृहतीनितम्बस्तनरोहिता ॥५४॥
कालान्तरप्राणहरा मासमासार्धजीविता ।
२९९–उत्क्षेपौ स्थपनी त्रीणि विशल्यघ्नानि तत्र हि ५५
वायुर्मांसवसामज्जमस्तुलुङ्गानि शोषयन्।
शल्यापाय विनिर्गच्छन् श्वासात्कासाच्च ह त्यसून्
३००–पणावपाङ्गौ विधुरे नीले मन्ये कृकाटिके।
असांसफलकावर्तविटपावाकुकुन्दरा ॥५७॥
सजानुलोहिताक्षाणिकक्षाधरकूर्चकूर्परा ।
वैकल्यमिति चत्वारि चत्वारिंशच्च कुर्वते ॥५८॥
हरन्ति तान्यपि प्राणान् कदाचिदभिघातत ।
३०१–अष्टौ कूर्चशिरोगुल्फमणिबन्धा रुजाकरा ॥५९॥

(२६७) ४९१ (२६८) ४९२ (२६९) ४९३ (२७०) ४९४ (२७१) ४९५ (२७२) ४९६ (२७३) ४९८ (२७४) ४९८ (२७५) ४९९ (२७६) ५००,५०२ (२७७) ५०१ (२७८) ५०३ ५०४ (२७९) ५०६ (२८०) ५०५ (२८१) ५०७ (२८२) ५०८ (२८३) ५११ (२८४) ५१२ (२८५) ५१५ (२८६) ५१४ (२८७) +++ (२८८) ५१३ (२८९) ५१६ (२९०) +++ (२९१) ४६६ ४७१ ४८०,४८५ (२९२) ४८८ ४९०,४९३ ५०१ (२९३) ४६७ ४६८ ४६९,४७६ ४७९,४७३,४८ ४९४,४९८ ५०३ (२९४) +++ (२९५) ४७४ ४७५,४८२,४८३,४८४,४८६,४८७,४९१,४९२,४९५ ४९६ ४९९,५०,५०४,५०९ (२९६) ४७ ,४७८, ४७२,४७८,४८९,४९७,५०२,५०५,५०७ (२९७) ५१८ (२९८) ५१९ (२९९) ५२० (३००) ५२१ (३०१) ५२२

३०२-तेषां विटपकक्षाधृगुर्व्यं कूर्चसिरांसि च ।
द्वादशाङ्गुलमानानि
३०३- द्व्यङ्गुले मणिबन्धने ॥६०॥
गुल्फौ च स्तनमूले च
३०४- त्र्यङ्गुलं जानुकूर्परम् ।
३०५-अपानबस्तिहृन्नाभिनीलाः सीमन्तमातृकाः॥६१॥
कूर्चशृङ्गाटमन्याश्च त्रिंशदेकेन वर्जिता ।
आत्मपाणितलोन्माना:
३०६- शेषाण्यर्धाङ्गुलं वदेत् ॥६२॥
पञ्चाशत्षट् च मर्माणि
३०७- तिलव्रीहिसमान्यपि ।
३०८-इष्टानि मर्माण्यन्येषाम्
चतुर्धोक्ताः सिरास्तु या.६३
तर्पयन्ति वपु. कृत्स्न ता मर्माण्याश्रितास्तत. ।
तत्क्षतात्क्षतजात्यर्थप्रवृत्तेर्धातुसङ्क्षये ॥६४॥
वृद्धश्चलो रुजस्तीव्रा. प्रतनोति समीरयन् ।
तेजस्तदुद्धतं धत्ते तृष्णाशोषमदभ्रमान् ॥६५॥
स्विन्नस्रस्तश्लथतनुं हरत्येन ततोऽन्तकः ।
३०९-वर्धयेत्सन्धितो गात्रं मर्मण्यभिहते द्रुतम् ॥६६॥
छेदनात्सन्धिदेशस्य सङ्कुचन्ति सिरा यतः ।
जीवितं प्राणिना तत्र रक्ते तिष्ठति तिष्ठति ॥६७
३१०-सुविक्षतोऽप्यतो जीवेदमर्मणि न मर्मणि ।
प्राणघातिनि जीवेत्तु कश्चिद्वैद्यगुणेन चेत् ॥६८॥
असमग्राभिघाताच्च सोऽपि वैकल्यमश्नुते ।
तस्मात्क्षाराविषाग्न्यादीन् यत्नान्मर्मसु वर्जयेत्६९
३११-मर्माभिघात स्वल्पोऽपि प्रायशो बाधतेतराम् ।
रोगा मर्माश्रितास्तद्वत्प्रक्रान्ता यत्नतोऽपि च७०

विकृतिविज्ञानीयः पञ्चमोऽध्यायः ।

३१२-अथाऽतो विकृतिविज्ञानीयं शारीरं व्याख्यास्यामः
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।
३१३-पुष्पं फलस्य धूमोऽग्नेर्वर्षस्य जलदोदय ।
यथा भविष्यतो लिङ्ग रिष्टं मृत्योस्तथा ध्रुवम् ॥१
३१४-अरिष्टं नास्ति मरणं दृष्टरिष्टं च जीवितम् ।
अरिष्टे रिष्टविज्ञानं न च रिष्टेऽप्यनैपुणात् ॥२॥
३१५-केचित्तु तद्द्विधेत्याहु· स्थाय्यस्थायिविभेदत. ।
दोषाणामपि बाहुल्याद्रिष्टाभासः समुद्भवेत् ॥३॥
स दोषाणां शमे शाम्येत्स्थाय्यवश्यं तु मृत्यवे ।
३१६-रूपेन्द्रियस्वरच्छायाप्रतिच्छायाक्रियादिषु ॥४॥
अन्येष्वपि च भावेषु प्राकृतेष्वनिमित्तत ।
विकृतिर्या समासेन रिष्टं तदिति लक्षयेत् ॥५॥
३१७-केशरोम निरभ्यङ्गं यस्याऽभ्यक्तमिवेक्ष्यते ।
३१८-यस्यात्यर्थं चले नेत्रे स्तब्धान्तर्गतनिर्गते ॥६॥
जिह्मे विस्तृतसङ्क्षिप्ते सङ्क्षिप्तविनतभ्रुणी ।
उद्भ्रान्तदर्शने हीनदर्शने नकुलोपमे ॥७॥
कपोताभे अलाताभे स्रुते लुलितपक्ष्मणी ।
३१९-नासिकाऽत्यर्थविवृता संवृता पिटिकाचिता ॥८
उच्छूना स्फुटिता म्लाना
३२०- यस्यौष्ठो यात्यधोऽधर ।
ऊर्ध्वं द्वितीयः स्यातां वा पक्वजम्बूनिभावुभौ ॥९
३२१-दन्ता सशर्करा श्यावास्ताम्रा पुष्पितपङ्क्तिता.।
सहसैव पतेयुर्वा
३२२- जिह्वा जिह्मा विसर्पिणी ॥१०॥
शूना शुष्का गुरु श्यावा लिप्ता सुप्ता सकण्टका।
३२३-शिर शिरोधरा वोढुं पृष्ठं वा भारमात्मन ॥११॥
३२४-हनू वा पिण्डमास्यस्थं शक्नुवन्ति न यस्य च ।
३२५-यस्यानिमित्तमङ्गानि गुरूण्यतिलघूनि वा ॥१२॥
३२६-विषदोषाद्विना यस्य खेभ्यो रक्तं प्रवर्तते ।
३२७-उत्सिक्तं मेहनं यस्य वृषणावतिनि सृतौ ॥१३॥
अतोऽन्यथा वा यस्य स्यात्
३२८- सर्वे ते कालचोदिताः ।
३२९-यस्याऽपूर्वाः सिरालेखा बालेन्द्वाकृतयोऽपि वा१४
ललाटे बस्तिशीर्षे वा षण्मासान्न स जीवति ।
पद्मिनीपत्रवत्तोयं शरीरे यस्य देहिनः ॥१५॥
प्लवते प्लवमानस्य षण्मासं तस्य जीवितम् ।
३३०-हरिताभा सिरा यस्य रोमकूपाश्च संवृताः॥१६॥
सोऽम्लाभिलाषी पुरुष. पित्तान्मरणमश्नुते ।
३३१-यस्य गोमयचूर्णाभं चूर्णं मूर्ध्नि मुखेऽपि वा ॥१७
सस्नेहं मूर्ध्नि धूमो वा, मासान्त तस्य जीवितम्
३३२ मूर्ध्नि भ्रुवोर्वा कुर्वन्ति सीमन्तावर्तका नवा १८
मृत्युं स्वस्थस्य षड्रात्रात्त्रिरात्रादातुरस्य तु ।
३३३-जिह्वा श्यावा मुखं पूति सव्यमक्षि निमज्जति१९
खगा वा मूर्ध्नि लीयन्ते यस्य तं परिवर्जयेत् ।
३३४-यस्य स्नातानुलिप्तस्य पूर्वं शुष्यत्युरो भृशम् २०
आर्द्रेषु सर्वगात्रेषु सोऽर्धमासं न जीवति ।
३३५ अकस्माद्युगपद्गात्रे वर्णौ प्राकृतवैकृतौ ॥२१॥
तथैवोपचयग्लानिरौक्ष्यस्नेहादि मृत्यवे ।
३३६-यस्य स्फुटेयुरङ्गुल्योऽनाकृष्टा न स जीवति २२
३३७-क्षवकासादिषु तथा यस्याऽपूर्वो ध्वनिर्भवेत् ।
३३८-हूस्वो दीर्घोऽति वोच्छ्वासः पूति सुरभिरेव वा२३
३३९-आप्लुतानाप्लुते काये यस्य गन्धोऽतिमानुष. ।

(३०२) ५२७ (३०३) ५२८ (३०४) ५२९ (३०५) ५३० (३०६) ५३१ (३०७) ५३५ (३०८) ३७७,४१८,४१५ (३०९) ५२५ (३११) ५३८ (३१२) ५८८ अ ... (३१३) च. इ २'३,, (३१४) ६७८ (३१५) ६८० (३१६) ५८९,५९०,५९१,५९२ (३१७) ६०४ (३१८) ६०५ (३१९) ६०६ (३२०) ६०७ (३२१) ६०८ (३२२) ६०९ (३२३) ६११ (३२४) ६१२ (३२५) ६१६ (३२६) ६१५ (३२७) ६१३ (३२८) ६२६ (३२९) ६२७ (३३०) ६२८ (३३१) ६२९ (३३२) ६३० (३३३) ६४९ (३३४) ६३१ (३३५) ५९२-५९३ (३३६) ६२० (३३७) ६२१ (३३८) ६१९ (३३९) ६२२

मलवस्त्रव्रणादौ वा वपा न तस्य जीवितम् ॥२४
३४०-भजन्तऽत्यङ्गसारस्याद्यं दकामक्षिकादय ।
त्यजन्ति चाऽतिविरस्यात्साऽपि वर्षं न जीवति२५
३४१ सततोष्मसु गात्रेषु शैत्यं यस्योपलक्ष्यते।
शीतेषु भृशमौष्ण्यं वा स्वेद स्तम्भोऽप्यहेतुक
३४२-यो जातशीतपिटिक शीताङ्गो वा विदह्यते।
उष्णद्वेषी च शीतार्त स प्रेताधिपगोचर ॥२७॥
३४३-उरस्यूष्मा भवेद्यस्य जठरे चाऽतिशीतता।
भिन्नं पुरीष तृष्णा च यथा प्रेतस्तथैव स ॥२८॥
३४४-मूत्रं पुरीष निष्ठ्यूत शुक्रं चाप्सु निमज्जति।
निष्ठ्यूत बहुवर्णं वा यस्य मासात्स म्रियते ॥२९
३४५-घनीभूतमिवाकाशमाकाशमिव यो घनम्।
अमूर्तमिव मूर्तं च मूर्तं चामूर्तवत्स्थितम् ॥३०
तेजः पतेजस्तद्वच्च शुक्ल कृष्णमसच्च सत्।
अनेत्ररोगश्चन्द्रं च बहुरूपमलाञ्छनम् ॥३१॥
जाग्रद्रक्षांसि गन्धर्वान् प्रेतानन्यांश्च तद्विधान्।
रूप व्याकृति तद्वच्च य पश्यति स नश्यति ॥३२
३४६-सप्तर्षीणां समीपस्थां यो न पश्यत्यरुन्धतीम्।
ध्रुवमाकाशगङ्गां वा स न पश्यति तां समाम्३३
३४७-मेघतोयौघनिर्घोषवीणापणववेणुजान्।
शृणोत्यन्यांश्च य नादानसतो न सतोऽपि वा॥
३४८-निष्पीड्य कर्णौ शृणुयान्न यो धुकधुकास्वनम्।
३४९-तद्वद्ध धरसम्पन्नान् म पते यो विपर्ययात् ॥३५॥
३५०-सर्वशो वा न यो यश्च दीपगन्ध न जिघ्रति।
३५१-विधिना यस्य दोषाय स्वास्थ्यायाविधिना रसा
३५२-य पांशुनेव कीर्णाङ्गो योऽङ्ग घात न वेत्ति वा।
३५३-अन्तरेण तपस्तीव्रं योगं वा विधिपूर्वकम् ॥३७॥
जानात्यतीन्द्रिय यश्च तेषां मरणमादिशेत्।
३५४-हीनो दीन स्वरोऽव्यक्तो यस्य स्याद्गद्गदोऽपि वा
३५५-सहसा यो विमुह्येद्वा विवक्षुर्न स जीवति।
३५६-स्वरस्य दुर्बलीभाव हानिं वा वर्ण ।यो ।३९॥
रोगवृद्धिमयुक्त्या च दृष्ट्वा मरणमादिशेत्।
३५७-अपस्वर भाषमाणं प्राप्त मरणमात्मन ॥४०॥
श्रोतार चास्य शब्दस्य दूरत परिवर्जयेत्।
३५८-संस्थानेन प्रमाणेन वर्णेन प्रभयाऽपि वा ॥४१॥
छाया विवर्तते यस्य स्वप्नेऽपि प्रेत एव स ।
३५९-आतपादर्शतोयादौ या संस्थानप्रमाणत ॥४२॥
छायाङ्गात्सम्भवत्युक्ता प्रतिच्छायेति सा पुन ।
वर्णप्रभाश्रया या तु सा छायैव शरीरगा ॥४३॥
मलस्य प्रतिच्छाया छिन्ना भिन्नाऽधिकाऽऽकुला
विशिरा द्विशिरा जिह्मा विकृता यदि वाऽन्यथा।
तं समाप्तायुषं विद्यान्न चेदन्यनिमित्तजा।
३६०-प्रतिच्छायामयी यस्य न चाक्ष्णीक्ष्यत कन्यका४५
३६१-खादीनां पञ्च पञ्चानां छाया विविधलक्षणा ।
नाभसी निर्मलाऽऽनीला सस्नेहा सप्रभेव च ४६
वातादजाऽरुणा श्यावा भस्मरूक्षा हतप्रभा।
विशुद्धरक्ता त्वाग्नेयी दीप्ताभा दर्शनप्रिया ॥४७॥
शुद्धवैदूर्यविमला सुस्निग्धा तोयजा सुखा।
३६२-स्थिरा स्निग्धा घना शुद्धा श्यामा श्वेता च पार्थिवी
वायवी रोगमरणक्लेशदा,
३६३- अन्या सुखोदया ।
३६४-प्रभाक्ता तैजसी सर्वा सा तु सप्तविधा स्मृता४९
रक्ता पीता सिता श्यामा हरिता पाण्डुराऽसिता
३६५ तासां या स्युर्विकासिन्य स्निग्धाश्च विमलाश्च या
ता शुभा
३६६- मलिना रूक्षा सङ्क्षिप्ताश्चाशुभोदया ।
३६७-वर्णमाक्रामति छाया प्रभा वर्णप्रकाशिनी ॥५१॥
आसन्ने लक्ष्यते छाया विकृष्टे भा प्रकाशते।
३६८-नाच्छाया नाप्रभ कश्चिद्विशेषाश्चिह्नयन्ति तु
नृणां शुभाशुभोत्पत्तिं काले छायाप्रभाश्रया ।
३६९-निष्पन्दिय य पादौ च्युतांस परिसर्पति॥५३॥
३७०-हीयते बलत शश्वद्योऽन्नमश्नन् हितं बहु।
३७१-योऽल्पाशी बहुविण्मूत्रो बह्वाशी चाल्पमूत्रवित्
३७२-योऽल्पाशी वा कफार्तो दीर्घं श्वसिति चेष्टते।
३७३-दीर्घमुच्छ्वस्य यो ह्रस्वं नि श्वस्य परिताम्यति॥५५
ह्रस्वं च य प्रश्वसिति व्याविद्ध स्पन्दते भृशम्।
३७४-शिरो विक्षिपते कृच्छ्राद्योऽञ्चयित्वा प्रपाणिकौ
या ललाटात्स्रुतस्वेद श्लथसन्धानबन्धन ।
३७५-उत्थाप्यमान संमुह्यति बली दुर्बलोऽपि वा॥५७
३७६-उत्तान एव स्वपिति, य पादौ विकरोति च।
३७७-शयनासनकुड्यादौ योऽसदेव जिघृक्षति ॥५८॥
३७८-अहास्यहासी संमुह्यन् यो लेढि दशनच्छदौ।
३७९-उत्तरौष्ठं परिलिहन् फूत्कारांश्च करोति य ॥५९
३८०-यमभिद्रवति च्छाया कृष्णा पीताऽरुणाऽपि वा।
३८१-भिषग्भेषजपानान्नगुरुमित्रद्विषश्च य ॥६०॥
वशगा सर्वं एवैते विज्ञेया समवर्तिन ।
३८२-ग्रीवाललाटहृदयं यस्य स्विद्यति शीतलम्॥६१॥

(३४०) ६२३ (३४१) ६२४ (३४२) ६३७ (३४३) ६३२ (३४४) ६३३ (३४५) ६४० (३४६) ६४१ (३४७) ६४२ (३४८) ६४३ (३४९) ६४४ (३५०) ६४५ (३५१) ६४६ (३५२) ६४७ (३५३) ६४८ (३५४) ६१७ (३५५) ६१८ (३५६) ६३४ (३५७) ६३५ (३५८) च ० ७,७ (३५९) ६०२ च ह ७ ९ (३६०) ६०१ (३६१) ५९४ (३६२) ५९५ (३६३) ५९६ (३६४) ५९७ (३६५) ५९८ (३६६) ५९९ (३६७) ६०० (३६८) च ह ७ १७ (३६९) ६५० (३७०) ६११ (३७१) ६५२ (३७२) ६५३ (३७३) ६५४ (३७४) ६५५ (३७५) ६५६ (३७६) ६५७ (३७७) ६५८ (३७८) ६५९ (३७९) ६६० (३८०) ६६१ (३८१) ६६२ (३८२) ६६३

उष्णोऽपर. प्रदेशश्च शरण तस्य देवता: ।
३८३-योऽणुज्योतिरनेकाग्रो दुश्छायो दुर्मना:सदा॥६२
३८४-बलिं बलिभृतो यस्य प्रणीतं नोपभुञ्जते ।
३८५-निर्निमित्त च यो मेधां शोभामुपचय श्रियम् ६३
प्राप्नोत्यतो वा विभ्रंशं स प्राप्नोति यमक्षयम् ।
३८६-गुणदोषमयी यस्य स्वस्थस्य व्याधितस्य वा ॥६४
यात्यन्यथात्व प्रकृति' षण्मासान्न स जीवति ।
३८७-भक्ति. शील स्मृतिस्त्यागो बुद्धिर्बलमहेतुकम् ६५
षडेतानि निवर्तन्ते षड्भिर्मासैर्मरिष्यत' ।
३८८-मत्तवद्गतिवाक्कम्पमोहा मासान्मरिष्यत:॥६६॥
३८९-नश्यत्यजानन् षडहात्केशलुञ्चनवेदनाम् ।
३९०-न याति यस्य चाहार' कण्ठं कण्ठामयादते ॥ ६७
३९१-प्रेष्या: प्रतीपतां यान्ति प्रेताकृतिरुदार्यते ।
३९२-यस्य निद्रा भवेन्नित्या नैव वा न स जीवति ६८
३९३-वक्त्रमापूर्यतेऽश्रूणां स्विद्यतश्चरणौ भृशम् ।
चक्षुश्चाकुलतां याति यमराज्यं गमिष्यत'॥६९॥
३९४-यै. पुरा रमते भावैररतिस्तैर्न जीवति ।
३९५-सहसा जायते यस्य विकार. सर्वलक्षण ॥७०॥
निवर्तते वा सहसा सहसा स विनश्यति ।

३९६-ज्वरो निहन्ति बलवान् गम्भीरो दैर्घरात्रिक.७१
सप्रलापभ्रमश्वास. क्षीण शूनं हतानलम् ।
अक्षाम सक्तवचनं रक्ताक्ष हृदि शूलिनम् ॥ ७२
सशुष्ककास पूर्वाह्णे योऽपराह्णेऽपि वा भवेत् ।
बलमासविहीनस्य श्लेष्मकाससमन्वित: ॥ ७३
३९७-रक्तपित्तं भृशं रक्त कृष्णमिन्द्रधनु'प्रभम् ।
ताम्रहारिद्रहरितं रूप रक्त प्रदर्शयेत् ॥७४॥
रोमकूपप्रविसृत कण्ठास्यहृदये सजत् ।
वाससो रञ्जन पूति वेगवच्चातिभूरि च॥७५॥
वृद्धं पाण्डुज्वरच्छर्दिकासशोफातिसारिणम् ।
३९८-कासश्वासौ ज्वरच्छर्दितृष्णातीसारशोफिनम्॥७६
३९९-यक्ष्मा पार्श्वरुजानाहरक्तच्छर्द्यंसतापिनम् ।
४००-छर्दिर्वेगवती मूत्रशकृद्गन्धि: सचन्द्रिका ॥७७॥
सास्रविट्पूयरुक्कासश्वासवत्यनुषङ्गिणी ।
४०१-तृष्णाऽन्यरोगक्षपित बहिर्जिह्वं विचेतनम् ॥७८॥
४०२-मदात्ययोऽतिशीतार्त क्षीण तैलप्रभाननम् ।
४०३-अर्शासि पाणिपन्नाभिगुदमुष्कास्यशोफिनम्॥७९
हृत्पार्श्वाङ्गरुजाच्छर्दिपायुपाकज्वरातुरम् ।
४०४-अतीसारो यकृत्पिण्डमांसधावनमेचकै. ॥८०॥

तुल्यस्तैलघृतक्षीरदधिमज्जवसासवै: ।
मस्तुलुङ्गमषीपूयवेसवाराम्बुमाक्षिकै: ॥८१॥
अतिरक्तासितस्निग्धपूत्यच्छवनवेदन: ।
कर्बुर प्रस्रवन् धातून् निष्पुरीषोऽथवाऽतिविट्॥
तन्तुमान् मक्षिकाक्रान्तो राजीमांश्चन्द्रकैर्युत: ।
शीर्णपायुवलिं मुक्तनालं पर्वास्थिशूलिनम् ॥८३
स्रस्तपायुं बलक्षीणमन्नमेवोपवेशयेत् ।
सतृट्श्वासज्वरच्छर्दिदाहानाहप्रवाहिक: ॥८४॥
४०५-अश्मरी शूनवृषण बद्धमूत्रं रुजार्दितम् ।
४०६-मेहस्तृड्दाहपिटिकामांसकोथातिसारिणम् ॥८५॥
४०७-पिटिका मर्महृत्पृष्ठस्तनांसगुदमूर्धगा. ।
पर्वपादकरस्था वा मन्दोत्साहं प्रमोहिणम् ॥८६॥
सर्व च मांससङ्कोथदाहतृष्णामदज्वरै. ।
विसर्पमर्मसंरोधहिध्माश्वासभ्रमक्लमै: ॥८७॥
४०८-गुल्म: पृथुपरीणाहो घन: कूर्म इवोन्नत: ।
सिरानद्धो ज्वरच्छर्दिहिध्माध्मानरुजान्वित:॥८८
कासपीनसहृल्लासश्वासातीसारशोफवान् ।
४०९-विण्मूत्रसङ्ग्रहश्वासशोफहिध्माज्वरभ्रमै:॥८९॥
मूर्छाच्छर्द्यतिसारैश्च जठरं हन्ति दुर्बलम् ।
शूनाक्षं कुटिलोपस्थमुपक्लिन्नतनुत्वचम्॥९०॥
विरेचनहतानाहमानह्यन्तं पुन: पुन' ।
४१०-पाण्डुरोग: श्वयथुमान् पीताक्षिनखदर्शनम्॥९१
४११-तन्द्रादाहारुचिच्छर्दिमूर्छाध्मानातिसारवान् ।
अनेकोपद्रवयुत. पादाभ्यां प्रसृतो नरम् ॥९२॥
नारी शोफो मुखाद्धन्ति कुक्षिगुह्यादुभावपि ।
राजीचित स्रवंश्छर्दिज्वरश्वासातिसारिणम्॥९३
ज्वरातिसारौ शोफान्ते श्वयथुर्वा तयो क्षये ।
दुर्बलस्य विशेषेण जायन्तेऽन्ताय देहिन ॥९४॥
श्वयथुर्यस्य पादस्थ परिस्रस्ते च पिण्डिके ।
सीदत. सक्थिनी चैव त भिषक् परिवर्जयेत् ९५
४१२-आननं हस्तपाद च विशेषाद्यस्य शुष्यत ।
शूयेते वा विना देहात्स मासाद्याति पञ्चताम् ९६
४१३-विसर्प' कासवैवर्ण्यज्वरमूर्छाङ्गभङ्गवान् ।
भ्रमास्यशोषहृल्लासदेहसादातिसारवान् ॥९७॥
४१४-कुष्ठ विशीर्यमाणाङ्ग रक्तनेत्र हतस्वरम् ।
मन्दाग्निं जन्तुभिर्जुष्ट हन्ति तृष्णातिसारणम् ९८
४१५-वायु: सुप्तत्वच भुग्न कम्पशोफरुजातुरम् ।
४१६ जातास्त्र मोहमूर्च्छायमदास्वप्नज्वरान्वितम् ॥ ९९

(३८३) ६६४ (३८४) ६६५. (३८५) ६६६ (३८६) ६६७ (३८७) ६६८ (३८८) ६६९ (३८९) ६७०. (३९०) ६७१, (३९१) ६७२. (३९२) ६७३ (३९३)६७४, (३९४) ६७५, (३९५) ७३०, ७३१ (३९६) ६९६, (३९७) ६९७ (३९८) ६९८ (३९९) ६९९ (४००) ७०० (४०१) ७०१ (४०२) ७०२ (४०३) ७०३. (४०४) ७०४. (४०५) ७०५ (४०६) ७०६ (४०७) ७०७ (४०८) ७०८. (४०९) ७०९. (४१०) ७१०. (४११) ७११. (४१२) ७१२. (४१३) ७१४ (४१४) ७१५. (४१५) ७१६ (४१६) ७१७.

शिरोग्रहारविश्वाससङ्कास्फोटकोयवत् ।
४१७-शिरोरोगारविश्वासमोहविड्भेदतृड्भ्रम ॥१००॥
घ्नति सर्वामया क्षीणस्वरधातुबलानलम् ।
४१८-वातव्याधिरपस्मारी कुष्ठी रक्त्युदरी क्षयी ॥१०१
गुल्मी मेही च तान् क्षीणान् विकारेऽल्पकेऽपि वर्जयेत् ।
४१९-बलमांसक्षयस्तीव्रा रागवृद्धिररोचक ॥१०२॥
यस्यातुरस्य लक्ष्यन्ते त्रीन् पक्षान्न स जीवति ।
४२०-वाताष्ठीलाऽतिसवृद्धा तिष्ठन्ती दारुणा हृदि १०३
तृष्णयाऽनुपरीतस्य सद्यो मुष्णाति जीवितम् ।
४२१-शथित्य पिण्डिक वायुर्नीत्वा नासा च जिह्मताम्
क्षीणस्यायम्य मन्ये वा सद्यो मुष्णाति जीवितम्
नाभी गुदान्तर गत्वा वङ्क्षणौ वा समाश्रयन् ॥
गृहीत्वा पायुहृदये क्षीणदेहस्य वा बली ।
मलान् बस्तिशिरो नाभि विबद्ध्य जनयन् रुजम्
कुर्वन् वङ्क्षणयो शूल तृष्णा भिन्नपुरीषताम् ।
श्वास वा जनयन् वायुर्गृहीत्वा गुदवङ्क्षणम् ॥
वितत्य पर्शुकाग्राणि गृहीत्वारश्च मारुत ।
स्तिमितस्याततांक्षस्य सद्यो मुष्णाति जीवितम् ॥
४२२-सहसा ज्वरसन्तापस्तृष्णा मूर्च्छा बलक्षय ।
विश्लेषण च सन्धीना मुमूर्षोरुपजायते ॥१०९॥
४२३-गोसर्गे वदनाद्यस्य स्वेद प्रच्यवते भृशम् ।
लेप वरोपतप्तस्य दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥११०॥
४२४-प्रवालगुलिकाभासा यस्य गात्रे मसूरिका ।
उत्पद्याशु विनश्यति न चिरात्स विनश्यति १११
४२५-मसूरविदलनरयास्तथा विद्रुमसन्निभा ।
अन्तर्वक्त्रा किणाभाश्च विस्फोटा देहनाशना ॥
४२६-कामलाऽक्षणोर्मुख पूर्णं शङ्खयोर्मुक्तमांसता ।
सन्त्रासश्चोष्णताऽङ्गे च यस्य त परिवर्जयेत् ११३
४२७-अकस्मादनुधावच्च विघृष्ट त्वक्समाश्रयम् ।
यो वातजो न शूलाय स्यान्न दाहाय पित्तज ॥
कफजो न च पूयाय मर्मजश्च रुज न य ।
अचूर्णश्चूर्णकीर्णाभो यत्राऽकस्माच्च दृश्यते ॥११५
रूप शक्तिध्वजादीना सर्वांस्ता वर्जयेद् व्रणान् ।
४२८-वि मूत्रमारुतवह कृमिण च भगन्दरम् ॥११६॥
४२९-घट्टयन् जानुना जानु पादावुद्यम्य पातयन् ।
योऽपास्यति मुहुर्वक्त्रमातुरो न स जीवति ११७
दन्तैश्छि दन्नखाग्राणि तैश्च केशान्तृणानि च ।
भूमि काष्ठेन विलिखन् लोष्ट लोष्टेन ताडयन् ॥
हृष्टरोमा सान्द्रमूत्र शुष्ककासी ज्वरी च य ।
मुहुर्हसन् मुहु क्ष्वेडन् शय्या पादेन हन्ति य ॥
मुहुश्छिद्राणि विमृशन्नातुरो न स जीवति ।
मृत्यवे सहसाऽऽतस्य तिलक व्यङ्गपिप्लव ॥१२०
मुखे, दन्तनखे पुष्पं, जठरे विविधा सिरा ।
ऊर्ध्वश्वास गतोष्माण शूलोपहतवक्षणम् ॥१२१॥
शर्म चाऽनधिगच्छ त बुद्धिमान् परिवर्जयेत् ।
विकारा यस्य वर्धन्ते प्रकृति परिहीयते ॥१२२॥
सहसा सहसा तस्य मृत्युर्हरति जीवितम् ।
यमुद्दिश्यातुर वैद्य सम्पादयितुमौषधम् ॥१२३॥
यतमानो न शक्नोति दुर्लभ तस्य जीवितम् ।
विज्ञात बहुश सिद्ध विधिवच्चावचारितम् १२४
न सिध्यत्यौषध यस्य नास्ति तस्य चिकित्सितम् ।
भवेद्यस्यौषधेऽन्ने वा कल्प्यमाने विपर्यय ॥१२५
अकस्माद्वर्णगन्धादे स्वस्थोऽपि न स जीवति ।
निवाते से धन यस्य ज्योतिश्चाप्युपशाम्यति १२६
आतुरस्य गृहे यस्य भिद्यन्ते वा पतन्ति वा ।
अतिमात्रममत्राणि दुर्लभ तस्य जीवितम् ॥१२७
४३०-य नर सहसा रोगा दुर्बल परिमुञ्चति ।
संशयप्राप्तमात्रेयो जीवित तस्य मन्यते ॥१२८॥
४३१-कथयेन्नैव पृष्टोऽपि दुःश्रव मरण भिषक् ।
गतासोर्बन्धुमित्राणा न चेच्छेत्त चिकित्सितुम् ॥
४३२-यमदूतपिशाचाद्यैर्यत्परासुरुपास्यते ।
घ्नन्तिरापधवीर्याणि तस्मात्त परिवर्जयेत् ॥१३०॥
४३३-आयुर्वेदफल कृत्स्न यदायुर्ज्ञे प्रतिष्ठितम् ।
रिष्टज्ञानादृतस्तस्मात्सर्वदैव भवेद्भिषक् ॥१३१॥
४३४-मरण प्राणिना दृष्टमायु पुण्योभयक्षयात् ।
तयोरप्यक्षयाद्दृष्ट विषमापरिहारिणाम् ॥१३२॥

दूतादिविज्ञानीय षष्ठोऽध्याय ।

४३५-अथाऽतो दूतादिविज्ञानीयं शारीर व्याख्या
स्याम । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षय ॥
४३६-पाषण्डाश्रमवर्णाना सवर्णा कर्मसिद्धये ।
४३७-त एव विपरीता स्युर्दूता कर्मविपत्तये ॥१॥
दीन भीतं द्रुत त्रस्त रूक्षामङ्गलवादिनम् ।
शस्त्रिण दण्डिन षण्ड मुण्डश्मश्रु जटाधरम् ॥२॥
अमङ्गल्याह्वयं क्रूरकर्माणं मलिन स्त्रियम् ।
अनेक व्याधित यङ्ग रक्तमाल्यानुलेपनम् । ३॥
तैलपङ्काङ्कित जीर्णविवर्णार्द्रैकवाससम् ।
खराष्ट्रमहिषारूढ काष्ठलोष्टादिमर्दिनम् ॥४॥

(४१७) ७१८ (४१८) ७१९ (४१९) ७२० (४२०) ७२१ (४२१) ७२२ (४२२) ७२३ (४२३) ७२४ (४२४) ७२५ (४२५) ७२६ (४२६) ७२७ (४२७) ७२८ (४२८) ७२९ (४२९) ७३० - च इ १ १४ (४३०) ७३१ (४३१) ६७६ (४३२) ६७७ (४३३) ६८१ (४३४) *** (४३५) ७३२ (४३६)—(४३७) ७३४-७३६

नानुगच्छेद्भिषग्दूतमाह्वयन्तं च दूरत. ।
४३८-अशस्ताचिन्तावचने नग्ने छिन्दाति भिन्दति ॥५॥
जुह्वाने पावकं पिण्डान् पितृभ्यो निर्वपत्यपि ।
सुप्ते मुक्तकचेऽभ्यक्ते रुदत्यप्रयते तथा ॥६॥
वैद्ये दूता मनुष्याणामागच्छन्ति मुमूर्षताम् ।
४३९-विकारसामान्यगुणे देशे कालेऽथवा भिषक् ॥७॥
दूतमभ्यागतं दृष्ट्वा नातुरं तमुपाचरेत् ।
४४०-स्पृशन्तो नाभिनासास्यकेशरोमनखद्विजान् ॥८॥
गुह्यपृष्ठस्तनग्रीवाजठरानामिकाङ्गुलीः ।
कार्पासबुससीसास्थिकपालमुशलोपलम् ॥९॥
मार्जनीशूर्पचैलान्तभस्माङ्गारदशातुषान् ।
रज्जूपानत्तुलापाशमन्यद्वा भग्नविच्युतम् ॥१०॥
तत्पूर्वदर्शने दूता व्याहरन्ति मरिष्यताम् ।
४४१-तथाऽर्धरात्रे मध्याह्ने सन्ध्ययोः पूर्ववासरे ॥ ११
षष्ठीचतुर्थीनवमीराहुकेतूदयादिषु ।
भरणीकृत्तिकाऽऽश्लेषापूर्वाऽऽर्द्रापैत्र्यनैर्ऋते ॥१२॥
४४२-यस्मिंश्च दूते ब्रुवति वाक्यमातुरसंश्रयम् ।
पश्येन्निमित्तमशुभं तं च नानुव्रजेद्भिषक् ॥१३॥
तद्यथा विकलः प्रेत' प्रेतालङ्कार एव वा ।
छिन्न दग्ध विनष्टं वा तद्वादीनि वचांसि वा १४
रसो वा कटुकस्तीव्रो गन्धो वा कौणपो महान् ।
स्पर्शो वा विपुल. क्रूरो यद्वाऽन्यदपि तादृशम् ॥
तत्सर्वमश्रितो वाक्य वाक्यकालेऽथवा पुनः ।
दूतमभ्यागतं दृष्ट्वा नातुरं तमुपाचरेत् ॥१६॥
४४३-हाहाक्रन्दितमुत्क्रुष्टमाक्रुष्टं स्खलनं क्षुतम् ।
४४४-वस्त्रातपत्रपादत्रव्यसनं व्यसनीक्षणम् ॥१७॥
चैत्यध्वजानां पात्राणां पूर्णानां च निमज्जनम् ।
हतानिष्टप्रवादाश्च दूषणं भस्मपांसुभिः ॥१८॥
पथच्छेदोऽहिमार्जारगोधासरठवानरै. ।
४४५-दीप्तां प्रति दिशं वाच क्रूराणा मृगपक्षिणाम् १९
कृष्णधान्यगुडोदश्विल्लवणासवचर्मणाम् ।
सर्षपाणां वसातैलतृणपङ्केन्धनस्य च ॥२०॥
क्लीबक्रूरश्वपाकानां जालवागुरयोरपि ।
छर्दितस्य पुरीषस्य पूतिदुर्दर्शनस्य च ॥२१॥
नि.सारस्य व्यवायस्य कार्पासादेररेरपि ।
शयनासनयानानामुत्तानानां तु दर्शनम् ॥२२॥
न्युब्जानामितरेषां च पात्रादीनामशोभनम् ।
४४६-पुंसंज्ञा. पक्षिणो वामाः स्त्रीसंज्ञा दक्षिणा. शुभा'
प्रदक्षिणं खगमृगा यान्तो, नैवं श्वजम्बुकाः ।
४४७-अयुग्माश्च मृगाः शस्ता.,
४४८- शस्ता नित्यं च दर्शने ॥ २४ ॥
चाषभासभरद्वाजनकुलच्छागबर्हिणः ।
४४९-अशुभं सर्वथोलूकबिडालसरठेक्षणम् ॥२५॥
४५०-प्रशस्ता. कीर्तने कोलगोधाहिशशजाहकाः ।
न दर्शने न विरुते, वानरर्क्षावितोऽन्यथा ॥२६॥
४५१-धनुरैन्द्रं च लालाटमशुभं, शुभमन्यतः ।
अग्निपूर्णानि पात्राणि भिन्नानि विशिखानि च ॥
४५२-दध्यक्षतादि निर्गच्छद्वक्ष्यमाणं च मङ्गलम् ।
वैद्यो मरिष्यतां वेश्म प्रविशन्नेव पश्यति ॥२८॥
दूताद्यसाधु दृष्ट्वैवं त्यजेदार्तम्
४५३ अतोऽन्यथा ।
करुणाशुद्धसन्तानो यत्नतस्तमुपाचरेत् ॥२९॥
४५४-दध्यक्षतेक्षुनिष्पावप्रियङ्गुमधुसर्पिषाम् ।
यावकाञ्जनभृङ्गारघण्टादीपसरोरुहाम् ॥३०॥
दूर्वार्द्रमत्स्यमांसानां लाजानां फलभक्षयोः ।
रत्नेभपूर्णकुम्भानां कन्यायाः स्यन्दनस्य च ॥३१
नरस्य वर्धमानस्य दैवतानां नृपस्य च ।
शुक्लानां सुमनोवालचामराम्बरवाजिनाम् ॥३२
शङ्खसाधुद्विजोष्णीषतोरणस्वस्तिकस्य च ।
भूमेः समुद्धृतायाश्च वह्ने. प्रज्वलितस्य च ॥३३॥
मनोज्ञस्यान्नपानस्य पूर्णस्य शकटस्य च ।
नृभिर्धेन्वाः सवत्साया वडवाया स्त्रिया अपि ॥
जीवञ्जीवकसारङ्गसारसप्रियवादिनाम् ।
हंसानां शतपत्राणां बद्धस्यैकपशोस्तथा ।
रुचकादर्शसिद्धार्थरोचनानां च दर्शनम् ॥३५॥
गन्धः सुसुरभिर्वर्ण. सुशुक्लो मधुरो रस. ।
गोपतेरनुकूलस्य स्वरस्तद्वद्गवामपि ॥३६॥
मृगपक्षिनराणां च शोभिना शोभना गिरः ।
छत्रध्वजपताकानामुत्क्षेपणमभिष्टुति. ॥३७॥
भेरीमृदङ्गशङ्खानां शब्दाः पुण्याहनिस्वनाः ।
वेदाध्ययनशब्दाश्च सुखो वायुः प्रदक्षिणः॥३८॥
पथि वेश्मप्रवेशे च विद्यादारोग्यलक्षणम् ।
४५५-इत्युक्त दूतशकुन,
स्वप्नानूर्ध्वं प्रचक्षते ॥३९॥
४५६-स्वप्ने मद्य सह प्रेतैर्य. पिबन् कृष्यते शुना ।
स मर्त्यो मृत्युना शीघ्रं ज्वररूपेण नीयते ॥४०॥
४५७-रक्तमाल्यवपुर्वस्त्रो यो हसन् ह्रियते स्त्रिया ।
सोऽस्रपित्तेन
४५८- महिषश्वराहोष्ट्रगर्दभैः ॥४१

(४३८) ७४१. (४३९) ७३८. (४४०) ७३७. (४४१) ७४०. (४४२) ७४३. (४४३) ७५७. (४४४) च. इ. १२, २७, २८. (४४५) ७५८, ७५९. (४४६) ७४६, ७४७, ७५०, ७४९. (४४७)--(४४८) ७५१ (४४९) ७५४ (४५०) ७५२, ७५३, (४५१) च. इ १२.९(४५२) ७६०. (४५३) ७४४. (४५४) ७४५. च. इ. १२. ७१-८०. (४५६) ७६८. (४५७) ७६९ (४५८) ७७०.

य प्रयाति दिशं याम्यां मरणं तस्य यक्ष्मणा ।
४५९-लता कण्टकिनी वंशस्तालो वा हृदि जायते ४२
यस्य तस्याशु गुल्मेन
४६०- यस्य वह्निमनर्चिषम् ।
जुह्वतो घृतसिक्तस्य नग्नस्योरसि जायते ॥४३॥
पद्मं स नश्येत्कुष्ठेन
४६१- चण्डालैः सह यः पिबेत् ।
स्नेहं बहुविधं स्वप्ने स प्रमेहेण नश्यति ॥४४॥
४६२-उन्मादेन जले मज्जेद्यो नृत्यन् राक्षसैः सह ।
४६३-अपस्मारेण यो मर्त्यो नृत्यन् प्रेतेन नीयते ॥४५
४६४-यानं खरोष्ट्रमार्जारकपिशार्दूलसूकरैः ।
यस्य प्रेतैः शृगालैर्वा स मृत्योर्वर्तते मुखे ॥४६॥
४६५-अपूपशष्कुलीर्जग्ध्वा विबुद्धस्तद्विधं वमन् ।
न जीवति
४६६- अक्षिरोगाय सूर्येन्दुग्रहणेक्षणम् ४७
४६७-सूर्याचन्द्रमसोः पातदर्शनं दृग्विनाशनम् ।
४६८-मूर्ध्नि वंशलतादीनां सम्भवो वयसां तथा ॥४८
निलयो मुण्डता काकगृध्राद्यैः परिवारणम् ।
तथा प्रेतपिशाचस्त्रीद्रविडान्ध्रगवाशनैः ॥४९॥
सङ्गो वेत्रलतावंशतृणकण्टकसङ्कटे ।
श्वभ्रश्मशानशयनं पतनं पांसुभस्मनोः ॥५०॥
मज्जनं जलपङ्कादौ शीघ्रेण स्रोतसा हृतिः ।
नृत्यवादित्रगीतानि रक्तस्रग्वस्त्रधारणम् ॥५१॥
वयोऽङ्गवृद्धिरभ्यङ्गो विवाहः श्मश्रुकर्म च ।
पक्वान्नस्नेहमद्याशः प्रच्छर्दनविरेचने ॥५२॥
हिरण्यलोहयोर्लाभः कलिर्बन्धपराजयौ ।
उपानद्युगनाशश्च प्रपातः पादचर्मणोः ॥५३॥
हर्षो भृशं प्रकुपितैः पितृभिश्चावभर्त्सनम् ।
प्रदीपग्रहनक्षत्रदन्तदैवतचक्षुषाम् ॥५४॥
पतनं वा विनाशो वा भेदनं पर्वतस्य च ।
कानने रक्तकुसुमे पापकर्मनिवेशने ॥५५॥
चितान्धकारसम्बाधे जनन्यां च प्रवेशनम् ।
पातः प्रासादशैलादेर्मत्स्येन ग्रसनं तथा ॥५६॥
काषायिणामसौम्यानां नग्नानां दण्डधारिणाम् ।
रक्ताक्षाणां च कृष्णानां दर्शनं जातु नेष्यते ॥५७

कृष्णा पापाननाचारा दीर्घकेशनखस्तनी ।
विरागमाल्यवसना स्वप्ने कालनिशा मता ॥ ५८
४६९-मनोवहानां पूर्णत्वाद्दोषैरतिबलैस्त्रिभिः ।
दृश्यन्ते दारुणाः स्वप्ना रोगी यैर्याति पञ्चताम् ५९
अरोगः संशयं प्राप्य कश्चिदेव विमुच्यते ।
४७०-दृष्टः श्रुतोऽनुभूतश्च प्रार्थितः कल्पितस्तथा ॥६०
भाविको दोषजश्चेति स्वप्नः सप्तविधो मतः ।
४७१-तेष्वाद्या निष्फलाः पञ्च यथास्वप्रकृतिर्दिवा ६१
विस्मृतो दीर्घह्रस्वोऽति
४७२- पूर्वरात्रे चिरात्फलम् ॥६२॥
दृष्टः करोति तुच्छं च गोसर्गे तदहर्महत् ॥६३॥
४७३-निद्रया वाऽनुपहतः प्रतीपैर्वचनैस्तथा ।
४७४-याति पापोऽल्पफलतां दानहोमजपादिभिः ६४
४७५-अकल्याणमपि स्वप्नं दृष्ट्वा तत्रैव यः पुनः ।
पश्येत्सौम्यं शुभं तस्य शुभमेव फलं भवेत् ॥६५
४७६-देवान् द्विजान् गोवृषभान् जीवतः सुहृदो नृपान्
साधून् यशस्विनो वह्निमिद्धं स्वच्छान् जलाशयान्
कन्याः कुमारकान् गौरान् शुक्लवस्त्रान् सुतेजसः ।
नराशनं दीप्ततनुं समन्ताद्रुधिरोक्षितम् ॥६७॥
यः पश्येल्लभते यो वा छत्रादर्शविषामिषम् ।
शुक्लाः सुमनसो वस्त्रममेध्यालेपनं फलम् ॥६८॥
शैलप्रासादसफलवृक्षसिंहनरद्विपान् ।
आरोहेद्गोऽश्वयानं च, तरेन्नदह्रदोदधीन् ॥ ६९॥
पूर्वोत्तरेण गमनमगम्यागमनं मृतम् ।
सम्बाधान्निःसृतिर्देवैः पितृभिश्चाभिनन्दनम् ७०
रोदनं पतितोत्थानं द्विषतां चावमर्दनम् ।
यस्य स्यात्तस्य आयुरारोग्यं वित्तं बहु च सोऽश्नुते ७१
४७७-मङ्गलाचारसम्पन्नः परिवारस्तथाऽऽतुरः ।
श्रद्दधानोऽनुकूलश्च प्रभूतद्रव्यसङ्ग्रहः ॥७२॥
सत्त्वलक्षणसंयोगो भक्तिर्वैद्यद्विजातिषु ।
चिकित्सायामनिर्वेदस्तदारोग्यस्य लक्षणम् ॥७३
४७८-इत्यत्र जन्ममरणं यतः सम्यगुदाहृतम् ।
शरीरस्य ततः स्थानं शारीरमिदमुच्यते ॥७४॥

अष्टाङ्गहृदयसंहितायां शारीरस्थानं समाप्तम्
(आदितः ग्रन्थसंख्या ५ ८ ॥)

(४५९) ७७१ (४६०) ७७२ (४६१) ७७४ (४६२) ७७५ (४६३) ७७६ (४६४) (४६५) ७७९ (४६६) ७७७ (४६७) ७७८ (४६८) ७८० सु सू २९ ४५, ५८ (४६९) ७८१ (४७०) ७६४ (४७१) ७६५ (४७२) ७६६ (४७३) ७६७ (४७४) ७८६ (४७५) ७८२ (४७६) ७८३ (४७७) ७८७ (४७८) ७८८

[illegible]

पंचविंशतितत्त्वानि

२५ पुरुषः

१ अव्यक्तम्

२ महान्

३ अहंकारः

वैकारिक
(तैजससहाय)
१४ एकादशेन्द्रियाणि
(पंच बुद्धीन्द्रियाणि पंच कर्मेन्द्रियाणि
उभयात्मकं मन')

१ श्रोत्रम् २ त्वक् ३ चक्षु ४ जिव्हा ५ घ्राणम्
विषया —शब्दः स्पर्श रूपम् रसः गंध
१ वाक् २ हस्त. ३ उपस्थम् ४ पायु' ५ पादः

विषया.—वचनम् आदानम् आनदम विसर्ग. विहरणम्

तैजसः

भूतादि
(तैजससहाय)
१९ पंच तन्मात्राणि

१ शब्दतन्मात्रम् २ स्पर्शतन्मात्रम् ३ रूपतन्मात्रम् ४ रसतन्मात्रम् ५ गधतन्मात्रम्
२० आकाश २१ अनिलः २२ अनल २३ जलम् २४ उर्वी

त्वचा विभागाः

तस्य खल्वेवंप्रवृत्तस्य (भूतात्माधिष्ठितस्य) त्वच सु शा
शुक्रशोणितस्याभिपच्यमानस्य क्षीरस्येव
सन्तानिका सप्त त्वचो भवन्ति ।

सङ्ख्या	नाम	कार्यम्	प्रमाणम्	अधिष्ठानम्
प्रथमा	अवभासिनी	सर्ववर्णानवभासयति पञ्चविधा छाया च प्रकाशयति	व्रीहेरष्टादशभागप्रमाणा	सिध्मपद्मकण्टका
द्वितीया	लोहिता		व्रीहेः षोडशभागप्रमाणा	तिलकालकन्यच्छव्यङ्गानि
तृतीया	श्वेता		व्रीहिद्वादशभागप्रमाणा	चर्मदलम् अजगल्ली मशक
चतुर्थी	ताम्रा		व्रीहेरष्टभागप्रमाणा	विविधकिलासकुष्ठानि
पञ्चमी	वेदिनी		व्रीहिपञ्चभागप्रमाणा	कुष्ठविसर्पा
षष्ठी	रोहिणी		व्रीहिप्रमाणा	ग्रन्थि अपची अर्बुदम् श्लीपदम् गलगण्डम्
सप्तमी	मांसधरा		व्रीहिद्वयप्रमाणा	भगन्दर विद्रधि अर्श

कला: [सप्त] (सु शा अ ४ ५ २३)

धात्वाशयान्तरमर्यादा

सङ्ख्या	नाम	अधिष्ठानम्	कार्यम्
प्रथमा	मांसधरा	मांसम्	यस्यां सिरास्नायुधमनीस्रोतसां प्रतानानि भवन्ति
द्वितीया	रक्तधरा	मांसस्य अभ्यन्तरतः	तस्यां शोणितं विशेषतश्च सिरासु यकृत्प्लीह्नोश्च भवति
तृतीया	मेदोधरा	उदरे अण्वस्थिषु	
चतुर्थी	श्लेष्मधरा	सर्वसन्धिषु	स्नेहाभ्यक्ते यथा ह्यक्षे चक्रं साधु प्रवर्तते सन्धयः साधु वर्तन्ते संश्लिष्टाः श्लेष्मणा तथा
पञ्चमी	पुरीषधरा	पक्वाशयस्था	या अन्तःकोष्ठे मलमभिविभजते पक्वस्थं यकृत्समन्तात् कोष्ठं च तथाऽन्त्राणि समाश्रिता (सा) उण्डुकस्थं विभजते मलम् ।
षष्ठी	पित्तधरा	पक्वामाशयमध्यस्था	या चतुर्विधमन्नपानमुपभुक्तमामाशयात् प्रच्युतं पक्वाशयोपस्थितं धारयति [पाकार्थम्]
सप्तमी	शुक्रधरा	सर्वशरीरव्यापिनी	यथा पयसि सर्पिस्तु गूढश्चेक्षौ रसो यथा शरीरेषु तथा शुक्रं विद्यात्

अस्थिसंख्याविवरणम् १

अस्थिनामानि	संग्रहे	चरके	सुश्रुते	प्रत्यक्षशारीरे
नखानि	२०	२०	न गणितानि	न गणितानि
अंगुल्यस्थीनि	६०	६०	६०	५६
अगुलिशलाका	२०	२०	तलास्थीनि २०	२०
अंगुलिशलाकाबंधने	४	अधिष्ठानानि ४	कूर्च-गुल्फयो २०	पादकूर्चेषु १४ हस्तकूर्चेषु १६ =३०
अंगुलिशलाकाकूर्चास्थीनि	८			
गुल्फास्थीनि	४	४		
मणिबधास्थीनि	४	२	२	
पार्ष्ण्यस्थीनि	२	२	२	
मणिबंधौ	२			
		जानुकपालिके २		—
जघास्थीनि	४	४	४	४
प्रकोष्ठास्थीनि	४	अरत्न्यस्थीनि ४	४	४
जान्वास्थिनी	२	२	२	२
कूर्परौ	२		२	
उर्वास्थिनी	२	२	२	२
प्रगण्डास्थिनी	२	बाह्वस्थिनी २	२	२
एवम् शाखास्थीनि	१४०	१२८	१२०	१२०
पर्शुका	२४	२४	२४	२४
पर्शुकास्थालकानि	२४	२४	२४	
पर्शुकास्थालकार्बुदानि	२४	२४	२४	
पृष्ठ	३०	४५	३०	कशेरुका २४
उरसि	८	१४	८	उर फलकम् १
भगास्थि	१	१	१	
त्रिकास्थि	१		१	१
नितंबास्थिनी	२	श्रोणिफलके २	२	२
अक्षकास्थिनी	२	२		२
असास्थिना	२			
अंसफलकास्थिनी	२	२	२	२
गुदास्थि			१	१
				कण्ठास्थि १
एवमन्तराधौ—	१२०	१३८	११७	५८

अस्थिसंख्याविवरणम् २

अस्थिनामानि	संग्रहे	चरके	सुश्रुते	प्रत्यक्षशारीरे
ग्रीवायाम्	१३	१५	९	पृष्ठवंशे
कण्ठनाड्याम्	४	—	४	गणितानि
हनुबन्धने	२		२	ऊर्ध्वहनु
दन्ताः	३२	३२	३	—
दन्तोलूखलानि	३२	३२	न गणितानि	—
नासायाम्	३	१	३	२
शिरसि	६	शिरःकपालानि ४		शिरःकपालानि ४
गण्डास्थिनी	२	१		२
कर्णास्थिनी	२	—		—
शङ्खास्थिनी				
जत्रु	१	१	—	—
तालु	१		१	२
हन्वस्थि	—	१	—	१
ललाटास्थि	—	१	—	—
				जतुकास्थि १
				झर्झरास्थि १
				नासाशुक्तिके
				नासामध्यसिरिका १
				अश्रुपाठे २
				७
एवम् ग्रीवाशिरःस्थानि				केवलं शिरःस्थानि
एवम् शरीरेऽस्थि	१००	९४	६२	२२
संख्या—		३६०	३००	* २००
	३६०			

* केचन षट्संख्याकानि कर्णान्तरास्थान्यन्तर्भाव्य २०६ संख्यामस्थ्नां ब्रुवते ।

अस्थिसंधयः २१०

(दशोत्तरे द्वेशते)

	संधिसंख्यास्थिरा		चेष्टावन्त
(१) शाखासु = ६८	०		६८
(२) कोष्ठ = ५९	५६		३
(३) मूर्धनि = ८३	७३	+	१०
२१०=	१२९		८१

अस्थिसंधिविस्तारवर्णनम्-

		संधिसंख्या
(१) शाखासु (६८)	एकस्मीन् सक्थि एकैकस्या पादागुल्या ३×४ = १२ अंगुष्ठे = २ गुल्फ जानुनि वक्षणे = ३ १ १ १ १७ एव तिसृषु शाखासु १७ × ४ =	६८
२) अन्तराधौ (५९)	कटिकपाले = ३ पृष्ठवंशे = २४ पार्श्वयोः = २४ उरसि = ८ ५९ =	५९
३) मूर्धनि (८३)	ग्रीवायाम् = ८ कंठनाड्याम् = ३ हृदयक्लोमनाडीषु कंठनाडी निवद्धा = १८ = दंतमूलेषु = ३२ काकलनासामूर्धसु = ३ १ १ १ गड कर्ण शंख वर्त्म-नेत्र हनुसंधिषु १२ २ २ २ २ २ २ भ्रुवोरुपरिष्टात् = २ शिर कपालेषु = ५ ८३=	८३
२१०		२१०

स्नायूनां नवशतानि [९००]

		स्नायुसंख्या
१ शाखासु- ६००	एकस्मिन् सक्थ्नि	
	एकैकस्यां पादाङ्गुल्याम् × -३०	
	तलकूर्चगुल्फेषु १०×३-३०	
	जङ्घायाम् -३०	
	जानुनि -१०	
	ऊरौ -१०	
	वङ्क्षणे -४०	
	१५०×४-६००	६००
२ कोष्ठे- २३०	कट्याम्-६०	
	पृष्ठे-८०	
	पार्श्वयोः -६०	
	उरसि-३०	
	२३०	३०
३ ग्रीवां प्रत्यूर्ध्वम्-७०	ग्रीवायाम्-३६	
	मूर्ध्नि-३४	
	७०	७०
९००		९००

द्विविधा स्नायवः

१ बाह्या — २ आभ्यन्तरा

चतुर्विधाः स्नायवः

१ प्रतानवत्यः — शाखासु ।
२ वृत्ताः — सर्वसन्धिषु ।
३ पृथ्व्यः — पार्श्वोरसि पृष्ठे शिरसि ।
सुषिराः — आमपक्वाशयान्तेषु, वस्तौ

स्नायुकर्म

एवमेव शरीरेऽस्मिन् यावन्तः सन्धयः स्मृताः
स्नायुभिर्बहुभिर्बद्धास्तेन भारसहा नराः ॥

पेशीनां पञ्चशतानि [५००]

(मांसावयवसंघातः परस्परं विभक्तः 'पेशी' इत्युच्यते)

(१) शाखासु ४००

एकस्मिन् सक्थि-

		पेशीसंख्या
एकैकस्या पादाङ्गुल्याम्	३× ५=१५	
प्रपदे	–१०	
पादोपरि कूर्चसन्निविष्टा	–१०	
गुल्फ–तलयो ५ ५	–१०	
गुल्फजान्वन्तरे	–२०	
जानुनि	–५	
ऊरौ	–२०	
वंक्षणे	–१०	
	१००× ४	४००

(२) कोष्ठे ६६

पायौ	–१	
मेढ्रे	–१	
सेवन्याम्	–३	
वृषणयो	–२	
स्फिचो	५ + ५ =१०	
बस्तिशिरसि	–२	
उदरे	–५	
नाभ्याम्	–१	
पृष्ठोर्ध्वसन्निविष्टादीर्घा	५+ ५=१०	
पार्श्वयो	–६	
वक्षसि	–१०	
अक्षकांसौ प्रतिसमन्तात्	–७	
हृदयामाशययो	–२	
यकृत्प्लीहोण्डुकेषु	–६	
	६६	६६

(३) ग्रीवां प्रत्यूर्ध्वम् = ३४

		पेशीसंख्या
ग्रीवायाम्	–४	
हन्वो	–८	
काकलकगलयो १ १	–२	
तालुनि	–२	
जिह्वायाम्	–१	
ओष्ठयो	–२	
नासायाम्	–२	
नेत्रयो	–२	
गण्डयो	–४	
कर्णयो	–२	
ललाटे	–४	
शिरसि	–१	३४
	३४	५००

स्त्रीणां तु विंशतिराधिकाः

स्तनयो	५ × २ = १०
अपत्यपथे	–४
गर्भच्छिद्रसंश्रिता	–३
शुक्रार्तवप्रवेशिन्य	–३
	२०

पेशीनां स्थानवशात् नानास्वरूपत्वम् [प्रकाराः]

१ बहला	७ ह्रस्वा
२ पेलवा	८ दीर्घा
३ स्थूलाः	९ स्थिरा
४ अणव	१० मृदव
५ पृथव	११ श्लक्ष्णा
६ वृत्ता	१२ कर्कशा

} सन्ध्यास्थिसिरास्नायुप्रच्छादका

पेशीकर्म।

सिरास्नाय्वस्थिपर्वाणि सन्धयश्च शरीरिणाम्।
पेशीभिः संवृतान्यत्र बलवन्ति भवन्त्यतः ॥

सिरासङ्ख्याविवरणम् (सुश्रुतात्)

[सिरासंख्या-७००]

मूलसिरा-४०

वातवाहिन्य	पित्तवाहिन्य	कफवाहिन्य	रक्तवाहिन्य
१०	१०	१०	१०
(अरुणा)	(उष्णा नील्य)	(शीता गौर्य स्थिरा)	(नात्युष्णशीतला रोहिण्य)
वातस्थानगता	पित्तस्थानगता	कफस्थानगता	रक्त (यकृत् प्लीहा) स्थानगता
१७५	१७५	१७५	१७५

वातवाहिन्य सिरा १७५

एकस्मिन् सक्थ्नि	×४=१००	१००
कोष्ठे —		
श्रोण्याम्-गुदमेढ्राश्रित	८	
पार्श्वयो द्वे द्वे	४	
पृष्ठे षट्	६	३४
उदरे षट्	६	
वक्षसि दश	१०	
जत्रुण ऊर्ध्वम्		
ग्रीवायाम्	१४	
कर्णयो	४	
जिह्वायाम्	९	४१
नासिकायाम्	६	
नेत्रयो	८	
		१७५

एवम् पित्तकफरक्तवाहिनिसरासु बोद्धव्यम्=७००

विशेष पित्तवाहिषु-कर्णयो २ नेत्रयो १०

सिराः सप्तशतानि (७००)

	व्यधनीया सिरा	अव्यधनीया सिरा	सिरासंख्या
(१) शाखागता	३८४	१६	४००
(२) अन्तराधिगता	१०४	३२	१३६
(३) मूर्धगता	११४	५०	१६४
	६०२	९८	७००

व्यधनीयाव्यधनीयसिराणां विस्तारवर्णनम्

सिरासंख्या [७००]		अव्यधनीयसिरासंख्या [९८]		
(१) शाखागता		जालन्धरा	१	
एकस्या सक्थ्नि शतं सिरा		ऊर्वीसंज्ञे	२	
१००×४=४००		लोहिताक्षसंज्ञा	१	
			४×४=	१६
(२) अन्तराधिगता				
श्रोण्याम् [गुदमेढ्राश्रया]	३२	वंक्षणयो [विटपयो]	४	
		कटीकतरुणयो.	४	
			८	
पार्श्वगता	१६	पार्श्वयो तयोरूर्ध्वगाम् एकैका	१	
		पार्श्वसंधिसंज्ञान् [मर्मणि]	१	
			२	
पृष्ठगता	२४	पृष्ठवंशमुभयत द्वे द्वे	२	
		ऊर्ध्वगामिन्यौ	२	
			४	३२
उदरगता	२४	मेढ्स्योपरि रोमराजीमुभयतो	२	
		द्वे द्वे	२	
			४	
वक्षागता	४०	हृदय द्वे	= २	
	१३६	स्तनमूलयो	= ४	
		स्तनरोहितयो	= ४	
		अपस्तम्भयो	= २	
		अपालापयोः	= २	
			१४	

३) मुखगता —			
ग्रीवागता	४	[illegible] २ मन्ये = ४	
		मातृका = ८	
		कृकाटिका = २	
		विधुरा =	
		१६	
हनुगता	१६	[illegible]धिन्या =	
		रसवहिनी =	
जिह्वागता	१६	वाक्प्रवर्तन्या =	
		६	
		गन्धवहन्या =	०
नासागता	६	[illegible] = १	
		३	
		[illegible] = [illegible]	
नेत्रगता	६	२	
		[illegible]=[illegible]	
ललाट नासादिगता		४ १	
		१३	
कर्णगता	१६	[illegible] =६	
शिरोगता	१	[illegible]=८	
		१	
	१६८		
	७००		९८

स्रोतोविवरणकोष्ठकम् ।

क्रम	नाम	मूलम् (प्रभवस्थानम्)		दुष्टिहेतु	दुष्टिलक्षणम्	दुष्टस्रोतसि चिकित्सा	विद्धलक्षणम्	विद्ध-चिकित्सा
१	प्राणवहानि (सुश्रु) प्राणवहे द्वे	हृदय ,,	महास्रोत —— रसवाहिन्यो धमन्य	धातुक्षयरौक्ष्यपिपासाक्षुद्व्यायामवेगधारणादीनि	अतिसृष्ट, प्रतिबद्ध, अल्पाल्पमभीक्ष्ण वा सशब्दशूलमूर्च्छ्वसनम्	यत्किञ्चित् कफवातघ्नमुष्ण, वातानुलोमन भेषज पानमन्न वा (श्वासवत् क्रिया)	क्रोशन-विनमन-मोहन-भ्रमणवेपनानि मरण वा	प्रत्याख्यायोपचरेत् । उद्धृतशल्यं तु क्षतविधानेनोपचरेत्
२	उदकवहानि (सुश्रु.) उदकवहे द्वे	तालु	क्लोम	आम-भय-पानात्यया-अतिशुष्कान्नसेवनतृष्णिग्रहौष्ण्यादीनि-	अतितृष्णा-मुख-जिह्वा-ताल्वोष्ठकण्ठशोष कर्णक्ष्वेलनतमोदर्शनेच	गात्रपित्तघ्नो विधि बाह्यान्त शीता क्रिया गमनशोधनम् (तृष्णोपशमनी क्रिया)	पिपासा, सद्योमरुणं च	
३	अन्नवहानि (सुश्रु) अन्नवहे द्वे	आमाशय	वामपार्श्वम् — अन्नवाहिन्य धमन्य	अकालेऽहितातिमात्रस्य च भोजन पावकस्य वैगुण्यम्	अनन्नाभिलषणमरोचकाविपाकौ छर्दिश्च	लघन, लघनपाचन, शोधन वा च वि ३ ४८ आमप्रदोषिकी चिकित्सा	आध्मान शूलान्नद्वेषौ, छर्दि पिपासा, आन्ध्यम्, मरण	
४	रसवहानि (सुश्रु) रसवहे द्वे	हृदयम्	दशधमन्य — रसवाहिन्यो धमन्य	गुरुशीतातिस्निग्धस्याशनम्, अचिन्त्यचिंतन च	अनन्नाभिलाषारुचिवैरस्यारसज्ञताहृल्लासगौरवतन्द्रासागमर्दज्वरस्तम पाडुत्वस्रोतोरोध क्लैब्यसादकृशागताग्निनाशादीनि	लघनमौषधम्	शोष क्रोशन-विनमन-मोहनभ्रमण-वेपनानि मरण वा	
५	रक्तवहानि (सुश्र) रक्तवहे द्वे	यकृत् — यकृत्प्लीहानौ	प्लीहा — रक्तवाहिन्यो धमन्य	विदाह्यन्नपानानिस्निग्धोष्ण-द्रवाणि आतपानलौ च एतेषा सेवनम्	कुष्ठविसर्पपिडकारक्तपित्तम-सृग्दरगुदमेढ्रास्यपाकप्लीहगुल्म-विद्रधिनीलिकाकामलाव्यंग-पिप्लुतिलकालकदद्रुचर्मदलश्वित्र पामाकोठास्रमडलादीनि च. सू अ २८,२४	विरेक उपवास शोणितस्राव प्रतिमार्गहरणादि	श्यावाङ्गताज्वरदाह पाण्डुताशोणितागमरक्तनेत्रता	
६	मासवहानि — (सुश्र) मासवहे द्वे	स्नायु — स्नायुत्वच	त्वक् — रक्तवहा धमन्य·	स्थूलानि गुरूणि अभिष्यदीनि च भोज्यानि-भुक्त्वादिवास्वापश्च	अधिमासार्बुद-कील-गलशालूक गुण्डिका-पूतिमासालजी-गण्ड-गण्डमालोपजिह्विका	सशुद्धिर्वमनादिभि शस्त्रक्षाराग्निकर्माणि	श्वयथु मासशोष सिराग्रथय मरण च	

प्रत्याख्यायोपचरेत् ।
उद्धृतशल्य तु क्षतविधानेनोपचरेत् ।

७ मेदोवहानि — (सुश्रु) मेदोवहे	वृक्कौ — ?ी	वपावहनम् (मास) — वृक्कौ	अ यायामदिवास्वममध्यातिभ क्षणवारुण्यातिसेवनानि	मासवहस्रोतोदुष्टिलक्षणानि तथा च चलस्फिगुदरस्तनत्व अयथोपचयोत्सहो, स्वेद अङ्ग ग ध शिथिलाङ्गता शय्यासन स्वप्नसुख, रति वक्षानत्रजि हा श्रवणोपदेह घनाङ्गता केशन खातिवृद्धि शीतप्रियत्व गल तालुशोष आस्ये माधुय कर पाददाह मूत्रे पिपालिकानाम भिधावन च (च सू २१)	गुरु अपतण च मध्वादिवात प्रानि ऽम्ममदोहराणि अन्न पानानि रूक्षोष्णतीक्ष्ण वस्तय रूक्षाण्युद्वतनानि च	स्वेदागम, स्निग्धा गता तालुशोष, स्थूल शोफता पिपासा च
अस्थिवहानि						
८	मेद	जघनम्	यायाम अतिमक्षोभ अस्था मतिविघट्टनम् वातलाना सेव न च	अध्यस्थिद तद तास्थिभदशूल विवणता, कशलोमनखरमश्र णा	पञ्चकर्माणि विशेषत तिक्तको पहितक्षारसर्पिवस्तय	
९ मज्जावहानि	अस्थानि	स धय	उत्पेषण, अत्यभि यन्द अभि घात प्रपीडनम् विरुद्धसेवन च	पर्वणा रुक, भ्रम मूच्छा, तमसो दशन, स्थूलमूलाना पवजानाम रुषा दशनम्	स्वादुतिक्तकमन्न, काल मात्रया शुद्धि यवाय व्यायामश्च	
१० शुक्रवहानि (सुश्रु) शुक्रवहे द्वे	वृषणौ — स्तनौ	शेफ — वृषणौ	अकाल्यानिगमन शुक्रवेग- निग्रह अतिमेथुन, शस्त्रक्षारा ग्निकर्माणि च	क्लै य अहषण, रोगिक्लीबा पायु वरूपप्रजोत्पत्तिवा गभाभव गभपात गभस्रावो वा अपत्य ग्रबाधा च	मज्जावहस्रोतोदुष्टिवाचाकत्सा	क्लीबता चिरात शुक्रप्रसेक रक्त शुक्रता च
११ (सुश्रु) आर्तववहे द्वे	गर्भाशय	आर्तववाहि य धमन्य		,	(च चि ३० २२८)	व ध्यात्व, मैथुनास हिष्णुत्व, आर्तवना शश्च
१२ मूत्रवहानि (सु) मूत्रवहे द्वे	बस्ति	वक्षणौ मेढ्रम्	मूत्रवेगयुक्तस्य उदकभक्ष्यस्त्रीणा मवनम्, मूत्रनिग्रह, क्षीणत्व कार्श्य च	अतिसृष्टमतिबद्ध कुपितम पाल्प मभीक्ष्ण वा बहलसशूल मूत्रणम	मूत्रकृच्छ्रोक्ता चिकित्सा अ स चि १३	आनद्धबस्तता मूत्रनिरोध स्त ध मेढ्रता च
१३ पुरीषवहानि (सु)पुरीषवहे द्वे	पक्वाशय	स्थूलम् गुदम् गुदम्	वेगविधारणात्यशनाजीर्णाध्यश नानि अग्निदौर्बल्य कार्श्य च	कृच्छ्रेणाल्पाल्प सशूलमतिद्रवम तिग्रथितमति बहु चोपदशन	अतिसारग्रहण्युक्ता चिकित्सा अ स चि ११ १२	आनद्धो दुर्गन्धता ग्रथितान्त्रता च
१४ स्वेदवहानि	मेद	रोमकूपा	व्यायामातिमतापशीतोष्णा- क्रमसेवनानि क्रोधशोकभयानि च	अस्वेदनमतिस्वेदनम् पारुष्य मति श्लक्ष्णताङ्गस्य परिदाहो लोमहर्षश्च		

मर्मविवरणं कोष्ठकम् ।

क्रमाङ्क	मर्मनाम	मर्म सं०	मर्माणां प्रकारा					स्थानम्	विशेषः
			मांसम	सिराम	स्नायुम	अस्थिम	संधिम		
	(१) सद्यःप्राणहराणि-१९								
१	गुदम्	१	*					स्थूलान्त्रप्रतिबद्धम्	वातवर्चोनिरसनम्
२	बस्ति (मूत्राशय)	१		*				कट्या अभ्यन्तरत	अल्पमांसशोणित धनुर्वक्र एकद्वारोऽधोमुख
३	नाभि	१		*				पक्वामाशयमध्ये	
४	हृदयम्	१		*				कोष्ठवक्षसो स्तनयोश्च मध्ये	सत्त्वरजस्तमाधिष्ठानमामाशयद्वारम
५	मातृका	८						ग्रीवायामुभयत	
६	शंखौ	२				*		भ्रुवो पुच्छान्तयोरुपर्यनुकर्ण ललाटे	
७	शृंगाटकानि	४		*				जिव्हाघ्राणाक्षिश्रोत्रतर्पणीना सिराणा तालुनि संनिपात	
८	अधिपति (रोमावर्त)	१					*	अन्तर्मस्तक सर्वाध्व सिरासन्धीना सगम	
	(२) कालान्तरप्राणहराणि ३०								
९	तलहृदयानि	४	*					पादकरतलमध्य मध्यमाङ्गुल्यभिमुखेन	तत्र विद्धस्य रुजया मरणम
१०	क्षिप्राणि	४			*			अङ्गुष्ठाङ्गुल्योर्मध्ये	तत्राऽऽक्षेपकेन मरणम्
११	इंद्रबस्तय	४	*					पार्ष्णिमणिबन्धप्रभृति जङ्घाप्रपाणिमध्ये	शोणितक्षयान्मरणम्
१२	स्तनमूले	२		*				वक्षसि स्तनयोरवस्ताद्द्व्यङ्गुलमुभयत	कफपूर्णकोष्ठस्य मरणम्
१३	स्तनरोहिते	२	*					वक्षसि स्तनचूचुकयोरुर्ध्वं द्व्यङ्गुलमुभयत	शोणितपूर्णकोष्ठस्य मरणम्
१४	अपस्तम्भौ	२						वक्षसि उभयतो द्वे वातवहे नाड्यौ	शोणितपूर्णकोष्ठतया कासश्वासाभ्या च मरणम् (वातपूर्णकोष्ठतया इति सुश्रुत
१५	अपालापौ	२		*				अंसपार्श्वान्तरयोर्मध्ये किंचित् पार्श्वभागे	पूयत्वमापन्नेन रक्तेन मरणम्
१६	कटीकतरुण	२				*		पृष्ठवंशस्य द्वयो पार्श्वयो विद्यमाने प्रतिश्रोणिकर्णावस्थिनी	शोणितक्षयात्पाण्डुर्विवर्णो हीनरूपश्च म्रियते
१७	नितम्बौ	२				*		पृष्ठवंशस्य द्वयो पार्श्वयो श्रोणीकर्णयोरुपरि पार्श्वान्तरप्रतिबद्धौ पक्वाशयस्याच्छादने	अध काये शोफ दौर्बल्यं मरणम् च (अध काये शोष इति सुश्रुत)
१८	पार्श्वसन्धी	२		*				जघनपार्श्वयोर्मध्ये तिर्यगूर्ध्वं च	शोणितपूर्णकोष्ठतया मरणम्

मर्मविवरणकोष्ठकम् ।

क्रम	मर्मनाम	मर्मसं०	मर्मणां प्रकाराः					स्थानम्	विशेष
			मांस	सिरा	स्नायु	अस्थि	संधि		
१९	बृहत्यौ	२						पृष्ठवंशस्योभयतः स्तनमूलऋजुरूपेण	शोणितातिप्रवृत्तिनिमित्तरुपद्रवैर्मरणम्
२०	सीमन्ताः	५					*	शिरसि तिर्यगूर्ध्वं च कपालानां पञ्चसन्धयः	उन्मादभ्रमचित्तनाशैर्मरणम् (भ्रमशब्दस्थले भय शब्द ग्राह्य सुश्रुत)
२१	(३) विशल्यघ्नानि ३ उत्क्षेपौ	२						शङ्खयोरुपरि केशान्ते	सशल्यो जीवति पाकाद्वा स्वयं पतिते शल्ये जीवति उद्धृतशल्यो न जीवेत्
२२	स्थपनी	१						भ्रुवोर्मध्ये	उत्क्षेपवत्
२३	(४) वैकल्यकराणि ४४ कूर्चौ	४			*			क्षिप्रस्योपरि द्व्यङ्गुले उभयतः	हस्तपादयोः भ्रमणवेपने
२४	जानुनी	२					*	जङ्घोर्वोः सन्धाने	खञ्जता
२५	कूर्परौ	२					*	प्रपाणिप्रबाहुसंगमे	कुणिता
२६	आणयः	४			*			जानुकूर्परयोरुपर्यङ्गुलादूर्ध्वमुभयतः	शोफाभिवृद्धिः स्तब्धसक्थिबाहुता च
२७	ऊर्व्यः	४						ऊरुप्रबाह्वोर्मध्ये	रक्तक्षयात् सक्थिप्रबाहुशोषः
२८	लोहिताक्षाणि	४		*				ऊरुप्रबाह्वोर्मूले वङ्क्षणस्कन्धसन्ध्योरधस्तात्	रक्तक्षयात् पक्षाघातो [सक्थि(प्रबाहु)शोषः इत्यधिकं सुश्रुते]
२९	विटपौ	२			*			वङ्क्षणवृषणयोर्मध्ये	षाण्ढ्यमल्पशुक्रता वा
३०	कक्षाधरौ							कक्षावक्षमध्ये	कुणिता
३१	कुकुन्दरे	२					*	पार्श्वयोर्जघनबहिर्भागे पृष्ठवंशमुभयतः	स्पर्शाज्ञानमधःकाये चेष्टानाशश्च
३२	अंसौ	२			*			ग्रीवाबाहुशिरोमध्ये अंसपीठस्कन्धबन्धनौ ।	स्तब्धबाहुता
३३	अंसफलके					*		पृष्ठवंशमुभयतो बाहुमूलसंबद्धे	बाहुस्वापशोषौ
३४	नीले	२		*				कण्ठनाडीमुभयतः	मूकता स्वरवैकृत्यं रसाग्राहिता वा
३५	मन्ये	२		*				कण्ठनाडीमुभयतः	नीलावत्
३६	कृकाटिके	२					*	शिरोग्रीवयोः सन्धाने	चलमूर्धता
३७	विधुरे	२			*			कर्णपृष्ठयोरधः संश्रिते	बाधिर्यम्
३८	फणौ	२						घ्राणमार्गमुभयतः श्रोत्रमार्गप्रतिबद्धौ अभ्यन्तरतः	गन्धाज्ञानम्

मर्मविवरणकोष्ठकम् ।

क्र. अं.	मर्मनाम	मर्म सं.	मर्मणां प्रकाराः मांसम	सिराम	स्नायुम	अस्थि	संधिम	स्थानम्	विशेषः
३९	अपाङ्गौ	२						भ्रुवो पुच्छान्तयोरधोऽक्ष्णा-वाह्यत	आन्ध्यम दृष्ट्युपघातो वा
४०	आवर्ता	२			—		*	भ्रुवोरुपरि निम्नयो	अपाङ्गवत् रुजाकराणि
४१	* रुजाकराणि ८ कूर्चशिरांसि	४						गुल्फमणिबन्धसन्ध्योरध	
४२	गुल्फौ	२			.			पादजङ्घयो सन्धाने	रुक्स्तब्धसक्थिता षण्ढता वा
४३	मणिबन्धौ	२					.	करप्रपाण्यो सन्धाने	कुणिता

धमन्यः चतुर्विंशतिः (सु. शा. ९. ४--९)

(नाभिप्रभवाः)

ऊर्ध्वगा १० — हृदयमभिप्रपन्ना त्रिधा जायन्ते ताः त्रिंशत्

वातवहे	२
पित्तवहे	२
कफवहे	२
शोणितवहे	२
रसवहे	२
शब्दवहे	२
रूपवहे	२
रसवहे	२
गंधवहे	२
द्वाभ्यां भाषते	२
द्वाभ्यां घोषं करोति	२
द्वाभ्यां स्वपिति	२
द्वाभ्यां प्रतिबुध्यते	२
द्वे अश्रुवाहिण्यौ	२
द्वे स्तन्यं स्त्रियावहत	२
ते एवं शुक्रं नरस्य स्तनाभ्यां अभिवहत	
	३०

अधोगामिन्य १० — पित्ताशयमभिप्रपन्ना आमपक्वाशयान्तरे च त्रिधा जायन्ते ता त्रिंशत्

वातवहे	२
पित्तवहे	२
कफवहे	२
शोणितवहे	२
रसवहे	२
अन्नवाहिन्या [अंत्राश्रिते]	२
तोयवहे	२
मूत्रवहे [मूत्रबस्तिमभिप्रपन्ने]	२
शुक्रवहे [शुक्रप्रादुर्भावाय]	२
शुक्रवहे [विसर्गाय]	२
वर्चोनिरसन्यौ [स्थूलान्त्रप्रतिबद्धे]	२
द्वे तिर्यग्गाणां धमनीनां स्वेदं अर्पयन्ति	८
	३०

तिर्यग्गा ४

एकैका शतधा सहस्रधा चोत्तरोत्तरं विभज्यन्ते तास्त्वसंख्येया। तासां मुखानि रोमकूपप्रतिबद्धानि यै: स्वेदं अभिवहन्ति रसं चाभितर्पयन्त्यन्तर्बहिश्च तैरेव चाभ्यङ्गपरिषेकावगाहालेपनवीर्याण्यन्त शरीरमभिप्रतिपद्यन्ते त्वचि विपक्कानि तैरेव च स्पर्शं सुखमसुखं वा गृह्णाति. तास्त्वेताश्चतस्रो धमन्य सर्वाङ्गगता

ते एव रक्तमभिवहतो [विसृजतश्च] नारीणामार्तवसंज्ञं

-इष्टशरीरप्रमाणम्

(प्रमाण पुत्र स्वाङ्गुलै)

अङ्गानि अन्तराधि सक्थि-बाहु-शिरांसि । तदवयवा -प्रत्यङ्गानि-

	अङ्ग प्रत्यङ्गानि	आयाम	विस्तार	परिणाह	उत्सेध
१	पादाङ्गुष्ठप्रदेशिन्यौ				
२	१ मध्यमा	प्रदेशिनानखहीना			
	२ अनामिका	मध्यमा "			
	३ कनिष्ठिका	अनामिका "			
३	प्रपदम्	४	[ ]सु		
४	पादतलम्	४	५		
५	पार्ष्णि	४	४		
६	गुल्फ [मध्यम] सु			१४	
७	जंघामध्यम् [इत्यस्ति सु]			१४[१६]सु	
८	पाद -[मध्यम्] सु	१४	[६]च	[१४]म	४
९	जंघा [मध्यम्] सु	१८		[१]च [१४]म	
१०	ऊरु	१८		३०[३२]सु	
११	जानु [मध्यम्] सु	४		[१६]च [१४]म	
१	मुष्क		[ ] म	८	
१३	मेढ्रम्	[illegible] (४) सु [illegible]		६	
१४	योनि		[१]च म ४	[illegible]	४
१५	कटी		१८ [१८]म		
१६	बस्तिशिर	१०[मेढ्रमूलात नाभिप्रदेश यावत्]			
१७	उदरम्	१	[१]च		
१८	पार्श्वे	१	१०		
१९	त्रिकम्				५
२०	पृष्ठम्				१८
२१	स्तनान्तरम्	१	[१]च		
२२	स्तनपर्यन्त				
२३	उर	४	[१८]म		९
४	हृदयम्				
२५	स्कन्धौ	८			
२	कक्षे	८			
२७	अंसौ				

२८	प्रबाहुः	१६			
२९	प्रपाणिः	१५			
३०	(मणिबन्धः सु.)			१२	
	(प्रकोष्ठः सु.)			१२	
३१	पाणिः	१२[१०]च.			
३२	मध्यमाङ्गुलि	५			
३३	प्रदेशिनी	४½			
३४	अनामिका	४½			
३५	कनिष्ठिका	३½			
३६	अंगुष्ठः	३½			
३७	शिरोधरा (ग्रीवोच्छ्रायः सु.)			२२ [२०] सु.	४ [४] सु.
३८	आननम्			२४	१२
३९	आस्यम् (वदनान्तरम् सु.)	५ [४] सु			
४०	(चिबुकम् (दशनः सु.)	,४	[२] सु. [२] सु		
४१	ओष्ठः	४			
४२	नासा	४			
४३	दृष्ट्यन्तरम् (अक्षिमध्य च.)	४	[२] सु *		
४४	कर्ण. [कर्णमूलम्] सु	४	[२] सु		
४५	ललाटम्	४			
४६	नासापुटम् [नासापुटभाग सु]		१/३ [२] सु		
४७	नेत्रम्	२	अङ्गुष्ठोदरम्		
४८	कृष्णम् [तारका] सु.			शुक्लात् १/३ द्वियवप्रमाण सु	
४९	दृष्टि·			कृष्णान्नवमाशा मसूरदलमात्रा	
५०	शिर			३२	६
५१	सर्वशरीरम्	८४			

५१ [आयामविस्तारसमम्] च. सार्धत्रिहस्त प्रमाणशरीरत्वम्—चक पादाग्रावस्थितस्योर्ध्ववाहो पुरुषस्य दैर्घ्यम् पुरुषायाम सु

विशेषः (सुश्रुते) [१] जानूपरिष्टाच्च द्वात्रिंशदङ्गुलमेवम् ५०

मेहननाभ्यन्तरम् १२

नाभिहृदयान्तरम् १२

हृदयग्रीवान्तरम् १२

अंसपीठकूर्परान्तरम् १६

मणिबन्धकूर्परान्तरम् १६

अङ्गुष्ठमूलप्रदेशिन्यन्तरम् ५

श्रवणापाङ्गान्तरम् ५

केशान्तमस्तकान्तरम् ११

मस्तकादवटुकेशान्तः १०

कर्णावट्वन्तरम् १४

स्त्रीश्रोणिः (पुरुषोरःप्रमाणविस्तीर्णा) २४

हस्तः २४

भुजः ३२,

(हस्त-)तलम् ६ (आयामः); ४ विस्तारः

इष्टशरीरलक्षणम्

महान्ति शरीर-दर्शन-वदन-हनु-स्तनाग्र पृष्ठ स्वराणि
उपचितानि—ऊरु-स्फिक्-कटि-वक्षस ग्रीवा-तालुकानि
महदुपचितम्—पाणि-पाद चिबुक-कर्ण-ललाटानि
सूक्ष्माणि—अस्थि-दंत-नखाङ्गुलिपर्व-केशा ।
दीर्घाणि—अङ्गुलि-सक्थि-बाहुच्छ्वासेक्षित-नेत्र-जिह्वा ।
विस्तीर्णानि—आस्याधरौष्ठ-जिह्वा-ललाट-कर्ण-पीठ-वक्षासि ।
अल्पानि—मेढ्र-ग्रीवा-केशा ।
स्निग्धानि—त्वक्-कच करज-नयनद शन-स्वना ।
स्थिराणि (दृढानि)—इंद्रिय-त्वङ्नख-केश-पार्श्वाणि ।
गम्भीराणि—नाभि-सन्धि-स्वरा ।
गूढानि—जत्र-पृष्ठवंश-दन्तमूलानि ।
रक्तानि—ताल्वोष्ठ-नख-नेत्राणि ।
आताम्राणि—जिह्वा-हस्त-पादतलानि ।
कृष्णानि—केश-भ्रू-नेत्रपक्ष्म-तारका ।
शुक्लानि—कुक्ष्म ठल-दशन-चरितानि ।
उन्नतानि—चित्त-स्कन्ध-कन्धरा-ललाटोदर-मुख-नख-पादा ।
नीचे (लघु)-कर्ण-स्तन नासाग्र-चङ्क्रमणानि
घनानि-स्कन्धकन्धरा-दन्ताङ्गुलि-त्वक्-सौहार्दानि ।
तनूनि—नख-मध्य-जिह्वा ।
वृत्तानि—स्फिक्-ग्रीवा-नखानि ।
समानि—पृष्ठ-दन्त-ललाटेक्षितानि ।
अनुपूर्वपूर्ववृत्तौ—ऊरू ।
दक्षिणावर्ता—नाभि ।
प्रकृष्टान्तरौ—स्तनौ, भ्रुवौ च ।
कूर्मोन्नतय—नखा पादौ च ।
अनुल्वणे—हनू वेपथु ।
श्लक्ष्णे—तालु जिह्वा च ।
नातिस्थूलकृशौ—ओष्ठौ, देहव वक्ष ।
सस्पन्दम्—हृदय शखौ मन्ये च ।
सोष्माण—तालुपादोदरनि श्वासा ।
पृष्ठतोऽवनतौ रोमशौ च—कर्णौ ।
ईषत्प्रलम्बिन्यौ—भ्रुवौ ।
वलिनं सुश्लिष्टसन्ध्यर्धचन्द्राकृति—ललाटम् ।
आतपत्रोपमम्—शिर ।
नैकमूला मृदव—केशा ।
दृढ गूढं च—सिरास्थिसन्धि ।
प्रकृतियुक्तानि—वातमूत्रपुरीषशुक्राणि हसित रुदितानि चेष्टितानि तथा स्नाताङ्गुलिमध्य-नखतानुपूर्व्या श्रुवत् ।

पुण्यपत्तनस्थायुर्वेदविद्यालयप्रधानाध्यापक-पण्डितरामचन्द्रशास्त्रिकिञ्जवडेकरेण प्रतिसंस्कृत

टिप्पण्या च परिष्कृत.

महामहोपाध्यायेन्दुविरचितशशिलेखाख्यव्याख्यया समेतश्च

श्रीमद्वाग्भटविरचितः

अष्टाङ्गसङ्ग्रहः ।

शारीरस्थानस्य सूत्रसूची

शारीरस्थानस्य

पारिभाषिकशब्दसंग्रहः ।

(अत्र सर्वत्र शारीरसूत्राङ्का एव निर्दिष्टा)